148572

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ HIRİSTİYAN DİNİ MİMARİSİNDE JAMATUN YAPILARI I

METİN

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Yalçın KARACA

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN

VAN - 2004

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma jürimiz tarafından ..Sanat Tarihi.....
..... ANABİLİM DALI, ...Genel Sanat Tarihi.....
BİLİM DALI'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Haşim KARPUZ .....

Üye : Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM .....

Üye : Prof. Dr. Recai KARAHAN .....

Üye (Danışman) : Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN .....

Üye : Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP .....

ONAY : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

28/.06/2004

Prof. Dr. Ali Osman KARACA
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **I**
ÖNSÖZ ..... **IV**
KISALTMALAR ..... **VI**
1. GİRİŞ **1**
1.1. KONUNUN NİTELİĞİ VE ÖNEMİ 1
1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR 4
1.3. METOD VE DÜZEN 7
2. DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN COĞRAFYA VE TARİHÇESİ **10**
2.1. COĞRAFİ DURUMU 10
2.2. TARİHÇESİ 17
3. HIRİSTİYANLIĞIN BÖLGEYE YAYILIŞI VE ERMENİ KİLİSESİ **32**
4. JAMATUNUN TANIMI **46**
5. KATALOG **52**
5.1. BİTLİS İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 52
5.1.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR 52
5.1.1.1. Saint Jean Manastırı (Porayvank) Jamatunu 52
5.1.1.2. Saint Anania Manastırı Jamatunu 57
5.1.2. HİZAN İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 61
5.1.2.1. Saint Croix Manastırı (Aparank – Kutsal Haç) Jamatunu 61
5.1.2.2. Barijorivank Manastırı Jamatunu 68
5.1.2.3. Sainte Croix Manastırı (Sinijorivank) Jamatunu 73
5.1.3. MUTKİ İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 76
5.1.3.1. Surb Alberik Manastırı Surb Karapet Jamatunu 76
5.1.3.2. Surb Alberik Manastırı Saint Etienne Jamatunu 81
5.2. ELAZIĞ İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 86
5.2.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR 86
5.2.1.1. Saint Georges Manastırı (Hulevank) Jamatunu 86
5.3. KARS İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 92
5.3.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR 92
5.3.1.1. Saint Gregory Illuminator Manastırı (Tiğran Honenç) Jamatunu 92
5.3.1.2. Vierges Hripsimiennes Manastırı (Bexencvank) Jamatunu 99
5.3.1.3. Holy Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) Jamatunu 103
5.3.1.4. Horomos Manastırı (Koşavank) Kuzey Jamatunu 111
5.3.1.5. Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu 127
5.3.2. DİGOR İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 133
5.3.2.1. Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) Batı Jamatunu 133
5.4. MUŞ İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 139

5.4.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR 139
5.4.1.1. Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) Jamatunu 139
5.5. VAN İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 144
5.5.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR 144
5.5.1.1. Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu 144
5.5.1.2. Saint Sahak Manastırı (Erernayvank) Jamatunu 159
5.5.1.3. Saint Jean Manastırı (Ktouts) Jamatunu 163
5.5.1.4. Saint Georges Manastırı (Lim) Jamatunu 170
5.5.2. BAHÇESARAY İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 177
5.5.2.1. Saint Georges Manastırı (Pouthkouvank) Jamatunu 177
5.5.2.2. Saintes Femmes Manastırı (Kanancvank) Jamatunu 182
5.5.2.3. Saint Sauver Manastırı (Tzpativank) Jamatunu 186
5.5.2.4. Ketchavavank Manastırı Jamatunu 190
5.5.3. BAŞKALE İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 193
5.5.3.1. Saint Bartholomeus Manastırı Jamatunu 193
5.5.4. ÇATAK İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 203
5.5.4.1. Albıçak Manastırı (Cunik) Jamatunu 203
5.5.5. GEVAŞ İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 210
5.5.5.1. Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu 210
5.5.5.2. Akdamar Manastırı Kuzey Jamatunu 219
5.5.5.3. Saint Thomas Manastırı (Ganjak) Jamatunu 224
5.5.5.4. Saint Resurrection Manastırı (Divaboynuvank) Jamatunu 229
5.5.6. GÜRPINAR İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 233
5.5.6.1. Sainte Marine Manastırı (Srkhouvank) Jamatunu 233
5.5.6.2. Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) Jamatunu 237
6. YAZILI KAYNAKLARDA ADI GEÇİP GÜNÜMÜZE GELEMEYEN JAMATUN YAPILARI 243
6.1. BİTLİS İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 243
6.1.1. AHLAT İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 243
6.1.1.1. Madavank Manastırı Jamatunu 243
6.2. ERZİNCAN İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 246
6.2.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR 246
6.2.1.1. Saint James Manastırı (Kaposivank) Jamatunu 246
6.2.2. KEMAH İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 249
6.2.2.1. Seraphinler Manastırı (Serovbeicvank) Jamatunu 249
6.2.2.2. Saint Roi Manastırı (Tagaworivank - Vaslıvank) Jamatunu 251
6.3. KARS İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 254
6.3.1. DİGOR İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 254
6.3.1.1. Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) Güney Jamatunu 254

6.3.1.2. Mren Manastırı Jamatunu 258
6.4. VAN İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI 260
6.4.1. GEVAŞ İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR 260
6.4.1.1. Narek Manastırı Jamatunu 260
6.4.1.2. Saint Etienne Manastırı (Nakaravank) Jamatunu 263
7. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA 266
7.1. PLAN VE MEKAN ANLAYIŞI 275
7.2. MİMARİ ELEMANLAR 309
7.2.1. CEPHE DÜZENLERİ 309
7.2.2. KAPI FORMLARI 316
7.3. STRÜKTÜREL ELEMANLAR 320
7.3.1. DESTEK VE GEÇİŞ UNSURLARI 322
7.3.1.1. Paye ve Sütunlar 322
7.3.1.2. Kemerler 325
7.3.1.3. Tromp ve Pandantifler 326
7.3.2. ÖRTÜ SİSTEMLERİ 327
7.3.2.1. Kubbeler 328
7.3.2.2. Tonozlar 330
7.3.2.3. Düz Örtüler 332
7.4. SÜSLEME 333
7.4.1. MİMARİ PLASTİK SÜSLEME 333
7.4.1.1. Bitkisel Süsleme 334
7.4.1.2. Geometrik Süsleme 338
7.4.1.3. Figürlü Süsleme 340
7.4.2. FRESKO SÜSLEME 343
7.5. MALZEME VE TEKNİK 344
7.5.1. TAŞ MALZEME KULLANIMI 344
7.5.2 TUĞLA MALZEME KULLANIMI 347
7.5.3 DEVŞİRME MALZEME KULLANIMI 348
8. SONUÇ 351
9. ÖZET / ABSTRACT 358
10. KAYNAKLAR 364
11. HARİTA LİSTESİ 383
12. ÇİZİM LİSTESİ 384
13. RESİM LİSTESİ 389
14 LEVHALAR 420

ÖNSÖZ

Bilimsel araştırmalar, insanlık tarihi boyunca medeniyetlerin yeşerip gelişmesinde dini inançların önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanların dini vazifelerini yerine getirebilmeleri için gerek müstakil gerekse kompleks halinde çeşitli mabetler (tapınak, kilise, cami, havra, manastır, külliye gibi) inşa edilmiştir. Hıristiyan dini mimarisinde önemli bir yere sahip olan ve kompleks bir biçimde inşa edilen manastırlar, zaman içerisinde eklemelerle gelişen ve değişik işlevleri bulunan birden çok yapıdan meydana gelmektedir. Ermenilerin yaşadıkları yerlerde inşa ettikleri manastırlarda göze çarpan en önemli unsurlardan biri, diğer Hıristiyanların manastırlarında görülmeyen ve jamatun adı verilen yapılardır. Araştırma konumuz olan jamatunlar, manastırlarda bulunan diğer ek mekanlara oranla daha görkemli yapılar olup, genelde sonradan eklemlendikleri kiliselerden daha büyük bir mekana sahip olmaları açısından da ilgi çekicidir.

Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan dini mimarisine ait kültür varlıklarını, taraflı tarafsız inceleyen pek çok yayın bulunmasına karşılık, Türk bilim adamlarının bu alanda yaptıkları yayınlar son derece sınırlı ve dar kapsamlıdır. Bölgedeki jamatun yapılarını bir arada ele alıp inceleyen yerli ve yabancı herhangi bir yayın bulunmamaktadır. Bu alanda yapılan tek çalışma S. X. Mnatsakanyan'ın Ermenistan'daki otuzdört jamatunu ele alan ve 1952 yılında Rusça olarak yayınladığı kitaptır. Bunun dışında jamatun yapıları ile ilgili bilgi, ya genel Ermeni mimarlığını anlatan kitaplar içinde, yada manastırları bir bütün olarak inceleyen makalelerde yüzeysel olarak karşımıza çıkmaktadır.

"*Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları*" isimli doktora tez çalışmasını yapmaya sevk eden iki önemli etken bulunmaktadır. Birincisi Bizans, Gürcü, Süryani ve Nasturi gibi diğer Hıristiyanların dini mimarilerinde görülmeyen jamatunların neden sadece Ermeni dini mimarisinde karşımıza çıktığıdır. Diğeri ise, bu yapıların neden yaygın bir şekilde XII. yy. sonundan itibaren inşa edilmeye başlanmış olmaları ve kiliselere sonradan eklemlenmeleridir. Jamatunlar, daha önceden var olan ve kendilerinden daha erken tarihlerde inşa edilmiş kiliselere bitiştirilmeleri açısından da dikkat çekmektedir.

Abbasi, Selçuklu ve özellikle Osmanlı idaresinde "Millet-i Sadıka" olarak yaşayan Ermenilerin inşa ettikleri bu mimari eserler, Türkiye'nin kültürel mirası içinde yer almaktadır. Bugün Anadolu topraklarında yaşamış medeniyetlerin kültürel değerleri yerli ve yabancı bilim adamları tarafından ayrım gözetmeksizin detaylı bir şekilde araştırılmakta ve bilimsel yayınlarla tanıtımı yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında jamatun yapılarının incelenip araştırılması, yüzyıllar boyu içiçe yaşamış

farklı inanca sahip toplumlar arasındaki kültürel etkileşimi ortaya koyması açısından da ayrıca önem taşımaktadır. Objektif ve bilimsel metotlarla yapılan bu çalışmanın, bundan sonra yapılacak olan araştırmalar için bir temel oluşturacağını ümit etmekteyim.

Bu tez çalışmasında gerek yayınlar gerekse arazi çalışmaları ile tespit ettiğimiz otuzdokuz jamatun yapısının mimari ve süsleme özelliklerini ele alarak incelemeye çalıştım. Coğrafi şartları çok çetin ve geniş bir alana yayılım gösteren Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki manastırlarda bulunan jamatunların araştırılarak doktora tezi olarak hazırlanabilmesi, 1993 yılından itibaren Yüksek Lisans Tezi ile başlayıp doktora seminer çalışmaları ile kesintisiz devam eden on yıllık bir birikim ve çalışmanın sonucudur.

Tez konusu seçiminde ve tez yazım süresi boyunca bana yön veren, çalıştıran, desteğini esirgemeyerek tezimin olgunlaşmasında büyük katkıları bulunan danışmanım Yrd. Doç. Dr. Osman AYKEKİN'e; zaman zaman yardımlarına başvurduğum Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM, Prof. Dr. Recai KARAHAN, Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN, Doç. Dr. Sacit PEKAK, Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP, Yrd. Doç. Dr. Ali BORAN, Yrd. Doç. Dr. Şehabettin ÖZTÜRK, Yrd. Doç. Dr. Abdulhamit TÜFEKÇİOĞLU ile Sanat Tarihi Bölümü ve Araştırma Merkezindeki (VASTAM) diğer tüm arkadaşlarıma; özellikle yabancı yayınların temininde yardımlarını esirgemeyen Almanya Martin Luther Üniversitesi'nden Prof. Dr. Hermann GOLTZ, Ankara T. T. K. Kütüphanesi Müdürü Neşecan UYSAL ile İstanbul Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüsü Kütüphane görevlilerine; arazi çalışmalarım sırasında beni yalnız bırakmayan Zafer KARAKOÇ, M. Emin EFE, Erkan KOÇ ve Talip ÇAKIR'a; Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Bitlis, Elazığ, Erzincan, Kars, Muş ve Van'da yoğunlaşan incelemelerimiz esnasında ulaşım ve barınma başta olmak üzere çeşitli yardımlarını gördüğüm Valilik ve bu illere bağlı ilçe kaymakamlıklarına; İl Kültür, Turizm ve Müze Müdürlüklerine; kırsal alanlardaki çalışmalarımızda güvenliğimizi sağlayan İl ve İlçe Jandarma Komutanlıklarına; maddi desteklerinden dolayı Y. Y. Ü. Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı'na; Rusça, Almanca ve Fransızca eserlerin tercümesinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Hasan Bala SADIKOV, Prof. Dr. Galib Alibalaoğlu KERİMOV, Prof. Dr. Süleyman Turduyeviç KAYIPOV, Doç. Dr. Arif ÜNAL ve Okutman Mustafa SOLMAZ'a; altı yıllık tez çalışmam süresince manevi destekleriyle her zaman yanımda olan Nuri ÇAKIR ve eşime en içten teşekkür ve saygılarımı sunmayı kendime borç bilirim.

VAN – 2004 **Yalçın KARACA**

KISALTMALAR

A Propos...	:	A Propos de Quelques Monuments Chretiens du Vilayet de Kars I-IV
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
a.g.t.	:	Adı geçen tez
a.y.	:	Aynı yazar
Armenia...	:	Armenia and the Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization
Bkz.	:	Bakınız
Bşk.	:	Başkaları
C.	:	Cilt
cm.	:	Santimetre
Çev.	:	Çeviren
Çiz.	:	Çizim
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DPT	:	Devlet Planlama Teşkilatı
ESA	:	Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi
H.A.	:	Handes Amsorya
Hz.	:	Hazreti
İ.A.	:	İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)
Km.	:	Kilometre
La Renaisance	:	La Renaissance Architecturale du XVII. Siecle au Vaspurakan
Le couvent...	:	Le Couvent Saint Apotres de Muş
Le Mont...	:	Le Mont Sepuh Etude Archeologique
Lev.	:	Levha
m.	:	Metre
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
mad.	:	Maddesi
Monasteres...	:	Monasteres Armeniens du Vaspurakan I-IX
Notes...	:	Notes Sur des Monuments Armeniennes en Turquie-1964
Ortaçağ ve...	:	Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I-Van / II-Bitlis
REA	:	Revue des Etudes Armeniennes
Res.	:	Resim
SBED	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Sasun...	:	Sasun Voyages Archeologiques
Sos. Bil. Enst.	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
T.A.	:	Türk Ansiklopedisi
T.C.K.T.B.	:	Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
v.a.	:	ve arkası
v.b.	:	ve benzeri
v.d.	:	ve devamı
VASTAM	:	Van Gölü Çevresi Tarihi Eserleri ve Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi
YYÜ	:	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
yy.	:	Yüzyıl

1. GİRİŞ

1.1. KONUNUN NİTELİĞİ VE ÖNEMİ

İlk çağlardan beri eşi az görülür medeniyetlere sahne olmuş Doğu Anadolu Bölgesi, Ortaçağda önemli ticari kentlerin bulunduğu ve çeşitli yolların kesişerek kavşak noktasına dönüştüğü bir konum arz etmekteydi. Güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda Orta Anadolu bozkırları arasında kalan bu bölge, aynı zamanda yüzyıllar boyunca göçlerin geçiş noktası ve Anadolu'ya giriş kapısı olmuştur. Bu nedenle de savaş ve istilalar eksik olmamış, ama bütün bu olumsuzluklara rağmen sanat ve kültür ortamı canlılığını yitirmemiştir. Bölgeye göçlerle gelen yeni kültürlerin eklenmesi, bu canlılığın devam etmesinin önemli sebeplerinden biri olmuştur.

Bölgede, M. Ö. 3000 yılı başlarından itibaren Hurriler tarafından oluşturulan ve adına *Erken Hurri Kültürü* adı verilen kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu bilinmektedir. Mitanniler ile birleşen Hurriler, M. Ö. 2. binin ortalarında Van Gölü çevresini merkez edinerek bölgenin en büyük siyasi gücünü oluşturmuşlardır. Hititler tarafından M. Ö. 1380-1346 yıları arasında bölgeye yapılan seferler sonucunda Hurri-Mitanni Devleti'nin gücünü kaybetmesiyle birlikte oluşan boşluk, Urartu Devleti'nin kurulmasına kadar uzun bir süre devam etmiştir.

M. Ö. IX. yy.'da kurulmuş olan Urartu Krallığı üç yüzyıl boyunca bölgenin en güçlü devleti olmuş ve ardında sayısız mimari eser bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Urartu sonrası bölgeye sırasıyla Medler, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Partlar, Sasaniler ve Bizans hakim olmuştur. 640 senesinden sonra Müslüman devletlerin hakimiyetine girmiş, zaman zaman Bizans ile Emevi ve Abbasi devletleri arasında el değiştirmiştir. 1071 Malazgirt Savaşı sonrası tamamıyla Türklerin eline geçen Doğu Anadolu Bölgesi, çeşitli Türk Devletleri arasında el değiştirerek günümüze kadar gelmiştir. Abbasiler tarafından bölgede yaşayan Ermenilere IX.-XI. yy.'lar arasında vasal krallıklar kurdurulmuş ise de, bu krallıklar XI. yy. başlarında Bizans tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Savaş ve siyasi belirsizliklerle bunalan Hıristiyan halk, kurtuluşu inanç ve ibadette arayarak ulaşılması zor en ücra noktalara kadar manastır ve kiliseler inşa etmişlerdir. Manastırların oluşturulmasında Hıristiyanlığın doğasında bulunan Monastisizm'in de (Manastır yaşantısı) büyük etkisi olmuştur. Manastır kuruluşları, Protestan mezhebi hariç tüm Hıristiyan mezheplerinde IV. yy.'dan itibaren uygulana gelen önemli dini yapılar topluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mimari eserlerin oluşturulmasında Müslüman (Abbasi) ve Türk (Selçuklu-Osmanlı)

devletlerin inançları gereği Hıristiyanlara tanıdıkları geniş dini serbestlik ve engin hoşgörüsünü göz ardı etmemek gerekir. Tarihi akış içerisinde bölgede hüküm süren Bizans ve Abbasilerden sonra hakimiyeti ele geçiren Selçuklular zamanında Müslüman ve Hıristiyan halk bir arada yaşayarak kendi kültür ve inançlarını da yaşatmayı başarmışlardır. Osmanlı idaresinin geniş hoşgörüsü sayesinde, kilise ve manastırların birçoğu bu dönemde yenilenerek genişletilmiştir. Ancak şu tespit yerinde olacaktır. Her dönemde inanç ve etnik kimlik, yönetim ve yaşam biçiminin şekillenmesinde önemli belirleyici unsurlar olarak hep karşımıza çıkmaktadır.

IV. yy. başında Hıristiyanlığı kabul eden Ermeniler tarih boyunca güçlü bir devlet kurmaktan çok, kendilerinden daha güçlü ve büyük olan hakim devletlerin idaresi altında daha küçük ve mütevazı bir yaşam ve yönetim biçimini tercih etmek zorunda kalmışlardır. Ermeni soylu ailelerinin kurduğu vasal Vaspurakan ve Bağratlı krallıkları zamanında (IX.-XI. yy.) ekonomik ve kültürel yaşamda kısmi bir canlanma olmuş ve bu canlanmaya paralel olarak, daha çok ileri gelenlerin öncülüğünü yaptığı imar faaliyetlerinde bulunulmuştur.

Ortaçağ ve sonrası Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan ve günümüze kadar gelen mimari eserler arasında ilk sırayı dini yapılar almaktadır. Ermeniler tarafından oluşturulan dini yapılar arasında ise daha çok manastırlar ön plana çıkmaktadır. Manastırlar; din adamlarının inzivaya çekildikleri, şehir yaşamından uzak, dağlık ve tenha yerlerde kurulmuş yapı topluluklarıdır. Burada aynı zamanda dini eğitim ve öğretim de yapılmaktadır. Kendi içinde hiyerarşik bir düzenlemeye sahip olan bu kuruluşun ihtiyaçlarını karşılamak için kilise ve şapellerle birlikte keşiş hücreleri, vaftizhane, kütüphane, yemekhane, yatakhane, hamam, çeşme, revir, çan kulesi ve mezarlık gibi dinsel ve sosyal amaçlı yapı elemanları bulunmaktadır.

Ermeni mimarisinde XII. yy. sonundan itibaren yeni bir yapı tipi yaygın olarak uygulanmaya başlanmıştır. Daha çok manastır kuruluşlarında karşımıza çıkan ve jamatun (gavit) adı verilen bu mimari eserler, kendilerinden önce inşa edilmiş olan daha küçük boyutlu ve çoğunlukla merkezi planlı kilise binalarının batı cephelerine sonradan eklenmişlerdir. Terim olarak *Kilise Evi* anlamına gelen jamatun yapıları, bitiştirildikleri kiliselerin bir çoğundan daha büyük ve süsleme açısından daha zengin özellikler taşımalarıyla oldukça dikkat çekmektedir. Diğer Hıristiyan dini mimarilerinde görülmeyen ve Ermeni mimarisine özgü olduğu anlaşılan yarı sivil nitelikteki bu yapılar, aynı zamanda kiliselere geçiş fonksiyonu da sağlamaktadır.

Bölgedeki jamatun yapılarını bir arada ele alıp inceleyen yerli ve yabancı her hangi bir yayın bulunmamaktadır. Jamatunlar hakkında bilgi veren yayınlar son derece sınırlı olup bu yapılar hakkındaki bilgiyi, manastırları bir bütün olarak anlatan

makalelerde yüzeysel olarak yada kaynak kitaplarda bir bütünün parçası olarak konu akışı içinde bulabilmekteyiz. Bizim yaptığımız bu çalışma, şu ana kadar ciddi bir şekilde ele alınmamış bir yapı türünün, objektif araştırmalar sonucu bilimsel literatüre kazandırılması açısından önem taşımaktadır.

Jamatun yapılarının bir bütün olarak bölgedeki yayılımını saptayıp, tespitlerini yaparak günümüzdeki son durumlarını ortaya koymak amacıyla araştırmalarımız başlatılmıştır. Kendine özgü bir mimarisi olan jamatunların, etkileşim alanlarını irdeleyerek çıkış noktasının tespitini yapmak gerekmektedir. Bölgedeki Hıristiyan dini mimarisinde bile XII. yy. sonundan önce görülmeyen bu yapıların, plan açısından Asya merkezi mekan geleneğine olan yakınlığı da dikkate alınarak dinsel ve mimari açıdan yerinin belirlenmesi, bu çalışmanın başka bir önemli noktasını oluşturmaktadır.

Sadece Ermeniler tarafından inşa edilen jamatunların araştırılması, yüzyıllar boyu iç içe yaşamış toplumlar arasındaki kültürel etkileşimin yönünü ortaya koyması bakımından da önem taşımaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit ettiğimiz XII. yy. sonu XIX. yy. arasına tarihlendirilen otuzdokuz jamatun yapısı çalışmamızın sınırlarını oluşturmuştur. Bitlis'te sekiz, Elazığ'da bir, Kars'ta sekiz, Erzincan'da üç, Muş'ta bir, Van'da onsekiz olmak üzere toplam otuzdokuz jamatuna gidilerek yerinde arazi çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarımız sonucunda Bitlis'te bir, Erzincan'da üç, Kars'ta iki, Van'da iki olmak üzere toplam sekiz yapının, doğal tahribat sonucu tamamen ortadan kalktığı görülmüştür. İncelediğimiz otuzbir jamatundan çoğunluğunun günümüze gelebilmesi, yöre insanının bu yapıları geçici de olsa bir şekilde işlevsel hale getirmesi sonucunda gerçekleşebilmiştir. Günümüze gelemeyen sekiz yapı, kaynaklardan ulaşabildiğimiz ve yerinde yaptığımız araştırmalarımız sonucu elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda, ayrı bir başlık altında tanıtılmaya çalışılmıştır.

Bölge dışındaki Kuzeybatı İran ve Ermenistan'da bulunan jamatunlarla yeri geldiğinde plan tipi ve mimari özellikleri bakımından karşılaştırma yapılmış ve bu şekilde bölgedeki yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen jamatunların tarihlendirilmesine çalışılmıştır.

Jamatunlar üzerine yaptığımız bu araştırma Türkiye'de bu alanda yapılan ilk çalışma olup, gelecekte bölge dışını da içine alacak şekilde daha geniş kapsamlı bir araştırma yapmayı planlamaktayız.

1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

XIX. yy.'dan itibaren çok sayıda batılı seyyah Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelerek yerleşim birimlerinin sosyal ve kültürel yapısı hakkında araştırmalar yapmışlardır. Urartu kitabeleri, Asur yıllıkları, Ermeni tarihçilerin yazdıkları kronikler başta olmak üzere çeşitli sefername ve seyahatnamelerde, bölgenin siyasi tarihi ve kültürel geçmişi hakkında oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan dini mimarisi ile ilgili kaynakların çoğunluğu, Van Gölü havzası ve Kars çevresinde yoğunlaşmaktadır. 1764 tarihinde Van Gölü çevresini dolaşan Fransız seyyah Jean Babtiste Tavernier'in seyahatnamesinde, Van ve Bitlis'te bulunan manastırlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. XIX yy.'dan itibaren birçok Avrupalı seyyahın bölgeyi ziyaret etmesi dikkat çekicidir. 1827'de Arkeolog F. E. Schulz, 1839'da C. Texier, 1850'de X. H. Hell, 1853'de A. H. Layard, 1859'da Kostchy, 1868'de G. Taylor, 1869'da M. T. Deyrolle, 1888'de M. Simonis, 1891'de Nolde, 1892'de V. Cuinet, 1893-1894-1898 yıllarında H. F. B. Lynch gibi arkeolog ve seyyahlar Van Gölü çevresine gelerek, yörenin sosyal ve kültürel yapısı hakkında araştırmalar yapmış ve gözlemlerini gravür, kroki, şehir planları ve yazılı metinler halinde yayınlamışlardır. Bu araştırmaların çoğu Urartu eserleri ile Hıristiyan kültür varlıklarının tespitine yönelik olmuştur. Sanat tarihi açısından önem taşıyan ilk ciddi çalışmalardan biri olan Alman Walter Bachman'ın 1913 yılında yayınladığı *"Kırchen und Moschen in Armenien und Kurdistan"* adlı kitaptaki bilgi ve fotoğraflar, mimarlık tarihi açısından birer belge niteliği taşımaktadır. Yazar İslami eserler ve şehir planları ile birlikte Albayrak, Yedi Kilise ve Akdamar manastırlarının plan ve resimlerini vererek, bu yapıların yüzyıl önceki durumları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. E. Lalayan'ın XX. yy. başında seri olarak *Azgakrakan Handes* adlı dergide Ermenice yayınladığı Van Gölü çevresindeki manastırları inceleyen makaleleri de önemli kaynaklar arasındadır.

Van Gölü çevresine paralel olarak XIX. yy.'da araştırmaların yoğunlaştığı diğer yöre Kars ve çevresidir. Burada yapılan seyahat ve araştırmalar daha çok Arpaçay boyunca gerçekleştirilmiştir. Sadece Ani örenyeri için bugüne kadar Ermenice, Rusça, İngilizce, Almanca ve Fransızca olmak üzere kırkdan fazla kitap, çok sayıda makale, albüm ve broşür yayınlanmıştır. Bu yayınların çoğu Ermeni tarihini ele almaktadır. Mimari eserleri inceleyen kaynaklar arasında ise, doğrudan jamatunları araştıran bir yayın bulunmamaktadır.

1839'da W. J. Hamilton, 1845'de H. Abich, 1849'da N. Khanikof, 1847-1861'de M. F. Brosset, 1855'de Abel. Mkhıtariantz, 1881'de R. P. Gevond Alişan,

1890'lı yıllarda üç sefer H.F.B. Lynch, 1896-1900-1905 yıllarında G. Schlumberger, Rus işgali sırasında Ani ve çevresindeki kazı ve araştırmaları 1892-1917 yılları arasında idare eden Nikolay Yakovlidiç Marr ve bu ekipte bulunan İ. A. Orbeli gibi araştırmacı ve seyyahlar, özellikle Ermeni kültür varlıklarının tespitine yönelik çalışmaları yürütmüşler ve bu çalışmalarını çeşitli dillerde kitap ve makale olarak yayınlamışlardır. Josef Strzygowski'nin 1918 yılında iki cilt olarak yayınladığı *"Die Baukunst der Armenier und Europa"* adlı eseri, sanat tarihi açısından Ani ve Arpaçayı boyundaki mimari eserleri tanıtan ilk ciddi yayınlardan biridir. Burada dikkati çeken bir nokta da Kars ve çevresinin Rusların eline geçmesi ile birlikte kazı ve araştırmaların bu bölgede yoğunlaşmasıdır. K. J. Basmadjian'ın 1936 yılında yayınlanan kitabında Ani, Bağnayr ve Marmaşen manastırlarının kitabeleri ele alınmıştır.

XX. yy. boyunca Ermeni kültürü ve mimari eserleri üzerine yapılan çalışmalar hızlı bir ivme kazanarak devam etmiştir. Bu araştırmalar özellikle Van Gölü çevresi ile Kars'ta yoğunlaşmış ve daha sonrasında Doğu Anadolu'yu içine alacak şekilde genişlemiştir. Bunlardan önem arz eden başka bir kaynak da Jean Michel – Nicole Thierry isimli Fransız çiftin tüm bölgeyi kapsayan Ermeni mimarisi üzerine yaptıkları sistematik araştırmalardır. 1955 ve sonrası düzenli bir şekilde bu çalışmalarını devam ettirmişler ve 1960'dan başlayıp günümüze kadar gelen makaleler serisini *"Revue Des Etudes Armeniennes"* ve *"Handes Amsorya"* gibi dergilerde yayınlamışlardır. 1986'da Fransızca, 1989'da İngilizce olarak yayınlanan *"Armenian Art"* adındaki kitap bütün bu çalışmaları özetleyen geniş kapsamlı bir kaynak niteliği taşımaktadır. Aynı çiftin 1980 yılında yayınladıkları *"Le Couvent Armenien d'Horomos"* gibi, bir manastırı bütünüyle ele alıp inceleyen monografik eserleri de bulunmaktadır.

Yaklaşık iki yüzyıl boyunca devam eden bu araştırma ve çalışmalar sonucunda, bugüne kadar Ermeni tarih, kültür ve mimarisini konu alan binlerce kitap, sayısız makale ve broşür yazılmıştır. Şu ana kadar verdiğimiz kaynaklar tezimizi yazarken zaman zaman başvurduğumuz belli başlı yayınlar olup, direkt jamatunları ele alan kaynaklar değildir. Bu kadar çok yabancı yayının yanında Türk bilim adamlarının bölgedeki Hıristiyan dini mimarisi üzerine yaptığı çalışmalar son derece sınırlı ve dar kapsamlıdır. Esat Uras'ın 1950 yılında yayınladığı *"Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi"* isimli kitap ve bunu takip eden diğer yayınlar, daha çok siyasi tarih niteliği taşımaktadır. Kars ve çevresinin tarihi üzerine yayınları bulunan Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu'nun yazdığı *"Ani Şehri Tarihi"* adlı kitapta kısmen mimari eserlere değinilmektedir. Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'nın Ani örenyerinde başlattığı kazı çalışmaları ise devam etmektedir.

Van Gölü çevresindeki manastırlarla ilgili olarak Prof. Dr. M. Şevket İpşiroğlu'nun 1963 tarihinde yayınlanan *"Die Kırche von Achtamar"* ve 1989'da çıkan Prof. Dr. Gönül Öney'in *"Akdamar Kilisesi"* adlı kitaplar ile tarafımızca yayınlanan Van Gölü adalarındaki manastırları anlatan üç makalenin dışında 2000 tarihine kadar çıkmış yayın hemen hemen yok gibidir. Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam'ın 2000 yılında yayınlanan *"Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi mimarlığı -I- Van"* kitabı, Van merkez ve ilçelerindeki mimari eserleri bir bütün olarak ele almaktadır. Bu kitabın devamı olan ve 2002'de basılan ikinci cilt Bitlis merkez ve ilçelerindeki Ortaçağ ve sonrasına ait mimari anıtları anlatmaktadır. Her iki kitapta bu iki ilde bulunan manastır ve kiliselere de yer verilmiştir.

Bölgedeki Ermeni mimari eserleriyle ilgili ulaşabildiğimiz iki akademik çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1996 tarihinde tarafımızca hazırlanan *"Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri"* isimli yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada Van ve ilçelerinde bulunan altı adat manastır kompleksi incelenmiştir. Diğer akademik çalışma ise Güner Sağır tarafından 2000 tarihinde hazırlanan *"Kayseri İl Merkezindeki Surp Krikor ve Surp Astvadzadin Ermeni Kiliseleri"* isimli yüksek lisans tezidir.

Çalışma konumuz olan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki jamatun yapılarını bir bütün olarak tanıtan yerli ve yabancı bir kaynak bulunmamaktadır. Türkiye dışındaki jamatunları topluca ele alıp anlatan tek çalışma, S. X. Mnatsakanyan'ın Rusça olarak 1952 yılında Erivan'da yayınlanan *"Arxitektura Armyanskix Pritvorov"* (Ermeni Jamatun -Gavit- Mimarisi) isimli kitaptır. Yazar kitabın içeriğini otuzdört jamatunla sınırlandırmıştır. Ani ve çevresindeki altı jamatun yapısını da kitabına alan Mnatsakanyan, Kars'taki bu jamatunları yazarken onları görmediğini ve sadece eski yayınlardan yararlandığını özellikle belirtmektedir. Bu kitabın dışında N. M. Tokarski'nin 1946 yılında Rusça çıkan *"Arhitektura drevney Armenii"* (Eski Ermenistan Mimarlığı) adlı kitapta, jamatun yapılarına genel olarak yer verilmiştir.

Bu iki kitabın dışında jamatunlar hakkında bilgi edinebilmek için değişik dergilerde yayınlanan makaleleri taramak gerekmiştir. Özellikle J. M. Thierry tarafından Fransızca yayınlanmış olan makalelerde, bölgedeki manastırlar bir bütün olarak incelenmiş ve bütünün içinde jamatunlara da yer verilmiştir. Varazdat M. Haroutiounian'ın yazdığı *"Les Sources Populaires de L'Architecture Monumentale Laique de L'Armenie Medivela"* (Ortaçağ Ermeni Anıtsal Mimarisinin Halk Kaynakları) adlı makalesinde, jamatunların kaynağını tamamıyla Ermeni sivil mimarisine dayandırma gayreti gözden kaçmamaktadır. Ermenice kaleme alınan makale 1986 yılında Patrick Donabedian tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir.

Yukarıda jamatunlarla ilgili olduğu belirtilen yayınların tamamına yakın kısmı tarafımızca incelenmiş ve gerektiğinde bu yayınlardan yararlanılmıştır.

1.3. METOD VE DÜZEN

Çalışmamızın ilk aşaması, kaynak ve doküman toplamakla başlamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'ni kapsayan tarih, coğrafya ve sanat tarihi alanında bugüne kadar yapılan tüm eserlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla başta YYÜ ve Van İl Kütüphanesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi Beytepe Kütüphanesi, Ankara TTK Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, İstanbul Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüsü Kütüphaneleri, YÖK Tez ve Dökümantasyon Merkezi taranmıştır. Bu araştırmalarımız sırasında ulaşamadığımız kaynak eserler tespit edilmiş ve Almanya Martin Luther Üniversitesi Teoloji Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hermann Goltz ile iletişim kurularak Rusça kitapların temini sağlanmıştır. Batı dillerinde yazılmış diğer kaynaklar, TTK Kütüphanesi aracılığıyla Fransa Byzantine Bibliotheque ve Avusturya Milli Kütüphanesi'nden getirtilmiştir.

Arazi çalışmalarımızın yoğunlaştığı Bitlis, Elazığ, Kars, Muş ve Van İl Kültür Müdürlükleri ile irtibata geçilerek gerekli dökümanlar alınmıştır. Kars ve Van Müze Müdürlüğü'nden alınan tescilli mimari eserlerin *Anıt Fişleri* ve *Raporları* incelenmiştir.

1999 yılında doktora seminerleri için Van'da başlattığımız arazi çalışmaları, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Kars, Muş ve Van illerinde 2003 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreç içinde konumuz kapsamına giren mimari eserlerin fotoğrafları çekilmiş, ölçümleri yapılarak plan çizimleri gerçekleştirilmiştir. Yayınlardan ve arazi çalışmalarımız neticesinde tespit ettiğimiz bölgedeki otuzdokuz jamatun yapısından sekizinin günümüze gelemediği saptanmıştır. Ayakta kalan otuzbir mimari eserin yabancı yayınlarda verilen plan çizimleri yerinde kontrol edilerek eksik noktaları belirlenmiş ve bugünkü durumları ile karşılaştırılarak yeni planları çıkartılmıştır. Günümüze gelemeyen yapılar için eski plan çizimleri kullanılmıştır.

Elde edilen bilgiler ışığında ilk olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi durumu ve tarihçesine yer verilmiştir. Coğrafya kısmında; çok geniş sınırlara sahip olan bölgenin fiziki, ekonomik ve beşeri coğrafyası ile iklim ve yüzey şekillerine bağlı olarak bölge içinde oluşan beş bölümün özellikleri özlü bir şekilde anlatılmıştır. Tarihçe kısmı Neolitik'ten başlatılarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar olan süreci kapsayacak şekilde incelenmiş, bu tarihi süreç içinde Ermenilerin konumu ve hakim devletler ile olan ilişkileri ele alınmıştır. Konu akışı içinde tarihi coğrafyaya girilerek kültürlerin yeşerdiği havzalara değinilmiştir.

Çalıştığımız mimari eserlerin Hıristiyan dini mimarisi içinde yer alması nedeniyle üçüncü bölüm, Hıristiyanlığın bölgeye yayılışı ve bir kurum olarak Gregoryen Ermeni Kilisesi'ne ayrılmıştır. Öncelikle Ermeni Kilisesi'nin Ermeniler için önemine değinilmiş ve konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Hıristiyanlık öncesi dini durumları hakkında bilgi verilmiştir. Hıristiyanlığın doğuşu, tanımı ve yayılışı kısaca anlatıldıktan sonra, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul edişleri ve Ermeni Kilisesi'nin kuruluşu detaylı bir şekilde işlenmiştir. Konu akışı içinde Ermeni alfabesinin V. yy. başında oluşturulmasıyla yazılı edebiyatın ortaya çıkışı, Ermenilerin konsil kararlarına yaklaşımı ve *Monofizit* mezheplerin ortaya çıkışı ele alınmıştır. Ermeni Kilisesi'nde en yüksek mevki olan ve bütün Ermenilerin bağlı bulunduğu *Katogikosluk* makamının oluşumu, tarihi seyri ile katogikosların Ermeni Kilisesi'nin doktrin ve doğmalarını belirlemeleri aktarılarak, inanç esasları ve ibadetleri hakkında bilgi verilmiştir. Kiliselerde gerçekleştirilen sakramentlerin (dini ayinler) neler olduğu ortaya konmuş, kilise hiyerarşisi içinde din görevlilerinin kaç kademeden oluştuğu ve bunların Ermeni Kilisesi içerisindeki görevleri ayrıntılı olarak işlenmiştir. Kısaca bu bölümde Ermeni Kilisesi'nin tarihi, dini durumu, inanç, ibadet ve uygulamalarına temas edilmiş, Hıristiyanlık anlayışları ile diğer mezheplerden farklılıkları ortaya konmaya çalışılarak bu çerçevenin dışına çıkmaktan kaçınılmıştır. Konunun çok geniş kapsamlı olması nedeniyle aktarılan bilgiler özetlenmiştir.

Dördüncü bölümde jamatunların tanımı verilerek çıkış kaynağı hakkında ileri sürülen çeşitli görüşler detaya girilmeden aktarılmıştır. Bu mimari eserlerin manastır topluluğu içindeki konumu ve işlevsel yönlerine kısaca değinilmiştir. Yapıların bölgelere göre gelişim süreçleri, önceki araştırmalar ile kendi ulaştığımız veriler ışığında oluşturulan plan tipolojisi, karşılaştırmalı olarak değerlendirme bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Asıl konu Katalog başlığı altında ele alınmıştır. Jamatunların incelenmesine, illerin alfabetik sıralamasına göre merkez ilçeden başlanmış ve diğer ilçelerle devam edilmiştir. Katalogdaki *Manastır* başlığı altında, jamatunların bulunduğu manastır yapılarının tarihçesi ile genel özellikleri ve bugünkü durumları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci başlıkta incelenen tüm jamatunlar, tarihçesi, kitabeler, plan tipi ve mimari özellikleri, süsleme, malzeme ve teknik alt başlıkları altında tanıtılmaya çalışılmıştır. Böylece okuyucuya ilk fırsatta manastır ve jamatun yapısını ayırabilme ve tanıma kolaylığı sağlanmıştır. Mevcut kitabelerin hem orijinal metinleri hem de Türkçe anlamları verilerek diğer araştırmacılara kolaylık sağlanmıştır. Yapı anlatılırken tüm eserler aynı sistem içerisinde ele alınmıştır. Jamatunların mimari özellikleri tanıtılırken alt başlıklar kullanılmamıştır. Burada eserin ilk önce planı verilmiş, dış cepheler batı yüzeyinden başlanarak kuzey yüzeyinde bitirilmiştir. Dış

örtü tanıtımından sonra iç mekana geçilmiştir. Alt başlıklarda varsa süslemesi incelenmiş, yapıda uygulanan malzeme ve teknikle anlatıma son verilmiştir. Katalogdaki günümüze gelen tüm eserlerin mevcut planları çıkarılmış, anlatılan yapıların görsel açıdan daha iyi algılanabilmesi için fotoğraf kullanımında kısıtlamaya gidilmemiştir.

Altıncı bölüm, kaynaklarda adı geçip günümüze gelemeyen jamatunlara ayrılmıştır. Literatür taramasında tespit edilen fakat arazi çalışmaları sırasında günümüze gelemediği görülen bu eserler hakkında, kaynaklarda verilen bilgilerden yararlanılarak, varsa eski fotoğraf ve plan çizimleri kullanılmıştır. Görüntü alınabilecek durumda olan yapıların yıkıntılarının resimleri çekilerek, son durumları ortaya konmuştur. Bu bölümde incelenen sekiz jamatun yapısı da, günümüze gelen jamatunlar anlatırken uygulanan tanıtım sistemine göre yazılmıştır.

Yedinci bölümde konumuz kapsamına giren tüm eserler; plan ve mekan anlayışı, mimari elemanlar, süsleme, malzeme ve teknik ana başlıkları altında değerlendirilerek, sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

2. DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN COĞRAFYA VE TARİHÇESİ

2.1. COĞRAFİ DURUMU

Geçmişte ve günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'ni anlamanın çok önemli iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan biri coğrafyası, diğeri toplumsal yapısıdır. Bu bölümde bölgenin coğrafyası incelenecek, toplumsal yapısı ise bölgenin tarihçesi anlatılırken konunun akışı içinde ele alınacaktır.

Coğrafya dünyanın doğal ortamını ve bu ortamla insan arasındaki ilişkileri inceleyen bir bilim dalıdır. Bu açıdan bakıldığında coğrafyanın iki temel kolu bulunmaktadır. Birincisi herhangi bir bölge veya ülkenin doğal yönünü ele alarak yüzey şekilleri, iklim, bitki örtüsü ve toprak özelliklerini inceleyen fiziki coğrafyadır. Diğeri ise insanın bu doğal ortamla olan ilişkilerini konu alan nüfus, yerleşme ve insanın ekonomik uğraşı içine giren tarım, sanayi, ulaşım, ticaret, turizm gibi konuları inceleyen beşeri ve ekonomik coğrafyadır. Coğrafyanın bir diğer kolunu da bölgesel (yerel) coğrafya oluşturmaktadır. Bu kol, bir ülkede çeşitli coğrafi ölçütlere göre ayrılan bölgelerin tüm özelliklerini ele almaktadır. Bu açıklama doğrultusunda bölge; iklim, yüzey şekilleri, beşeri ve ekonomik etkinlikler açısından kendine özgü benzerlik sağlayan en büyük coğrafi birim olarak tanımlanmaktadır. Ülkemizde coğrafi bölgelerin ayrılmasındaki en büyük iki etken, iklim ve yüzey şekilleri olmuştur. Aynı coğrafi bölgede yüzey şekilleri, iklim, bitki örtüsü ile beşeri ve ekonomik yönden farklılık gösteren ve bölgeden küçük olan alanlar bölüm olarak adlandırılmaktadır. Yöre ise, bölümler içinde yer alan en küçük doğal ortam birimidir. Türkiye, 1941 yılında toplanan Birinci Türk Coğrafya Kongresi'nde 7 coğrafi bölge ve 21 bölüme ayrılmıştır[1] (Harita:1).

Jeopolitik ve Jeostratejik[2] yapısı bakımından ülkemizin en önemli bölgesi konumundaki Doğu Anadolu Bölgesi, 157.000 km². yüzölçümüyle Türkiye'nin % 21'ini oluşturan toprakları kaplamaktadır. Bölgenin coğrafi sınırları güneyde Kahraman Maraş civarındaki Güneydoğu Torosları kavsinin yüksek dış etekleri, batıda kabaca Kızılırmak ile Fırat nehirleri arasındaki su bölümü çizgisi[3], kuzeyde

---

[1] İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İstanbul, 1997, 1-6.

[2] Doğu Anadolu Bölgesi'nin jeopolitik ve jeostratejik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Ahmet Aksın, "Doğu Anadolu'nun Jeopolitik ve Jeostratejik Yapısı", *Doğu Anadolu'da Huzur ve Güvenlik Sempozyumu,* İzmir, 1999, 329-334; İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği,* İzmir, 2000, 425-459.

[3] Anlatımda geçen coğrafi terimler için bkz.; Reşat İzbırak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1992.

Kuzey Anadolu Dağları'nın güney eteklerini takip ederek Bayburt Ovası'nı içine aldıktan sonra güneye dönen bir çizgi teşkil etmektedir. Gürcistan, Ermenistan, Nahçivan ve İran ile olan ülke sınırlarımız, aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğudaki coğrafi sınırlarını çizmektedir. Bu sınırlarıyla bölge, doğudan batıya doğru daralarak uzanan bir üçgen görünümündedir. Sıradağların birbirine çok fazla yaklaşıp sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yüksekliğin arttığı engebeli bir yüzeye sahip bölgeye, coğrafi özelliğini veren en önemli faktör yükseltisinin fazlalığıdır. Ortalama 2000 m. yükseltisiyle Türkiye'nin en yüksek bölgesi konumundadır. Bu yükseltiye bakarak Doğu Anadolu'yu son derece dağlık ve arızalı bir bölge olarak düşünmek yanlıştır. Aksine bölge arazisinin ¾'ü 1500-2000 m. yükseklikte, fakat geniş düzlükler halindedir. Bu düzlükler yer yer dar çöküntü alanları veya yüksek dağlarla bozulmaktadır. Bölgenin en alçak yeri 875 m. yüksekliğe sahip olan Iğdır Ovası'dır. 2300 m. olan Başkale ve 1800 m. olan Erzurum Ovası iskan ve ziraat alanları olup, bu yükseklikler diğer bölgelerdeki birçok dağın zirvesinin üzerindedir. Bu özellikleriyle Doğu Anadolu platolarında tarım yapılarak, hayvan yetiştirilebilmektedir.[4]

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fiziki Coğrafya Özellikleri

Bölgenin fiziki coğrafya özelliklerine baktığımızda Paleozoyik, Mezosoyik, Tersiyer ile Neojen zamanları kapsayan bütün jeolojik zamanlara ait araziler ve çok çeşitli kayaların bulunduğu görülmektedir. Tektonik hareketlere bağlı olarak Neojen öncesi andezit ve bazalt karakterde lav püskürtmeleri olmuştur. Neojen'in (4.Jeolojik Zaman) başlarından itibaren şiddetli volkanik hareketler meydana gelmiş ve bunun sonucu Ağrı, Nemrut, Süphan, Tendürek gibi volkan konileri oluşmuştur. Bu şekilde kıvrılmaların sıkışması ve buna bağlı olarak yükselmelerin volkanik dağları oluşturmasıyla çıkan lavların daha alçak yerlere yayılması, Doğu Anadolu Bölgesi'nin çok yüksek olmasının en önemle etkenleri olmuştur.[5]

Jeomorfolojik açıdan Doğu Anadolu, Türkiye'nin en yüksek ve engebeli bölgesidir. Anadolu'nun en yüksek dağları bu bölgede yer almaktadır. Dağ sıraları kabaca doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bunların bazıları orojenik kuşaklar, bazıları horstlar halindedir. Tek dağlar şeklinde olanlar da volkan konileridir.[6] Doğu Anadolu engebesinin ana çizgileri güneyden kuzeye doğru aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır:

---

[4] Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası,* Ankara, 1997, 123.

[5] Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi,* İstanbul, 1989, 167-168; Reşat İzbırak, *Türkiye,* I-II, İstanbul, 1996, 62-64.

[6] Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul, 1953, 2-6; İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası,* İzmir,1997, 48-53.

1. Bölgenin güney kenarındaki önemli dağ kuşağı Güneydoğu Torosları'dır. Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş ve Van Gölü çukurluğunun güneyinde bir kavis çizerek uzanan bu dağların yüksekliği 3000 m.'yi aşmaktadır. Bu dağ sırasının en engebeli ve yüksek kesimleri Hakkari Bölümü'nde bulunan Cilo Dağları'ndaki (Buzul Dağı) Üçdoruk Tepe'dir (4116 m.).

2. Toros sisteminin Doğu Anadolu'daki kuzey uzantısı olan Munzur Dağları ile başlayarak doğuya doğru Mercan (3450 m.), Bağırpaşa (3282 m.), Palandöken (3124 m.), Topçu, Sarıkom, ve Aşağıdağ (3270 m.) dağları ile devam eden çok bariz bir silsile uzanmaktadır. Kuzeyde Karasu ile güneyde Aras arasında kalan bu dağ silsilesine genel olarak Karasu-Aras sıradağları adı verilmektedir. Bu silsilenin doğu ucunda Ağrı Dağı bulunmaktadır. Doğu kısmı ile Muş-Van havzaları arasındaki geniş platolar ve bunların üzerinde belirli çizgiler boyunca Doğu Anadolu'nun genç volkanik konileri yükselmektedir. Bunlar; Büyük Ağrı (5137 m.), Tendürek (3660 m.), Aladağ (3138 m.), Süphan (4058 m.) ve Nemrut (3000 m.) dağlarıdır. Buna karşılık Karasu-Aras silsilesinin batı kısmı ile Malatya, Mollakendi, Çapakçur depresyonlarının teşkil ettiği çukur saha arasında Tunceli Dağları bulunmaktadır.

3. Karasu-Aras sıradağlarının kuzeyinde Erzincan, Tercan, Erzurum ve Aras boyu depresyonlarından (Pasinler, Kağızman, Iğdır) meydana gelen ikinci bir depresyonlar zinciri uzanmaktadır. Kuzey Anadolu Dağları'nın içinde yer alan bu çukur sahanın kuzey kenarı batıda Kargapazar (3282 m.), Gavur (3109 m.), Kop (3600 m.), Coşan (2963 m.) ve Keşiş Dağı (3537 m.) gibi yüksek dağlarla çevrelenmiştir[7] (Harita:2).

Doğu Anadolu'da akarsularla yarılmış, çevresine göre alçakta veya yüksekte olan çok değişik tipte platolara rastlanmaktadır. Bunların en önemlileri batıda Uzunyayla, kuzeyde Kargapazarı, Palandöken ve Allahuekber Dağları'nın üst kısımlarındaki yüksek platolar ile Erzurum-Ardahan arasında kalan Kuzeydoğu Anadolu (Erzurum-Kars) platolarıdır.

Bölgenin en büyük ova ve havzaları şu şekilde sıralanmaktadır: Van Gölü Havzası, Muş Havza ve Ovası, Bingöl Havza ve Ovası, Elazığ Ulu Ova ve Hazar Havzası, Malatya Havzası, Ardahan Havzası, Çıldır ve Aktaş Gölü Havzası, Erzurum, Pasinler, Horasan, Karayazı Havza ve Ovaları'dır.[8]

---

[7] Erinç, *a.g.e.*, 6-13; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu...*, 21 v.d.; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992, 1-3; Ersal Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Ankara, 1994, 5; Atalay-Mortan, *a.g.e.*, 302-304.

[8] Bölgenin ova ve havzaları ile bunların özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu...*, 300-468; Atalay-Mortan, *a.g.e.*, 304-306.

İklim bakımından Doğu Anadolu Bölgesi, kışları çok soğuk geçen karasal iklimin hüküm sürdüğü bölgemizdir. Bölgenin iklimi üzerinde, hava kütleleri ile yöresel iklim tiplerinin ortaya çıkması ve fiziki coğrafya faktörleri etkili olmaktadır. Bölgede yükseklik, dağların uzanışı ve denize olan uzaklık iklim açısından önemli etkenlerdir. Yükselti şartlarına bağlı olarak yıllık ortalama sıcaklık13 °C ile 3 °C arasında seyretmektedir. Kışların sert ve uzun olmasına karşılık yazların kısa olmakla beraber oldukça sıcak geçmesi sonucu, yıllık sıcaklık farkları 25 °C üzerine çıkmaktadır. Yıllık yağış miktarının dağılışı da çok farklı olup, genellikle 400 mm.'nin üzerinde gerçekleşmektedir.[9]

Doğu Anadolu, Türkiye'nin akarsu potansiyeli en yüksek olan bölgesidir. Van Gölü Kapalı Havzası dışında, bölgeden doğan ve nehir halini alan tüm akarsular bölge dışına çıkarak başka ülkelerin topraklarından geçip denizlere dökülmektedir. Fırat ve Dicle Basra Körfezi'ne dökülür. Fırat'ı besleyen iki büyük koldan Karasu, Erzurum Ovası'nın doğusundan kaynağını alır. Murat ise Karasu-Aras Dağları'nın güney yamaçlarından kaynaklanmakta ve her iki akarsu da Keban Barajı'na dökülmektedir. Kuzeydoğuda bulunan Aras Nehri, kaynağını Pasinler Ovası'nın çevresindeki dağlardan almakta ve Iğdır Ovası'ndan Nahcivan'a geçmektedir. Aras'ı besleyen en önemli kol, kaynağını Çıldır Gölü'nden alan Arpaçay'dır. Allahuekber Dağları'ndan kaynaklanan Kura Nehri, Posof civarından Gürcistan'a geçer. Her iki nehir de Hazar Denizi'ne dökülmektedir.[10]

Bölgede iklim, bitki örtüsü, yükseklik, ana materyal, zaman, eğim ve erozyona bağlı olarak farklı tipte toprak oluşumları meydana gelmiştir. Genellikle erozyonun görülmediği düz ve drenajı iyi alanlarda (Malatya, Elazığ, Erzurum Ovaları'nın tabanları ile Kars çevresinde) tarıma elverişli Zonal topraklar (Kestane ve kahverengi topraklar ile çernezyomlar) bulunmaktadır. Toprak aşınmasının devam ettiği eğimli sahalarda görülen İntrazonal topraklar; rendzina, tuzlu ve çorak topraklar ile vertisollerden oluşmaktadır. Sürekli aşınma ve birikmenin olduğu sahalarda görülen Azonal topraklar çok sınırlı olup, Erzurum, Pasinler, Horasan, Iğdır, Yüksekova ve Erzincan Ovaları'nda karşımıza çıkmaktadır.[11]

Doğu Anadolu, İran-Turan Bitki Flora Bölgesi'ne girmekte ve iklim şartlarına göre farklı bitki toplulukları görülmektedir. Tektonik kökenli oluk ve alçak ovalar ile çevrelerinde (Malatya, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Horasan, Iğdır, Van) çeşitli ot

---

[9] Ayrıntılı bilgi için bkz.; Erinç, *a.g.e.*, 20-29; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 8-19; Erzen, *a.g.e.*,4; Yavi, *a.g.e.*, 6; İzbırak, *Türkiye*, I, 330-331; Atalay-Mortan, *a.g.e*, 308-312.

[10] Akarsu ve göller hakkında detaylı bilgi için bkz.; Erinç, *a.g.e.*, 13-16; Hüseyin Saraçoğlu, *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller*, İstanbul, 1990, 247-291; Yavi, *a.g.e.*, 6; İzbırak, *Türkiye*, I, 152, 185-194; Atalay-Mortan, *a.g.e*, 312-314.

[11] Yücel, *a.g.e.*, 123-152; Atalay-Mortan, *a.g.e.*, 314-317.

topluluklarının oluşturduğu bozkır vejetasyonu görülürken, yüksek kesimlerde ormanlık alanlar bulunmaktadır. Bölgenin kuzeydoğusunda sarıçam, diğer kesimlerde ise meşe ormanları mevcuttur. Ancak bu ormanlık alanların büyük bölümü tahrip olmuş durumdadır.[12]

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Özellikleri

Bir bölgenin nüfus, tarım, yeraltı kaynakları, sanayi, ulaşım ve ticaret, turizm ile ekonomik durumu, beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerini yansıtan ana unsurlarıdır.

Doğu Anadolu nüfus miktarı yönünden, Türkiye'nin en seyrek ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden sonra en az nüfusa sahip olan bölgesidir. Toplam nüfus 5.6 milyon civarındadır. Bu nüfusun yaklaşık % 63'ü kırsal kesimde, % 37'si ise kentlerde yaşamaktadır. Km^2. ye ortalama 37 kişi düşmektedir. Nüfus yoğunluğu çok düşük olan bölge sürekli göç vermektedir.

Bölgenin yüksek ve engebeli olması nedeniyle tarıma elverişli topraklar son derece sınırlıdır. Malatya, Erzurum, Elazığ, Iğdır, Muş, Bingöl ve Erzincan ovaları ile Van ve Ağrı platoları tarımın en fazla yapıldığı sahalardır. Engebeli sahalarda yapılan tarım, bölge halkının tahıl ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Bölgedeki kırsal kesimin en önemli geçim kaynağı hayvancılığa dayanmaktadır.

Doğu Anadolu yeraltı kaynakları bakımından zengindir. Ergani ile Elazığ iline bağlı Maden'de Bakır işletmeleri, Alacakaya'da (Guleman) zengin krom yatakları, Elbistan-Afşin havzasında linyit ocakları bulunmaktadır. Divriği ve Hekimhan'da zengin demir madenlerinden demir cevheri üretilmektedir.

Bazı doğal şartlar ile sosyoekonomik özellikler sanayileşmeyi olumsuz yönde etkilemekte ve özel sektör yatırımlarını cazip olmaktan çıkartmaktadır. Bölgedeki mevcut sanayi kuruluşlarının önemli bir bölümü devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle sanayileşmenin en az olduğu bölgemiz Doğu Anadolu'dur. Bununla beraber bölgedeki Keban, Karakaya gibi santrallerin elektrik üretiminde ve diğer bölgelerin kalkınmasında büyük rolü bulunmaktadır.

Doğu Anadolu'da ulaşım faaliyetleri yeterli düzeydedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan tektonik oluklar ve akarsu vadileri ulaşım açısından oldukça kolaylıklar sağlamaktadır. Bölgenin kuzeyindeki önemli karayolu ağı Sivas, Erzincan, Erzurum, Iğdır üzerinden Nahcivan'a bağlanmaktadır. Bu ana yol üzerinde kuzey-güney yönlere bağlantı sağlayan ikinci derecede işlek yollar bulunmaktadır. Diğer ana yol Kayseri, Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş ve Van Gölü'nün güneyini

---

[12] Erinç, *a.g.e.*, 30-33; Saraçoğlu, *Bitki...*, 52; Erzen, *a.g.e.*, 4-5; Yavi, *a.g.e.*, 6-7; İzbırak, *Türkiye*, I, 354; Atalay-Mortan, *a.g.e*, 317-322.

takip ederek Van'a bağlanan ve oradan Hakkari'ye geçen yoldur. Bu karayollarının dışında doğu ile batıyı birbirine bağlayan demiryolları ve son zamanlarda gelişen hava yolları, ulaşımı kolaylaştıran diğer önemli iki unsurdur.

Bölgede sanayinin geri kalması, tarımsal faaliyetlerin geçime dayalı olması ve nüfus azlığı ticaretin de geri planda kalmasına neden olmaktadır. İhracata yönelik tek tarımsal üretim maddesi kayısıdır. Bunun dışında hayvansal ürünler ile el dokuması halı ve kilimler ticareti yapılan diğer ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki turizm faaliyetleri Türkiye'nin batı bölgelerine göre oldukça geri seviyededir. Turizm geçmişten günümüze gelen tarihi eserler ile bölgenin doğal güzelliklerine dayanmaktadır. Tarihi süreç içinde önemli yerleşim merkezleri olmuş Erzurum, Kars ve Van çevresinde bulunan Urartu, Hıristiyan ve Türk İslam medeniyetlerinin oluşturdukları tarihi eserler, turist ve turizmcilerin rağbet ettikleri merkezler olarak işlevlerini yerine getirmektedirler.

Ekonomik açıdan Doğu Anadolu, DPT'nin gelişmişlik indeksine göre Türkiye'nin en son sırasında yer almaktadır. İllerin tamamı Türkiye ortalamasının altındadır. Gelir dağılımı yönünden % 5.7'lik payla altıncı sıradadır. Tarımda verim düşüklüğü, sanayileşmede geri kalmışlık ve göçe rağmen kırsal alandaki yoğun nüfus artışı, bölgenin yurtiçi hasılaya olan katkısını da düşürmektedir.[13]

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Bölümleri

Doğu Anadolu Bölgesi daha çok yüzey şekilleri ve iklim şartlarına bağlı olarak 5 bölüme ayrılmaktadır.

1. Yukarı Fırat Bölümü : Coğrafi alanı en geniş olan bölümdür. Bu bölümün sınırları doğuda Muş Ovası ile Şerafettin ve Bingöl dağlarını dışarıda bırakacak şekilde Şakşak ve Kop-Kızıl dağları, batıda Kızıl ve Tahtalı dağları sırası, güneyde ise Binboğa, Nuruhak ve Güneydoğu Torosları'nın etekleriyle çizilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı yarısını kaplayan bu bölüm, yeryüzü şekilleri ve yaşama

---

[13] Doğu Anadolu Bölgesi'nin beşeri ve ekonomik coğrafyasının bütün özellikleri hakkında detaylı bilgi için bkz.; Erinç, *a.g.e.*, 34-44; Yücel, *a.g.e.*, 123-152; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu...*, 474-537; Erzen, *a.g.e.*, 5-6; Yavi, *a.g.e.*, 7; İzbırak, *Türkiye*, I-II, 381-392, 618, 635, 665, 731-760, 788, 792-794, 798-822; Atalay-Mortan, *a.g.e.*, 323-335; Mithat Melen, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İstihdam Olanaklarının Artırılması Üzerine Bir Çalışma", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Van, 1999, 109-139; Kemal Görmez, "Göç ve Kültürel Kimlik", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Van, 1999, 167-172; Ercan Tatlıdil, "Bölgesel Kalkınmada İnsan Kaynağı Faktörü", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Van, 1999, 185-198; Feramuz Aydoğan, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapının Aileye Etkileri", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Van, 1999, 259-283; Tunçay Özdemir-Metin Aygün, "Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Doğu Anadolu", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Van, 1999, 285-291.

biçimi yönünden kendi içinde yörelere ayrılmaktadır. Bu yöreler; bir duvar gibi uzayıp giden Güneydoğu Torosları, onun kuzey eteğini takip eden Elbistan-Muş Ovası oluğu ve bu oluğun içinde yer alan Aşağı Murat dağlık yöresi, Binboğa-Munzur dağ sırası ve Erzincan-Tercan ovalarını kapsayan yöredir. Yukarı Fırat Bölümü, verimli ovaları ve sıcaklığın yüksek olması yönüyle diğer bölümlerden ayrılmaktadır.

2. Erzurum-Kars Bölümü : Dağ sıralarının seyrine uyarak doğuya doğru genişleyen Erzurum-Kars Bölümü'nün sınırları, Toros sistemine dahil olan Karasu-Aras dağ sırası ile Karadeniz hidroğrafya havzasının güney kenarından geçmektedir. Doğuda Gürcistan ve Ermenistan sınırına, batıda Tercan Ovası'na kadar uzanmaktadır. Erzurum-Kars Bölümü'nün topoğrafik ana çizgilerini, iç içe geçmiş dağlarla oluklar meydana getirmektedir. Ortalama yükseklikleri 2500-3000 m. arasında değişen ve oluklardan bakılınca dik kenarlı birer dağ görünümündeki bu sıradağların üst kısımlarında geniş düzlükler bulunmaktadır. Bu bölüm yüksek plato düzlükleri ve çok soğuk geçen kış mevsimi ile karakterize edilmektedir.

3. Yukarı Murat Bölümü : Aras Dağları, Van Gölü batısından Ağrı Dağı'na doğru uzanan sönmüş yanardağlar, Güneydoğu Torosların Muş Ovası güneyinde kalan dar bir parçası ile Yukarı Fırat Bölümü sınırları arasında kalan sahaya Yukarı Murat Bölümü adı verilmiştir. Akarsuların büyük kısmının Murat Çayı'na karışması nedeniyle bu adı alan bölümün dört bir yanı dağlarla kuşatılmış olup, orta kısmı güneybatıya doğru eğimli bir havza görünümündedir. Engebeli ve yüksek düzlükleri ile diğer bölümlerden ayrılmaktadır.

4. Van Bölümü: Bu bölüm, bir kenarını Güneydoğu Toroslara, diğer kenarını Van Gölü batısından Büyük Ağrı Dağı'na kadar uzanan yanardağlara ve doğuda İran sınırına dayamaktadır. Bölgenin en büyük kapalı havzası olan bu bölüm, içinde Van Gölü'nü barındırmaktadır. Van Gölü 3764 km². yüzölçümü ile Türkiye'deki göllerin en büyüğüdür. Van Gölü kıyısı ile kıyı şeridi dışında kalan yöreler arasındaki iklim, tarım ve yüzey şekilleri bakımından tutarsızlıkların bulunması, Van Bölümü'nün dikkati çeken ve diğer bölümlerden ayrılan yanıdır.

5. Hakkari Bölümü: Güneyde Cudi Dağı ve Irak sınırı, doğuda Yüksekova'yı dışarıda bırakacak şekilde uzanan Şemdinli-Vaviran Dağı arasındaki hat, kuzeyde Van Gölü'ne karışan akarsuların su bölümü çizgisi ile Botan Çayı arasında kalan saha Hakkari Bölümü'nü oluşturmaktadır. Bu bölümün toplam alan yaklaşık 15000 km². olup, bu yüzölçümüyle Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bölümlerin en küçüğü konumundadır. Türkiye'nin en yüksek ve engebeli sahasını oluşturan Hakkari Bölümü'nde bulunan Cilo (Buzul) Dağları'nın genişliği, yüksekliği ve parçalanmışlığı bu sahaya yolların sokulmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle tenha

ve ıssız bir görünüm arz etmektedir. Diğer bölgelerden ayrılan karakteristik özelliği çok dağlık ve engebeli olmasıdır[14] (Harita:3).

2.2. TARİHÇESİ

Kavimler kapısı olarak da bilinen Doğu Anadolu Bölgesi, binlerce yıllık tarihi bir kronoloji içinde farklı ırk, kültür ve inançlar taşıyan ve çoğunluğu Asya kökenli kavimlerin kaynaştığı bir coğrafya olmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin eski çağlara ait tarihi hakkındaki arkeolojik ve bilimsel çalışmalar XIX. yy. başlarından günümüze kadar devam etmektedir. Türk ve yabancı bilim adamlarının araştırmaları sonucu dört ana bölgede toplanan mağara resimleri bulunmuştur. Adıyaman-Malatya, Kars, Van ve Hakkari bölgelerinde yaygın olarak karşımıza çıkan tarih öncesi mağara ve kaya üstü resimleri, M. Ö. 15.000-7.000 yılları arasını kapsayan Paleolitik ve Mesolitik devirlere tarihlendirilmektedir. M. Ö. 6.-4. binyılları kapsayan Neolitik ve Kalkolitik devirlere ait kültürler hakkında, bu dönemleri içeren kazı çalışmalarının yetersizliği nedeniyle daha az bilgi bulunmaktadır. Bölgede bugüne kadar yapılan kazı ve yüzey araştırmaları neticesinde, kuzeyde Kafkasya'dan batıda Malatya-Elazığ Bölgesi'ne, güneyde Kuzey Suriye ve doğuda Urmiye Gölü'ne kadar uzanan çok geniş bir coğrafi alanda, M. Ö. 4. binden itibaren oluşan kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkartılmıştır. Bu kültüre, M. Ö. 3000 yılı başlarında Doğu Anadolu Bölgesi'ne giren ve dillerinin Ural-Altay dillerine benzemesinden Asya kökenli olarak kabul edilen Hurriler tarafından oluşturulması nedeniyle *Erken Hurri Kültürü* adı verilmiştir. Hurrilerin merkezi bölgesi M. Ö. 2. binin ilk yarısında Van Gölü çevresi olmuş ve Mitanniler ile birleşmişlerdir. M. Ö. 2. binin ortalarında Hurri-Mitanni Devleti bölgenin en kuvvetli siyasi gücü iken, Hitit kralı Suppiluliuma'nın (M. Ö. 1380-1346) bölgeye yaptığı seferler sonucu gücünü kaybederek Hititlere bağlı, Asur'a karşı tampon bir ülke haline gelmiştir.[15]

Feodal beyliklerin oluşturduğu Hurri-Mitanni siyasi teşekkülünün zayıflamasından sonraki süreçte, bölge ile ilgili bilgiler Asur yazıtlarında geçmektedir. Asur yazılı kaynaklarında Uruadri ve Nairi ülkeleri olarak adlandırılan bölgeye yapılan ilk seferler, M. Ö. 1274-1244 yıllarında Asur kralı olan I. Salmanasar tarafından başlatılmış ve Uruadri-Nairi feodal beyliklerinin siyasi birliği

---

[14] Doğu Anadolu Bölgesi'nin bölümleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Erinç, *a.g.e.*, 46-123; Yücel, *a.g.e.*, 126-152; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu...*, 300-468; Erzen, *a.g.e.*, 3-4; Yavi, *a.g.e.*, 4-6; Atalay-Mortan, *a.g.e.*, 335-348.

[15] Rudolf Nauman, *Eski Anadolu Mimarlığı* (Çev.; Beral Madra), Ankara, 1991, 18-19 ; Erzen, *a.g.e.*, 7-23 ; Yavi, *a.g.e.*, 8-13.

gerçekleştirerek M. Ö. IX. yy.'ın ortalarında Urartu Devleti'ni kurmalarına kadar yaklaşık 400 yıl devam etmiştir. M. Ö. 858 tarihinde kurulan Urartu Devleti, M. Ö. VII. yy. sonlarında İskitlerin bölgeye yaptıkları yıkıcı akınlardan sonra gücünü kaybetmiş ve akabinde Medler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu devlet, Van Gölü çevresi başta olmak üzere güneyde Halep-Musul'dan kuzeyde Kafkasya'ya, batıda Malatya'dan doğuda Urmiye Gölü sahasına kadar uzanan güçlü bir uygarlığın temsilciliğini yapmış ve Ön Asya'nın siyasi ve kültürel tarihinin şekillenmesinde etkin rol oynamıştır. Urartu Devleti'nin yıkılışı ile bölgede büyük bir boşluk oluşmuş ve uzun süren siyasi istikrarsızlık başlamıştır.[16]

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Ermeniler'in tarih sahnesine çıkışları, kökenleri, müstakil devletlerinin ve sınırları belirli vatanlarının bulunup bulunmaması hep tartışma konusu olmuştur. Çeşitli araştırmacılar Ermeni topluluğunu Urartu, Med, Frig, Babil, Asur, Hind-Avrupai veya Semitik kavimlerle ilişkilendirmeye çalışmışlar, ancak bu kavimler ile direkt bağlarının bulunduğu ispat edilememiştir. Nordik ve Alpin ırklarının karışımı bir topluluk olduğu kabul edilen Ermeniler kendi kökenlerini Nuh'un torunlarından Yafes'in oğlu Torgon'un soyundan gelme Hayk'a bağlamışlardır. Bu nedenle kendilerine Hayk, yaşadıkları yerlere de Hayastan demişlerdir. İçlerinde bizzat Ermeni yazarlarında yer aldığı araştırmacılar, Ermenistan terimini coğrafi bir terim olarak kabul etmektedir. Bu terim bir ırkı ve milleti değil, çeşitli ırk ve kültürlere mensup insan topluluklarının bulunduğu bir coğrafi bölgeyi ifade etmektedir. Tarihçiler arasında en çok benimsenen teoriye göre Ermeniler Balkan kökenli olup, M. Ö. VI. yy. başlarında İlliryalılar'ın baskısıyla Frigler ile birlikte Anadolu'ya gelmişler ve Urartu sonrası bölgeye hakim olan Medler zamanında (M. Ö. 590-559) göç ederek Doğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Med sonrası bölge ve Ermeniler M. Ö. 553 yıllarında Pers İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmiş ve bu devlet tarafından oluşturulan örgütlenmede XIII. ve XVIII. satraplıklar (vilayet) içinde idare edilmişlerdir. Yaklaşık 200 yıl süren Pers hakimiyetine M. Ö. 331 tarihinde Büyük İskender son vermiş ve bölge Makedonya İmparatorluğu'na bağlı bir vilayet haline getirilmiştir.[17]

---

[16] Nauman, *a.g.e.*, 21 ; Erzen, *a.g.e.*, 24-44 ; Oktay Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)", *Arkeoloji ve Sanat*, 58, İstanbul, 1993, 27-29 ; Yavi, *a.g.e.*, 13-16 ; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994, 23, 112-113 ; Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya*, İstanbul, 2003, 194-197, 208-209; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara, 1993, 65-66 ; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara, 1993, 65-66.

[17] Eski Farsça şekliyle *Armina* adı ilk olarak Pers Kralı I. Darius'un (M. Ö. 521-486) zamanında bölgenin savaşlarla ele geçirilmesini anlatan ve M. Ö. 521 tarihinde yazılmış olan ünlü Behistun yazıtında coğrafi bir terim olarak Ermenilerin de yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi için kullanılmıştır. Eski Yunanlı tarihçilerden Miletos'lu Hekataios (M. Ö. VI. yy.), Rodoslu Eudoksos ve Heredotos (M. Ö. V. yy.) ile M. Ö. 401'de bölgeden geçen Ksenephon, dağlık ve yüksek bölge

Doğu Anadolu Bölgesi, M. Ö. 301'de yapılan Ipsos Savaşı ile parçalanan Makedonya İmparatorluğu'ndan sonra teşekkül eden Hellenistik dönem krallıklarından Selevkoslar'ın hakimiyetine girmiştir (M. Ö. 301). Bu coğrafyada yaşayan Ermeniler M. Ö. 215-190 yılları arasında doğrudan bu devletin idaresi altına alınmışlardır. II. Antiokhos bölgeyi iki vilayete ayırmıştır. Fırat'ın doğusundaki Büyük Ermenistan'a Artaksias'ı (Ardaşes), batısındaki Küçük Ermenistan'a da Zariadres'i satrap (vali) tayin etmiştir. Selevkos kralı III. Antiokhos Roma İmparatorluğu ile girdiği Magnesia Savaşı'nda (M. Ö. 190) yenilince M. Ö. 188'de Apameia Barışı'nı yapmak zorunda kalmıştır. Bu barış antlaşması sonunda Ermenistan satrapları Selevkoslar'dan ayrılarak Roma himayesinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Artaksias'ın yönetim merkezi Erivan yakınlarında kurduğu Artaxata (Ardaşat) şehri olmuştur. Artaksias sülalesinden II. Tigran (M. Ö. 95-56) adı geçen iki vasal krallığı birleştirerek Doğu Anadolu Bölgesi'ni de içine alan ilk bağımsız Ermeni kralı olmuştur. Tigranokerta (Silvan) kentini kurarak kendine başkent yapan II. Tigran, Roma ile yaptığı savaşlarda yenilince topraklarının büyük kısmını kaybetmiş ve Ermeni Krallığı Parthlar ile Roma arasında tampon bir devlet haline gelmiştir. M. S. 1 tarihinde Roma imparatoru Augustus'un torunu Caius Caesar, Ermeni Krallığı'nı ortadan kaldırarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bölümünü Roma topraklarına katmıştır. Bu tarihten itibaren bölge Roma-Parth, Bizans-Sasani devletleri arasında geçen savaşlara sahne olmuş ve tampon bölge olmaktan kurtulamamıştır. Adı geçen devletler arasında zaman zaman el değiştirmiş, bu

---

olarak nitelendirdikleri bu coğrafya için *Armenioi* adını kullanmışlardır. Roma İmparatorluğu zamanında idari bir bölge olarak *Armenia* denmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi Müslümanlar tarafından da yukarı memleket, yukarı iller anlamında *Ermen-Ermeniye* olarak isimlendirilmiştir. Emeviler zamanında El Cezire Eyaleti'ne bağlı bir amillik iken, sonraları bu eyaletten ayrılarak doğrudan hilafet merkezine bağlanan ve daha çok Van Gölü kuzeyini içine alan vilayete ve bölgeye verilmiş bir ad olup kavim ve halk ile ilgili bir anlamı bulunmamaktadır. Türk iskanından sonra *Türkmenia,* Osmanlı zamanında ise Van ve Erzurum Beylerbeyliği olarak anılan bölgeye Avrupalı coğrafyacılar *Turcomanie* demişlerdir. Ermeni ismi ve tarihçe hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Rene Grousset, *Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071,* Payot-Paris, 1947, 65-78 ; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Ankara, 1950, 22-42 ; Raymond Janin, *Les Eglises Orianteles et les Rites Orientaux,* Paris, 1955, 339-340; İsmet Parmaksızoğlu, "Ermeniler", *TA,* XV, Ankara 1968, 323 ; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası,* Ankara, 1983, 10-11 ; Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi,* İstanbul, 1985, 48 ; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Ankara, 1988, 24-25 ; Erzen, *a.g.e.,* 44 ; Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası* (Çev.; Adnan Pekman), 3. Baskı, İstanbul, 1993, 31-37, 198-199, 234 ; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler,* Ankara, 1997, 4-10; Mehmet Top, *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler,* Ankara, 1998, 3-5 ; Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler,* Ankara, 2000, 3-5 ; Yaşar Kalafat, "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi", *2023 Dergisi, 12, Siyasi, Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ermeni Sorunu,* Ankara, 2002, 17.

coğrafyada yaşayan Ermeniler ise vasal veya yarı bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu süreçte Ermeniler için önemli olaylardan biri, 301 tarihinde Hıristiyanlığı kabul etmeleridir. Bu olay, 224'de Parth Devleti'ni yıkarak İran'a hakim olan ateşperest Sasani Devleti'nin Ermeniler üzerindeki baskısını artırmıştır. 301 sonrası Doğu Anadolu Bölgesi için Roma ile Sasani devletleri arasında çetin bir mücadele başlamıştır. Gücünü kaybeden Roma 386'da Sasani Devleti ile yaptığı barış antlaşması sonucu Fırat'ın doğusundaki bölge ve Ermenileri Sasaniler'e bırakmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte Roma 381'de Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiş, 395'te ise Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Fırat'a kadar uzanan Anadolu toprakları Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'na kalmıştır. Fırat'ın doğusunda bulunan Sasani hakimiyetindeki Ermeniler'in başında bulunan Arşaklı (Arşaguni-Eşkaniyan) sülalesine 429 tarihinde son verilmiş ve bu tarihten itibaren bölge, 640 yılına kadar Sasaniler'in atadığı İran veya Ermeni asıllı olabilen genel valiler (marzpan) tarafından idare edilmiştir. Marzpanlar idaresindeki Ermeniler bir yandan kendilerine ateşperestliği kabul ettirmeye çalışan Sasaniler ile din savaşları yapmışlar, diğer yandan ise Kadıköy Konsili'nde (451) alınan kararları kabul etmeyerek Monofizit kalmaları nedeniyle Ortodoks Bizans İmparatorluğu tarafından uygulanan baskılara karşı koymaya çalışmışlardır.[18]

Ortaçağ'da Yakın Doğu'yu sonuçları bakımından etkileyen en önemli olaylardan biri, İslamiyet'in yayılması ile bu yayılışın yeni siyasi ve kültürel oluşumları hazırlaması olmuştur. Asırlar boyu süren İran-Bizans mücadelesi her iki devleti de zayıflatmıştır. İslam orduları Hz. Ömer zamanında yaptıkları Kadisiye (636) ve Nehavend (640) savaşları sonucunda, Sasani Devleti'ne son vererek Suriye ve İran'ı ele geçirmişlerdir. 640 yılından itibaren El-Cezire[19] fatihi İyaz bin Ganem komutasındaki ordular ile Doğu Anadolu Bölgesi'ne seferler başlamış ve Bitlis'e kadar ilerlenmiştir. Ancak Ermeniye'nin tam olarak fethedilmesi Hz. Osman'ın

---

[18] Ayrıntılı bilgi için bkz.; Grousset, *a.g.e.*, 79-295 ; Uras, *a.g.e.*, 42-70 ; Parmaksızoğlu, a.g.m., 323-324 ; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev.; Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, 1-35 ; Rafet Yinanç, "Sulçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Manisa, 1983, 67-68 ; Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçuklulardan Önce Armenya'ya Hakim Olanlar", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Manisa, 1983, 177-188 ; Baykara, *a.g.e.*, 14-16 ; Meydan Larousse, "Ermeniler" mad., IV, İstanbul, 1988, 330-331 ; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev.; Fikret Işıltan), Ankara, 1991, 39-102 ; Bülent İplikçioğlu, "Anadolu", *DİA,* III, İstanbul, 1991, 109-110 ; Erzen, *a.g.e.*, 43-47 ; Ana Britanica, "Ermeniler" mad., VIII, İstanbul, 1992, 267-268 ; Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları,* İstanbul, 1992, 11-13 ; Strabon, *a.g.e.*, 9, 35, 111 ; Yavi, *a.g.e.*, 17-27 ; Çaycı, *a.g.e.*, 4-6.

[19] El-Cezire: Fırat ile Dicle nehirleri arasında kalan toprakların adeta bir ada (cezire) teşkil etmesi nedeniyle İslam coğrafyacılarınca bu iki nehir arasında kalan topraklara verdikleri isimdir. Bkz.;Baykara, *a.g.e., 28-29.*

hilafeti zamanında (645-646) gerçekleştirilmiştir. Habib bin Mesleme ile Selman bin Rabia komutasındaki orduların Bizans ve Ermeniler ile yaptıkları savaşları kazanmalarıyla bölgede İslam ordularına karşı koyacak herhangi bir güç kalmamıştır. Bunun sonucu Tarsus'tan Erzurum'a kadar uzanan hattın doğusunda kalan ve Kafkasların güneyine kadar uzanan topraklar VII. yy. sonlarında tamamen Emeviler'in hakimiyetine girmiş ve bu bölge bir eyalet haline getirilmiştir. Arap hakimiyeti 750'de kurulan Abbasi Devleti zamanında da devam etmiş ve Ermeniye Eyaleti 640-885 tarihleri arasında ostikan adı verilen merkeze bağlı genel valiler tarafından idare edilmiştir. Ermeniler 771-772 tarihlerinde Bagrevand'da (Eleşkirt) büyük bir isyan çıkarmışlardır. Ayaklanma bastırılmış ancak Abbasi idaresi tarafından Ermenilere muhtariyet verilmiştir. Ostikanların müsamahalı idareleri ve halife değişikliklerinin ortaya çıkardığı otorite boşluklarından istifade eden Ermeniler 849'da tekrar ayaklanmışlardır. Ermeniye valisi Ebu Said Muhammed ve oğlu Yusuf bu isyanda öldürülmüş, ayaklanmanın büyümesi üzerine Halife el-Mütevekkil Türk komutanlardan Boğa el-Kebir'i (Koca Boğa) ayaklanmayı bastırmakla görevlendirmiştir. Koca Boğa 851-852 yıllarında gittikçe büyüyen bu ayaklanmayı kanlı savaşlar sonucu bastırmıştır. Van ve çevresinde yaşayan Ermenilerin Ardzruni sülalesinin lideri Aşot Ardzruni ile birçok esir Samarra'ya gönderilmiş ve Aşot burada idam edilmiştir. Vaspurakan'da (Van Gölü havzası) güvenliği sağlayan Koca Boğa Tiflis'i de alarak dört yıl bölgede kalmış ve diğer Ermeni liderlerini de itaat altına almıştır. Bu olaylardan hemen sonra Ermenilerin Bizans'a yaklaşarak isyan çıkarmalarını önlemek amacıyla, 862'de Ermeniye valiliğine getirilen Ali bin Yahya el-Ermeni'nin teklifi ve Halife Mustain'in emri ile Ermenilerin en nüfuslu sülalesi Bagratunilerden Aşot b. Smbat'ı bütün Ermeni reislerinin (naharar-işhan) başına getirilmiştir (862). Halife tarafından *"İşhanlar İşhanı"* ünvanı verilerek hilatlar giydirilen Aşot, uzun süre Ermeniye Eyaleti'ni Abbasi Devleti'nin siyasetine uygun şekilde yönetmiş ve Halife el-Mu'temid tarafından 882'de taç giydirilerek kral ünvanı verilmiştir. Bunun üzerine Ermenileri yeniden kazanmak isteyen Bizans İmparatoru I. Basileios'da Aşot'u 885'de kral olarak tanımış ve böylece Ortaçağın ilk vasal Ermeni krallığı kurulmuştur. İçişlerinde tamamen serbest olan Aşot, aynı zamanda Dvin'de oturan Ermeniye İslam valilerine bağlı kalmış ve yıllık vergisini düzenli bir şekilde ödemiştir.[20]

---

[20] Grousset, *a.g.e.*, 296-373 ; Uras, *a.g.e.*, 71-74 ; Parmaksızoğlu, a.g.m., 324 ; Honigman, *a.g.e.*, 36-39 ; Streck-Mükrimin Halil Yinanç, "Ermeniye", İA, IV, İstanbul, 1977, 317-319; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, 153-154; a.y., "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, 29-31 ; Yinanç, a.g.m., 68 ; Meydan Larousse, "Ermeniler" mad., IV, İstanbul, 1988, 331 ; El-Belazuri, *Fütuhu'l Büldan* (Çev.; Mustafa Fayda), Ankara, 1987, 278-303 ; Gülay Öğün,

Aşot 890 tarihinde ölmüş ve yerine Halife el-Mutemid'in izniyle 892 tarihinde I. Smbat geçmiştir. Aşot ve halefleri zamanında Ermeniler'in parlak dönemleri başlamıştır. Aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun başına Makedonya Hanedanı (867-1056) geçmiştir. Bu hanedan zamanında Bizans Abbasiler'e karşı müdafa siyasetini bırakarak doğuda kaybettiği toprakları almak için başlattığı mücadelede başarılı olmaya başlamıştır. Aynı tarihlerde Halife el-Mutemid tarafından Azerbaycan valiliğine Sac-Oğulları'ndan Türk asıllı Muhammed el-Afşin tayin edilmiştir. I. Smbat Abbasiler aleyhine gelişen durumu fırsat bilerek Bizans İmparatoru VI. Leon ile 903'te siyasi ittifak yapmıştır. Smbat'ın Dvin'i ele geçirmesi üzerine Afşin harekete geçmiş ve ikisi arasında Kuzeydoğu Anadolu toprakları için çetin bir mücadele başlamıştır. Bu mücadele ve savaşlar, Afşin'in 901'de ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Ebu'l Kasım Yusuf tarafından devam ettirilmiş ve Smbat sürekli gözetim altında tutulmuştur. Yusuf akıllı bir siyasetle Bagratlı sülalesi ile ihtilaflı olan Vaspurakan'daki (Van Gölü çevresi) Ardzruni sülalesini kendi tarafına çekmiştir. Yusuf Vaspurakan prensi Haçik Gagik'e 908 tarihinde taç giydirerek ona krallık ünvanı vermiştir. Gagik'in krallığı Halife Muktedir tarafından da onaylanmış, bu durum Ermenileri ikiye bölmüştür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyinde Bagratlı, güneyinde ise Vaspurakan Krallığı olmak üzere iki vasal Ermeni krallığı oluşmuştur. Haçik Gagik, I. Smbat'a karşı Yusuf ile birlikte hareket etmiş ve Bagratlı krallığına karşı savaş açmışlardır. 909'da yapılan savaşta Smbat yenilmiş, bunun sonucunda Nahcivan ve Siunik Bölgesi (Bu günkü Ermenistan'da) Yusuf'un eline geçmiştir. Ardzruniler ile birlikte yapılan bu harekattan kısa bir süre sonra Smbat yakalanarak 914 tarihinde öldürülmüştür. Sac-Oğulları'nın Ermeniye'yi ele geçirmesi ve I. Smbat'ın öldürülmesi , Balkanlar'da güvenliği sağlayan Bizans'ı harekete geçirmiş ve Ermenileri Müslümanlara karşı birleşmeye çağırmıştır. Başta Smbat'ın yerine geçen oğlu II. Aşot (Aşot Erkat-Demir Aşot / 915-928) olmak üzere Bagratlı, Ardzruni ve diğer Ermeni reisleri (naharar) bu çağrıya uymuşlardır. Bizans'ın askeri ve siyasi desteğini arkasına alan Bagratlı II. Aşot'un önderliğinde birleşen Ermeniler, Ermeniye eyaletini ele geçirmişlerdir. X. yy.'ın ilk yarısında Bizans ile Abbasiler arasındaki savaşlar aralıksız devam etmiş ve yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun tamamına yakın kısmı tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir. Bu süreçte üçü Bagratlı, biride Ardzruni soyundan olmak üzere dört ayrı vasal Ermeni krallığı kurulmuştur. Bunlar; Ani Bagratlı (885-1045), Kars Bagratlı (968-1064),

---

"Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi", *SBED*, I-1, Van, 1990, 102-104 ; Ostrogorsky, *a.g.e.*, 103-221 ; Yavi, *a.g.e.*, 25-28 ; Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, İstanbul, 2000, 21-23.

Taşirk Bagratlı (982-1064) ve Vaspurakan krallıklarıdır. Bu vasal krallıkların her biri ya Abbasi Devleti'ne veya Bizans'a tabi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.[21]

Türklerin Anadolu'yu fethinden önce Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermeniler için X. yy.'ın ikinci yarısından itibaren uyguladığı politika, Ermeni krallıkları ile topraklarını doğrudan merkeze bağlama esasına dayandırılmıştır. Bu amaçla Bizans imparatoru Nikephoros II. Phokas (963-969) tarafından Taron bölgesinin tamamı (Muş ve çevresi) imparatorluk topraklarına ilhak edilmiştir. Bu politika II. Basileios (976-1025) zamanında en üst seviyede uygulanmıştır. II. Basileios, 1000 yılında Kurolopalates David'in ölümüyle Erzurum'dan Yukarı Murat Suyu'na kadar olan topraklarını Bizans'a dahil etmiştir. 992-993 yıllarında Ahlat, Erciş ve Malazgirt'i ellerinde tutan Mervaniler de, Bizans'a tabi olduklarını bildirmişlerdir. 1021'de II. Basil Vaspurakan Krallığı'nı ortadan kaldırmıştır. Ardzrunilerin son kralı Senekerim, 1018-1021 yıllarında gerçekleşen Çağrı Bey'in akınlarına karşı koyamayacağını anlamış ve Van Gölü çevresindeki topraklarını Bizans'a devrederek tebası ile birlikte Sivas'a göç etmiştir. Vaspurakan'ı imparatorluk topraklarına katan II. Basileios Gürcistan'a girerek Doğu Anadolu'nun idari taksimatında bazı değişiklikler yapmıştır. Vaspurakan ve Gürcistan themaları birleştirilerek İberia themasına dönüştürülmüştür. Ani Bagratlı kralı Yovhannes Smbat'da, II. Basileios nezdinde girişimlerde bulunarak Ani'yi kan dökülmeden teslim etmek istemiştir. Bu hareketinin karşılığında magitros ünvanıyla, ölünceye kadar Ani'nin idaresi Smbat'a verilmiştir. Smbat ise ölümünden sonra topraklarının Bizans'a intikal edeceğine dair yazılı bir vasiyetname bırakmıştır. Smbat 1041'de ölmüş ve yerine geçen yeğeni II. Gagik, Bizans'ın baskısı sonucu kendisine Kapadokya'da verilen toprak ve magistros ünvanı karşılığında Ani ve çevresini Bizans İmparatorluğu'na 1045 tarihinde teslim etmek zorunda kalmış ve böylece Ani Bagratlı Krallığı sona ermiştir.[22]

XI. yy. başlarında Abbasi Devleti'nin Bizans İmparatorluğu karşısında gerilediği bir sırada İslam dünyasının başına Türkler'in geçmeye başladığı görülmektedir. Türk ve dünya tarihi bakımından önemli sonuçlar doğuran olaylardan birisi, 1040 tarihinde Horasan'da Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu olmuştur. İlk

---

[21] Grousset, *a.g.e.*, 399-462 ; Uras, *a.g.e.*, 74-78 ; Parmaksızoğlu, a.g.m., 324 ; Honigman, *a.g.e.*, 145-162 ; Streck-Yinanç, a.g.m., 319-320 ; Yıldız, a.g.m., 38-51 ; Yinanç, a.g.m., 68, ; Öğün, a.g.m., 104-107 ; Ostrogorsky, *a.g.e.*, 530.

[22] Grousset, *a.g.e.*, 577-580 ; Barthold, a.g.m., 435 ; Parmaksızoğlu, a.g.m., 324 ; Honigman, *a.g.e.*, 162-174 ; Streck-Yinanç, a.g.m., 320 ; Yinanç, a.g.m., 68-69 ; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988, 36-37 ; Öğün, a.g.m., 108-111 ; a.y., "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *SBED*, II-2, Van, 1991, 73-75 ; Ostrogorsky, *a.g.e.*, 291-292, 309.

Selçuklu sultanı Tuğrul Bey 1043'de devletin merkezini Nişabur'dan Rey şehrine naklettikten sonra fetihler için batıya yönelmiş ve emrindeki komutanları Doğu Anadolu Bölgesi ve Azerbaycan'ın fethi ile görevlendirmiştir. 1054 yılında ise bizzat Tuğrul Bey orduları ile Doğu Anadolu'ya girerek Muradiye, Erciş ve Adilcevaz'ı ele geçirmiştir. Irak'taki meseleler nedeni ile geri dönen Tuğrul Bey bir daha Anadolu seferine çıkamamış, ancak Türkmen akınları komutanları tarafından bütün yoğunluğu ile devam ettirilmiştir. Bununla beraber Doğu Anadolu Bölgesi'nin kesin olarak Selçuklu idaresi altına alınması 1063'de Selçuklu tahtına geçen Sultan Alp Arslan zamanında gerçekleştirilebilmiştir. Selçuklu akınları başladığında Ermeniler'in yaşadıkları yerlerin tamamına yakını Bizans tarafından işgal edilmiş ve Doğu Anadolu'daki Ermeniler çeşitli yollar ile Orta Anadolu'ya göç ettirilmişlerdi. Bu nedenle batıya doğru ilerleyen Selçuklular, karşılarında siyasi güç olarak Ermenileri değil Bizans'ı bulmuşlardır.[23]

Sultan Alp Arslan bizzat yönettiği ordusu ile Şubat 1064 tarihinde Anadolu seferini başlatmıştır. Merkezi Lori kenti olan Taşirk Bagratlı krallık ailesi, yıllık vergi karşılığı Selçuklu himayesine girmiştir. Lori'nin alınmasından sonra Alp Arslan Gürcistan topraklarının büyük bölümünü ele geçirmiş, bunun üzerine Gürcü prensi IV. Bagrat (Pakrat) itaat ve tabiiyetini arz ederek Selçuklu Devleti'ne yıllık vergi vermeyi kabul etmiştir. Aras Irmağı boylarına geri dönen Selçuklu ordusu buradaki kaleleri aldıktan sonra Ağustos 1064 tarihinde ünlü Ani şehrini fethetmiştir. Bizans'ın vasalı olan Kars Bagratlıları ise Alp Arslan'a karşı koymamış ve başkenti olan Kars'ı 1064'de teslim etmişlerdir. Selçuklu hakimiyetinin giderek artması ve bunun sonucu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin elden çıkması, Bizans İmparatorluğu'nu nihai tedbirler almaya itmiştir. İmparator Romanos Diogenes'in

---

[23] Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, *Musameret al-Ahyar / Selçuki Devletleri Tarihi* (Çev.; M. Nuri Gencosman-F.N. Uzluk), Ankara, 1943, 109-110 ; Grousset, *a.g.e.*, 585-610 ; Feridun Nafiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, III, Ankara, 1952, 3-7 ; Parmaksızoğlu, a.g.m., 329 ; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara, 1982, 25-26 ; Yinanç, a.g.m., 68-69 ; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1983, 13-15 ; a.y., *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, 1993, 1-4 ; Urfalı Mateos, *Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli* (Çev.; Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987, 100-102 ; Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri" (Çev.; Yaşar Yücel-Bahaaddin Yediyıldız), *Belleten*, LI, 201, Ankara, 1987, 1379-1391 ; a.y., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (Çev.; Yıldız Moran), İstanbul, 1994, 42-43 ; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara, 1987, 22-24 ; Şahin, *a.g.e.*, 37-38 ; Öğün, "Orta Çağ...", 112-113 ; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1992, 17-25 ; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993, 103-111, 129-131 ; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1993, 46-51 ; Mehmet Altan Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1993, 255-280 ; Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul, 1998, 76-78 ; Tekin, *a.g.e.*, 38-42 ; Ümit Hassan ve bşk., *Türkiye Tarihi-1-Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler*, İstanbul, 2000, 167-176.

hazırladığı büyük bir ordu ile Selçuklu ordusu 26 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt Ovası'nda karşılaşmıştır. Tarihin seyrini değiştirecek Malazgirt Savaşı'nı Selçuklu ordusu kazanmış ve Romanos Diogenes tutsak düşmüştür. Yapılan bir anlaşma ile Diogenes ülkesine iade edilmiştir. Ancak bu imparatorun ülkesinde öldürülmesi üzerine yapılan anlaşma hükümsüz kalmış ve Sultan Alp Arslan'ın emri ile Anadolu'nun baştan başa fethinin yolu açılmıştır. Selçuklu fethi sırasında Ermeniler'in yaşadıkları toprakların Türk-Bizans savaşlarının içinde kalması nedeniyle bölgede istikrarsız bir ortam oluşmuştur. Bu kargaşalığa ek olarak Bizans'ın kendi mezheplerini kabul ettirmek için Ermeniler'e yaptığı baskılarla birlikte kendi himayelerindeki Bagratlı II. Gagik'i 1079'da öldürmeleri üzerine bölgedeki Ermeniler Toroslar'ın dağlık bölgeleri ile Klikya'ya göç etmişlerdir.[24] Malazgirt Savaşı sonrası gücünü iyice kaybeden Bizans İmparatorluğu ise, Doğu ve Orta Anadolu'dan Batı Anadolu ve Balkanlar'a çekilmek zorunda kalmıştır.[25]

Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Alp Arslan'ın 1072'de ölümü ile başa geçen Melikşah devrinde (1072-1092) en geniş ve güçlü zamanını yaşamıştır. Bilhassa Alp Arslan'dan itibaren Ermeniler'in yaşadıkları bölgeler de dahil olmak üzere fethedilen topraklar bir nevi hassalar (mukataa düzeni) şeklinde teşkilatlandırılarak, idareleri sultana bağlı ve sultan adına hüküm süren beyler ve kumandanlara bırakılmıştır. Malazgirt Savaşı'nın genel bir sonucu olarak Doğu Anadolu başta olmak üzere XI. yy.'dan itibaren hakim etnik yapı Türkler lehine hızla değişmeye başlamıştır. Anadolu'nun başta Rumlar olmak üzere Ermeni ve Gürcü nüfusu, Türk nüfusu karşısında giderek azınlıkta kalmıştır. Yeni gelenlerle nüfus yoğunluğu artan ve geri dönmeyerek Anadolu'yu yurt edinen Türk toplulukları, fethettikleri yerlerde yeni siyasi oluşumlar gerçekleştirmişlerdir. Selçuklular zamanında Doğu Anadolu Bölgesi'nde dört beylik kurulmuştur. Erzurum merkez olmak üzere Yukarı Fırat Bölümü'nde Saltuklular (1072-1202), Erzincan-Şebinkarahisar şehirleri arasında Mengücüklüler (1080-1228), Sivas başkent olmak üzere Kayseri ve Malatya

---

[24] Klikya'ya göçen Ermeniler'in buradaki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi,* Ankara, 1990.

[25] Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, *a.g.e.,* 40-48 ; Grousset, *a.g.e.,* 610-636 ; Uzluk, *a.g.e.,*7-8 ; Parmaksızoğlu, a.g.m., 325, 329 ; Honigman, *a.g.e.,* 183-188 ; Streck-Yinanç, a.g.m., 320-321 ; Kırzıoğlu, *a.g.e.,* 40-48 ; Yinanç, a.g.m., 69-70 ; Sevim, *Genel Çizgileriyle...,* 15-18 ; a.y. *Anadolu'nun Fethi...,* 1-4 ; Urfalı Mateos, *a.g.e.,* 118-122, 140-144 ; Cahen, a.g.m., 1391-1399 ; a.y., *a.g.e.,* 44-47 ; Şeker, *a.g.e.,* 24-48 ; Şahin, *a.g.e.,* 38-43 ; Baykara, *a.g.e., 45-47 ;* Öğün, "Orta Çağ...", 114-116 ; a.y., "Türk Fethi...", 75-76 ; Ostrogorsky, a.g.e., 317-320 ; İplikcioğlu, a.g.m., 110-111 ; Kafesoğlu, *a.g.e.,* 28-40 ; Turan, *a.g.e.,* 147-189 ; Merçil, *a.g.e.,* 51-55 ; Köymen, *a.g.e.,* 255-280 ; Yavi, *a.g.e.,* 30-32 ; Umar, *a.g.e.,* 78-83 ; Halil İnalcık, "Doğu Anadolu Tarihine Toplu Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Van, 1999, 65-66 ; Tekin, *a.g.e.,* 38-42 ; Hassan, *a.g.e.,* 176-180.

çevresinde Danişmendliler (1080-1178), Ahlat merkez olmak üzere Van Gölü havzasında Ahlatşahlar (Sökmenliler-Ermenşahlar / 1100-1207), Bitlis-Erzen arasındaki topraklarda ise Dilmaçoğulları (1084-1393) hüküm sürmüşlerdir. Bu beyliklerin yaşadıkları zamanda Diyarbakır'da İnaloğulları (1098-1183), Hasankeyf, Mardin ve Harput merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu'da Artuklular (1102-1409) ile başta İznik sonrasında ise Konya'yı başkent edinen Anadolu Selçukluları gibi Türk beylik ve devletleri, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde önemli tarihi roller oynamışlardır. Sultan Melikşah ve Vezir Nizamü'l Mülk'ün 1092'de ölümü üzerine önü alınamayan taht mücadeleleri yüzünden Büyük Selçuklu Devleti kargaşa içine düşmüş ve ayrı mukadderata sahip dört ayrı Selçuklu devleti kurulmuştur. Bunlar; Büyük Selçuklular'ın devamı olan Irak ve Horasan Selçukluları (1194'e kadar), Kirman Selçukluları (1092-1187), Suriye Selçukluları (1092-1117) ve Anadolu Selçuklu Devleti'dir (1075-1308). Bunlardan Anadolu Selçuklu Devleti ile Danişmendli Beyliği 1197 yılında başlayan Haçlı Seferleri'ne karşı Anadolu'yu müdafaa etmek için cephe birliği kurmuşlar ve Haçlı ordularına karşı uzun süre zorlu savaşlar yapmışlardır. 1176 yılında Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın kazandığı Miryokefalon Savaşı'ndan sonra Bizans İmparatorluğu Anadolu'yu tamamen kaybetmiş ve bu tarihten sonra Anadolu bizzat batılılar tarafından *Turcomania*[26] olarak adlandırılmıştır.[27]

Selçuklular devrinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulan beyliklerin ömürleri aşağı yukarı bir asır sürmüş ve XIII. yy.'ın birinci yarısının ortalarında bu beyliklerin çoğunun varlığı sona ermiştir. Danişmendli, Saltuklu ve Mengücüklü beyliklerini Anadolu Selçukluları, İnaloğulları ve Ahlatşahları ise Eyyubi Devleti ortadan kaldırmıştır. Artuklular ile Dilmaçoğulları varlıklarını Moğol devrinden sonra da sürdürmüşlerse de eski önemlerini koruyamamışlardır.[28]

---

[26] Turcomania / Türkmen Ülkesi : Doğrudan İslam ve Türk kaynaklarında görülmeyen bir isimdir. Avrupalı yazarlar tarafından eski Ermeniye Eyaleti'ne (Doğu Anadolu Bölgesi) verilen bu isim, XIII. yy.'dan XIX. yy. başına kadar Avrupa coğrafya kitaplarında yaygın olarak kullanılmıştır. Bkz.; Baykara, *a.g.e.*, 26.

[27] Streck-Yinanç, a.g.m., 321 ; Yinanç, a.g.m., 70-71 ; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 176-179 ; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, 94-97, 99-223 ; Cahen, *a.g.e.*, 87-128 ; Şahin, *a.g.e.*, 39-49 ; Öğün, "Orta Çağ...", 115-116 ; a.y., "Türk Fethi...", 76 ; Ostrogorsky, a.g.e., 357 ; Kafesoğlu, *a.g.e.*, 40-63, 86-91 ; Turan, *a.g.e.*, 281-302; Merçil, *a.g.e.*, 107-130, 236-282 ; Köymen, *a.g.e.*, 106-122, 139-142, 287-297 ; a.y.; "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten*, LVII, 218, Ankara, 1993, 71-79 ;Yavi, *a.g.e.*, 36 ; İnalcık, a.g.m. 66 ; Tekin, *a.g.e.*, 45-46.

[28] Selçuklu Devleti zamanında Doğu Anadolu'da kurulan Türk beylikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L, 187, Ankara, 1986, 453-457 ; a.y., *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990, 1-85 ; Baykara, *a.g.e.*, 45-64 ; Öğün, "Orta Çağ...", 115-121 ; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, 182-216 ; Merçil, *a.g.e.*, 107-

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu gelişmeler olurken yalnız Müslüman devletlerin değil bütün dünya tarihinin kaderi üzerinde derin izler bırakacak olan Moğol Devleti kurulmuştur. Temuçin (Cengiz Han) 1206'da Moğolistan halkını hakimiyeti altında birleştirerek tahta çıkmış, 1215 yılında Çin'in başkenti Pekin'i aldıktan sonra Harzemşahlar Devleti (1097-1231) ile olan bir anlaşmazlık üzerine batıya yönelmiştir.[29] Sultan Alaaddin Muhammed'in 1220'de ölümüyle başa geçen Celaleddin Harzemşah, ülkesine giren Mogollar önünde sürekli geri çekilerek 1225'de aldığı Tebriz'i merkez edinmiş ve 1230'da Ahlat'ı kuşatarak zaptetmiştir. Bu olay üzerine Anadolu Selçuklu-Eyyubi birleşik orduları ile Celaleddin Harzemşah'ın ordusu Erzincan yakınındaki Yassıçimen Ovasında karşılaşmışlardır (10 Ağustos 1230). Selçuklu ordusunun zaferiyle biten savaş sonucu Celaleddin Harzemşah Azerbaycan'a kaçmış, 1231'de ölümü üzerine Harzemşahlar Devleti ortadan kalkmıştır.[30]

Moğolların Celaleddin Harzemşah'ı izleyerek 1231'de Doğu Anadolu'ya girip Sivas yakınlarına kadar akınlar yapmaları üzerine Anadolu Selçuklu Devleti'nin güçlü sultanı I. Alaaddin Keykubat (1220-1237), ülkesini savunmak için önlemler almak istemiş ve bu amaçla komutanı Kemaleddin Kamyar'ı 1232 yılında bir ordu ile Doğu Anadolu'ya sefere göndermiştir. Kemaleddin, kısa zamanda Van, Bitlis, Ahlat, Adilcevaz ve çevrelerini Anadolu Selçuklu Devleti sınırları içine katmıştır. Tahrip olan kaleler onartılmış ve muhtemel Moğol saldırılarına karşı ülke savunmasını sınırda karşılamak amacı ile hazırlıklar yapılmıştır. Ancak Anadolu Türk birliğini kurmakta büyük başarılar kazanmış olan Alaaddin Keykubat'ın 30 Mayıs 1237'de ölümüyle birlikte Anadolu Selçuklu Devleti iç ve dış sorunlarla ciddi bir biçimde sarsılmıştır. Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu ile Selçuklu ordusu 1243 yılında Erzincan yakınındaki Kösedağ mevkiinde karşılaşmış ve yapılan savaş sonucu Selçuklu ordusu bozguna uğramıştır. Kösedağ Savaşı sonrası Anadolu Selçuklu Devleti merkezi otoritesini kaybetmiş, devlet ve ülke tam anlamıyla Moğol hakimiyeti altında bir gerileme ve çöküş devresine girmiştir. Bu dönem 1308 yılına kadar devam etmiş ve Sultan II. Mesud'un ölümüyle Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1308) sona ermiştir.[31] XIII. yy. sonunda Moğol hakimiyetinin zayıflamasıyla

---

130, 236-282 ; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul, 1998, 3-129 ; Tekin, *a.g.e.,* 47-70 ; Hassan, *a.g.e.,* 180-195, 205.

[29] Moğol Devleti'nin kuruluşu ve Moğol hakimiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Vassiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990, 405-546.

[30] Harzemşahlar için bkz.; Barthold, *a.g.e.,* 345-403 ; Merçil, *a.g.e.,* 190-199.

[31] I. Alaaddin Keykubat devri ve sonrasında gelişen olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, *a.g.e.,* 129 v.d. ; Uzluk, *a.g.e.,* 29-35 ; Sümer, a.g.m., 458-461 ; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...,* 168-181 ; Cahen, *a.g.e.,* 132-145 ; Kafesoğlu, *a.g.e.,* 65-70 ; Turan,

birlikte sınırlara yerleştirilmiş Türkmen beyleri, Selçuklu ile ilişkilerini keserek Anadolu Beylikleri adı altında toplanan büyüklü–küçüklü birçok beylik kurmuşlar ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi mirası bu beylikler arasında bölüşülmüştür.

Doğu Anadolu Bölgesi, XIII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren İran Moğolları olarak da bilinen ve başkentleri Tebriz olan İlhanlılar'ın idaresi altına girmiştir. Bölge, İlhanlı idaresine bağlı olarak merkezi Musul olan Diyarbakır ile merkezi Ahlat olan Van Bölgesi Eyaleti olmak üzere ikiye ayrılmış ve 1244 yılından itibaren İlhanlı valileri tarafından yönetilmiştir. Ebu Said Bahadır Han'ın 1335 yılında ölümü üzerine bu devlet yıkılmış ve Doğu Anadolu'da İlhanlı hakimiyeti sona ermiştir.[32]

İlhanlı sonrası Moğolların devamı olarak Orta Anadolu'ya (Sivas-Kayseri çevresi) Eretna Devleti (1335-1381)[33], Doğu Anadolu'ya ise kısa bir süre Celayirliler[34] hakim olmuşlardır. XIV. yy. sonlarında iyice zayıflayan Moğol hakimiyeti sonrasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Türkmen oymakları güçlenmiş, bu durum Moğol istilası öncesinde olduğu gibi yeni Türk devletlerinin kurulması ile sonuçlanmıştır. Doğu Anadolu'ya uzun süre hakim olan Kara Koyunlular'ın tarih sahnesine çıkışları 1365'de Bayram Hoca ile başlamış (1365-1380) ve son hükümdarları Cihan Şah'ın (1439-1467) 1367 tarihinde Akkoyunlu Uzun Hasan'a yenilmesi ile son bulmuştur. Kara Koyunlular zamanında bölge uzun süren savaşlara sahne olmuş, 1369'da Maveraünnehir'de hükümdarlığını ilan eden Timur'un 1387'de Doğu Anadolu'ya girmesi ile yeni boyutlar kazanmıştır. Van ve çevresini alan Timur, bu bölgenin idaresini İzzeddin Şir'e vererek İran'a geri dönmüştür. Ancak Timur'un önünden kaçarak Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezıd'a sığınan Karakoyunlu Kara Yusuf (1389-1420) ile Celayirli Sultan Ahmet'in Timur'a teslim edilmemesi, iki devlet ordusunu Çubuk Ovası'nda karşı karşıya getirmiştir. Timur, Ankara Savaşı'nda (1402) Yıldırım Bayezıd'ı mağlup ettikten sonra sekiz yıl Anadolu'da kalmış ve Osmanlı topraklarını beylikler arasında taksim ettikten sonra Semerkant'a geri dönmüştür. 1406'da Erciş'e geri dönen Kara Yusuf ile Timur'un kurduğu Çağatay Devleti ve 1340 yıllarında tarih sahnesine çıkan Ak Koyunlular arasındaki savaşlar eksik olmamış. Bu durum Kara Koyunlu Devleti'nin 1467'de Ak

---

Selçuklu Tarihi..., 298-302 ; a. y., *Doğu Anadolu...*, 106-111 ; Merçil, *a.g.e.*, 139-167, 195-197 ; Tekin, *a.g.e.*, 81-103.

[32] Uzluk, *a.g.e.*, 68 ; Bertold Spuler, *İran Moğolları* (Çev.; Cemal Köprülü), Ankara, 1957, 132-143, 385 ; Sümer, *Doğu Anadolu'da...*, 56-59 ; Öğün, "Orta Çağ...", 122 ; Cahen, *a.g.e.*, 293-296 ; Turan, *Selçuklu Tarihi...*, 302-305 ; Tekin, *a.g.e.*, 100-108 ; Hassan, *a.g.e.*, 281.

[33] İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, XXXII, 126, Ankara, 1968, 161-189 ; Merçil, *a.g.e.*, 293-295 ; Cahen, *a.g.e.*, 352.

[34] Muzaffer Ürekli, "Celayirliler", *DİA*, VII, İstanbul, 1991, 264-265 ; Sümer, *Doğu Anadolu'da...*, 58-59 ; Tekin, *a.g.e.*, 108-109.

Koyunlu Devleti tarafından ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir. Uzun Hasan zamanında (1453-1478) Ak Koyunlu idaresine giren Doğu Anadolu Bölgesi, Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet'in Uzun Hasan'ı yendiği Tercan Ovası'ndaki Otlukbeli Savaşı'na rağmen 1501 tarihine kadar bu devletin idaresi altında kalmıştır.[35]

Ak Koyunlu Uzun Hasan Padişah'ın 1478'de ölümüyle birlikte taht kavgaları başlamış, Şah İsmail 1501 tarihinde bu devleti yıkarak kısa sürede Azerbaycan, Batı İran ve Doğu Anadolu Bölgesi'ni içine alan Safevi Devleti'ni kurmuştur. Yavuz Sultan Selim'in 1514'de Şah İsmail'i Çaldıran Ovası'nda yenmesi sonucu bölge Osmanlı idaresi altına girmiştir. İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmet Paşa'nın gayretleri ile 26 aşiretin 1516'da Osmanlı Devleti'ne iltihak etmesi, Osmanlı'nın bölgedeki siyasi otoritesini güçlendirmiştir. Bu durum yirmi yıl kadar devam etmiş, 1524'de Şah İsmail'in ölüp yerine Şah Tahmasb'ın geçmesiyle birlikte bölge tekrar Osmanlı-Safevi nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Şah Tahmasb'ın Osmanlı Devleti'ne karşı hasmane tutumları ve mezhep farklılığını körüklemesi üzerine Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) İran üzerine ayrı tarihlerde üç sefer düzenlemiştir.1534, 1548-1549 ve 1553 yıllarında gerçekleştirilen bu seferler sonunda Safevi Devleti ile Osmanlı Devleti arasında 1 Haziran 1555 tarihinde Amasya Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma ile Safevi Devleti başta Tebriz olmak üzere Basra, Bağdat, Şehrizor, Van, Bitlis, Erzurum ve Kars üzerindeki Osmanlı hakimiyetini tanıyarak Doğu Anadolu Bölgesi'ni tamamen Osmanlı idaresine bırakmış ve bu antlaşma İran ile yapılacak olan diğer antlaşmaların da temelini oluşturmuştur. Böylece Doğu Anadolu Bölgesi, ufak çatışmalar dışında yaklaşık 300 yıl sürecek olan bir barış ve huzur dönemi içine girmiştir.[36]

---

[35] Baykara, *a.g.e.*, 77-79 ; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* Ankara, 1988, 108-208 ; İnalcık, a.g.m., 67-69 ; Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni,* Ankara, 1991, 65-74 ; Öğün, "Orta Çağ...", 122-130 ; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular I (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar),* Ankara, 1992, 37-45, 49-51, 60-63, 67-70 v.d. ; a.y., *Doğu Anadolu'da...,* 58-62 ; a.y., "Akkoyunlular", *DİA,* II, İstanbul, 1989, 270-274 ; a.y., "Karakoyunlular", *DİA,* XXIV, İstanbul, 2001, 434-438 ; Joseph von Hammer, *Osmanlı Tarihi, I,* (Çev.; Mehmet Ata), İstanbul, 1991, 76-81 ; Fernard Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü* (Çev.; Orhan Yüksel), İstanbul, 1992, 56-57 ; Mükrimin Halil Yinanç, "Ak Koyunlular", *İA,* I, İstanbul, 1993, 251-270 ; Feridun Emecen ve bşk., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I,* İstanbul, 1994, 19, 25-26 ; Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van,* Ankara, 1997, 9-12 ; Ahmet Akgündüz-Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı,* İstanbul, 1999, 62, 76 ; Metin Kunt ve bşk., *Türkiye Tarihi-2-Osmanlı Devleti 1300-1600,* İstanbul, 2000, 93-95 ; Tekin, *a.g.e.,* 110-114 ; Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye* (Çev.; Mürsel Öztürk), Ankara, 2001, 1-5, 343-354.

[36] A. Ekber Diyanet, *İlk Osmanlı-İran Antlaşması 1555 Amasya Musalahası,* İstanbul, 1971, 1-9 ; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Yayına Haz., Şükrü Kaya-Halil

XVI. yy. ortalarında (1653) Osmanlı Devleti'ne bağlı 34 eyalet ve 320 sancak bulunmaktaydı. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferlerinden sonra Doğu Anadolu Bölgesi dört ayrı eyalete (beylerbeyliği) bölünerek idare edilmiştir. Bu eyaletler; Erzurum Beylerbeyliği (1533), Van Beylerbeyliği (1548), Çıldır Beylerbeyliği (Ahıska / 1578) ile Kars Beylerbeyliği (1580) olup XIX. yy. başına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan sonra Avrupalı büyük devletlerin de baskısıyla, daha önce Osmanlı toprakları için resmi bir anlamı bulunmayan Kürdistan adında yeni bir eyalet kurulmuştur (1847). Bu eyaletin merkezi zaman içinde Van, Muş ve daha uzun bir süre Diyarbakır olmuş ve 1864-1867 tarihinde çıkarılan İdare-i Vilayet Kanunu ile ortadan kaldırılmıştır. Bu kanunla birlikte Çıldır ve Kars, Erzurum Vilayeti'ne sancak olarak bağlanmıştır. Van Eyaleti ise valiliği dönüştürülmüştür. XIX. yy. boyu XX. yy. başında Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki idari taksimatın gelişen tarihi olaylar karşısında sürekli bir değişim geçirdiği görülmektedir.[37]

Osmanlı Devleti'nin gücünü iyice kaybettiği ve milliyetçilik akımlarının doruk noktada olduğu XIX. yy. boyunca Osmanlı–Rus savaşları eksik olmamış ve Osmanlı Devleti sürekli toprak kaybederek barış antlaşmaları yapmak zorunda kalmıştır. Bu savaşların sonuçları bakımından en ağırı, 1877-1878 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) olmuştur. Bu savaş sonunda Balkanlar'da Bulgaristan, Doğu Anadolu'da ise Kars, Ardahan ve Batum Ruslar'ın eline geçmiştir. 93 Harbi sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına (1878) Ermeniler lehinde maddeler konması sonucu Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1918 yılına kadar devam edecek olan Ermeni isyanları başlamıştır.[38]

Kemal Türközü), Ankara, 1982, 26, 43 ; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1988, 348, 352, 361 ; Sümer, *Doğu Anadolu'da...*, 62-63 ; J.L. Bacque-Grammont, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler", *Prof. Dr. Bekir Kütüklüoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, 205-219 ; Yücel-Sevim, *a.g.e.*, 115-123, 176-181 ; İlhan Şahin-Feridun Emecen "Amasya Antlaşması", *DİA*, III, İstanbul, 1991, 4-5 ; Hammer, *Osmanlı Tarihi*, I, 273-283, 479-482, ; a.y., *Osmanlı Tarihi*, II, İstanbul, 1991, 5-7, 15-24 ; Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", *DİA;* IV, İstanbul, 1993, 193-195 ; Kılıç, *a.g.e.*, 12-23 ; Akgündüz-Öztürk, *a.g.e.*, 134, 150-151 ; Kunt, *a.g.e.*, 106-112, 126-130 ; Emecen, *a.g.e.*, 29-30, 37-39 ; Tekin, *a.g.e.*, 113-124.

[37] Doğu Anadolu Bölgesi'nin idari taksimatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Baykara, *a.g.e.*, 96-142; Mehmet İpşirli ve bşk., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul, 1994, 221-227, 306-313 ; Kılıç, *a.g.e.*, 117-142 ; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara, 1988, 47-85 ; Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 23-24.

[38] Osmanlı Devleti'nin Ermenilere tanıdığı hak ve imtiyazlar ile Ermeni isyanları, tezimizin 3. bölümünde *Hıristiyanlığın Bölgeye Yayılışı ve Ermeni Kilisesi* başlığı altında ele alındığı için burada tekrar edilmeyecektir.

Buhranlı geçen yıllardan sonra 1914 tarihinde başlayan 1. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı olmuştur. Alman cephesini rahatlatmak uğruna Doğu Anadolu'da Rus cephesi açılmış ve bu cephe Enver Paşa komutasındaki 90.000 askerin Sarıkamış'ta feda edilmesiyle sonuçlanmıştır. Rus cephesindeki Sarıkamış hezimetinden sonra Rusya ile birlikte hareket eden Ermeniler, bölgedeki Müslüman ahali ile sivil bir savaşa girmiş ve bunun sonucunda Osmanlı Devleti bölge güvenliğini sağlamak amacıyla Ermenileri daha iç bölgelere nakledilmesini sağlayan Tehcir Kanunu'nu çıkarmıştır (27 Mayıs 1915). Rusya'da meydana gelen 1917 İhtilali'nden sonra Rus Çarlığı sona ermiş ve Osmanlı Devleti ile yapılan Brestlitovsk Antlaşması'yla (3 Mart 1918) Rus ordusu Doğu Anadolu'dan çekilmiştir. 1. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti 1918 yılında çok ağır maddeler içeren Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in zamanında (1918-1922) yapılan Sevr Antlaşması (10Ağustos 1920) ile Osmanlı parçalanmış ve hemen ardından Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde Kurtuluş Savaşı başlamıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında Rusya ile yapılan Gümrü Antlaşması (2-3 Aralık 1920) ile 93 Rus Harbi'nde kaybedilen topraklar geri alınmış ve Ermeniler Doğu Anadolu'yu tamamen terk etmişlerdir. 25 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile İstiklal Savaşı başarı ve zaferle sona ererken, 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Türkiye 1929'da yürürlüğe giren 1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu'na dayanarak, Merkez İdare Kuruluşu bakımından coğrafi durumuna, iktisadi şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre illere ayrılmıştır. Günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi 15 ilden oluşan idari taksimata sahip bulunmaktadır.[39]

---

[39] Uras, *a.g.e.*, 158-174, 220-253, 423-538, 581-634 ; Mehmet Saray, "Türk-Rus Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 125-131 ; Bahaaddin Yediyıldız, "XVI.-XIX. Yüzyıllarda Ermenilerin Türk Toplumu İçindeki Yeri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 141-147 ; Yuluğ Tekin Kurat, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 227-242 ; Necati Ökse, "Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulanması", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 271-278 ; Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 297-303 ; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,* Ankara, 1990, 9 v.d. ; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923,* Ankara, 1991, 101-193 ; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,* I, İstanbul, 1991, 1-31 ; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları(1896-1916),* İstanbul, 1994, 54-73, 123-150; Kemal Beydilli ve bşk., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I,* İstanbul, 1994, 119-130 ; İzbırak, Türkiye-I, 406-411 ; Yavi, *a.g.e.*, 83-110 ; Akgündüz-Öztürk, *a.g.e.*, 293-295 ; Sina Akşin ve bşk., *Türkiye Tarihi-4-Çağdaş Türkiye 1908-1980,* İstanbul, 2000, 53-114 ; Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler,* Ankara, 2000, 56-94

3. HIRİSTİYANLIĞIN BÖLGEYE YAYILIŞI VE ERMENİ KİLİSESİ

Bu başlık altında verilmeye çalışılan bilgiler geniş çaplı bir inceleme konusudur ve teologların alanına girmektedir. Ancak tez çalışmamızın Ermeni dini mimarisi içinde yer alması ve mimarinin de inançlar doğrultusunda şekillendiği düşünüldüğünde, Ermeni Kilisesi ve inanç esaslarının teologlar kadar olmasa da detaylı bir şekilde araştırılarak bilinmesi gerekmektedir.

Ermeni Kilisesi ve inanç esasları üzerine yazılmış yabancı yayınlar oldukça fazla olmasına karşın, Türk bilim adamlarının araştırmaları yok denecek kadar azdır. Yayınlanan kitap ve makalelerde ise dolaylı olarak ve konu akışı içinde Ermeni Kilisesi'ne değinilmiştir. Bu yayınların çoğunluğu da kilise ve din adamlarının siyasi tarih içinde oynadığı rolü ön plana çıkarır niteliktedir. Prof. Dr. Abdurrahman Küçük tarafından yazılan "Ermeni Kilisesi ve Terör" adlı kitap, bu alanda direkt Ermeni Kilisesi ve inanç esaslarını araştırarak toplu halde sunan tek eser olma özelliği taşımaktadır.

Ermeni Kilisesi'nin Ermeniler açısından ne kadar önemli ve etkin olduğunun anlaşılabilmesi için, şu iki yazarın görüşlerini aktarmak gerekmektedir. Dikran H. Boyacıyan; "Ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni Kilisesi'ni aynı ölçüde ele almayan her hangi bir Ermeni tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz. Ermeni Kilisesi ile Ermeni milleti o kadar iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir". 1896-1908 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış olan Malachia Ormanian yazdığı kitabında; "Bir milletin hayatının sırrını kavramak için, o milletin dini etüdünü yapmak gerekiyorsa ve hele bu, milletiyle aynileşmiş, millet hayatında önemli bir rol oynamış Ermeni Kilisesi olursa, bu eserin önemi daha iyi anlaşılacaktır" diyerek Ermeni Kilisesi'nin Ermeniler arasındaki yeri, önemi ve etkinliğini ortaya koymaktadır. Ermenilerde din adamları ile toplum iç içe girmiş, Ermeni Kilisesi'nin kaderiyle Ermenilerin kaderi bir tutularak bu kiliseye "Milli Kilise" özelliği kazandırılmıştır. Yazılan kitaplar ve araştırmalar; farklı ortamlarda, bağımsız bir devlete sahip olmadan, değişik din ve milliyetlere sahip çeşitli devletlerin hakimiyetleri altında yaşayan Ermenilerin yok olmamalarında ve bu güne kadar varlıklarını sürdürebilmelerinde, Gregorien Ermeni Kilisesi'nin önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.[40]

---

[40] Malachia Ormanian, *L'Eglise Armenienne*, (2. Baskı), Antelias-Lübnan, 1954, 1; Jean Mecerian, *L'Histoire et Institution de L'Eglise Armenien*, Beyrut, 1965, 18; Şınork Kaloustian, *Saints and Sacraments of the Armenian Church*, New York, 1969, 80-81; Dikran H. Boyacıyan, *Armenien*, New Jersey, 1972, 84; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, 31; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997, 2-4.

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünden sonra geçen uzun bir süre politeist inanç ve yaşam tarzlarını devam ettirmeleri ve bu inanışlarının kilise liturjisine sızması nedeniyle, Hıristiyanlığı kabul etmeden önceki dini inanç ve çok tanrılı panteonlarının ortaya konması gerekmektedir. Tarih sahnesine çıktıklarından beri kendilerine Hayk, yaşadıkları yerlere de Hayastan[41] adını veren Ermeniler, Hıristiyanlığı kabul etmeden önce değişik dini ve etnik cemiyetlere ait tanrılarında içinde yer aldığı bir panteona sahiptir. Bu panteon içinde, bölgelere ve yüzyıllara göre değişiklik gösteren büyük ve meşhur tanrıların yanında, daha küçük mahalli tanrılar da bulunmaktadır. Ermenilerin genel kabul gören milli tanrıları; Amanor, Kack, Hayk, Aray, Dragonlar, Güneş ve Ay'dır. Hıristiyanlık öncesi yakın dönemde, Ermenilerin çok tanrılı panteonundaki milli tanrılarının yerlerini İran kökenli tanrıların aldığı görülmektedir. Zerdüştlerin en büyük tanrısı Ahura–Mazda, Aramazd adıyla Ermeni tanrı panteonunun zirvesinde yer almış ve en büyük tanrı olarak ona tapınılmıştır. Bu değişimin Perslerin hakimiyeti döneminde ve Mazdaizm'i resmi din olarak kabul ettikleri zamanda gerçekleştiği kabul edilmektedir. Aramazd'ın dışında Anahita, Mithra, Tir ve Vanand isimli diğer tanrılar da İran kökenlidir. Hemen hemen bütün kaynaklar, Hıristiyanlık öncesi Ermenilerin dini inançlarını verirken, en fazla İran kökenli tanrılar ve onların Ermeniler üzerindeki etkilerinden söz etmektedir. Bunların dışında; Hint kökenli yiğitlik tanrısı Vahakn, Sümer-Akad kökenli olarak güzellik tanrıçası Astlik, bilgelik tanrıçası Nanee ve savaşçıların koruyucu tanrıları Arzlekler Ermeni panteonunun önemli tanrıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Suriye-Fenike kökenli Barsemin adlı tanrıya da savaş tanrısı olarak tapınılmış ve Kemah çevresinde sunaklar yapılmıştır. İlişkiye girdikleri milletlerin tanrılarını almakta bir sakınca görmeyen Ermeniler, hakim oldukları ve hakimiyetleri altında yaşadıkları toplumların inanç ve ibadetlerinden de etkilenmişlerdir. I. yüzyılın sonuna doğru I. Tiğran zamanında, Yunan kültürü ve Yunan kültü Ermeni panteonunu asimilasyona uğratmıştır. Mevcut tanrıların yanısıra, Yunan tanrılarına da heykeller dikilerek aynı saygı gösterilmiştir. Bütün bu tanrıların dışında ateşe, rüzgara, toprağa, suya, bazı dağlara, nehirlere ve çeşitli hayvanlara olağanüstü vasıflar atfedilerek saygı duyulmuştur. Verdiğimiz bilgiler Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmeden önce kendilerine has belirli ve homojen bir dini inanışlarının bulunmadığını ancak, belirli bir cemaat kültürünün olduğunu göstermektedir. Tanrı sayılarının çokluğu nedeniyle Ermenileri politeist (putperest), bu tanrılar arasından birini yüce tanrı kabul etmelerinden dolayı da monoteist olarak değerlendiren araştırmacılar ve teologlar bulunmaktadır. Ermeniler,

---

[41] Bazı Ermeni yazarlar arasında dahi görüş ayrılığı bulunan Hayk ve Hayastan üzerine ayrıntılı bilgi almak için bkz.; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Ankara, 1950, 103-106; Cemal Anadol - Nazile Abbasoğlu, *100 Soruda Ermeni Meselesi,* İstanbul, 2000, 40-41.

Hıristiyanlığın kabulünden sonra geçen uzun bir süre politeist inanışlarını terk edememişlerdir.[42]

Hıristiyanlık, doğu mistisizminin, Yahudiliğin, Yunan felsefesinin ve Roma evrenselciliğinin buluştuğu kavşak yeri olan Ortadoğu'da (Kudüs) ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlar, Hristos'a (Hz. İsa) bağlı olan ve getirdiği akidelere inanan insanlardır. Hıristiyan kelimesi, Mesih[43] kelimesinin eski Yunanca'sı olan Hristos'tan türemiştir. Hıristiyanlık vahiy ve kutsal kitaba dayanan ve özde tek tanrılı olmakla beraber, sonradan teslis akidesinin yerleşmesiyle tek tanrı inancının kaybolduğu ilahi kaynaklı bir din olarak kabul edilmektedir. Hz. İsa, M. Ö. 63 tarihinde Roma'nın bir eyaleti olan Filistin topraklarında doğmuş ve İmparator Tiberius (14-37) zamanında Hıristiyanlığı yaymaya başlamıştır. Hz. İsa'nın yaptığı davet sonucu, etrafında kendine inanan ve Havari adı verilen bir topluluk oluşmuştur. Hıristiyanlığı yayma gayretlerinin başlatıldığı Kudüs ve çevresinde, bu yeni din ile ilgili bütün çalışmalar Roma İmparatorluğu tarafından yasaklanmış ve Hz. İsa'ya inananlar sıkı bir takibe alınmıştır. Hıristiyanlık Filistin topraklarında ortaya çıkmasına rağmen, diğer ilahi dinlerde olduğu gibi doğduğu topraklardan uzak yerlerde gelişme imkanı aramak zorunda kalmıştır. Çünkü yeni dini yayma gayretlerinin başlatıldığı bu topraklarda Hıristiyanlıkla ilgili bütün faaliyetler Roma İmparatorluğu tarafından yasaklanmış ve bu yeni dine girenler sıkı bir takibe alınmışlardır. IV. yy. başlarına kadar süren bu baskı döneminde, Hıristiyanlar İncil'i yayma vazifesini yerine getirebilmek ve dinlerini rahatca yaşayabilecekleri yerler bulabilmek gayesi ile her tarafa dağılmışlardır. Tarsus'lu Pavlos Anadolu ve Yunanistan'ın, Petrus ise İtalya'nın Hıristiyanlaştırılmasında büyük gayretler sarfetmiştir.[44]

---

[42] Rene Grousset, *Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071,* Payot-Paris, 1947, 117-118, 125-127; Uras, *a.g.e.,*116-119; H. Thorissian, *Histoire de L'Armenie et du Peuple Armenien,* Paris, 1957, 198-200; Küçük, *a.g.e.,* 11-35.

[43] İbranice "Maşiah" olan bu kelime, yağlanmış anlamını taşımaktadır. Krallar görevlerine başlamadan önce kutsal yağ ile yağlandıklarından, Yahudiler gelecek kurtarıcılarını bu isimle adlandırmışlardı. Hz. İsa'da bir Yahudi idi ve Mesih olduğunu açıklamıştı. Ancak Yahudiler Mesih'in Davud soyundan geleceğine, kral olacağına, sadece Yahudileri kurtaracağına ve dünyaya hakim kılacağına inandıkları için Hz. İsa'nın Mesih olduğunu kabul etmemişlerdir. Bkz.; Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi,* Ankara, 1993, 332-333.

[44] Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi* (Çev.: Ö. Rıza Doğrul), I, Ankara, 1945, 119-120; Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş,* Ankara, 1955, 177; F. Challeye, *Dinler Tarihi* (Çev.: Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1969, 179; Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık,* Ankara, 1988, 10-12, 69-75; Ernest Renan, *İsa'nın Hayatı* (Çev.: Ziya İhsan), İstanbul, 1992, 237; Yusuf Miroğlu, *Mesih ve Birlik,* İstanbul, 1993, 3 v.d.; Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi,* İstanbul, 1995, 15.

Roma baskısı altında dağılan Hıristiyanların gittikleri yerler arasında Doğu Anadolu Bölgesi ile Ermenistan'ın da bulunması ihtimal dahilindedir. Ancak Ermeni Kilisesi rivayetlerine göre Hıristiyanlık, Hz. İsa'nın havarilerinden Thaddeus ve Bartholomeus'un Ermeniler arasında yaptıkları dini tebliğ sonucu yayılmıştır. İnanışa göre Thaddeus 35-43 yılları arası, Bartholomeus ise 44-60 yılları arasında bu çalışmaları yapmış ve öğrencileri ile birlikte politeist inançlarını terk etmek istemeyen yerel halk tarafından öldürülmüşlerdir. Bu inanış doğrultusunda Ermeniler toplu olarak Hıristiyanlığı ilk kabul edenlerden olduklarını ve "Apostolik"[45] bir menşeye sahip bulunduklarını iddia etmektedirler. Ancak bu rivayetler Katolik ve Ortodoks Hıristiyan yazarlar tarafından efsane olarak nitelendirilerek reddedilmektedir. Bunun sebebi de, Ermenilerin bir alfabelerinin olmaması ve bu iddialarını destekleyecek yazılı bir kaynaklarının bulunmamasıdır. Tarihi kaynaklara göre Hıristiyanlığı Ermeniler arasında yayan kişi, Partlı (İran) Arsaklar (Arşaguni-Arsadis) hanedanına mensup Aziz Gregoir'dir (Kirkor). Gregoir'in çocukluğu zamanında İran'da siyasi bir hareket vuku bulmuş ve Arsakların yerini Sasaniler almıştır. Ancak Arsakların Ermeni kolu varlığını devam ettirebilmiştir. Bir Arsak prensi olan Gregoir'in babası Anag, akrabası Kral II. Tridates'i bir av partisinde öldürmüş ve ailesiyle kaçarken Aras Nehri'nde boğulmuştur. Bu olaydan sadece oğlu Gregoir ile Kayserili bir Hıristiyan olan süt annesi Sophia kurtulmuştur. Kayseri'ye götürülen Anag'ın oğlu, burada Gregoir ismiyle vaftiz olmuş ve iyi bir dini eğitim almıştır. Gregoir 286 yılından itibaren Ermeniler arasında Hıristiyanlığı yaymaya başlamış ve vaazları sonucu Arsak hanedanından Kral III. Tridates M. S. 301 tarihinde Hıristiyanlığı kabul ederek krallığının resmi dininin Hıristiyanlık olduğunu ilan etmiştir. Gregoir, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra III. Tridates tarafından 16 prensle Kayseri'ye gönderilmiş ve Kayseri Metropoliti Leon tarafından takdis edilerek 302 tarihinde Ermenilerin ilk piskoposu olmuştur. Dönüşte Hıristiyanlığı yaymak için büyük mücadele veren Gregoir, eski tanrıların tapınaklarını yıktırarak, Ermeni Kilisesi'nin temeli kabul edilen Eçmiyadzin'deki (Vagarşabat) ilk kiliseyi kurmuştur. Hz. İsa'nın indiği yer anlamını taşıyan Eçmiyadzin Kilisesi kutsallık kazanmış ve ilk kilise hiyerarşisi burada başlamıştır. Aziz Gregoir Ermeni Kilisesi'ni 25 yıl yönetmiştir. O, toplumu İncil'in ışığı ile

---

[45] Apostolik: Ermeniler Hz. İsa'nın oniki havarisinden Thaddeus ve Bartholomeus'un kendilerini Hıristiyanlaştırdığı ve havarilere ait özellik taşıdıklarına inanmaktadır. Her Hıristiyan Kilisesi, kendisinin havarilere ait olduğunu ispatlamak ve bu yolla kadimlik (Eskilik) kazanmaya çalışmaktadır. Süryaniler de ilk kez kendilerinin 38 yılında toptan Hıristiyanlığı kabul ettiklerini ve bundan dolayı da "Süryani Kadim" ismini aldıklarını ileri sürmektedir. Bkz.; Aziz Günel, *Türk Süryanileri Tarihi*, İstanbul, 1970, 31-33.

aydınlattığı için nurlandıran, ışık saçan anlamına gelen "Lusavoriç"[46] sıfatını almıştır. Gregoir bu lakapla tanınmış ve kurmuş olduğu kilise de bu unvan ile anılmıştır. Ermeni Kilisesi için batılılar "Gregoryen Ermeni Kilisesi", Ermeniler ise "Lusavorçağan Ermeni Kilisesi" ismini kullanmaktadır. Gregoir 325 tarihinde yerine oğlu Aristakes'i geçirerek kendisi Sebuh Dağı'na inzivaya çekilmiş ve orada vefat etmiştir. Bu ruhani makam 439 tarihine kadar Gregoir'in haleflerinde kalmış, bu ailenin son lideri I. Sahak'ın (387-439) çocuğu olmadığı için 439 tarihinden itibaren dini liderler Doğu Kilisesi usulüne uyularak rahipler arasından seçimle tayin edilmeye başlanmıştır. Ermeni dini liderleri kendilerine, Ermenice milletin temsilcisi anlamını taşıyan "Katogikos" ünvanını vermişler ve kilisenin başına geçen katogikoslar dini olduğu kadar siyasi işlerde de büyük roller oynamışlardır.[47]

IV. yy.'da Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşisi ve kilise yönetimi oluşturularak belirli bir düzene konulmuştur. Fakat Ermeni alfabesi olmadığı için kendi dillerinde yazılmış İncil ve ayin usullerinden mahrum kalmışlardır. Bu yüzyılda Ermeni Kilise liturjisi oturmamış, İncil ve ayinler Grekçe ve Süryanice okunmuştur. Ermenilerin ve kilisenin sürekli birliğini sağlamada önemli bir etken olan Ermeni alfabesi, Aziz Sahah'ın Katogikosluğu zamanında (387-439) ve Katogikos Nerses'in öğrencisi Aziz Mesrop Maschtotz tarafından 404 tarihinde oluşturulmuştur. Ermenilerin özelliklerine, dini ve etnik yapılarına uygun 36 harfi ihtiva eden bu alfabenin oluşmasına, Katogikos Sahak ve Rufanos adında bir Yunanlı yardımcı olmuştur. XII. yy.'da 2 harf eklenmesiyle 38 harfe çıkan bu alfabe, mevcut karma kültürün ve yabancı dillerin bütün seslerini çıkarma özelliğine sahip olup, eklektik, karma ve uyarlamacı bir yapı taşımaktadır. Alfabenin oluşturulmasından sonra Aziz Sahak bir çevirmenler okulu (Targmanitç) kurmuş ve ilk iş olarak Grekçe İncili Ermenice'ye tercüme ettirmiştir. Kayseri Kilisesi liturjisinden istifade edilerek kendi liturjilerini

---

[46] Bu kelime batı terminolojisinde "İlluminateur" olarak geçmektedir. Bkz.; İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul, 1993, 483.

[47] Grousset, *a.g.e.*, 121-122; Uras, *a.g.e.*, 120-122; Ormanian, *a.g.e.*, 3-14; Raymond Janin, *Les Eglises Orianteles et les Rites Orientaux*, Paris, 1955, 334-337; Mecerian, *a.g.e.*, 38-40; Kaloustian, *a.g.e.*, 89-93; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1976, 49-50; Gürün, *a.g.e.*, 32; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul, 1983, 435 v.d.; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988, 29-33; Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kilisesi*, İstanbul, 1991, 27; Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul, 1992, 19-21; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 278; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Albanlar Tarihi Üzerine*, Ankara, 1994, 49; Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1996, 16-19; Yalçın Karaca, *Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Van, 1996, 12-13; Küçük, *a.g.e.*, 35-45; Anadol-Abbasoğlu, *a.g.e.*, 40-54; Güner Sağır, *Kayseri İl Merkezindeki Surb Krikor Lusavoriç ve Surb Asvadzadin Kiliseleri* (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2000, 29-33.

oluşturacak ayin ve tören kitaplarını yazmışlardır. Rivayetleri göre Ermeniler doktrin ve inanç tartışmalarının olduğu V. yy.'a yeni bir alfabe, bu dilde yazılmış Kutsal Kitaplar ve tercüme edilmiş edebi eserlerle girmişlerdir. Ermeniler, Aziz Sahak'a alfabenin oluşturulması ve yazılı edebiyata geçişteki gayret ve emekleri nedeniyle "Fikirlerin-Zihinlerin Aydınlatıcısı" ünvanını vermişlerdir.[48]

Zaman ilerledikçe Hıristiyanlık içinde ortaya çıkan çeşitli görüşler nedeniyle anlayış farklılıkları meydana gelmiştir. Ortaya çıkan problemleri çözüme kavuşturarak akide, ibadet ve kilise nizamını düzenlemek amacıyla piskoposlar ve yüksek rütbeli din adamlarından oluşan konsiller (şura) toplanmıştır. Ökümenik Konsiller'den[49] ilki, 325 yılında 2048 piskoposun katılımıyla İznik'te yapılmıştır. İmparator Konstantin'in başkanlığındaki toplantıda, Hz. İsa'nın ilah olmadığını söyleyerek Tek Tanrı inancını savunan Arius dışlanmış ve Hz. İsa'nın ilahlığı bu konsilde kabul edilmiştir. İznik Konsili'ne Ermeni Kilisesi'nden Gregoir'in oğlu Aristakes katılmış ve burada alınan kararlar benimsenmiştir. Ermeni Kilisesi'nin kabul ettiği diğer iki konsil ise, 381 tarihinde yapılan I. İstanbul Konsili ile 431'de Efes'te toplanan Efes Konsili'dir. Bu üç konsilden çıkan önemli kararlar; Nestorius ve taraflarının aforoz edilmesi, Baba ve Oğul ile birlikte Ruhulkudüs'ün (Cebrail) ilahlaştırılmasıyla Teslis'in (Üçleme) doktrin haline getirilmesi, Hz. Meryem'in Tanrı Annesi (Theotokos) olduğunun kabul edilmesi ve Monofizitliğin tasdik edilmesidir. Monofizit tek tabiat demektir. Hz. İsa'da iki tabiatın birleştiğine, ilahi tabiatın insani tabiatı yok ederek ilahi tek tabiat oluşturduğuna inanılan Hıristiyan doktrinidir. Monofizitliğin zaferi sayılan Efes Konsili, Diyofizitliği (Hz. İsa'da iki

---

[48] Grousset, *a.g.e.*, 172-177; Uras, *a.g.e.*, 109-112; Ormanian, *a.g.e.*,15-19; Janin, *a.g.e.*, 334-335; Mecerian, *a.g.e.*, 48-52; İsmet Parmaksızoğlu, "Ermeniler" mad., *T. A.*, XV, Ankara, 1968, 323-324; Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri Abdulhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, Ankara, 1973, 18; Ana Britannica, "Ermeni Alfabesi" mad., VIII, İstanbul, 1987, 265-268; Meydan Larousse, "Ermenice" mad., IV, İstanbul, 1988, 329-334; Ostrogorsky, *a.g.e.*, 52; Metin, *a.g.e.*,17-19; İlter, *a.g.e.*, 16-17; Küçük, *a.g.e.*, 143-144; Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul, 1998, 182-185.

[49] Ökümenik Konsiller (Genel Konsiller): Papa tarafından davet edilerek toplanan, bütün dünya piskoposlarının ve büyük din gruplarının liderlerinin katıldığı, başkanlığını da papanın yaptığı konsillerdir. Ancak ilk sekiz Ökümenik Konsil, Roma ve Bizans imparatorlarının çağrısı ve bu imparatorların başkanlığında gerçekleştirilmiştir. İlk konsil, 325 tarihinde I. Konstantin'in başkanlığını yaptığı I. İznik Konsili'dir. 21. ve son konsil olan II. Vatikan Konsili, 1962-1965 tarihleri arasında Papa XXIII. Jean tarafından toplanmıştır. Hıristiyan kilise tarihi içinde Ökümenik Konsiller olarak kabul edilen 21 Genel Konsilin sadece ilk yedisi Katolik ve Ortodoks Kiliseleri tarafından müşterek kabul görmekte, diğer 14 konsil ise sadece Katolik Kilise tarihi içinde yer almaktadır. *"Ökümenik"* kavramı, 21 Genel Konsilin *"Evrenselliğini"* vurgulamak için kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznikten II. Vatikana* (Çev.: Mehmet Aydın), Ankara, 1990.

tabiat olduğu inancı) savunan Papa I. Leon tarafından protesto edilmiş ve isteği doğrultusunda 451 tarihinde Kadıköy Konsili toplanmıştır. Bu konsilden çıkan en önemli sonuç Monofizitliğin reddedilmesidir. Kadıköy Konsili ve alınan kararlar, Hıristiyan dünyasında önemli bir yer işgal etmekte ve dönüm noktası sayılmaktadır. Konsil sonrası yeni tartışma ve oluşumlar meydana çıkmıştır. Kesin ayrılıklar oluşmuş ve doktrin farklılıkları gündeme gelmiştir. Kadıköy Konsili'nin yapıldığı tarihte Ermeniler, Zerdüşt İran'a karşı Hıristiyanlığı savunma mücadelesi vermektedir. Kanlı çatışmalarda çok sayıda Ermeni ile birlikte 454 tarihinde Katogikos Hovsep'de öldürülmüştür. İran ile yapılan mücadele 484 tarihine kadar sürmüş ve yeni İran Kralı Valerse Hıristiyanlığı serbest bırakmıştır. Dini serbestliğe kavuşan Gregoryen Ermeni Kilisesi, ancak VI. yy. başlarında Hıristiyanlık dünyasında meydana gelen tartışmalara katılabilmiştir. Katogikos Babken (490-515) başkanlığında, Dvin'de 506 tarihinde mahalli bir konsil toplanmıştır. Gürcü ve Ermeni piskoposların katıldığı bu konsilde alınan kararla, Kadıköy Konsili'ni kabul etmediklerini ilan etmişlerdir. Kadıköy Konsili hakkında alınan bu karar, Bağrevand'lı II. Nerses'in Katogikosluğu (548-557) zamanında gerçekleştirilen Dvin Konsili'nde yenilenmiş ve Kadıköy Konsili'ne karşı Efes Konsili'nde alınan kararlara bağlı kaldıklarını açıklamışlardır.[50] Koyu bir şekilde Monofizitliği savunan Ermeni Kilisesi, bu tarihten itibaren Katolik ve Ortodoks Kiliseleri'nden ayrılarak ayrı bir kilise olma kimliğini kazanmıştır. Bu ayrılık nedeniyle Ortodoks Bizans İmparatorları, Monofizit mezhepler üzerinde XI. yy.'ın sonuna kadar devam eden yoğun bir baskı kurmuşlar ve sürekli Monofizit Kiliseler ile mücadele etmişlerdir. Süryani, Kıpti, Habeş ve Ermeni Kiliseleri'nden oluşan Monofizit Kiliseler, Doğu Ortodoks Kiliseler içinde gösterilmelerine rağmen bağımsız ve özerk kiliselerdir.[51]

Günümüze gelen ilk Ermeni Katogikosluğu, bugün Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınında bulunan Eçmiadzin'de (Vagarşabat) kurulmuştur. Eçmiadzin, Hıristiyanlığın resmi din olarak ilan edilmesiyle birlikte ilk dini merkez olmuştur. İlk Katogikosluk ve kilise hiyerarşisi burada başlamıştır. Bu nedenle Ermeniler arasında önemli bir yere sahiptir. En yüksek dini yetkiye sahip olan Eçmiadzin Katogikosluğu, IV. yy. başından (301 yıllarından itibaren) X. yy. başına kadar (901)

---

[50] Ermeni Kilisesi ilk üç Ökümenik Konsili (İznik Konsili-325 / I. İstanbul Konsili-381 / Efes Konsili-431), Ortodokslar yedi, Katolikler yirmibir konsili kabul etmektedir. Bkz.; Küçük, *a.g.e.*, 145-173.

[51] Uras, *a.g.e.*, 122-126; Ormanian, *a.g.e.*, 21-29; Schimmel, *a.g.e.*, 133-134; Janin, *a.g.e.*, 338-339; Mecerian, *a.g.e.*, 47-60; Gürün, *a.g.e.*, 33; Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, 267; Yıldırım, *a.g.e*, 160-161, 180-186; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990, 44-50; Dvornik, *a.g.e.*, 3-20; Tuğlacı, *a.g.e.*, 5; Ostrogorsky, *a.g.e., 44-55*; Mehmet Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Konya, 1991, 16-18; Tümer-Küçük, *a.g.e., 274-278;* Karaca, a.g.t., 14; Küçük, *a.g.e.*, 145-173.

Ermenilerin tek Katogikosluk merkezi olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu Katogikosluk, 484 yılında Dvin'e taşınmış ve katogikoslar 901 tarihine kadar burada ikamet etmişlerdir. 901 tarihinden 1441 tarihine kadar geçen 540 yıl boyunca, siyasi olaylar ve savaşlar nedeniyle başka yerlere taşınmıştır. 901 yılından 1147 yılına kadar yeri belirli bir dini merkez olmamıştır. Eçmiadzin Katogikosluğu; 931-967 yıllarında geçici bir süre Akdamar Adası'nı, 967-1054 yıllarında Ani'yi, 1125-1147 yıllarında Dzovk Şatosu'nu (Dulouk) ve 1147-1293 yılları arasında Fırat kenarındaki Rumkale Şatosu'nu merkez edinmiştir. 1293 tarihinde Rumkale'nin Memlüklüler tarafından alınması üzerine Katogikosluk, Kilikya Prensliği'nin merkezi olan Sis'e (Kozan) nakledilmiş ve 148 yıl burada kalmıştır. Yapılan bir Sinod'da[52] alınan karar gereği 1441 yılında tekrar Eçmiadzin'e taşınmıştır. Bu tarihten günümüze kadar Ana Kilise olarak varlığını devam ettirmiştir. Eçmiadzin'e gitmeyerek Sis'te kalanlar, Sis Kilisesi'nin meşruluğunu savunmuşlar ve Tokatlı Piskopos I. Karapet'i 1446 yılında katogikos seçerek Sis Katogikosluğunu ilan etmişlerdir. Müstakil Katogikosluk ilan edildiği 1446 yılından 1902 yılına kadar bu dini merkezi 43 katogikos yönetmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Sis Katogikosluğu Beyrut yakınlarındaki Antelias'a (Antilyas) nakledilmiştir. Bu iki Katogikosluk dışında; Akdamar Başpiskoposu I. David Tharnikian, III. Gregoir'in (1113-1166) Katogikos seçilmesine itiraz ederek 1113'de kendi Katogikosluğunu ilan etmiş ve Akdamar'da üçüncü Katogikosluk merkezini kurmuştur. 1114 tarihinden itibaren müstakil bir merkez olarak görev yapan Akdamar Katogikosluğu, 1895 yılından itibaren bir piskoposla yönetilmiş ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra tamamen ortadan kalkmıştır. Ermenilerin Katogikosluklar dışında iki Patrikliği olmuştur. Bunlar; 1311 yılında kurulan Kudüs Patrikliği ile Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında İstanbul'da kurdurmuş olduğu İstanbul Patrikliği'dir.[53]

Bütün Hıristiyan kiliseleri inancını, imanını, ve gerekli gördüğü bütün öğretilerini İncil ve havarilerin faaliyetlerini içeren mektuplardan almaktadır. Ermeni Kilisesi, inanç esaslarının belirlenmesini "Ökümenik Konsiller"in yetkisinde görmekte ve sadece ilk üç konsili ökümenik kabul etmektedir. Dogmalar dinin,

---

[52] Sinod: Hıristiyan ruhani liderlerinden meydana gelen dini meclis.

[53] Ormanian, *a.g.e.*, 37-38, 44, 55-56; Janin, *a.g.e.*, 345-354; Mecerian, *a.g.e.*, 345; Parmaksızoğlu, a.g.m., 327; Kaloustian, *a.g.e.*, 92; Gürün, *a.g.e.*, 33-34; Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, 1983, 227-234; Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, 266-267; Urfalı Mateos *Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (*1136-1162) (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987, 164-167; Ana Britannica, a.g.m., 265-266; Yıldırım, *a.g.e.*, 180 v.d.; Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, 1988, 15-18, 43-46; Kaşgarlı, *a.g.e.*,29-61; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 274; İlter, *a.g.e.*, 92; Karaca, a.g.t., 14; Küçük, *a.g.e.*,173-179; Sağır, a.g.t., 9.

doktrin (akide) ise ilahiyatın konusu sayılmaktadır.[54] Her kilisenin inanç esasları resmi "Sembol" (Kredo) ile açıklanmaktadır. Ermeni Kilisesi'nin inanç esaslarını belirleyen ilk temel sembol "İznik Sembolü" dür. Bu sembolün haricinde, 1345 tarihinde yapılan Sis Ermeni Konsili'nde alınan kararlar ikinci sembol olarak kabul edilmiştir. Ermeni Kilisesi'nin temel inançları bu iki sembolle doktrin haline getirilmiştir. Sembollere göre Ermeni Kilisesi'nin inanç esasları; Tanrı, İsa-Mesih, Kutsal Ruh, Kilise ve Ölüm etrafında oluşmaktadır. Teslis; Baba, oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşmakta ve daire içindeki üçgen ile sembolleştirilmektedir. Üçte Birlik Tanrıyı ifade etmektedir. Bunlar arasında öncelik ve sonralık yoktur. Tanrı ezel ve ebed olup, dua ile tapınılan mutlak otorite sahibidir. İnanç esasları arasında bir kurum olarak Kilise ve Kilisenin sahip olması gereken Gelenek ile Kutsal Kitap önemli bir yere sahiptir. Ermeni Kilisesi "Bir", "Apostolik" (Havarilere Ait), "Katolik" (Evrensel), "Kutsal" (Surp) ve bu dört temel özelliğe sahip olduğu için de "Ortodoks" sıfatları ile adlandırılmaktadır. Gelenek, Hz.İsa ve havarilerinin yaptıkları telkinleri nesilden nesile sözlü olarak nakleden ve "Sözlü Vahiy" kabul edilen inanç mirasının tamamını ifade etmektedir. Kutsal Kitap ise Tanrı'nın vahyinin kaydedilmiş hali ve Kutsal Ruh'un yazıya geçirilmesini isteyerek açığa vurduğu hakikatleri ihtiva eden Kutsal Metinler'in toplamıdır. Kilisenin Geleneği, Kutsal Kitabın önemli bir tamamlayıcısıdır. Gregoryen Ermeni Kilisesi'ne göre ölüm; son değil başlangıç, yok edici değil kurtarıcı, dağılma değil toplanma, kayıp değil kazanç, sıkıntı yeri değil huzur ve saadet yeridir. Ölülerin dirileceğine, ruh ve bedenin ebedi ceza göreceğine, Tanrı Krallığı'na ve ebedi hayata inanılmaktadır. Ölüler ve onların günahlarının bağışlanması için Tanrı'ya dua kabul edilmekte, araf (bekleme yeri) ve bağışlama kabul edilmemektedir. Bir insan öldükten sonra ruhu, ya sonsuz cezalandırılır veya hemen ödüllendirilir. Ermeni Kilisesi'ne göre Kutsal Haç da önemli inanç ve sembollerden biridir. Haç, Tanrı Oğlu'nun (İsa-Mesih) insanlık için yaptığı büyük fedakarlığı hatırlatmakta ve sabırlı bir hayatın manasını yansıtmaktadır.[55]

Bütün dinlerde olduğu gibi Hıristiyanlıkta da yerine getirilmesi gereken ibadetler bulunmaktadır. Başlıca dua ile oruçtan oluşan iki temel ibadet türü vardır. Gregoryen Ermeni Kilisesi'nde ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üç çeşittir. Günlük ibadet içine, sabah ve akşam kilisede bir ruhban gözetiminde yapılan dualar girmektedir. Diğer kiliselerde günlük ibadet olarak yapılan Mes Ayini,

---

[54] Dogma ve Doktrin kelimeleri için bkz.; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 1996, 291, 293.

[55] Uras, *a.g.e.*, 126-127; Ormanian, *a.g.e.*, 75-77, 83; Janin, *a.g.e.*, 337; Parmaksızoğlu, a.g.m., 327; Kaloustian, *a.g.e.*, 77-98; Dvornik, *a.g.e.*, 70-82; Yıldırım, *a.g.e.*, 160-162, 113-142; Aydın, *a.g.e.*, 53-55; Tuğlacı, *a.g.e.*, 8; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 280-281; Küçük, *a.g.e.*, 205-229; Sağır, a.g.t., 11.

Ermeniler tarafından günlük ibadet olarak yapılmamaktadır. Haftalık ibadet Pazar günü kilisede yapılmaktadır. Pazar ibadeti Hz. İsa'nın dirilişini (Resurrection) canlandırdığı için çok önemlidir ve cemaatle birlikte yapılmaktadır.Dualar sabah başlamakta ve 1-2 saat sürmektedir. Dualardan sonra yapılan Mes Ayini'nde Hz. İsa'nın havarileri ile yediği son akşam yemeği (Evharistiya) canlandırılmaktadır.Bu ibadette kullanılan temel dualar edebi dil ile yapılmaktadır. Halk okunan ilahi, dua ve mezmurlara sözlü olarak katılmaktadır. Yıllık ibadetler kendi içinde bayramlar, oruç ve hac olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Kutsal Bayramlar; "Kurtarıcı" (Hz. İsa), Hz. İsa'nın Annesi (Meryem) ve Hz. İsa'nın insanlığı kurtarması (Redemption) şeklinde üç ana grup altında toplanmaktadır. Birinci grupta 5-13 Ocak arası kutlanan Theophanie (Tanrı'nın Görünmesi), bunu takip eden 8 günlük kutsal bayramları oluşturan Kutsal Hafta ile 64 gün arka arkaya devam eden ve çeşitli bayramlardan oluşan Paskalya yer almaktadır. Meryem'e ait ikinci grupta yer alan bayramlar; Assomption (Meryem öldükten sonra ruhunun Hz. İsa tarafından göğe çıkarılması - 15 Ağustos'a en yakın olan Pazar günü), Purification (Meryem Ana Yortusu - 17 Şubat), Annonciation (Müjde - 7 Nisan), Meryem'in Doğumu (8 Eylül), Presantation (Mabede Takdim – 21 Kasım) ve Meryem'in Gebe Kalması (9 Aralık) bayramlarından oluşmaktadır. Üçüncü grupta Kutsal Haç (7 gün) ve Kutsal Kilise (7 Gün) için yapılan bayramlar yer almaktadır. Bir yılda toplam 138 gün bayramlarla geçirilmektedir. Ermeni Kilisesi'nde perhiz ve oruç uygulaması yıllık ibadetler arasındadır. Ermeniler yılın çeşitli zamanlarına dağılmış 117 günü perhiz ve oruçla geçirirler. Perhiz ve oruçlar çok çeşitli olup uygulanış bakımından farklılık göstermektedir. Kutsal yerleri ziyaretler Ermeniler arasında önemli görevlerdendir ve Hac İbadeti sayılmaktadır. Ermenilere has hac yerleri arasında Kudüs'teki Hz. İsa'nın mezarı (Saint Sepulcre), Eçmiadzin Kilisesi, Muş ve Kayseri'deki Surb Karapet Manastırları, İzmit Akmeşe'deki Çarkapan Tapınağı (Armaş), Beyrut Katogikosluk Kilisesi, Akdamar Manastırı gibi kutsal kabul ettikleri yerler bulunmaktadır.[56]

Bu yıllık ibadetler belirli bir takvim sistemine göre olmaktadır. Bu takvimde zamanı sabit olan ve zamanı değişen ibadetler bulunmaktadır. Bazı bayramların zamanı yıldan yıla değişmektedir. Bunlar takvim sistemine göre ayarlanmakta ve ibadet zamanlarını gösteren kilise takvimleri hazırlanmaktadır. Ermeni Kilisesi

---

[56] Ormanian, *a.g.e.*, 132-142; Bedrettin Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara, 1980, 95-118; Abdurrahman Küçük, "Dinlerde İbadet ve Mabet", *Diyanet Dergisi*, XXIV, Ankara, 1981, 3, 32-34; Yıldırım, *a.g.e.*, 150-158; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 262-267; Özkan Ertuğrul, *Mitoloji ve İkonoğrafi*, İstanbul, 1997, 68-101, Küçük, *a.g.e.*, 240-250.

ayların günlerini değil, haftanın günlerini esas almaktadır. Bu nedenle takvim sistemi ve bayramları diğer kiliselerinkinden farklılık göstermektedir.[57]

Günümüzde Hıristiyan mezheplerinde sakramentlerin (Ayinler-Kilise Sırları) sayısı 2 ile 7 arasında değişmektedir. Diğer Hıristiyan mezheplerden farklı olarak Ermeni Kilisesi'nde 6 sakrament kabul edilmektedir. Bunlar; Kilise'nin Kapısı olarak nitelendirilen Vaftiz, kilise üyesi olmayı sağlayan ve imanı kuvvetlendiren Konfirmasyon (Güçlendirme-Gunounk), kurtuluş ve mükemmellik yolunda ilerleyerek ebedi hayatın kazanılması için yapılan Evharistiya (Ekmek-Şarap Ayini), vaftizden sonra işlenen günahların affı için Tövbe Ayini, bir aile kurma anlaşması olan Evlilik Ayini (Nikah) ile Ermeni Kilisesi'nde görev yapacak kişiler için yapılan ve Ruhbanlık Gizemi adı verilen ayindir. Diğer kiliselerden farklı olarak, Vaftiz bütün vücudun suya batırılması şeklinde olmakta ve Konfirmasyon vaftizden hemen sonra yapılmaktadır. Evharistiya Ayini sırasında ekmek ve şarabın saf olmasına dikkat edilmekte ve ekmeğe maya, şaraba su katılmamaktadır. Yedinci sakrament olan Son Yağlamanın kabul edilmekte ancak sakramentler arasında sayılmamaktadır.[58]

Günümüzde Gregoryen Ermeni Kilise hiyerarşisi aşağıdan yukarıya doğru şu sekiz kademeden oluşmaktadır : **1.** Diakos Yardımcısı (Depir) **2.** Diakos (Sarkavak) **3.** Papaz (Kahana-Yeretz) **4.** Başpapaz (Avaguaretz) **5.** Başrahip veya Doktor (Vardapet) **6.** Piskopos **7.** Rahip **8.** Katogikos.

Ermeni Kilisesi'ne göre "Ruhbanlıktaki Kutsal Rütbeler" havariler ile başlamıştır. İnananların sayıları artınca havariler kendilerine diakos adı verilen yardımcılar tayin etmişlerdir. Bugün diakoslar papaz yardımcılarıdır. Mahalli kilisenin idarecisi olan papazlar, kutsal görevlerin verilmesi hariç kilisedeki bütün dini ayinleri yönetmektedir. Başpapazlar, çevreye ait kiliselerin dini denetimi ile görevlidir. Bu üç sınıf piskoposların kontrol ve denetimi altındadır. Ermeni

---

[57] Ermeni Takvimi'nin başlangıcı 11 temmuz 552'dir. Yıl 12 ay ve 365 gündür. Her ay 30 gün çekmektedir. Bu nedenle Ermeni Takvimi'nin bir yılı sabit bir yılı değişkendir. Sabit yılın ilk ayı 11 Ağustosta başlamaktadır. Bu aylar ve başlangıç zamanları şu şekildedir: 1. **Navassarat** (11 Ağustos) 2. **Hori** (10 Eylül) 3. **Sahmi** (10 Ekim) 4. **Dre** (9 Kasım) 5. **Kaghotz** (9 Aralık) 6. **Aratz** (8 Ocak) 7. **Nehegon** (7 Şubat) 8. **Arek** (9 Mart) 9. **Abegan** (8 Nisan) 10. **Mareri** (8 Mayıs) 11. **Markatz** (7 Haziran) 12. **Hroditz** (7 Temmuz). Bu sonuncu ay, öncekiler gibi 30 gün hesap edilmektedir.Bu aya Navassaratın başlangıcından önce 5 gün ilave edilmektedir. Bkz.; Ormanian, *a.g.e.*, 137-139; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 373,. 374, 381, 382, 388, 390, 395, 398, 401; Küçük, *a.g.e.*, 167, 250, 294.

[58] Ormanian, *a.g.e.*, 88-90; Janin, *a.g.e.*, 50-51; Kaloustian, *a.g.e.*, 37-55; Ana Britannica, "Ermeni Dinsel Törenleri" mad., VIII, İstanbul, 1987, 266; Yıldırım, *a.g.e.*, 142-150; Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, 1992, 90-94; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 281; Küçük, *a.g.e.*, 255-276; Sağır, a.g.t., 11.

Kilisesi'nde diğer kiliselerde olmayan ve başrahibin karşılığı olan "Vardapet" lik sınıfı bulunmaktadır. Gerekli eğitimi alarak İlahiyat doktorası yapmış olan bekar papazlara verilen akademik bir kilise ünvanıdır. Piskoposlar havarilerin yetkisine sahiptir ve kendi bölgelerindeki kiliselerin en üst düzey yöneticileridir. Piskoposlar içinde yetkili kılınan başpiskoposlar (Metropolit), dini ve sivil kişilerden oluşan kurulla beraber hiyerarşinin bütün kademelerinde görev yapmaktadır. Patrikler kendi yetki ve yargı alanlarında yaşayan Gregoryen Ermenilerin başında bulunan kişilerdir. Piskopos adayını seçme yetkisi patriklere aittir. Katogikos en yüksek dini makamdır. Katogikoslar Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin başıdır. Kutsal yağın takdisi ve piskopos ünvanlarının verilmesi katogikosların özel imtiyazları arasındadır. Ermeni Kilisesi'nde piskoposun altındaki bir rütbenin altı piskopos tarafından, piskopos takdisi iki piskopos tarafından, katogikosluk takdisi oniki piskopos tarafından yapılmaktadır. Ermenilerde Hz. Meryem gibi bakire kalmayı amaçlamış, dünya işlerinden el çekmiş ve kendilerini kiliseye adamış rahibeler de bulunmaktadır.[59]

Ermenilerin mabetlerindeki ibadet yönünü belirleyen apsis (sunak) doğudadır. Yönü tayin eden yere horan denilmektedir. Kilise ayinlerinde kadınlarla erkekler birbirinden ayrılmaktadır. Mabetlerde sıra ve sandalye bulunmamaktadır. Ayinler sırasında dini görevliler halılara oturmakta, cemaat ise ayakta beklemektedir. Ancak son zamanlarda bu uygulama ortadan kalkmıştır. Ortodoks Kilisesi'nde önemli bir yere sahip olan tasvir ve ikonalar, Ermeni Kilisesi'nde çok dar bir çerçevede tutulmuştur. Törensel bir konu saydığı tasvirleri eski puta tapınmanın hatırası sayarak kısıtlamıştır. Kiliseler sade bir görünüme sahiptir. Sunaklara Hz. Meryem ve kucağında çocuk İsa'yı temsil eden tasvirler konulmaktadır. Kiliselerde ikon yerine daha çok yağlı boya resimler ve kabartmalar yapılmıştır. Gregoryen Ermenilerin evlerinde, diğer mezheplerin aksine hiçbir resim ve ikona bulunmamaktadır. Manastırlar dini eğitimin verildiği yerler olmuş ve bekar din adamları buralarda yetişmişlerdir. Ermeni manastır kuruluşu, Ortodoks ve Katolik mezheplerin dini kurum ve sistemlerinden farklıdır. Her manastır bağımsız bir cemaatten meydana gelmektedir.[60]

Ermeni Kilisesi'ndeki din adamları, kilisenin mutlak sahibi ve hakimi değildir. Kilise yönetiminde ruhban olmayan kişilerde yetki sahibidir. Kilise laikler ve ruhbanlardan oluşan bir kurul tarafından yönetilmektedir. Son karar yeri bu iki sınıftan oluşan meclistir. Sakramentler hariç kilise yönetiminde sivil kesimin desteği alınmadın karar verilememektedir. Kurum olarak kilise, din adamlarına ait olduğu

---

[59] Ormanian, *a.g.e.*, 90, 100-105, 127; Janin, *a.g.e.*, 341-343; Kaloustian, *a.g.e.*, 55-58; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 280-281; Küçük, *a.g.e.*, 250-255, 276-285; Sağır, a.g.t., 13.

[60] Ormanian, *a.g.e.*, 85, 124-125; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 281; Küçük, *a.g.e.*, 250-252, 283-285, 292, 294; Sağır, a.g.t., 12.

kadar cemaate de aittir. Ermenilerde halk, kültür, din ve kilise bir bütündür. Ermeni Kilisesi, din adamları ile halkın içiçe olması nedeniyle "Ulusal Kilise" statüsü taşımaktadır. Gregoryen Ermeni Kilisesi millidir ve bütün kiliselerin milli olduğunu kabul etmektedir. Diğer Hıristiyan Kiliselerden inançları, ibadetleri, ayinleri, örf, adet ve uygulamaları ile farklılık gösteren Ermeni Kilisesi ile yüzyıllar boyu süren birleşme çabaları sonuçsuz kalmıştır. Ermeni Kilisesi, kendi bünyelerine ve yaşadıkları coğrafi bölgenin kültürlerine dayalı olarak gelişen, eski inanç ve medeniyetlere ait bazı unsurları da alarak oluşturulmuş kendine özgü bir Hıristiyanlığın temsilcisi olmuştur.[61]

Türklerin Anadolu'yu fethinden önce Zerdüşt İran ile Ortodoks Bizans arasında sürekli baskı ve zulüm gören Ermeniler, Anadolu'nun fethi ile birlikte Türk hakimiyetine girmişlerdir. Gerek Selçuklu gerekse Osmanlı Devleti zamanında rahat ve huzur içinde serbestçe dini inanç ve ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Fatih Sultan Mehmet Rumlara verilen hak ve yetkilerin aynısını Ermenilere de vermiş ve bunu bir fermanla tescil etmiştir. Aynı şekilde Yavuz Sultan Selim, 1516 tarihinde yaptığı Kudüs ziyaretinde Ermeni Patrikliği'ne verdiği bir fermanla onları sayısız hak ve yetkilerle donatmıştır. Bu durum XIX yy. ortalarına kadar böyle devam etmiş, 1860 sonrası ortaya çıkan fiili durum ve isyanların Patrikhaneler ve kiliseler tarafından organize edilerek desteklendiği görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin 1863 tarihinde "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ni kabul etmesi, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne geniş imtiyazlar getirmiştir. Bu nizamname; Patrikhaneye Ermeni cemaatını yönetme yetkisi, ruhban ve sivil halktan oluşan bir meclis oluşturma imkanı ve bir nevi bağımsız yönetim anlayışı tanımıştır. Nizamname ile başlayan hareketlenmeler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonraki süreçte isyana dönüşmüştür. Dış güçlerin de destek ve kışkırtmaları ile kiliseler birer cephane ve komite yuvaları haline gelmiş, din adamları asli vazifelerini bırakıp siyasi işlerle uğraşmışlardır. Çıkan isyanlarda çok sayıda Müslüman ve Ermeni ölmüştür. Bu fiili durum I. Dünya Savaşı sonuna kadar durmamış ve savaş sonrası Ermeniler Türkiye'den Rusya ve komşu ülkelere göç etmişlerdir.[62]

---

[61] Ormanian, *a.g.e.*, 115-118; Kaloustian, *a.g.e.*, 80-81; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 279; Küçük, *a.g.e.*, 287, 293; Sağır, a.g.t., 13.

[62] Ayrıntılı bilgi için bkz.; Grousset, *a.g.e.*, 287-295, 585-587; Uras, *a.g.e.*, 149-150, 159-171, 185-187, 244-246, 374-381; Ormanian, *a.g.e.*, 25-31, 37-48; E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963, 29; Koçaş, *a.g.e.*, 21-32; Yurtsever, *a.g.e.*, 258-276; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1980; Gürün, *a.g.e.*, 18-20, 38-40, 54-62, 80-84, 115-117, 140-145; Necat Tüzün ve bşk., *Tarihimizde Ermeniler*, Isparta, 1983, 19-25; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1983, 13; Abdulkadir Şener, "İslam Hukukunda Gayri Müslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Manisa, 1983, 41-47; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984, 1, 8-26, 63 v.d.; Bahaaddin Yediyıldız, "XIV.-

Günümüzde Gregoryen Ermenilerin büyük çoğunluğu Ermenistan'da ikamet etmektedir. Türkiye'de ekseriyeti İstanbul'da olmak üzere toplam 45.000 civarında Ermeni yaşamaktadır. Bunlar geçmişte olduğu gibi günümüzde de kendi kiliselerinde serbestçe inanç ve ibadetlerini yapabilmekte, dini ayin ve törenlerini yerine getirebilmektedir.

XIX Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumu İçindeki Yeri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 141-147; Urfalı Mateos, *a.g.e,* 75, 110-113, 128-132, 178, 231; Şahin, *a.g.e.,* 33-39; Ercan, *a.g.e.,* 15-46; Dvornik, *a.g.e.,* 22-31; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,* Ankara, 1990, 33 v.d.; Ostrogorsky, *a.g.e.,* 41-43, 47-59, 150-170; Arif Güneş, "Osmanlılar'ın Azınlıklara Verdiği Hak ve İmtiyazlar", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* Ankara, 1992, 221-229; Hüsamettin Yıldırım, "Ermeni İhtilal Hareketlerinin Doğuşu ve Gelişiminde Ermeni Dininin Rolü ve Önemi", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* Ankara, 1992, 255-262; Metin, *a.g.e.,* 29 v.d.; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları,* Ankara, 1994, 24 v.d.; İlter, *a.g.e.,* 39-74; Küçük, *a.g.e.,* 47-126; Yılmaz Akbulut, *Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri,* Ankara, 1998, 11-17, 157-161; Osman Akgündüz - Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı,* İstanbul, 1999, 430-434.

4. JAMATUNUN TANIMI

XII.-XIII. yy.'larda anıtsal olarak inşa edilmeye başlanan jamatun yapılarının anlatımında, jamatun ve gavit terimleri birlikte kullanılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi ve bu mekanların işlevsel yönlerinin belirlenmesi açısından her iki terimin açıklanmasında fayda bulunmaktadır.

Terim olarak "kilise evi" anlamına gelen jamatun, iki ayrı kelimenin birleşmesinden oluşmaktadır. Eski Grabar Ermenicesi'nde "jam" *kilise*, "tun" *ev* anlamını taşımaktadır. Tun denilen Ermeni evleri, dört serbest destek üzerinde tüteklikli (kırlangıç) kubbesi olan ve bu kubbenin ortasında ışıklandırmayı da sağlayan fener açıklığının bulunduğu mekanlardır. Bu sivil mekanların plan tipleri, dini işlevli manastır kiliselerinin genelde batı cephelerine bitiştirilen ek mekanlarda uygulanmıştır. Manastırlarda bu yeni mimari yapıların ortaya çıkışıyla, bu tür ek mekanlara yeni adların verilmesi gerekmiş ve sonuçta bu mekanlar için "kilise evi" anlamına gelen *jamatun* adı kullanılmıştır. Duvarlarındaki yazıtlarda jamatun teriminin geçtiği en erken tarihli örnekler, Türkiye - Kars İli - Ocaklı Köyü yakınlarındaki Horomos Manastırı Kuzey Jamatunu (XII. yy. sonu), Azerbaycan – Karabağ Bölgesi – Mardakert mıntıkasındaki Ganjasar (1261), Ermenistan –Dilizan İlçesi'nin 17 km. kuzeybatısında bulunan Ağartsin (1201) ile yine Ermenistan'ın değişik bölgelerinde inşa edilmiş olan Ariç (1224), Ogonovank (1258), Eğişe (1264) ve Gegard (1283) manastırlarının jamatunlarıdır.[63]

Gavit terimi açık kapı, açık bahçe, kilisenin giriş kapısı ve bahçesi, evin antresi gibi farklı anlamlar taşımaktadır. XII. yy.'a kadar kilisenin çevresindeki açık meydana gavit denilmekteydi ve bu meydan bir çevre duvarı ile dışarıya kapatılmaktaydı. Kroniklere göre Ermeniler bir saldırıya uğradıklarında kiliselerin gavitlerinde (bahçelerinde) toplanarak karşılık veriyorlardı. Gavit terimi aynı zamanda zengin ve soylu ailelerin mezarlarının bulunduğu mekanlar içinde kullanılmıştır. Gregoryen Mezhebi, diğer mezheplerden farklı olarak kiliselerin içine ölülerin gömülmesini yasaklamıştı. Zengin ve soylu ailelerin yoğun istekleri karşısında bu kişilerin bağış karşılığı kiliselerin bahçelerine, özellikle ana kilisenin girişine yakın yerlerde gömülmelerine izin verilmiştir. Bunun sonucu manastırların bahçeleri ve daha çok gömülmek için en önemli yer sayılan ana kiliselerin batı girişlerine yakın yerler, zengin soyluların ve din adamlarının mezarı konumuna gelmiştir. XII. yy.'da kiliselerin batısına yeni jamatun binalarının eklenmesiyle bu mezarlar yapının içinde kalmıştır. Yeni ve anıtsal bir şekilde yapılarak gavit ismi

---

[63] S. X. Mnatsakanyan, *Arxitektura Armyanskix Pritvorov*, Erivan, 1952, 18-20 (Ermeni Jamatun Mimarisi).

verilen bu mekanların eski adı, kilisenin önündeki açık meydanı anlatmak için kullanılmaktaydı. Gavit terimi ilk olarak Ermenistan – Gogaren Bölgesi – Tumanyan İlçesi – Jorop'or mıntıkasındaki Sanahin Manastırı'nda bulunan 1181 tarihli jamatunun duvar yazılarında geçmektedir. Daha sonra bu terim Ermenistan'ın değişik yerlerinde bulunan Oramayr (1201), Makaravank (1207), Ahpat (1221-1273) ve Artes (1270) manastırlarının jamatunlarının duvar yazılarında karşımıza çıkmaktadır.[64]

Anlamları farklı olan "jamatun" ve "gavit" terimleri, XII.-XIII. yy.'da inşa edilen bu mekanları ifade etmek için eş anlamlı olarak yaygın bir şekilde kullanılmışlardır. Her iki terim ilk defa, Ermenistan – Gogaren Bölgesi – İdzevan İlçesi – Goş Köyü yakınlarında bulunan ve1197 yılına tarihlendirilen Nor Getik (Gosavank) Manastırı jamatununun kitabelerinde eş anlamlı olarak birlikte kullanılmıştır.[65]

Jamatun yapıları XVI. yy.'dan sonra "Darpas" adıyla da anılmıştır. Bu terim için ulaşabildiğimiz kaynak sayısı oldukça sınırlıdır. Jamatunlar üzerine yazılmış tek kitabın sahibi olan Mnatsakanyan, eserinde jamatun ve gavit terimleri hakkında ayrıntılı bilgi vermesine karşın darpas terimini hiç kullanmamıştır. J. M. Thierry'nin *Armenian Art* adlı kitabında verilen bilgiler de sınırlı olup, sadece jamatunlar için XVI. yy.'dan sonra darpas isminin de kullanıldığı belirtilmektedir.[66] Bu terimin Ermeniler tarafından kullanılmaya başlanması, coğrafi bakımdan birbirine oldukça yakın olan Gürcü kültüründen kaynaklanmış olmalıdır. Gürcü dini mimarisinde erken örnekleri VII. yy.'da görülen silindirik kubbeli merkezi planlı yapıların kaynağı, "Topluluk Evi" anlamındaki "Darbazi" veya "Ertobis Sahli" adıyla anılan geleneksel Gürcü köy evleri gösterilmektedir. Yaygın şekli ile darbazi denilen bu evlerin büyük salonları, aynı zamanda heterodoks Gürcülerin kutsal toplanma mekanlarıdır. Darbazi, ortasında aydınlatma feneri (tüteklikli kubbe) bulunan ve ahşaptan yapılmış kubbemsi çatılar ile örtülü olan geleneksel Gürcü evlerine denilmektedir. Bu tip yapı örneklerine bugün de Doğu Gürcistan'da sıkça rastlanmaktadır.[67] Birçok araştırmacının jamatun yapılarının kaynağını geleneksel Ermeni ev mimarisine bağlamaları göz önünde tutulduğunda; Ermenilerin jamatunlar

---

[64] *A.g.e.*, 21-22.

[65] *A.g.e.*, 3.

[66] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309.

[67] Geleneksel Gürcü konut mimarisi ve "Darbazi" terimi için bkz.; Akın, *a.g.e.*, 327 ; Niko Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, (Çev.; Hayri Hayrioğlu), İstanbul, 1997, 109 ; David Marshall Lang, *Gürcüler*, (Çev.; Neşenur Domaniç), İstanbul, 1997, 108-109 ; Kadiroğlu, a.g.m., 731 ; Osman Aytekin, "Selçuklu ve Bağratlı Arasındaki Mimari Form Etkileşimi Üzerine", *I. Uluslararsı Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, I, Konya, 2001, 70.

için kullandıkları darpas terimi ile Gürcülerin köy yerleşmelerindeki sivil mimari örneklerinden olan ve topluluk evi anlamına gelen darbazi terimi örtüşmektedir. Darbazi terimi darpas olarak telaffuz edilmiş olmalıdır. İnşa kitabesinde darpas teriminin kullanıldığı jamatunlara örnek olarak, Van Gölü'ndeki Adır Adası'nda bulunan ve 1766 tarihinde inşa edilen Saint Georges Manastırı'nın (Lim) jamatununu verebiliriz.

Bizans, Gürcü, Süryani ve Nasturi gibi Hıristiyanların dini mimarisinde görülmeyen jamatunlar, sadece Ermeni mimarisine özgü bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu jamatun yapılarının ortaya çıkışları (menşei), tanımlanmaları ve işlevsellikleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. 1950 öncesi Ermenice ve Rusca yayınlanan ve genel Ermeni mimarisini anlatan kitapların muhtelif kısımlarında jamatun yapılarına kısmen değinilmiştir. Bu araştırmacılardan T. Toramanyan, jamatunları kilise yapılarına sonradan eklenen büyük bir salon olarak tanımlamaktadır. Sivil mimari alanında araştırmaları bulunan S. D. Lisitsiyan, M. İ. İlina ve R. Y. Agababyan ise, jamatunların menşeinin geleneksel sivil mimari yapılardan kaynaklandığını ileri sürerek bu yapıların ağaç konstrüksiyonlarının jamatunlarda taş malzemeyle yeniden uygulandığını ileri sürmektedir. Bu araştırmacıların ileri sürdükleri görüşler, V. M. Haroutiounian'ın Ermenice yazdığı makalede detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu makalede yazar jamatunların ortaya çıkış ve gelişimini, üst örtüsü dört kolona oturan ve ortası tüteklikli kubbe (hazaresen) ile örtülü olan geleneksel Ermeni ev tipine (gꞁxatun) dayandırmaktadır. Jamatunları kiliselerin giriş sahınları olarak tanımlayan Haroutiounian, Ermeni evlerindeki ağaç malzemeyle yapılmış tüteklikli kubbe örtü (kırlangıç kubbe) kullanımının geleneksel olarak devam ettiğini ve XII.- XIV. yy. jamatun yapılarında taş malzemeye uyarlanarak tekrar kullanıldığını ifade etmektedir. [68]

E. Neubauer geleneksel Ermeni ev tipine bağlanan jamatunların kaynağını, Hindikuş-Pamir (Afganistan) yöresinde çok yaygın olan ev geleneğinden kaynaklandığını, G. Akın ise İran, Afganistan, Türkistan, Kafkasya ve Anadolu'da yaygın olarak görülen kare içinde dört ayaklı Asya merkezi mekan geleneğinin bir versiyonu olarak, bu plan tipinin XII. yy.'da jamatunlarda uygulandığını ileri sürmektedir.[69] Haşim Karpuz, tüteklikli örtü geleneğinin Orta Asya-Anadolu

---

[68] Varazdat M. Haroutiounian, "Les Sources Populaires de L'Architecture Monumentela Laique de L'Armenie Medievela", (Fransızcaya Çev.; Patrick Donabedian), *Armenian Studies Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian,* Lisboa, 1986, 295-305.

[69] E. Neubauer, *Armenische Baukunst vom 4. bis 14. Jahrhundert,* Dresden, 1970, 42-49 ; Günkut Akın, *Asya Merkezi Mekan Geleneği,* Ankara, 1990, 187-207.

ekseninde binlerce yıllık süreklilik arzeden bir geçmişi olduğunu vurgulamaktadır.[70] S. X. Mnatsakanyan'da "Azaraşen" olarak tanımladığı bu tip örtünün, Hindistan'dan Trakya'ya kadar olan coğrafi alan içerisinde ve zaman açısından büyük bir tarihi süreci kapsayan çeşitli kültürlere ait anıtlarda uygulandığını belirtmektedir.[71]

N. G. Buniyatov, Y. S. Yaralov ve A. L. Yakobson gibi araştırmacılar tarafından da tekrarlanan N. M. Tokarski'nin görüşü, jamatunların yarı sivil yarı kilise yapıları oldukları ve bu yapıların XII. yy.'dan itibaren inşa edilmeye başlandıkları yönündedir. M. Ahunbay'da, Ermenilerin XII.-XIII. yy.'da Gürcü korumacılığına sığınarak mimariye yeni bir ivme kazandırdıklarını ve bu yüzyıllarda değişik bir yapı türü olarak çok amaçlı jamatunları inşa ettiklerini belirtmektedir. Ahunbay'a göre jamatunların kökeni, İslam-Bizans saray mimarisinden kaynaklanmaktadır.[72]

Ermeni mimarisi üzerine geniş çaplı araştırmaları olan J. M. Thierry, jamatunların yerleşim yerlerindeki cemaat kiliselerinde yapılmayıp, daha çok XII. yy. sonundan itibaren büyük manastır komplekslerindeki ana kiliselerin batısına sonradan eklemlendiğini ve kiliselerden daha büyük bir mekana sahip olduklarını saptadıktan sonra bu yapıları, Ermeni mimari terminolojisinde kiliselere geçişi sağlayan giriş mekanları olarak tanımlamaktadır.[73]

Ermenistan'daki jamatunları araştıran ve bu alanda günümüze kadar yazılmış tek kitap olma özelliğini koruyan eser, S. X. Mnatsakanyan'ın 1952 yılında Rusca olarak yayınladığı çalışmasıdır. Yazar Ermenistan'ın yalnız Siunik Bölgesi'nin kırsal kesimindeki manastırlarda görülen ve farklı amaçlarla X. yy.'da inşa edilmiş anıtsal olmayan yapıları, jamatunların ilk örnekleri olarak kabul etmektedir. Manastır kiliseleri ile birlikte inşa edilen bu küçük ölçekli mekanların mutfak, iki katlı mezar odası, kütüphane ile el yazma kitapların saklanması amacıyla yapıldıklarını ve bu sade yapıların büyük manastırlardaki gibi jamatun yapma geleneği oluşturmadığını belirtmektedir. XII.-XIII. yy.'da anıtsal olarak inşa edilen jamatunların kaynağını, Ermeni evlerinde uygulanan plan ve üst örtü şekillerine bağlamaktadır. Mnatsakanyan'a göre mimarideki yaratıcılık, Selçuklular zamanındaki ticaretin canlanması ve bunu takip eden süreçte Gürcüler ile yapılan askeri ve siyasi

---

[70]Tüteklikli örtü geleneği için bkz.; Doğan Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisi'nin Kaynak ve Sorunları,* İstanbul, 1965, 129-130 ; Haşim Karpuz, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri,* Ankara, 1984, 28-29 ; Günkut Akın, "Tüteklikli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", *Vakıflar Dergisi,* XXII, Ankara, 1991, 323-354.

[71] Mnatsakanyan, *a.g.e.,* 115.

[72]N. M. Tokarski, *Arhitektura drevney Armenii,* Erivan, 1946, 43-48 ; M. Ahunbay, "Ermeni Mimarlığı ve Sanatı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, 537-542.

[73] Jean Michel Thierry – Patrick Donabedian, *Armenian Art,* New York, 1989, 197-198, 612.

antlaşmalar sonucu XII. yy. sonu XIII. yy. başında gerçekleşmiştir. Bu binaların ortaya çıkmasının asıl nedeni olarak şehirlerde oluşan aristokrat yaşam ve bu süreçte manastırların feodalleşmesi gösterilmektedir. Bu dönemde manastır kiliselerinin batısında bulunan zengin soylular, idareciler ve din adamlarına ait mezarların üzeri, manastırlara yapılan büyük bağışlar sonucu inşa edilen yeni jamatun binaları ile kapatılmıştır. Kiliselere geçiş özelliği de taşıyan jamatunlar, aynı zamanda manastırlarda düzenlenen dini ayin ve merasimlerde ana kiliselerde yer olmadığı zaman, insanların toplanıp dua ettikleri mekanlar olarak da kullanılmışlardır.[74]

Mnatsakanyan kitabında genel Ermeni mimarisi üzerine çalışmaları bulunan araştırmacıların görüşlerini de aktarmıştır. Bunlardan N. Y. Marr'ın; "Jamatunlar kiliselerin dar ve küçük olmaları nedeniyle kiliselere bitiştirilmekteydi. Kilise ayinlerinde dua için yer bulamayanlar jamatunlarda dualarını yapıyorlardı. Jamatunlara soylu idareciler ve zenginler gömülmekteydi. Aynı zamanda jamatunlarda kilisenin sorunları tartışılır, politik ve içtimai toplantılar yapılarak sorunlara çözüm aranırdı. Genellikle Ani'deki kiliselerin jamatunlarında, Ani halkının idarecilerle olan ilişkileri, yeni çıkan kurallar ve emirler hakkında tartışmalar yapılıyordu. Bu nedenle Ermeni kiliselerinin jamatunlarında, havarilerin yaşamını anlatan resimlerden boş kalan yerlerde Ermenice yazılar yer almaktaydı. Bu yazıtlarda kiliseye yapılan bağışlar ve Ani'nin önemli olayları anlatılmaktadır. 1263 tarihli böyle bir yazıtta pazar günleri sokaklarda ticaretin yasaklanmasından, 1320 tarihli bir yazıtta ise Ani halkının inek ve eşeklerinden vergi alınmasından bahsedilmekte ve vergi vermeyenleri korkutmak için yazılar bulunmaktadır. Bu yazıtlarda en çok ismi geçenler ise kiliseye bağlı, dindar ve çok bağış yapanlardır" şeklindeki görüşünü bildirmektedir. İ. A. Orbeli'nin bu yapılar hakkındaki düşünceleri ise şu cümlelerle aktarılmaktadır; "Sivil mimari XI.-XII. yy.'larda, o zamana kadar Ermenistan'da bulunmayan yeni yapı tiplerini meydana çıkarmıştır. Bunlardan jamatunların dış görüntülerinin sivil olmasına bakılmaksızın, kullanım açısından dini ve sivil işlerde yararlanılmıştır. Birçok durumda orada halk toplantıları yapılmakta, konferanslar verilmekteydi". Ayrıca tarihçilerin kroniklerinden, Ermenistan – Şamşadin İlçesi – Kustik mıntıkasında bulunan Horonaşat Manastırı jamatununda çok sayıda öğrenciye ders verildiği, zamanla bu yapıların daha az dindar insanların dua ettikleri mekanlar haline gelmesi nedeniyle kiliselerden daha kötü yerler oldukları yönündeki bilgiler aktarılmakta ve Ermenistan'daki jamatunların inşasının XIII. yy. sonunda kesintiye uğrayıp 300 yıl sonra tekrar XVII. yy.'da yapılmaya başlandıkları belirtilmektedir.[75]

---

[74] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, .7-27, 135-136.

[75] *A.g.e.*, 9-10, 14, 19.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında jamatunları, XII. yy. sonundan itibaren yaygın bir şekilde inşa edilmeye başlanan, genellikle manastır kiliselerinin batı cephelerine sonradan büyük bir salon şeklinde eklenen ve kiliselerden daha büyük mekanlara sahip olan, kiliselere geçiş özelliği gösteren, içinde din adamları, zenginler ve soylu idarecilerin mezarlarının bulunduğu, zaman zaman eğitim amaçlı kullanılan, içinde sosyal ve dini konuların tartışılıp kararların alındığı toplantılar yapılan, dini ayin ve törenlerde kiliselerde yer kalmadığı zamanlarda toplanılıp dua edilen, yarı dini yarı sivil işlevli mekanlar olarak tanımlamamız mümkündür.

5. KATALOG

5.1. BİTLİS İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

5.1.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.1.1.1

YAPININ ADI : SAINT JEAN MANASTIRI (PORAYVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : BİTLİS – MERKEZ - DEĞİRMENALTI KÖYÜ

RESİM : 1 – 18

ÇİZİM : 1

İNCELEME TARİHİ : 23.07.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastır yapılarının tarihçesini aydınlatacak herhangi bir kitabe ve kaynaklarda geçen tarihi bilgi bulunmamaktadır. Ancak kilise ve jamatunun içindeki süslemeler bu yapıların tarihlendirilmesine yardımcı olmaktadır.

Saint Jean Kilisesi, iç mekanının kuzey duvarında bulunan süsleme frizinden yola çıkılarak VII.-X. yy. arasına, batısına eklenen jamatun ise kiliseye geçişi sağlayan kapıdaki süslemelere dayanarak XVI. yy.'a tarihlendirilmektedir. Bu manastırda yazılmış 1574, 1578 ve 1584 yıllarına ait üç el yazma kitabın tespit edilmesi, manastırın XVI. yy. sonunda faal bir durumda olduğunu göstermektedir.[76]

Manastır XX. yy. başlarında terkedilmiştir.

---

[76] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - IX", *REA,* XII, Paris, 1977, 191-195; Jean Michel Thierry-Patric Donabedian, Armenian Art, New York, 1989, 74; Kadir Pektaş, "Bitlis, Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları", *XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I,* Ankara, 2002, 51; a.y., "Bitlis Çevresi Yüzey Araştırmalarının İlk Beş Yılı ve Bir Değerlendirme", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Kayseri, 2002, 663.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır, Bitlis merkez ilçesinin 7 km. kuzeydoğusunda bulunan eski ismiyle Por[77] yeni ismiyle Değirmenaltı Köyü'nde yer almaktadır. Yapılar köyün 2 km. doğusundaki hafif eğimli bir arazi üzerinde inşa edilmişlerdir. Manastıra Bitlis merkezden yarım saatlik bir araba yolculuğu ile rahatlıkla ulaşılabilmektedir[78].

Manastır, Saint Jean'a atfedilen bir kilise ve batısına eklenen jamatundan oluşmaktadır. Yapılardan kilise günümüze sağlam olarak gelmiş, jamatun ise kısmen tahrip olmuş durumdadır (Res.1).

Manastır yapıları günümüzde metruk bir haldedir.[79]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatun, kiliseye geçişi sağlayan kapıyı dıştan sınırlayan bordürdeki bitkisel süsleme ve sivri kemerli kapı alınlığında bulunan Osmanlı stilindeki gülbezek motifinden yola çıkılarak XVI. yy.'a tarihlendirilmektedir. Gülbezek kabartmasının içi lalelerle süslü altı daireden oluşmakta ve dairelerin ortasında çarkıfelek motifi yer almaktadır[80] (Res.2).

2.2. Kitabeler

Jamatunun tarihçesine kesinlik kazandıracak bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Saint Jean Manastırı Güzeldere Çayı'nın (Por Dere) kuzeyindeki doğu-batı doğrultusunda hafif eğimli bir düzlükte kurulmuştur. Dıştan 4.30 x 6.70 m.

---

[77] Eski kaynaklarda Bor - Por ismiyle geçen bu yerleşim yeri, XV. yy.'da yaşamış Bitlisli şair Arakel ve Diyarbakır piskoposu olan minyatürcü Nakkaş Mkrtitch'ın doğduğu yerdir. Günümüzde Değirmenaltı Köyü olarak bilinen bu köy, yöre halkı tarafından hala Por olarak anılmaktadır. Bkz.; Henry F. Blosse Lynch, *Armenia Travels and Studies*, II, Beirut, 1965, 143; Thierry, "Monasteres...IX", 191; M. Törehan Serdar, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis, 2000, 237, Ekler: Osmanlı Dönemi Bitlis Haritası.

[78] 1967 Bitlis İl Yıllığı, Ankara, 1967, 17, 20.

[79] Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 15.09.1994 tarih ve 1340 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[80] Thierry, "Monasteres...IX", 194.

ölçülerindeki dikdörtgen ve tek nefli kilisenin batısına eklenen jamatun, 9.40 x 10.70 m. ölçülerinde olup kareye yakın dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.1). Yapının plan tipi, iki nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Batı cephe 9.40 m. uzunluğundadır. Alışılmışın dışında giriş bu cephede yer almamakta ve cephede hareketliliği sağlayacak herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Üst kısımdaki kaplama taşları dökülmüş olan cephenin güneybatı köşesi içe doğru kaymış durumdadır (Res.3).

10.70 m. uzunluğundaki güney cephe iki katlı bir görünüme sahiptir ve yarı yükseklikte içe doğru 0.30 m. girinti yaparak kademelendirilmiştir. Güney duvarının doğu köşesinin 1.50 m. uzunluğundaki kısmı yıkılmış durumdadır. Ancak bu kısmı, temel seviyesinde tespit etmemiz mümkün olmuştur (Res.4). Cephenin güneybatı köşesinde jamatuna girişi sağlayan sivri kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. 0.80 m. enindeki kapıyı çevreleyen düzgün kesme taş blokları dıştan dökülmüştür. Cephenin tam ortasında 0.25 x 0.50 m. boyutlarında dikdörtgen mazgal pencere bulunmaktadır. Kapının üst hizasında açılmış olan mazgal pencere, çatı hizasındaki taşların kayması sonucu kapanmıştır (Res.5).

Jamatunun doğu cephesi kilisenin batı, güney ve kuzey cephelerine dıştan ayrı bir duvarla bitiştirilmiştir. Yapı, kilisenin güney ve kuzey cephesine 1.00 m. kalınlığındaki duvarlarla eklenmiştir. Bu duvarlar kilisenin güney cephesinde 2.50 m., kuzey cephesinde ise 2.60 m. taşıntı yapmıştır (Res.6). Jamatunun eklenmesiyle iç mekanın kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde 1.20 x 1.70 m. ölçülerinde beşik tonozlu iki köşe odası oluşmuştur (Res.7). Bu odalar kilisenin güneybatı ve kuzeybatı cephesini yarı yüksekliğe kadar kapatmıştır. Jamatunun güneydoğu köşe odası günümüzde yıkılmış durumdadır (Res.8). Ancak temel seviyesinde kalan verilerden bu odanın ölçülerini almamız mümkün olmuştur. Jamatun kilisenin 4.30 m. uzunluğundaki batı cephesine ayrı bir duvar örgüsüyle eklenmesi sonucunda, kilisenin bu cephesini ve batı mazgal penceresini tamamen kapatmıştır (Res.9). Kilisenin batı cephesini kuzey-güneyde kaplayan 1.20 m. enindeki iki duvar payesi, jamatunun kuzey ve güney duvarlarına içten sivri kemerlerle bağlanmış ve bu kemerli açıklıklardan jamatunun köşe odalarına geçiş sağlanmıştır. İki duvar payesinin tam ortasında 0.70 x 1.40 m. boyutlarındaki dikdörtgen formlu kilisenin girişi bulunmaktadır (Res.10). Giriş açıklığı dışta 0.10 m. enindeki dikdörtgen bir bordürle sınırlandırılmıştır. Bu bordür duvar yüzeyinden taşıntı yapmamaktadır. Dış bordürden sonra gelen 0.05 m. enindeki kaval ve düz bir silme ile çok hafif bir şekilde içe doğru kademelenme sağlanmıştır. Bu iki silme, kapı alınlığının üstünde sivri kemer şeklinde sonuçlanmaktadır. Kapı alınlığında gülbezek şeklinde işlenmiş bir kabartma bulunmaktadır. Duvar yüzeyinden 0.60 m. taşıntı yapan payeler üst kısımda sivri kemer şeklinde birleştirilmiş ve kilisenin girişi vurgulanarak taçkapı

formu kazandırılmıştır. Bu orta kemer, yan kemerlere göre daha yüksek ve geniş yapılmış olup ön yüzeyleri payelerin yarı hizasından başlayan iki düz silmeyle hareketlendirilmiştir (Res.11).

Yapının 10.70 m. uzunluğundaki kuzey cephesinin büyük bölümü, duvar ve üst örtüden düşen taş ve moloz dökümtüsü nedeniyle kapanmıştır. Sağır tutulmuş olan cephe zeminden itibaren yaklaşık 2.00 m kadar yükselmiş durumdadır (Res.12).

Jamatunun dıştan üst örtüsü, doğu ve batıya doğru çok hafif meyil yapan toprakla kapatılmış düz dam şeklindedir. Cephelerin üst hizasındaki taşların dökülmesi sonucu kısmen üst örtüde tahribat oluşmuştur.

Jamatunun iç mekanı, ortada yer alan 1.00 x 1.00 m. ölçülerindeki kare paye ve kuzey-güney duvarlarına yaslanan sivri kemerlerle iki bölüme ayrılmıştır (Res.13). Jamatunun giriş aksında bulunan ve kuzey- güney doğrultusunda uzanan 1.70 x 7.00 m. ölçülerindeki ilk nef, diğerine göre daha dar tutulmuştur. Üzeri tuğla malzemeyle örülmüş bir beşik tonozla kapatılmıştır (Res.14). 3.60 x 7.00 m. ölçülerindeki ikinci nef ilk nefe göre daha geniş yapılmış olup, buradan kiliseye ve köşe odalarına geçilmektedir (Res.15). Bu nefin kuzey duvarının büyük bir bölümü ile güneydeki mazgal penceresinin üst kısmı yıkılmıştır. Burada da üst örtü, kemerlerin üst hizasından başlayan ve tuğla malzemeyle örülmüş beşik tonoz şeklindedir (Res.16).

Yapı, güney cephede açılmış iki mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Güneybatıda yer alan pencere, taşların kayması sonucu kapanmıştır.

Jamatunun zemini, kilisenin zemininden 0.80 m. daha aşağıda olup orijinal döşemesi bozulmuştur.

2.4. Süsleme

Yapı süsleme açısından oldukça sadedir. Kilisenin girişini dıştan sınırlayan 0.10 m. enindeki dikdörtgen bordürün içi, oldukça silik bir şekilde günümüze gelebilmiş lale motifleriyle süslenmiştir. Sivri kemerli kapı alınlığında, 0.35 m çapındaki gülbezek kabartması bulunmaktadır. İçi, lale motifi işlenmiş altı daire ile süslenmiştir. Dairelerin merkezinde çarkıfelek yer alır (Res.17).

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının beden duvarları kuzeyde 1.20 m., batı ve güneyde 1.10 m., doğuda ise 1.00 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan

kesme taş malzemeyle kaplanmış duvarların ortası, kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir.

Jamatunun inşasında üç farklı malzeme kullanılmıştır. Beden duvarlarının iç ve dış yüzeylerinde kesme taş, paye ve kemerlerde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Neflerin üstünü örten beşik tonozlar tuğla ile kapatılmıştır (Res.18).

KATALOG NO : 5.1.1.2

YAPININ ADI : SAINT ANANIA MANASTIRI JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : :BİTLİS – MERKEZ - DEĞİRMENALTI KÖYÜ

RESİM : 19 – 31

ÇİZİM : 2 - 3

İNCELEME TARİHİ : 23.07.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Kaynaklarda eski ismi Por olarak geçen ve bu bölgenin papazlık kilisesi olan Saint Anania Kilisesi'nin yapımı, plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak VI-VII. yy.'a tarihlendirilmektedir. Ancak bunu ispatlayacak herhangi bir kitabe veya kaynaklarda geçen tarihi bilgi bulunmamaktadır[81].

Saint Anania Kilisesi ile ilgili ilk yazılı belge, bu manastırda kopya edilmiş 1418 tarihli bir el yazmasında karşımıza çıkmaktadır ve kilisenin XV. yy. öncesi faal olduğunu göstermektedir. Yapının batı cephesindeki mazgal pencerenin üstünde bulunan dört satırlık bir kitabeye göre kilise, 1466 tarihinde Papaz Mar tarafından tamir edilmiştir[82]. Jamatunun yapım tarihini veren bir kitabe bulunmamaktadır. Yapının güneybatı girişinin hizasında bulunan üç mezar taşı, kitabelerine göre 1496 tarihinde yapılmıştır. Jamatun bu mezar taşları ve kilisenin tamir kitabesine dayanarak XV. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Günümüze gelebilmiş 1575 ve 1584 tarihli iki el yazma kitabın bu manastırda kopya edildiğinin tespit edilmesi, Saint Anania Manastırı'nın XVI. yy.'da faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir[83].

Günümüze gelebilen yapılar XV. yy.'ın ikinci yarısına aittir.

Manastır XX. yy, başında terk edilmiştir.

---

[81] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 53, 57-58, 62; Pektaş, a.g.m., 51.

[82] Bu kitabe günümüzde tamamen tahrip olmuş durumdadır.

[83] J. M. Thierry, "L'eglise Saint Anania de Por", *Handes Amsorya,* LXXXIX, Wien, 1975, 183-200; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 198, 262.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır yapıları Bitlis merkez ilçesinin 7 km. kuzeydoğusunda bulunan Değirmenaltı Köyü'nün içinde yer almaktadır[84] (Res.19).

Manastır; Saint Anania Kilisesi, kilisenin batısına eklenen bir jamatun ve bu yapıların güneyinde yapılmış iki ayrı grup halinde sıralanan mezar taşlarından oluşmaktadır. Yapılardan kilise günümüze sağlam olarak gelmiştir ve bugün ot deposu olarak kullanılmaktadır. Jamatunun üst örtüsü ve duvarları yarı yüksekliğe kadar yıkılmış durumdadır. Batı duvarının üst kısımları son zamanlarda kullanıcılar tarafından acemice onarılmıştır. Kilisenin güney girişinde sıralanan üç mezar taşının arası örülerek tahıl deposu haline getirilmiştir. Jamatunun girişindeki üç mezar taşından biri yarıdan kırılmış olup diğer ikisi iyi durumdadır[85] (Res.20).

Manastır, günümüzde yöre halkı tarafından Por Kilisesi olarak anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun tarihçesiyle ilgili yazılı bilgi bulunmamaktadır. Yapının güneybatı girişinde sıralanan üç mezar taşı, kitabelerine göre 1496 tarihinde yapılmıştır. Mezar taşlarının konumu ve yapılış tarihleri, jamatunun 1496 tarihinden önce inşa edildiğini göstermektedir. Saint Anania Kilisesi'nin batı duvarında bulunan kitabesinden 1466 tarihinde tamir ettirildiğini öğrenmekteyiz. Bu verilerden yola çıkılarak jamatunun yapımı, XV. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir[86].

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapıları doğu-batı doğrultusunda uzanan meyilli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Dıştan 7.00 x 16.20 m. ölçülerindeki tek nefli dikdörtgen kilisenin batısına eklenen jamatun, 10.80 x 11.40 m. ölçülerinde olup yaklaşık kare bir plana

---

[84] 1967 Bitlis İl Yıllığı, Ankara, 1967, 17, 20.

[85] Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 15.09.1994 tarih ve 1472 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[86] Thierry, "L'eglise...", 187, 193, 199; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 198, 262.

sahiptir (Çiz.2). Jamatunun üst örtüsü ve duvarları yarı yüksekliğe kadar yıkılmıştır. Fransız Sanat Tarihçi Jean Michel Thierry'nin 1975 öncesi manastırda yaptığı araştırmalar, yapının orijinal planını çıkartmamıza ve tanımlamamıza yardımcı olmuştur (Çiz.3). Plan tipi itibariyle, iki nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Batı cephe 11.40 m. uzunluğundadır. Arazinin eğimi nedeniyle giriş bu cephede yer almamaktadır (Res.21). Kuzeybatıda bulunan pencere şeklindeki açıklık, orijinal olmayıp yakın zamanda yapılan bir eklemedir. Cephenin kuzeybatı köşesini oluşturan dikey iki taş sırası çatı yüksekliğine kadar devam etmektedir. Duvarın geriye kalan diğer kısımları yarı yüksekliğe kadar yıkılmıştır (Res.22).

10.80 m. uzunluğundaki güney cephe büyük ölçüde tahrip olmuştur. Ön tarafına yığılan ağaç ve moloz taşlar nedeniyle cepheyi bütünüyle yansıtan bir görüntü almamız mümkün olmamıştır (Res.23). Jamatunun güney duvarının doğu kısmı, kilisenin güney cephesinin batı köşesine 0.70 m. kalınlığındaki bir duvarla birleştirilmiştir. Yapının güneydoğu kısmı, kilise duvarından güney yönüne doğru 3.00 m. taşıntı yapmaktadır. Bu kısmın zemini duvar yıkıntılarıyla içten ve dıştan oldukça yükselmiş durumdadır. Güneybatı köşede yer alan 0.60 m genişliğindeki jamatunun girişi orijinal durumundan oldukça uzaktır. Güney beden duvarının üst kısımları yıkılmış olup yaklaşık 1.50 m. yüksekliğindeki kısmı ayakta kalabilmiştir ve iç tarafındaki kaplama taşları dökülmüş durumdadır (Res.24).

Kilisenin 7.00 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü yoktur (Res.25). Ancak Thierry'nin çizimlerinden, bu cephede yer alan dört duvar payesinin üzerine yaslanan kemerlerin üst örtünün doğu kısmını taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu duvar payelerinden sadece jamatunun kuzeydoğu köşesindeki 0.40 x 0.80 m. ölçülerindeki duvar payesi günümüze gelebilmiştir (Res. 26). Diğer üç duvar payesi ve kemerler yıkılmış durumdadır. Cephenin tam ortasında 0.80 x 1.80 m. boyutlarındaki kilise girişi yer almaktadır. Kapı sövesi ve atkı taşı olarak kullanılmış devşirme mezar taşları, bu girişin son zamanlarda tamir edildiğini göstermektedir. Kapı açıklığı moloz taşlarla örülerek kapatılmıştır (Res.27).

Jamatunun kuzey cephesi 10.80 m. uzunluğundadır ve kilisenin kuzey cephesinin batı köşesine 0.70 m. kalınlığındaki bir duvarla bitiştirilmiştir (Res.28). Bu kısım kilise duvarından kuzey yönüne doğru 1.20 m. taşıntı yapmaktadır. Cephenin ortası temel seviyesine kadar yıkılmış olup sadece köşe duvarları ayakta kalabilmiştir (Res.29).

Jamatunun iç mekanı, ortada yer alan ve büyük ihtimalle yeniden örülmüş 1.00 x 1.50 m. ölçülerindeki dikdörtgen paye ile kuzey-güney doğrultusundaki

günümüze gelemeyen iki duvar payesinin üzerine yaslanan kemerlerin ayırdığı iki nefli bir plana sahipti (Res.30). İç mekanın örtüsü muhtemelen köyün 2 km. doğusunda yapılmış Saint Jean Manastırı'nın jamatununda olduğu gibi iki tonozla örtülmüştü. Thierry'nin çizimleri ve jamatunun kuzeydoğusunda bulunan duvar payesi bu görüşümüzü desteklemektedir. Günümüzde üst örtü tamamen çökmüştür (Res.31).

Jamatunun zemini, kilisenin zemininden daha aşağıda olup orijinal döşemesi bozulmuş durumdadır.

Yapının iç mekanının tanımlanmasıyla ilgili herhangi bir veriye ulaşmamız mümkün olmamıştır.

2.4. Süsleme

Jamatundan günümüze ulaşan süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının batı, güney ve kuzeydeki beden duvarları 1.20 m. kalınlığındadır. Jamatun kiliseye, güneydoğu – kuzeydoğu köşelerde 0.70 m. kalınlığındaki duvarlarla bitiştirilmiştir. Dolgu duvar tekniğiyle örülen duvarlar içten ve dıştan düzgün kesme taş malzemeyle kaplanmış olup, içleri kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla doldurulmuştur. Günümüzde dış kaplama taşların büyük bölümü dökülmüş durumdadır. Yapıda tuğla malzeme kullanıldığına dair herhangi bir veriye ulaşmamız mümkün olmamıştır.

5.1.2. HİZAN İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.1.2.1

YAPININ ADI : SAINT CROIX MANASTIRI (APARANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : BİTLİS – HİZAN – DÖKÜKTAŞ KÖYÜ - KAYAŞ MEZRASI

RESİM : 32 – 54

ÇİZİM : 4 – 5

İNCELEME TARİHİ : 11.06.2001

İ. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Eski ismiyle Müküs (Bahçesaray) bölgesinin baş piskoposluk merkezi olması amacıyla yapılan Sainte Croix (Kutsal Haç) Manastırı'nın kuruluşu hakkında bilgi veren en önemli kaynak, Narik[87] bölgesinde yaşamış ünlü şair Gregory'nin X. yy.'da yazmış olduğu bu bölgenin tarihini anlatan kitabıdır. Gregory'nin verdiği bilgilere göre manastırın Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi İstanbul'dan getirilen kutsal kalıntıları saklamak amacıyla Piskopos Stephanos tarafından yaptırılmıştır. Kilise vasal Vaspurakan Krallığı'nın ileri gelenlerinden Aşot Sahak, Gurgen Gagik ve Senekerim'in hazır bulunduğu görkemli bir törenle 983 tarihinde hizmete açılmış ve geçici olarak Saint Jean Babtiste (Vaftizci Yahya) Kilisesi'nde korunan kutsal kalıntılar buraya nakledilmiştir. Bundan kısa bir süre sonra, XI. yy. başında ana kilisenin güneyine Saint Stephanos (Saint Etienne) Şapeli inşa edilmiştir[88]

---

[87] Kaynaklarda Narik olarak geçen bölge bugün Van'ın Gevaş İlçesi'nin 20 km. batısında yer alan Yemişlik Köyü'nün bulunduğu mıntıkadır.

[88] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - VII", *REA*, X, Paris, 1973-1974, 205; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 173-174; Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van*, Ankara, 2000, 123.

Bu manastırda yazılmış XV.-XVI. yy.'a ait dokuz el yazma kitabın tespit edilmesi (1410, 1420, 1488 ; 1554, 1563, 1574, 1575, 1580, 1584), manastırın bu yüzyıllarda aktif bir durumda olduğunu göstermektedir.[89]

Manastırın hızlı bir şekilde büyümesi XVII. yy.'da gerçekleşmiştir. 1629 tarihinde kilisenin batısına jamatun, kuzeyine ise Holly Apostles (Saint Arakelok) Şapeli inşa edilmiş ve bu inşaat sırasında Surb Astuacacin Kilisesi'nin batı girişi Vardapet Lal tarafından tamir edilmiştir. Bu kapının onarım tarihini kapı alınlığında bulunan kitabeden öğrenmekteyiz. Aynı tarihlerde kilisenin güneyindeki Saint Stephanos Şapeli de onarılmıştır. XVII. yy.'ın ikinci yarısında Başrahip Simeon tarafından manastıra üç yeni yapı ilave edilmiştir. 1651'de bir han (misafirhane), 1660'da mimar Khaçatur tarafından yapılan bir çeşme ve 1664 tarihinde bir köy kilisesi inşa edilerek manastırın fiziki kapasitesi büyütülmüştür. Ayrıca burada yazılmış XVII. yy.'a ait (1638, 1660, 1673, 1684, 1691) beş el yazma kitabın bulunması, manastırın el yazma kitap üretme işlevini devam ettirdiğini göstermektedir.[90]

XIX. yy.'ın ikinci yarısına kadar faaliyetlerini sürdüren manastır, 1870 tarihinde bir aşiret reisi olan Osman Ağa tarafından çiftlik evine dönüştürülmüştür. 1895'den itibaren bir süre cami olarak kullanılan manastır kilisesi, daha sonra özel mülkiyete geçmiştir.[91] Yapıların bu pozisyonu günümüzde de devam etmektedir.

Günümüze gelen yapılardan Surb Astuacacin Kilisesi X. yy. sonuna, diğer yapılar ise XVII. yy.'a aittir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Saint Croix (Aparank) Manastırı, Hizan İlçesi'nin 65 km. güneydoğusunda yer alan Döküktaş Köyü'nün Kayaş Mezrası'nda bulunmaktadır[92]. Ulaşım Hizan-Pervari karayolu ile sağlanmaktadır. Ermeni kaynaklarda Aparank bölgesi olarak geçen, günümüzde ise oniki köyü içine alan Mamerkan (Nemran) bölgesindeki

---

[89] Thierry, "Monasteres...VII", 206-207.

[90] Thierry, "Monasteres...VII", 210-218; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey. An Architectural and Archaeological Survey - I,* London, 1987, 238; Selçuk Güzeloğlu, *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış,* İstanbul, *1996, 109-111*; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van,* 123.

[91] Thierry, "Monasteres...VII", 207.

[92] 1967 Bitlis İl Yıllığı, Ankara, 1967, 31-34.

Kayaş Mezrası, Kavuşşahap (Kavar) Dağları'nın güneydeki uzantısı olan Vankemin Dağı'nın (Pınar Dağı-3200 m.) güneybatı yamacında kurulmuştur[93] (Res.32).

Yapılar doğudan batıya doğru eğim yapan bir arazinin teraslanması sonucu elde edilen düz bir alan üzerinde inşa edilmişlerdir (Res.33). Manastır; Meryem'e ithaf edilen bir kilise, güney duvarına bitişik yapılan Saint Stephanos Şapeli, kuzey duvarına bitiştirilmiş Holly Apostles (Saint Arakelok) Şapeli ve batısına eklenen jamatundan oluşan yapılar topluluğu ile bunun dışında bir çeşme, misafirhane ve manastıra bağlı bir köy kilisesinden meydana gelmekteydi (Çiz.4). Yapılardan misafirhane ve ana kilisenin kuzeyine bitiştirilmiş Holly Apostles Şapeli yıkılmış, diğer yapılar ise günümüze büyük ölçüde sağlam olarak gelebilmiştir (Res.34).

Kaynaklarda Aparank ve Sainte Croix (Kutsal Haç) Manastırı olarak tanıtılan yapılar yöre halkı tarafından Dira Veras (Veras Kilisesi) olarak anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatun kilisenin batısına 1629 tarihinde eklenmiştir. Yapım tarihiyle ilgili en önemli veri jamatundan Surb Astuacacin Kilisesi'ne girişi sağlayan kapının alınlığında bulunan dört satırlık tamir kitabesidir. Bu kitabeye göre kapı 1629 tarihinde Vardapet Lal (Lar) tarafından restore edilmiştir.

Jamatunun eklenmesiyle kilisenin batı cephesi kapı üst hizasında kapanmış ve bu durum kilisenin batı girişini yeniden düzenlemeyi zorunlu kılmıştır.[94] Bu düzenleme sonucu, kilise ile jamatun ve sivri kemer alınlıklı taçkapıda kullanılan yapım malzemesi farklılık göstermiştir. Bu farklılık 1629 tarihini teyit etmekte ve jamatunun, kilisenin batı duvarına sonradan yapılan taçkapı ile birlikte inşa edildiğini ortaya koymaktadır. (Res.35).

2.2. Kitabeler

Jamatundan kiliseye geçişi sağlayan sivri kemerli kapı alınlığında bulunan dört satırlık kitabe jamatunun tarihlendirilmesine temel oluşturmaktadır. Kazıma

---

[93] Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989, 96, Ek-1:Doğu Anadolu Bölgesi Haritası; Atlas Dergisi, 119, İstanbul, Şubat 2003, Ek-4: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Haritası.

[94] Thierry, "Monasteres...VII", 207, 211; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 110; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 123.

tekniğiyle yazılmış kitabe iki sıra mukarnas dizisiyle dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır (Res.36).

Asıl Metin:

ԻՀԱՑԿԱԶՆՄԵՇԹԻՆ
ՔՍՆԵԻՄԻՑԲԼՆԵՕԹ . . . .
ՑԿԻՆՄԻՆՆՐՑԻԴՈԻՌՆ
ՍԲԼԶԻՆԶՈ·ՄԲԼԱՂՎՐԴՊՏԻՆ

Türkçe Anlamı:

"1629'da Kutsal Haç kapısı Vardapet Lal (Lar) tarafından restore edilmiştir".[95]

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan 8.30 x 12.30 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Surb Astuacacin Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, 11.30 x 11.40 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir (Çiz.5). Orta kare mekandaki dört serbest destek ve sekiz duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir. Günümüzde özel mülkiyette olan jamatunun özgün mimarisi ve planı korunmuştur.

Jamatunun batı cephesi 11.40 m. uzunluğundadır. Günümüzde bu cephenin 1.50 m. uzağında yeni bir ev yapılmıştır. Evle jamatun arasında kalan boşluğun üzeri toprak damla kapatılmış ve bir hol oluşmuştur (Res.37). Bu toprak dam mazgal pencerelerin alt hizasında kalmış ve jamatunu aydınlatan batı cephedeki üç mazgal pencereyi kapatmamıştır. Dıştan 0.20 x 0.60 m. boyutlarındaki dikdörtgen formlu pencerelerden ortadaki kısmen tahrip olmuştur. Cephenin üst köşeleri ile orta mazgal pencerenin etrafındaki kaplama taşlar dökülmüş durumdadır (Res.38). Tam ortada jamatuna geçişi sağlayan 0.90 m. eninde ve 1.20 m yüksekliğindeki kapı yer almaktadır. Kapının söve taşları büyük ölçüde tahrip olmuş ve atkı taşının yerine bir ağaç kiriş uzatılarak girişin orijinal hali dıştan bozulmuştur. Atkı taşı seviyesinin üstündeki yuvarlak kemer tuğla malzeme ile örülmüştür (Res.39). Giriş dıştan tahrip olmasına karşın iç mekanda orijinal durumunu muhafaza etmektedir.

11.30 m. uzunluğundaki güney cephe, doğuda kilisenin güney cephesinin batı köşesine bitiştirilmiştir ve kilisenin duvarından güneye doğru 1.80 m. taşıntı yapmaktadır (Res.40). Bu cephe batıdan doğuya doğru eğimli bir şekilde yükselen toprak nedeniyle büyük ölçüde kapanmıştır. Zemin doğuda temel seviyesinden

---

[95] Thierry, "Monasteres...VII", 211.

itibaren yaklaşık 2.00 m. yükselmiştir. Çatı saçağının altında açılan mazgal pencere cephenin tam ortasında yer almaktadır. Kilisenin güneyine eklenen Saint Stephanos Şapeli'nin batı duvarı, jamatunun güney cephesinin doğu köşesine bitiştirilmiştir ve güneydoğu köşe bu şapelin içinde kalmıştır (Res.41).

Surb Astuacacin Kilisesi'nin 8.30 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada kiliseye geçişi sağlayan kapının bulunduğu orta kısım dışında jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır (Res.42). Girişin yanlarındaki iki duvar payesi ve üzerine yaslanan kemerlerle jamatun kiliseye eklenmiştir. Bu payeler duvar yüzeyinden 0.80 m taşıntı yapmakta olup diğerlerine göre daha büyük yapılmışlardır. Bu uygulama, cephenin tam ortasında yer alan 1.20 m. eninde ve 2.00 m. yüksekliğindeki taç kapı formunda yapılmış basık kemerli girişi daha belirgin bir hale getirmiştir. Sivri kemer alınlıklı giriş, Osmanlı Sanatı üslubunda yapılmış olup kapı alınlığında bulunan kitabe iki sıra mukarnas dizisiyle çerçeve içine alınmıştır. Kapı en dışta düz bir silmeyle sınırlandırılmıştır. Kapı eşiği jamatunun zemininden 0.80 m. yüksekte olup jamatundan kiliseye beş basamakla geçilmektedir. Bu basamaklardan alt iki sıradaki tahrip olmuştur. Cephenin kuzeydoğu köşesi kısmen düzeltilmiş kaya kütlesinin üzerine oturmaktadır. Jamatunun eklendiği kuzeydoğuda 0.90 x 1.00 m. ölçülerinde iç mekana dahil olmayan bir köşe odası oluşmuştur. Bu oda zeminden 1.60 m. yüksekte olup kiliseyle jamatunun duvarları arasında kalmaktadır (Res.43).

Yapının kuzey cephesi 11.70 m. uzunluğundadır (Res.44). Doğuda kilisenin kuzey cephesinin batı köşesine bitiştirilmiştir ve kilisenin duvarından kuzeye doğru 1.30 m. taşıntı yapmaktadır. Zemin temel seviyesinden itibaren hafif bir eğimle doğuya doğru yaklaşık 2.00 m. yükselmiş ve bu durum cepheyi yarı yüksekliğe kadar kapatmıştır. Kilisenin kuzeyine eklenen Holly Apostles Şapeli'nin batı duvarı, jamatunun kuzeydoğu köşesindeki dışa taşıntı yapan 1.30 m. uzunluğundaki duvarına bitiştirilmiştir (Res.45). Kuzeydeki şapel günümüzde yıkılmıştır. Ancak jamatuna bitiştirildiği köşedeki duvar kalıntısı kısmen ayaktadır. Bu cephede de dıştan 0.20 x 0.50 m. boyutlarında dikdörtgen formlu üç mazgal pencere bulunmaktadır (Res.46).

Günümüzde yapının dıştan üst örtüsü kuzey-güney yönlere doğru hafif meyil yapan toprak dam şeklindedir. Orta kubbenin bulunduğu kısım daha yüksektir. Jamatunun üst örtüsü kilisenin üst örtüsüne göre 2.60 m. daha alçakta yapılmış olup kilisenin batı mazgal penceresini kapatmamaktadır (Res.47).

İç mekan, ortada yer alan 0.80 x 0.80 m. ölçülerindeki dört serbest kare paye ve duvarlardaki sekiz duvar payesinin üzerine yaslanan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.48). Ortadaki dört serbest payenin sınırladığı merkezi kare mekanın üzeri 3.20 m. çapındaki pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kubbeye

geçişi sağlayan pandantifler ve kemerlerin üzerinde dolanan iki sıra tuğla dizisi testere dişi şeklinde örülerek bu kısımda bir hareketlilik sağlanmıştır. Kubbenin orta kısmı bugün yıkılmış durumdadır. Pandantiflerin altından başlayıp bütün sivri kemerleri üst hizada dolanan ince düz bir silme, kubbe geçişlerini daha belirgin bir hale getirmiştir. Orta kubbe diğer bölümlere göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur (Res.49).

Merkezi kare mekanı dik eksenlerde kesen bölümlerin üzeri dört beşik tonozla örtülmüştür. Duvar payeleri ve serbest kare payelerle sınırlanan 2.10 m. derinliğindeki bu tonozlar, orta kubbeye göre daha alçak ve basıktır (Res.50).

Yapının köşe bölümleri 2.00 m. çapındaki pandantif geçişli dört küçük kubbeyle örtülmüştür. Kubbelere geçişi sağlayan pandantifler ve kemerlerin üzerinde dolanan iki sıra tuğla dizisinin testere dişi şeklinde örülmesi, bu bölümlere de bir hareketlilik getirmiştir (Res.51). Ancak köşe kubbelerin daha küçük boyutlu olması nedeniyle bu kısımlar, orta kubbeye göre daha az dikkat çekmektedir. Yapının içindeki ana vurgu merkezi kare mekanda toplanmıştır.

Doğu hariç üç yöndeki altı duvar payesi yüzeyden 0.15 m., doğudaki iki duvar payesi ise 0.80 m. çıkıntı yapmaktadır. Doğudaki bu iki duvar payesinin büyük tutulmasının amacı, bu kısımda duvarı olmayan jamatunun üst örtüsünü taşıyacak kemerlerin yapılabilmesini sağlamaktır. Diğer üç duvarda yer alan duvar payeleri arasında kemer atılımı bulunmazken, doğu duvar payeleri üzerine yaslanan ve kilisenin batı cephesi boyunca uzanan üç adet sivri kemer bulunmaktadır.

İç mekanın kuzeydoğu-güneydoğu duvarlarında 0.30 x 0.40 m. ölçülerinde iki küçük duvar nişi açılmıştır. Nişlerin derinliği 0.35 m. dir (Res.52). Bunlardan kuzeydoğu duvarındaki niş mazgal pencerenin alt hizasında kalmaktadır. Güneydoğudaki duvar nişinin üzeri düz tutulmuşken kuzeydoğudaki nişin üzeri yuvarlak kemer şeklinde örülmüştür.

Yapının içine batı duvarında açılan 0.90 m. eninde ve 1.20 m derinliğindeki kapıdan geçilmektedir. Kapı açıklığı içte iki yana doğru 0.10 m. genişlemekte ve duvar yüzeyinden 0.20 m. girinti yapmaktadır. Atkı taşı seviyesinin üst kısmı, tuğlayla örülen yuvarlak kemer şeklinde sonuçlanmaktadır. Jamatunun doğusundaki anıtsal kapıdan kiliseye geçiş sağlanmıştır.

Jamatunun içi toplam yedi mazgal pencereyle aydınlatılmıştır. Bu mazgal pencerelerden üçer tanesi batı ve kuzey cephede, bir tanesi ise güney cephede bulunmaktadır.

İç mekanın orijinal zemin döşemesi bozulmuştur ve orta kubbenin kısmen çökmesi sonucu bu kısım yükselmiştir (Res.53). Jamatunun zemini arazinin eğimi nedeniyle kilisenin zemininden 0.80 m. daha düşük kodda tutulmuştur.

2.4. Süsleme

Jamatun süsleme açısından oldukça sadedir. Günümüze gelen tek süsleme unsuru, kiliseye geçişi sağlayan sivri kemerli kapı alınlığındaki kitabenin etrafını kuşatan iki sıra halinde yapılmış mukarnas çerçeve ile kapı eşiğinin güneyindeki taşa badem yaprağı şeklinde işlenmiş tek sıra mukarnas dizisidir (Res.54). Mukarnas dizilerinin dışında herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının beden duvarları 1.20 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan kabaca yontulmuş iri moloz taşlarla kaplanan duvarların ortası, kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir. Kalan izlerden iç mekandaki duvarların sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde bu sıvalar dökülmüş durumdadır.

Jamatunun kubbe, kemer ve duvar payelerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Dört serbest kare paye ve kiliseye geçişi sağlayan taçkapı formundaki giriş kesme taş malzemeyle örülmüştür. Üst örtünün beşik tonozları şist (kayaç) taşların üst üste bindirilmesiyle oluşturulmuştur.

KATALOG NO : 5.1.2.2.

YAPININ ADI : BARIJORIVANK MANASTIRI JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : BİTLİS – HİZAN – YEMİŞLİ MAHALLESİ

RESİM : 55 – 65

ÇİZİM : 6 - 7

İNCELEME TARİHİ : 12.06.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Hizan-Bitlis karayolunun yakınında bulunan manastırın geçmişte birçok ziyaretçisi olmasına rağmen Ermeni seyyahların verdiği bilgiler eksik ve yetersizdir.

Jamatunun eklemlendiği Hz. Meryem'e ithaf edilen kilisenin yapım tarihini verecek bir kitabe bulunmamaktadır. Kilisenin tarihçesine ışık tutacak en önemli veri, kaynaklarda geçen ancak günümüze gelemeyen ceviz ağacından yapılmış olan kapısındaki 1041 tarihli kitabedir. Bu kitabe ile birlikte kilisenin mimari özellikleri ve plan tipi, tarihi bilinen kiliselerin plan tipi ve mimari özellikleriyle karşılaştırılarak XI. yy.'a tarihlendirilmektedir.[96]

Bu manastırda yazılmış 1425, 1451, 1475 ; 1572, 1594 ; 1600, 1601, 1605, ve 1663 tarihli dokuz el yazma kitabın tespit edilmesi, XV-XVII. yy. arasında el yazma kitapların üretildiği aktif bir manastır olduğunu göstermektedir.[97]

Jamatunun yapım tarihi bilinmemektedir. Plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak XVII. yy.'a tarihlendirilmektedir.[98]

XIX. yy. sonunda terk edilmiş olan yapılar günümüzde özel mülkiyettedir.

---

[96] Thierry, "Monasteres...VII", 226-227; Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -II- Bitlis,* Ankara, 2002, 281.

[97] Thierry, "Monasteres...VII", 226.

[98] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Barijorivank Manastırı Hizan'ın 5 km. güneybatısında yer alan ve eskiden mezra olan, günümüzde ise Hizan'ın bir mahallesi konumundaki Yemişli'de bulunmaktadır.[99] Hizan-Pervari karayolunun 5. km. sinden sola ayrılan tali bir yolla ulaşılmaktadır.

Yapılar kuzeyden güneye doğru dik bir eğim yapan ve ağaçlarla kaplı arazinin teraslanması sonucu elde edilen düz bir alan üzerinde kurulmuştur (Res.55). Manastır Meryem'e ithaf edilen bir kilise ve jamatundan oluşmaktadır. Yapılardan Surb Astuacacin (Tanrı Anası Meryem) Kilisesi, doğu duvarının üst kısmında meydana gelen kısmi tahribata rağmen oldukça sağlam durumdadır. Jamatun iki katlı bir hale getirilerek batısına yeni bir mekan eklenmiş olup, bir bölümü konut bir bölümü ise saman deposu olarak kullanılmaktadır (Res.56). Kilisenin batı cephesine eklenen jamatunun özgün mimarisinden sadece üç duvarı ayakta kalabilmiştir.

Kaynaklarda Yotkoranvank (Yedi Sunak Manastırı) ve Baritzor olarak da tanıtılan manastır, yöre halkı tarafından Gökçimen, Pirinis ve Dira Şare olarak anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihiyle ilgili elimizde veri bulunmamaktadır. Ancak Van Gölü çevresindeki tarihi bilinen jamatunlarla plan tipi ve mimari özellikleri bakımından karşılaştırılarak XVII. yy.'a tarihlendirilmektedir.[100]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir yapım kitabesi bulunmamaktadır.

---

[99] 1967 Bitlis İl Yıllığı, Ankara, 1967, 32-33.

[100] Jean Michel Thierry, "La Renaissance Architecturale du XVII. Siecle au Vaspurakan", *Armenian Etudes Armeniennes in Memoriam Haiğ Berberian,* Lisboa, 1986, 821-825; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır, eğimli bir arazinin teraslanmasıyla elde edilen düz bir alana kurulmuştur. Dıştan 7.80 x 9.50 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Surb Astuacacin Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun 9.30 x 9.50 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir (Çiz.6). Orta kare mekandaki dört serbest destek ve sekiz duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Günümüzde özel mülkiyette olan manastır yapılarından jamatunun özgün mimarisi bozulmuş durumdadır. Yapının iç mekanındaki duvar payeleri hariç serbest destekler kaldırılmış ve ikinci bir kat eklenerek üst örtü tamamen değiştirilmiştir. Bu nedenle yapının üst örtü ve iç mekanıyla ilgili bilgileri, Thierry'nin 1973 yılında manastırda yaptığı araştırma ve çizimlerden öğrenebilmekteyiz (Çiz.7).

Jamatunun batı cephesi 9.30 m. uzunluğundadır ve günümüzde bu cepheye bitiştirilen yeni bir evle tamamen kapanmıştır (Res.57). Araştırmalarımızda bu cephede açılmış mazgal pencere ve kapı açıklığı tespit edemedik.

9.50 m. uzunluğundaki güney cephe doğuda kilisenin batı cephesine bitiştirilmiştir ve bitiştirildiği kısımdan güneye doğru 0.40 m. taşıntı yapmaktadır (Res.58). Güney duvarı yarı yüksekliğe kadar orijinalliğini korumuştur. Yarıdan itibaren jamatunun duvarlarının üstüne oturtulan ikinci kat ve bu katı aydınlatın iki pencere açıklığı günümüzde yapılmıştır. Alt kattaki iki pencere de orijinal olmayıp ortada bulunan pencere, eski mazgal pencerenin bozulmasıyla oluşturulmuştur. Güneydoğu köşede jamatuna geçişi sağlayan 0.75 x 1.50 m. boyutlarındaki dikdörtgen formlu kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapı eşiğinden itibaren blok taşların örülmesiyle oluşturulmuş kapı söveleri, üstte atkı taşı olarak kullanılmış tek parça blok taşla birbirine bağlanmıştır (Res.59).

Kilisenin 7.80 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü yoktur (Res.60). Jamatun kilisenin batı cephesinin kuzey ve güney köşelerine bitiştirilmiştir. Bu cephedeki jamatunun üst örtüsünü taşıyan duvar payeleri yıkılmış durumdadır. Duvarın tam ortasında kiliseye geçişi sağlayan 0.90 x 1.60 m. boyutlarındaki dikdörtgen formlu kapı açıklığı bulunmaktadır. Tek parça blok taştan oluşan atkı taşının üzerinde sivri kemerli kapı alınlığı yer almaktadır. Kapı eşiği zeminden 0.60 m. yüksekte olup burada olması gereken basamaklar günümüze gelememiştir.

Yarı yüksekliğe kadar özgün duvar örgüsünü korumuş olan 9.70 m. uzunluğundaki kuzey duvarını dıştan görüntülemek mümkün değildir. Günümüzde kuzey cepheden görünen kısım yakın zamanda jamatunun duvarlarının üstüne oturtulmuş ikinci katın duvarlarıdır (Res.61). Kuzey duvarının ölçülerini alabilmek

için ikinci katın oturtulduğu alt duvarları titiz bir çalışmayla belirlememiz gerekmiştir. Eğimli arazinin düzleştirilen yüzeyine örülen kuzey duvarından kalan orijinal kısım, toprak kayması ve yeni yapılaşma nedeniyle tamamen kapanmıştır.

Jamatunun her iki katının üst örtüsü özgün olmayıp günümüzde inşa edilmiştir. Yapının Dıştan üst örtüsü ağaç destek ve kirişler üzerine oturan ahşap tavanın toprakla kapatılmasıyla oluşturulmuş düz dam şeklindedir (Res.62).

Orijinalde iç mekanın, ortada dört serbest destek ve sekiz duvar payesinin üzerine yaslanan kemerlerle taşınan bir üst örtüye sahip olduğu bilinmektedir. Merkezi kare mekanın üzeri kubbe ile örtülüdür. Alışılmışın dışında kilisenin batı cephesine örülen duvar payeleri uzun tutulmuştu. Payelerle duvar arasında kalan köşelerin üzeri üst tavana kadar devam etmeyen beşik tonozla örtülmüştü. Bugün güneydoğu köşe odasından kalan çok az bir tonoz kalıntısı hala seçilebilmektedir. İç mekanın kuzeydoğu ve güneydoğu duvarlarına örülen iki duvar payesi ise üst örtüyü taşıma amacı taşımayıp tonozlu mekanları sınırlamak amacıyla yapılmışlardır. Günümüzde ortadaki serbest destekler, doğudaki duvar payeleri ve tonozlu köşe odaları üst örtüyle birlikte yıkılmış durumdadır (Res.63). Yıkılan özgün üst örtünün yerini, asimetrik olarak dikilmiş ağaç kolonların üzerine atılan ahşap kirişlerin taşıdığı düz dam almıştır (Res.64). Bu üst örtünün üstünde yeni yapılmış ikinci kat bulunmaktadır. İç mekanın ortası, yeni örülen biriket duvarla ikiye bölünmüştür. Bu duvar tavana kadar devam etmez.

Günümüze gelebilen duvar payeleri 0.80 m. eninde olup yüzeyden 0.15 m. çıkıntı yapmaktadır. Doğudakiler yıkılmıştır.

Yapının içi doğuda 7.10 m., batıda ise 7.30 m. uzunluğunda olup batı tarafı 0.20 m. daha geniş tutulmuştur. Bu durum azda olsa yapının simetrisini bozmuştur.

Güneydoğu ve kuzeydoğu köşelerde yuvarlak kemerli ikişer adet duvar nişi açılmıştır. Bunlardan kilise duvarına yakın olanlar 0.20 x 0.35 m. boyutlarındadır ve 0.30 m. derinliğe sahiptir. İki paye arasında kalan nişler ise daha büyük yapılmış olup 0.65 x 0.80 m. boyutlarında ve 0.40 m. derinliğindedir (Res.65).

Batı duvarında bulunduğu ileri sürülen kapı açıklığını tespit edemedik. Doğudaki kapıdan kiliseye, güneybatı köşedeki kapıdan da dışarı geçiş sağlanmaktadır.

İç mekan güney cephede yer alan iki pencereyle aydınlatılmıştır. Bunlardan batıdaki yenidir. Doğudaki ise büyük ölçüde tahrip olmuş mazgal pencerenin yerine yapılmıştır.

Jamatunun orijinal zemin döşemesi bozulmuştur.

2.4. Süsleme

Yapıdan günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları kuzeyde 1.20 m., batı ve güneyde 0.80 m. kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan iri moloz taş malzemeyle kaplanan duvarların ortası, kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir.

Kullanılan iri blok taşlar köşelerde, kapının etrafında ve duvar payelerinde kabaca yontulmuştur. Jamatunun malzeme ve işçiliği kiliseye göre daha az itinalıdır.

KATALOG NO : 5.1.2.3.

YAPININ ADI : SAINT CROIX MANASTIRI (SINIJORIVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : BİTLİS – HİZAN – BEREKET KÖYÜ – GÜVENDİK MEZRASI

RESİM : 66 – 71

ÇİZİM : 8 - 9

İNCELEME TARİHİ : 12.06.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Yapım ve tamir kitabesi bulunmayan manastır yapılarından Sainte Croix (Kutsal Haç) Kilisesi, tarihi bilinen kiliselerin plan tipi ve mimari özellikleriyle karşılaştırılması sonucu X-XI. yy.'a tarihlendirilmektedir. 1401 ve 1416 tarihli iki el yazma kitabın kolofonunda[101] bulunan bilgilerden bu manastırda kitap çevirilerinin yapıldığını öğrenmekteyiz. Jamatunun da yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak kiliseyle olan malzeme farklılığı ve kilisenin batı cephesine eklenmiş olması, jamatunun kiliseden daha sonraki bir tarihte muhtemelen XII-XV. yy. arasında yapılmış olduğunu göstermektedir. Manastır 1895 tarihinde terk edilmiştir.[102]

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır yapıları Hizan İlçesi'nin 20 km doğusunda yer alan Bereket Köyü'nün Güvendik Mezrası'nda bulunmaktadır[103] (Res.66). Hizan'ın doğusundaki Sineğir Dağı'nın (3100 m.) batısındaki vadi boyunca akan Hizan Çayı'nın (Gindiğ

---

[101] İngilizce Colophon: Eskiden kitabın sonuna konan ve kitabın başlığını, basımcısının adını ve basım tarihini gösteren yazı. Tanımlamalar için bkz.; İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul, 1993,185.

[102] Thierry, "Monasteres...VII", 221-225; Uluçam, *Ortaçağ... -II- Bitlis*, 278.

[103] 1967 Bitlis İl Yıllığı, Ankara, 1967, 32-33.

Su–Keşan Çayı) 5 km. yakınında kurulmuştur.[104] Oldukça bozuk bir şose yoldan ulaşılabilmektedir.

Sinijorivank Manastırı; Saint Croix (Kutsal Haç) Kilisesi, jamatun, keşiş hücreleri ve bir çeşmeden oluşmaktaydı. Yapılardan günümüze kilisenin güney duvarı ile jamatunun güney kısmının duvarları kısmen sağlam olarak gelebilmiştir. Her iki yapıda büyük ölçüde yıkılmıştır (Res.67). Thierry'nin 1973 yılında yaptığı araştırmalar ve plan çizimleri bu yapıların eski durumları hakkında bilgi vermektedir (Çiz.8). Keşiş hücreleri ve çeşme günümüze gelememiştir.

Kaynaklarda Chinitzor adıyla da bilinen manastır, yöre halkı tarafından Simhaç ve Deir olarak anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun tarihçesini aydınlatacak herhangi bir kitabe veya tarihi bilgi bulunmamaktadır. Plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak XII. - XV. yy. arasına tarihlendirilmektedir.[105]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze gelen herhangi bir yapım veya tamir kitabesi bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapılarının büyük ölçüde yıkılması nedeniyle plan tipleri ve mimari özelliklerinin ortaya çıkarılması, Thierry'nin araştırmaları ve yerinde yaptığımız incelemeler sonucunda gerçekleştirilmiştir.

13.50 x 14.60 m. ölçülerindeki Saint Croix Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, dıştan 7.20 x 14.60 m. ölçülerinde olup kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.9). Jamatun plan tipi itibariyle, tek nefli bazilikal planlı (dikdörtgen) jamatunlar grubuna girmektedir.

Yapının batı cephesi 14.60 m. uzunluğundadır. Jamatuna geçişi sağlayan kapının bulunduğu bu cephe yıkılmış olup, güney tarafta bulunan 6.50 m.

---

[104] Saraçoğlu, *a.g.e.*, 96.

[105] Thierry, "Monasteres...VII", 223-224.

uzunluğundaki duvar kalıntısının yaklaşık 2.00 m. yüksekliğe kadar olan kısmı ayakta kalabilmiştir. Günümüzde bu cephenin güneybatı köşesine yeni bir ev eklenmiş ve bu ekleme sonucu kalan duvar parçasının da batı yüzeyi kapanmış durumdadır (Res.68).

İçten 4.00 m. uzunluğa sahip olan güney duvarının alt sıralardaki taş duvar örgüsü orijinalliğini korumuştur. Günümüzde bu duvarın güneyine eklenen samanlık ve kapı açıklığı cephenin orijinal yapısını bozmuştur (Res.69).

Kilisenin batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Jamatun kilisenin batısına sonraki bir dönemde eklenmiştir. Bu cepheden güneybatı köşede bulunan 4.00 m uzunluğundaki duvar parçası zeminden yaklaşık 2.00 m yüksekliğinde ayakta kalabilmiştir (Res.70).

Kilise ve jamatunun kuzey duvarları ve üst örtüleri tamamen yıkılmıştır. Yıkılan kısımlar zemini oldukça yükseltmiştir. Thierry'nin plan çizimleri ve tasvirlerinden jamatunun üstünün kuzey ve güneyde tonoz, orta bölümde ise kubbeyle örtülü olduğunu öğrenmekteyiz. Üst örtü, kilisenin batı duvarına bitişik örülmüş iki paye ve duvarlara oturmaktaydı. İç mekan kuzey ve güneydeki birer mazgal pencereyle aydınlatılmıştı. Yapının bu kısımları günümüze gelememiştir.

Kilise ve jamatunun inşa edildiği alan bugün köy meydanı olarak kullanılmaktadır ve her iki yapıdan kalan güney duvarlarına yeni evler bitiştirilmiştir (Res.71).

2.4. Süsleme

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları batıda 2.00 m., güneyde ise 1.50 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan kabayonu taş malzemeyle kaplanan duvarların ortası kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla doldurulmuştur.

5.1.3. MUTKİ İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO	:	5.1.3.1
YAPININ ADI	:	SURB ALBERIK MANASTIRI SURB KARAPET JAMATUNU
BULUNDUĞU YER	:	BİTLİS – MUTKİ – İKİZLER KÖYÜ
RESİM	:	72 – 89
ÇİZİM	:	10 - 12
İNCELEME TARİHİ	:	24.07.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Hz. İsa ve havarilerin kutsal kalıntılarının korunduğuna inanılan Surb Alberik[106] Manastırı, Ermeni inanışına göre havari Saint Thaddeus tarafından kurulmuştur. Ancak kurulduğuna inanılan dönemle X. yy. arasında geçen süre içinde manastırla ilgili herhangi tarihi bir veri bulunmamaktadır.

Günümüze gelemeyen bir mezar taşı kitabesine dayanarak manastırın X. yy. başında kurulup faaliyete geçtiği belirtilmektedir. Manastırın çekirdeğini oluşturan Saint Apotree (Thaddee) Kilisesi ile kuzeyinde bir holle ayrılmış olan Saint Gregoire Kilisesi, plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak X. yy. sonuna tarihlendirilmektedir[107].

1169 tarihli bir el yazmada, Mamikonyan[108] sülalesinin başında bulunan Corduanel'in kızı Kata'nın 1166'da bu manastıra gömüldüğü bildirilmektedir. Surb

---

[106] Albiwr - Alberik kelimesi Ermenice su kaynağı anlamındadır. Manastıra çevresinde bulunan çok sayıdaki su kaynağından dolayı bu ismin verilmesi muhtemeldir.

[107] J. M. Thierry, "Sasun Voyages Archeologiques", *REA,* XXIII, Paris, 1992, 327-329.

[108] X-XII. yy. sonu arasında eski Sason bölgesi ve Muş (Taron) çevresinde etkili olmuş ve Türk idarelerine karşı bir duruş sergilemiş olan Mamikonyan sülalesi için bkz.; J. M. Thierry, "Le Couvent des Saint Apotres de Muş", *Handes Amsorya*, XC., Wien, 1976, 238-239; M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Armenya / Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü", *Belleten*, L, S. 198, Ankara, 1986, 922; a.y., "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya / Yukarı Eller'e Hakim Olanlar", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Manisa, 1983, 174-175; Urfalı Mateos *Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz*

Alberik Manastırı için XIII.-XIV. yy.'a ait el yazmalarda Vandirvank adı kullanılmıştır. XVII. yy.'da çeşitli el yazma kitaplarla birlikte 1653 tarihinde bir İncil kopya ettirilmiştir.[109]

Saint Gregorie Kilisesi'nin batısına eklenen Surb Karapet Jamatunu, Muş Kepenek (Arak) Köyü yakınındaki Saint Apotres Manastırı jamatunu (1555) ile olan plan tipi ve mimari benzerliğine dayanarak XVI-XVII. yy.'a tarihlendirilmektedir. Bu jamatunun güneyine eklenen Saint Etienne Jamatunu 1880 yılında yaptırılmıştır. Her iki jamatunu batıda boydan boya kapatan çan kulesi muhtemelen 1880 sonrasına aittir.[110]

Manastır XIX. yy. sonuna kadar eski Sason bölgesinin piskoposluk merkezi olmuştur. 1887'de başrahipten başka iki vardapet ve dört keşişle faaliyetlerini sürdüren manastır, 1895 sonrasında Muş Saint Apotres Manastırı ile birlikte Sason ve Muş'ta meydana gelen Ermeni isyanlarının üssü konumuna gelmiştir. Bölgede çıkan isyanlar ve savaş yıllarında tahrip olan manastır yapıları, izlediği misyonun sonucu olarak 1915 sonrası tümüyle terk edilmiştir.[111] Günümüzde metruk bir haldedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır, Mutki İlçesi'nin 46 km. kuzeybatısında yer alan Kavakbaşı (Huyut) Beldesi'ne bağlı İkizler Köyü yakınında bulunmaktadır.[112] Karaçavuş (Haçreş) Sıradağları'nın doğu uzantısında olan Kurtik Dağı'nın (2685 m.) güneydoğu yamacındaki derin bir vadinin içinde kurulmuştur[113] (Res.72). İkizler Köyü'nün 4 km. kuzeybatısındaki yapılara bir saatlik zorlu bir yürüyüşle ulaşılabilmektedir.

Surb Alberik Manastırı; iki kilise, iki jamatun, bir çan kulesi, çok sayıda keşiş hücresi, mezarlık, bir çeşme ve çevre duvarından oluşmaktaydı (Çiz.10). Yapılardan,

---

*Grigor'un Zeyli (*1136-1162) (Çev.: Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987, 108-109, 223; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 50, 174, 193; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Ankara, 1993, 239; Yılmaz Akbulut, *Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri*, Ankara, 1998, 8.

[109] Thierry, "Sasun...", 325.

[110] Uluçam, *Ortaçağ...-II- Bitlis,* 288-292; Thierry, "Sasun...", 329-330.

[111] Cemal Anadol, *Ermeni Dosyası,* İstanbul, 1982, 248; Necati Ökse, "Ermeni Sorununun Doğuşu Tehcir Kanunu ve Uygulaması", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, 271-275; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,* Ankara, 1990, 43-44; Thierry, "Sasun...", 326; Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları,* İstanbul, 1992, 107-108, 116-118; Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör,* Ankara, 1996, 74-76; Akbulut, *a.g.e.*, 58-62.

[112] 1967 Bitlis İl Yıllığı, Ankara, 1967, 35-36.

[113] Saraçoğlu, *a.g.e.*, 74 -76.

Saint Apotree (Saint Thaddee) ve Saint Gregoire Kilisesi ile kiliselerin batısına eklenen Surb Karapet ve Saint Etienne Jamatunu büyük ölçüde sağlam durumdadır. Jamatunları batıda boydan boya kapatan çan kulesinin ikinci katı ile güney tarafı yıkılmıştır (Çiz.11). Keşiş hücreleri, mezarlık ve çeşme günümüze gelememiştir. Kompleksi dıştan kuşatan oldukça yüksek ve kalın yapılmış çevre duvarının bazı kısımları tahrip olmuştur[114] (Res.73).

Manastır yabancı yayınlarda Mijnalbiwrivank, Surb Pirkiç ve Vandirvank isimleriyle de tanıtılmıştır. Yöre halkı tarafından Ak Manastır, Beyaz Kilise, Üçyüzaltmış Oda Manastırı, Mezraa ve Dira Sipi adlarıyla anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Surb Karapet Jamatunu, Muş'un Kepenek (Arak) Köyü yakınında bulunan Saint Apotres Manastırı jamatunu (1555) ile olan plan tipi ve mimari özelliklerinin benzerliğinden yola çıkılarak XVI.-XVII. yy.'a tarihlendirilmektedir. Bu iki manastır, hem coğrafi açıdan birbirine yakındır hem de bölgedeki dini etkinlikleri bakımından oldukça paralellik arzetmektedir.[115]

2.2. Kitabeler

Jamatunun yapım veya tamir kitabesi bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapıları batıdan doğuya doğru eğim yapan arazinin teraslanması sonucu elde edilen düz bir alan üzerine kurulmuştur. Dıştan 11.60 x 11.80 m. ölçülerindeki Saint Georges Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, dıştan 11.10 x 12.00 m. ölçülerinde olup yaklaşık kare bir plana sahiptir (Çiz.12). Orta kare mekandaki dört serbest paye ve sekiz duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Yapının batı cephesi 12.00 m. uzunluğundadır (Res.74). Kapı ve pencere açıklığının bulunmadığı bu cephe batısına eklenen çan kulesi nedeniyle tamamen

---

[114]Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 05.12.1990 tarih ve 626 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[115] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 174-175, 559; Thierry, "Sasun...", 329; Uluçam, *Ortaçağ... -II- Bitlis*, 288-289

kapanmış durumdadır. Moloz döküntüleri zemini temel seviyesinden itibaren yaklaşık 1.50 m. yükseltmiştir (Res.75).

Jamatunun 11.10 m. uzunluğundaki güney cephesi, Saint Etienne Jamatunu'nun bu cepheye eklenmesi sonucu boydan boya kapanmıştır. Güneydoğu köşede jamatuna geçişi sağlayan 1.40 m. genişliğindeki kapı açıklığı yer almaktadır. Bu giriş büyük ölçüde tahrip olmuştur ve güney cepheyle birlikte Saint Etienne Jamatunu'nun içinde kalmıştır (Res.76).

Saint Gregoire Kilisesi'nin 11.60 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda Surb Karapet Jamatunu'nun doğu duvarını oluşturmaktadır (Res.77). Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır. Yapı kilisenin duvarından 0.80 m. taşıntı yapan duvar payelerinin üzerine yaslanan kemerlerle kilisenin batı cephesine bitiştirilmiştir (Res.78). Duvarın tam ortasında kilisenin kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu giriş günümüzde tahrip olmuştur ve zemini yıkıntılar sebebiyle atkı taşı hizasına kadar yükselmiş durumdadır. Kapının üst hizasında yer alan kilisenin mazgal penceresi jamatunun eklenmesiyle kısmen kapanmıştır. Jamatunun kuzeydoğu köşesi, bitiştirildiği kilisenin batı cephesinden kuzeye doğru 0.40. m. taşıntı yapmaktadır (Res.79).

Kuzey cephe 11.10 m. uzunluğundadır (Res.80). Doğu tarafının duvarı ve kemerlerin üzerine yaslanan kubbelerin ikisi yarıya kadar yıkılmıştır. Yıkılan üst örtü ve duvarların moloz döküntüsü, cephenin dış zeminini batıdan doğuya doğru hafif eğimli bir şekilde kemerlerin başlangıç hizasına kadar yükseltmiştir (Res.81). Bu cephede pencere açıklığının olup olmadığını tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

Günümüzde yapının dıştan üst örtüsü, eğim yapmayan toprak dam şeklindedir. Orta kubbenin bulunduğu yer ve kuzeydoğu kısmın üst örtüsü kısmen çökmüş durumdadır.

İç mekan, ortada yer alan 0.80 x 0.80 m. ölçülerindeki dört serbest kare paye ve duvarlardaki sekiz duvar payesinin üzerine yaslanan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.82). Bu bölümlerin üzeri pandantif geçişli dokuz kubbeyle örtülmüştür. Kilisenin giriş ekseninde bulunan üç kubbe tam daire olmayıp kuzey güney yönünde oval yapılmışlardır. Bunlardan merkezi kare mekanın üzerini örten kubbe, diğerlerine göre daha yüksek tutulmuştur ve kubbeye geçişi sağlayan pandantiflerin üst hizasına kadar olan kısmı yıkılmış durumdadır (Res.83). Kuzey ve güney birimlerinin üstünü örten altı kubbe, ortadaki üç kubbeye göre daha küçüktür. Güneydeki üç kubbe tam daire olmayıp doğu-batı yönünde oval yapılmışlardır. Yapının kuzeydoğu bölümünün üstünü örten iki kubbe ve kemerleri günümüze kısmen yıkılmış olarak gelebilmiştir (Res.84). Üst örtüyü taşıyan duvar payelerinden

batıdaki ikisi duvar yüzeyinden 1.00 m. taşıntı yaparken diğer altısı 0.80 m. taşıntı yapmaktadır.

İç mekanın güneydoğu köşesinde açılan 1.40 m. enindeki kapı açıklığı Saint Etienne Jamatunu'na geçiş sağlamaktadır. Sivri kemerli giriş, moloz döküntüsü nedeniyle kemer başlangıcına kadar dolmuştur (Res.85). Kilisenin güneybatı köşe odasının batısında açılan bir kapıyla jamatunun iç mekanına geçilebilmektedir. Bu giriş kilisenin batı cephesinin ortasındaki kapının haricinde yapılmış olup kilisenin ana mekanına değil, sadece kilisenin köşe odasına geçişi sağlamaktadır (Res.86).

İç mekanı aydınlatan güney cephenin ortasındaki mazgal pencere, Saint Etienne Jamatunu'nun eklenmesi sonucu kapanmıştır (Res.87). Bu pencerenin haricinde yapının içini aydınlatacak herhangi bir pencere açıklığını tespit etmemiz mümkün olmamıştır. Bu durum, diğer kubbelere göre daha yüksek tutulmuş olan merkezi kubbede fener açıklığının olması ihtimalini akla getirmektedir.

Jamatunun zemini, gerek kuzeydoğu duvarı ve üst örtüsünün kısmen yıkılması gerekse orta kubbenin büyük ölçüde çökmesi sonucu yaklaşık 1.50 m. yükselmiş durumdadır (Res.88).

2.4. Süsleme

Jamatunda her hangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının beden duvarları kuzeyde 1.20 m., batı ve güneyde ise 1.00 m. kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan iri moloz taşlarla kaplanmış duvarların ortası kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur. Kalan izlerden iç mekandaki duvarların sıvalı olduğu anlaşılmaktadır.

Jamatunun serbest payeleri, kemerleri ve üst örtüsünde tuğla malzeme kullanılırken duvar payeleri düzgün kesme taş malzemeyle örülmüştür (Res.89).

KATALOG NO : 5.1.3.2.

YAPININ ADI : SURB ALBERIK MANASTIRI SAINT ETIENNE JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : BİTLİS –MUTKİ – İKİZLER KÖYÜ

RESİM : 90 – 104

ÇİZİM : 13

İNCELEME TARİHİ : 24.07.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastır, Ermeni inanışına göre havari Saint Thaddeus tarafından kurulmuştur. Ancak kurulduğuna inanılan dönemle X. yy. arasında geçen süre içinde manastırla ilgili herhangi tarihi bir veri bulunmamaktadır.

Manastırın çekirdeğini oluşturan Saint Apotree (Thaddee) Kilisesi ile kuzeyinde bir holle ayrılmış olan Saint Gregoire Kilisesi, plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak X. yy. sonuna tarihlendirilmektedir[116].

Bölgede yaşayan Mamikonyan sülalesinin ileri gelenlerinin, XII. yy.'da bu manastıra gömüldüğü bilinmektedir. Surb Alberik Manastırı için XIII.-XIV. yy.'a ait el yazmalarda Vandirvank adı kullanılmış, XVII. yy.'da çeşitli el yazma kitaplarla birlikte 1653 tarihinde bir İncil kopya ettirilmiştir.[117]

Surb Karapet Jamatunu, Muş Kepenek (Arak) Köyü yakınındaki Saint Apotres Manastırı jamatunu (1555) ile olan plan tipi ve mimari benzerliğine dayanarak XVI.-XVII. yy.'a tarihlendirilmektedir. Bu jamatunun güneyine eklenen Saint Etienne Jamatunu 1880 yılında yaptırılmıştır. Her iki jamatunu batıda boydan boya kapatan çan kulesi muhtemelen 1880 sonrasına aittir.[118]

Surb Alberik Manastırı, 1895 sonrası Sason ve Muş'ta meydana gelen Ermeni isyanlarının üssü konumuna gelmiştir. Bölgede çıkan isyanlar ve savaş yıllarında

---

[116] Thierry, "Sasun...", 327-329.

[117] A.g.m., 325.

[118] Uluçam, *Ortaçağ... -II- Bitlis, 289, 202;* Thierry, "Sasun...", 329-330.

tahrip olan manastır yapıları, izlediği misyonun sonucu olarak 1915 sonrası tümüyle terk edilmiştir.[119]

Günümüzde metruk bir haldedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır, Mutki İlçesi'nin 46 km. kuzeybatısında yer alan Kavakbaşı (Huyut) Beldesi'ne bağlı İkizler Köyü'nün 4 km. kuzeybatısındaki derin bir vadi içinde bulunmaktadır.[120] (Res.90).

Surb Alberik Manastırı; iki kilise, iki jamatun, bir çan kulesi, çok sayıda keşiş hücresi, mezarlık, bir çeşme ve çevre duvarından oluşmaktaydı. Yapılardan, Saint Apotree (Saint Thaddee) ve Saint Gregoire Kilisesi ile kiliselerin batısına eklenen Surb Karapet ve Saint Etienne Jamatunu büyük ölçüde sağlam durumdadır. Jamatunları batıda boydan boya kapatan çan kulesinin ikinci katı ile güney tarafı yıkılmıştır. Keşiş hücreleri, mezarlık ve çeşme günümüze gelememiştir. Kompleksi dıştan kuşatan oldukça yüksek ve kalın yapılmış çevre duvarının bazı kısımları doğal tahribata uğramıştır[121] (Res.91).

Manastır yabancı yayınlarda Mijnalbiwrivank, Surb Pirkiç ve Vandirvank isimleriyle de tanıtılmıştır. Yöre halkı tarafından Ak Manastır, Beyaz Kilise, Üçyüzaltmış Oda Manastırı, Mezraa ve Dira Sipi adlarıyla anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Saint Etienne Jamatunu 1880 tarihinde Surb Alberik Manastırı'nın başrahibi Petros tarafından inşa ettirilmiştir.[122]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

---

[119] Anadol, *a.g.e.*, 248; Ökse, a.g.m., 271-275; Süslü, *a.g.e.*, 43-44; Thierry, "Sasun...", 326; Metin, *a.g.e.*, 107-108, 116-118; İlter, *a.g.e.*, 74-76; Akbulut, *a.g.e.*, 58-62.

[120] 1967 Bitlis İl Yıllığı, Ankara, 1967, 35-36.

[121] Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 05.12.1990 tarih ve 626 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[122] Thierry, "Sasun...", 330.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapıları batıdan doğuya doğru eğim yapan arazinin teraslanması sonucu elde edilen düz bir alan üzerine kurulmuştur. Dıştan 8.60 x 9.60 m. ölçülerindeki Saint Apotree (Thaddee) Kilisesi'nin batısına, Surb Karapet Jamatunu'nun güneyine eklenen Saint Etienne Jamatunu, dıştan 11.20 x 14.50 m. ölçülerinde olup dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.13). Plan tipi itibariyle tek nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Yapının batı cephesi 11.20 m. uzunluğundadır (Res.92). Bu cepheyi tamamen kapatan çan kulesi yıkılmış durumdadır. Çan kulesinin jamatuna eklendiği güneybatı köşedeki 1.50 m. uzunluğundaki duvar parçası ile kuzeybatı köşedeki jamatunun duvarına bitişik örülen 2.50 m. uzunluğundaki duvar kalıntısı günümüze gelebilmiştir. Cephenin kuzeyine kaymış simetrik olmayan 1.20 m. enindeki jamatuna girişi sağlayan kapı açıklığı, çan kulesinin çöken üst örtüsü nedeniyle kapanmıştır. Taş ve moloz döküntüsü batı cephesinin zeminini temel seviyesinden itibaren yaklaşık 2.00 m. yükseltmiş durumdadır (Res.93). Cephenin çatı hizasındaki kaplama taşları dökülmüştür. Bu tahribat çatı saçağının iki sıra altında bulunan mazgal pencereyi işlevsiz hale getirmiştir.

Jamatunun 14.50 m. uzunluğundaki güney cephesinde üç adet mazgal pencere bulunmaktadır (Res.94). 0.40 x 0.60 m. ölçülerindeki pencerelerden batıdaki kısmen tahrip olmuştur. Yapının güneydoğu köşesi, bitiştirildiği Saint Apotree Kilisesi'nin batı cephesinden güneye doğru 0.70 m. taşıntı yapmaktadır (Res.95). Çatı saçağı hizasındaki kaplama taşları yer yer dökülmüştür.

8.60 m. uzunluğundaki Saint Apotree Kilisesi'nin batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır.Yapı kilisenin duvarından 0.80 m. taşıntı yapan köşelerde iki, ortada bir duvar payesinin üzerine yaslanan iki sivri kemerle kilisenin batı cephesine bitiştirilmiştir. Duvarın tam ortasında kiliseye geçişi sağlayan 2.00 m. enindeki basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır (Res.96). Güneydeki köşe paye ile orta paye Saint Apotree Kilisesi'nin batı cephesine bitişik örülmüşken, kuzeydeki duvar payesi Saint Gregoire Kilisesi'nin güney duvarına bitiştirilmiştir. Kuzeydeki paye ile Saint Apotre Kilisesi arasında kalan 0.30 m. enindeki boşluk, dıştan ayrı bir duvar örülerek kapatılmıştır. Bu duvar aynı zamanda iki kilise arasında kalan 1.80 m. enindeki holün batı tarafını da kapatmaktadır. Zeminden itibaren yaklaşık 2.00 m. yüksekliğindeki duvar parçası günümüze gelebilmiş olup üst tarafı yıkılmıştır (Res.97). Tonoz örtünün hemen altında tahrip olmuş bir mazgal pencere bulunmaktadır.

Surb Karapet Jamatunu'nun 11.10 m. uzunluğundaki güney cephesi ile Saint Gregoire Kilisesi'nin 3.30 m. lik kısmı, aynı zamanda Saint Etienne Jamatunu'nun kuzey duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır. Yapı duvar yüzeylerinden 1.00 m. taşıntı yapan duvar payelerinin üzerine yaslanan üç sivri kemerle kuzeydeki iki yapıya eklenmiştir. Ortadaki iki paye arasında yer alan 1.40 m. enindeki kapı açıklığı ile Surb Karapet Jamatunu'na geçiş sağlanmaktadır. Bu kapı büyük ölçüde tahrip olmuştur (Res.98).

Günümüzde yapının üst örtüsü kuzey ve güney yönlere doğru hafif meyil yapan toprak dam şeklindedir.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli dikdörtgen bir plana sahip olan iç mekanın üstü sivri beşik tonozla kapatılmıştır. Üst örtü duvarlarda yer alan yedi duvar payesi ve köşelerde paye şeklinde çıkıntı yapan dört köşe duvarı üzerine yaslanan sivri kemerlerle taşınmaktadır (Res.99). Duvar payeleri yüzeyden kuzey ve batıda 1.00 m., güneyde 1.20 m., doğuda ise 0.80 m. taşıntı yapmaktadır. Payeler arasındaki kemer açıklıklarının dar tutulması duvar yüzeylerinde derin ve geniş nişler şeklinde bir oluşum meydana getirmiştir (Res.100). Kuzey ve güneydeki duvar payelerinin üstünde başlayan ve yüzeyden 0.30 m. çıkıntı yapan iki kaburga kemeri sivri beşik tonozu kuvvetlendirmiştir. Kuzey ve güney duvarları boyunca devam eden ve tonoz başlangıç hizasında bulunan üstte kaval altta düz olarak yapılmış iki silme, iç mekanda bir hareketlilik oluşturmuştur (Res.101).

Batıdaki sivri kemerli kapı açıklığıyla yıkılmış olan çan kulesine, kuzeydoğudaki kapı ile Surb Karapet Jamatunu'na ve doğudaki bir kapıyla da Saint Apotree Kilisesi'ne geçilmektedir. Sivri kemerli batı kapısı büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır (Res.102).

İç mekan güney cephede açılan üç, doğu ve batıda açılan birer mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Batı cephedeki mazgal pencere üst sıradaki taşların kayması sonucu kapanmış, doğu mazgal penceresi ise tahrip olmuştur.

Jamatunun orijinal döşemesini, içeride yapılan kazılar ve yıkıntılar nedeniyle tespit etmek mümkün olmamıştır. Zemin kenarlarda duvar payelerinin yarısına kadar yükselmiş durumdadır.

2.4. Süsleme

Yapı süsleme açısından oldukça sadedir. Güney cephedeki üç mazgal pencere haricinde süsleme bulunmamaktadır. Her üç penceredeki süsleme unsurları aynıdır. Pencerelerin sövelerinde sade bir şekilde taşa kazınmış haç işlemeler bulunmaktadır. Atkı taşının iki yanında bulunan iki gülbezek motifinin arasında daha küçük boyutlu

iki çarkıfelek ve iki haç motifi taşa oyularak işlenmiştir (Res.103). Atkı taşının üzerine yerleştirilmiş dikdörtgen taş bloğu, uçları lale şeklinde sonuçlanan kabartma haç motifiyle süslenmiştir (Res.104). Bu süsleme sadece orta pencerede kalmış olup diğer iki pencerede ise yerinden düşmüştür. Buna karşın doğu ve batı pencerelerin atkı taşında bulunan süslemeler orta pencerede tahrip olmuş durumdadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları batıda 1.20 m., güneyde ise 1.00 m. kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan iri moloz taş malzemeyle kaplanan duvarların ortası kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taş malzemeyle doldurulmuştur. İç mekan sıvalı olup bu sıvalar günümüzde kısmen dökülmüştür.

Jamatunun mazgal pencerelerinde düzgün kesme taş, iç mekandaki payelerin alt kısımlarında kesme taş, üst kısımlarında ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Üst örtüyü oluşturan tonoz ve kemerler tuğla ile örülmüştür.

5.2. ELAZIĞ İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

5.2.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.2.1.1.

YAPININ ADI : SAINT GEORGES MANASTIRI (HULEVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : ELAZIĞ – MERKEZ – ŞAHİNKAYA KÖYÜ

RESİM : 105 – 121

ÇİZİM : 14 - 15

İNCELEME TARİHİ : 26.07.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Saint Georges Manastırı'nın kesin kuruluş tarihini tespit etmekte güçlük çekmekteyiz. Ermeni rivayetlerine göre havari Saint Thaddeus adına kurulmuştur. Ancak bu inanışı destekleyecek herhangi bir tarihi veri bulunmamaktadır. Bugün kaybolmuş 1882 tarihli bir tamir kitabesine göre manastır 1301 tarihinde Kahya Yusik tarafından yaptırılmış ve Büyük Georg tarafından tamir edilmiştir. Kilikya'da bulunan iki el yazmasında verilin bilgiler, 1307'de Karapet ve 1342'de Toros isimli kişilerin bu manastırda başpapazlık yaptığı yönündedir.[123] El yazmalarındaki bu bilgiler, manastırın 1301 tarihinde yapıldığını doğrular niteliktedir.

Manastır XV. yy.'da el yazma kitapların üretildiği önemli bir merkez haline gelmiştir. Manastırın başpapazı Büyük Georg tarafından 1443 tarihinde yazılan bir kitabın kolofonunda bu manastırla ilgili önemli bilgiler bulmaktayız. Kolofondan, Başpiskopos Mikayil'in manastırı islah ettiğini, fakat Timur'un (Tamerlan)[124] Anadolu'ya girmesiyle burasının terk edildiğini ve kendisinin bir grup insanla

---

[123] J. M. Thierry, "Le Couvent Saint Georges de Xule - Xulevank", *REA*, XXII, Paris, 1990-1991, 225-227.

[124] Ermeni yazarlar Timur için Tamerlan ismini kullanmaktadır.

gelerek burasını tamir ettiğini öğrenmekteyiz.[125] Timur'un ordularıyla Doğu Anadolu Bölgesi'ne 1387 tarihinde girdiğini göz önünde tutarsak, manastır bu tarihten sonra terkedilmiş olmalıdır.[126]

Kilisenin içinden günümüze gelebilen üç tamir kitabesini tespit ettik. Bunlardan ilk tamir kitabesi, apsis kemerini taşıyan duvar payelerinin üst kısmında yer almaktadır. Birbirini tamamlayan iki ayrı yazıdan oluşan kitabeden, kilisenin 1514 tarihinde Melkon tarafından önemli bir şekilde onarıldığını öğrenmekteyiz. Aynı kişi kilisenin kuzeydoğu apsidiyolünün yerine başpapaz Georg adına bir mezar şapeli yaptırmıştır. Kilisenin güneybatı direğinin kuzey kemeri üzerindeki ikinci kitabeden 1868, kuzeybatı direğinin güney kemeri üzerindeki üçüncü kitabeden ise 1890 tarihinde onarım geçirdiğini öğrenmekteyiz. Kilisenin batısına eklenen jamatunun içindeki kitabe, bu yapının 1615 tarihinde inşa edildiğini bildirmektedir. Manastır yapıları, 1895 tarihinde bölgede meydana gelen Ermeni isyanları sonrasında Karapet Kiwlpekan'ın isteğiyle 1915 yılına kadar öksüzler yurdu olarak kısa bir süre daha kullanılmıştır.[127]

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında manastırın, 1301 tarihinde kurulduğu ve sonraki yıllarda çeşitli onarım ve eklemelerle 1895'e kadar büyüyüp geliştiği anlaşılmaktadır. 1895–1915 arasında kısa bir süre daha dini işlevi dışında kullanılmış olan manastır yapıları, 1915 sonrası tümüyle terk edilmiştir. Günümüzde özel mülkiyette bulunan yapılar metruk bir haldedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır Elazığ merkez ilçesinin 7 km. kuzeybatısında bulunan Şahinkaya Köyü'nün 2 km. doğusundaki Kuzova Ovası'nda, hafif meyilli bir arazi üzerinde yer almaktadır.[128] (Res.105).

Manastır yapılarını iki ayrı grupta incelememiz mümkündür. İlk grubu Saint Georges Kilisesi, kilisenin batısına eklenen jamatun ve kilisenin kuzeydoğu apsidiyolünün yerine eklenmiş Saint Georg'un mezar şapeli oluşturmaktadır. İkinci grup ise, ibadetle ilgili olmayan ve daha çok manastırın hizmetiyle görevli kişilerin kaldığı, birinci grubun kuzeyinde kalan iki kerpiç bina ve bir çeşmeden oluşmaktadır. Yapılar topluluğundan günümüze Saint Georges Kilisesi, jamatun ve çeşme

---

[125] Thierry, "Xulevank...", 227, 231.

[126] Faruk Sümer, *Kara Koyunlular, I*, Ankara, 1992, 49.

[127] Thierry, "Xulevank...", 230, 233.

[128] 98 Elazığ İl Yıllığı, Ankara, 1998, 14, 20 ; Ertuğrul Danık, "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 2000, 70-71, 75.

gelebilmiştir. Ek binalar ve Saint Georg'un mezar şapeli yıkılmış durumdadır (Res.106).

Buradaki yapıların ilk çizimleri, Fransız Sanat Tarihçi J. M. Thierry tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmacının çalışmalarından kilise ve jamatunla birlikte, günümüze gelemeyen Saint Georg'un mezar şapeli ve kerpiç binalar hakkında da bilgi edinebilmekteyiz (Çiz.14).[129]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun içindeki kitabeye göre yapı, 1615 tarihinde keşiş Thomas ve keşiş Xacatur tarafından yapılmıştır. Ayrıca 1627 tarihli bir el yazmasının kolofonunda, manastırın başpapazı Xacatur tarafından 1615–1627 tarihleri arasında bir bina yapıldığı kaydedilmektedir

Jamatunun içinde bulunan inşa kitabesi, el yazmasındaki bu bilgiyi doğrulamaktadır.

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze biri iç mekanda, diğeri güney kapısının alınlığında olmak üzere iki kitabe gelmiştir.

I. Kitabe

Jamatunun içindeki kuzeydoğu sütununun batı kemeri üzerinde yer almaktadır. Kazıma tekniğiyle yazılan kitabe üç satırdan oluşmaktadır. Üzeri badana yapılmış olup harfler oldukça zor seçilebilmektedir (Res.107).

Asıl Metin:

ՇԻՆԵՑԱԻՋԵՌԱՄԲԹ

ՈՄԱԱԲՂՆԵԻԽՋՏ.ԱԲՂՆ

ԹՎԻՆ ՌՆԿԴ

Türkçe Anlamı:

"Keşiş Thomas ve keşiş Xacatur tarafından yapılmıştır. 1615"

---

[129] Thierry, "Xulevank...", 225-251.

II. Kitabe

Jamatuna girişi sağlayan güney kapısında yer almaktadır. Atkı taşı ve alınlık olarak kullanılmış bir mezar taşı kitabesidir. Mezar taşının alt kısmının basık kemer haline getirilmesi sonucu üç satırdan oluşan ve kazıma tekniğiyle yazılan kitabenin üçüncü satırının yarısı okunamamaktadır (Res.108).

Asıl Metin:

ԱՅՍԷ.....

ՄՈՎՍԻՒԿՐՕՆԱԻ

ՈՐԻՒՎ ՋԻԵ

Türkçe Anlamı:

"Bu (mezar) keşiş Movses'indir. 1476".[130]

Bu mezar kitabesi buraya sonraki bir tamirde devşirme malzeme olarak konmuştur.

Jamatunun kesin yapım tarihi 1615'dir.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Jamatun ve kilise doğu-batı doğrultusunda uzanan hafif meyilli bir arazi üzerinde kurulmuştur. 7.80 x 11.10 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Saint Georges Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, dıştan 8.40 x 8.70 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir (Çiz.15). Yapı merkezi kare mekandaki dört serbest sütunun üzerine atılan sivri kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Yapının batı cephesi 8.40 m. uzunluğunda olup alışılmışın dışında yapıya giriş bu cephede yer almamaktadır. Zemin moloz dökümtüleriyle yaklaşık 1.00 m. yükselmiştir. Sağır tutulmuş olan bu cephede pencere açıklığı bulunmamaktadır (Res.109).

8.70 m. uzunluğundaki güney cephenin güneybatısında jamatunun giriş kapısı yer almaktadır. 1.00 m. eninde, 1.50 m. yüksekliğindeki kapının üst kısmı basık kemer şeklindedir. Atkı taşı ve kapı alınlığı şeklinde düzenlenmiş kitabesi olan bir mezar taşı burada devşirme malzeme olarak kullanılmıştır (Res.110). Günümüzde girişin zemini yükselmiş ve kapı açıklığı moloz taşlarla kapatılmıştır. Cephenin güneydoğu köşesinde 0.40 x 0.70 m. ölçülerinde dikdörtgen bir mazgal pencere yer

[130] A.g.m., 223.

almaktadır. Güney cephe duvarının doğusu kilisenin güney duvarının batı yüzeyine bitiştirilmiştir ve kilise duvarından 0.30 m. daha dışa taşkındır. Cephenin doğusu, çatı hizasından itibaren kapı üstüne kadar yıkılmış durumdadır (Res.111).

Jamatunun doğusunda farklı bir uygulama karşımıza çıkmaktadır. Genel uygulamada jamatunların doğu cephesini, eklendikleri kiliselerin batı duvarları oluşturmaktadır. Bu yapıda jamatunla kiliseyi birbirinden ayıran duvar bulunmamaktadır. Muhtemelen kiliseye giriş kapısının da bulunduğu bu duvar, sonraki bir tamirat sırasında kaldırılmış olmalıdır (Res.112). Bugün iç mekanda kiliseyle jamatunu, iki yapının tam ortasında yer alan 0.60 x 0.60 m. ölçülerindeki iki adet kare paye ayırmaktadır. Bu payeler kilisenin kuzey ve güney duvarlarındaki duvar payelerine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Her iki yapıda da üst örtünün sütunlarla taşındığı dikkate alındığında, payelerin ayırıcı özelliği hemen göze çarpmaktadır (Res.113).

Kuzey cephe sağır tutulmuş olup, pencere açıklığı bulunmamaktadır. Duvarın doğusu kilisenin kuzey duvarının batı yüzeyine bitiştirilmiştir ve kilise duvarından 0.20 m. daha dışa taşkındır. Günümüzde cephenin doğu tarafı kısmen tahrip olmuş durumdadır ve jamatuna giriş bu yıkılan yerden sağlanmaktadır (Res.114). Zemin, dökülen moloz taşlarla yükselmiştir.

Jamatunun dıştan üst örtüsü, kilisenin beşik çatı şeklinde yapılan üst örtüsünün aksine kuzey ve güneye doğru hafif meyilli toprak dam şeklindedir ve kilisenin üst örtüsünden 2.20 m. daha alçak tutulmuştur. Kilisenin beşik çatısı büyük ölçüde bozulmuştur ve bu haliyle her iki yapı için önemli sayılabilecek bir olumsuzluk oluşturmaktadır.

İç mekan, ortada yer alan 0.50 m. çapındaki dört serbest sütun üzerine atılan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.115). Merkezi kare mekanın üzeri 2.90 x 2.90 m. ölçülerinde çapraz tonozla örtülmüştür (Res.116). Tonozun tam ortasında 0.30 x 0.30 m. ölçülerinde bir aydınlatma açıklığı bulunmaktadır. Bu bölüm diğerlerine göre daha büyük ve yüksek yapılmıştır (Res.117). Merkezi kare mekanın doğu-batı aksında yer alan orta bölümlerin üzeri 2.00 x 2.90 m. ölçülerinde olup, kuzey–güney doğrultusunda uzanan beşik tonozlarla kapatılmıştır. Orta mekanın kuzey ve güney tarafları kemerlerle ayrılmış üçer adet beşik tonozla örtülmüştür. Bu tonozlar doğu–batı doğrultusundadır (Res.118).

Ortadaki dört sütundan duvarlara atılan altı adet sivri kemer, duvar yüzeylerinde konsol şeklinde son bulmaktadır. Bu kemer başlangıçları zeminden 2.50 m. yükseklikte olup, duvar yüzeylerinden 0.20 m. dışa taşıntı yapmaktadır (Res.119).

Yapının içi güneydoğudaki mazgal pencere ve merkezi kare mekanın üzerini örten çapraz tonozun ortasındaki açıklıkla aydınlatılmıştır.

Zemin günümüze, orijinal döşemesi bozulmuş durumda ve doğu–batı doğrultusunda eğimli bir şekilde ulaşmıştır. Bu nedenle kiliseyle jamatun arasında kod farkının olup olmadığını tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

2.4. Süsleme

Yapıda her hangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları 0.80 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. Duvarların dış yüzeylerinde kullanılan iri moloz taşların ortası kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur (Res. 120).

Yapının iç ve dış beden duvarları ile üst örtüsünde moloz taş malzeme, üst örtüyü taşıyan kemerler, mazgal pencere, kapı söve ve alınlığında ise beyaz kalker taşından yapılmış düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır (Res. 121).

Jamatunun içi kemerler hariç tümüyle sıvanmıştır. Bugün yapının sıvaları büyük ölçüde dökülmüş durumdadır.

5.3. KARS İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

5.3.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.3.1.1.

YAPININ ADI : SAINT GREGORY ILLUMINATOR MANASTIRI (TİĞRAN HONENÇ) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : KARS – MERKEZ – OCAKLI KÖYÜ – ANİ ÖREN YERİ

RESİM : 122 – 147

ÇİZİM : 16 - 17

İNCELEME TARİHİ : 10.09.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluşuyla ilgili en önemli bilgi, Saint Gregory İlluminator Kilisesi'nin güney cephesinin doğusundaki yapım kitabesinde bulunmaktadır (Res.122). Birbirini takip eden 25 satırlık üç kitabe, güney cephenin doğusundaki duvar yüzeyine kazınmış ve üç kör kemerle sınırlandırılmıştır. Ermenice kitabede; kilisenin yapıldığı alanın taşlık ve çalılarla kaplı olduğu, Honenç ailesinden Tiğran'ın daha önce Sainte Mere (Notre Dame) adlı küçük bir şapelin bulunduğu bu araziyi kendi servetiyle satın aldığı ve 1215 tarihinde Saint Gregory adına bir kilise yaptırdığı bildirilmektedir. Kitabenin devamında Tiğran Honenç'in Bexenc adında ikinci bir manastır kurduğu ve onu bağışlarla zenginleştirdiği kaydedilmiştir[131]

---

[131] Lynch, *Armenia...* I, 375; N.-M. Thierry, "Notes Sur des Monuments Armeniennes en Turquie-1964", *REA,* II, Paris, 1965, 167; Erdem Yücel, "Ani", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* 28/307, İstanbul, 1970, 4; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 487-488; İlhan Akşit, *Ost Anatolian*, İstanbul, 1989, 83; G. Uluhogian, "Les Eğlises d'Ani d'Apres le Temoignage des İnscriptions", *REA;* XXIII, Paris 1992, 402-403; Beyhan Karamağaralı, "Ani", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, 102-103.

(Res.123). Bu manastırın kurucusu Tiğran Honenç'in kimliği hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.[132]

Kilise 1215 tarihinde inşa edilmiştir. Batısına sonradan bitiştirilen jamatun ile kuzeybatı köşesine eklenen tek nefli şapelin yapım tarihini veren herhangi bir kitabe veya tarihi bilgi bulunmamaktadır. Ancak kilisenin doğu cephesinde bulunan tamir kitabesinde, Mathed adlı bir kişi tarafından daha önce yerel ve yabancı hadiselerde tahrip olan manastırın su kanallarının 1310 tarihinde onarıldığı bilgisi yer almaktadır.[133] Kiliseye eklenen jamatun ve şapel muhtemelen bu tamirat sırasında yapılmış olmalıdır.

Ortaçağda önemli ticaret merkezlerinden biri olan Ani, 1319 tarihinde meydana gelen depremde büyük hasar görmüştür. Timur'un XIV. yy. sonunda Anadolu'ya girmesiyle önemini yitirmiş ve imar faaliyetlerinin olmadığı bir şehir konumuna düşmüştür. Ani şehri ve içindeki yapıların kesin olarak ne zaman terk edildiği bilinmemektedir. Muhtemelen XIX. yy.'dan önce terk edilmiş olup, günümüzde yerleşimin bulunmadığı tarihi ve turistik öneme sahip bir örenyeridir.[134]

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Saint Gregory İlluminator Manastırı, Kars İli'nin 41 km. doğusunda yer alan Ocaklı Köyü'nün yakınındaki Ani örenyeri içindedir. Ani şehri, Alacadağ'ın (2693 m.) kuzeydoğusunda ve Türkiye-Ermenistan sınırını ayıran Aras Irmağı'nın kuzey kolu Arpaçay'ın batı kıyısındaki derin bir vadi üzerinde bulunmaktadır.[135] Manastır,

---

[132] Ani şehri üzerine 1785'den günümüze kadar Ermenice, Rusça, İngilizce, Fransızca, Almanca ve çok az sayıda Türkçe yayınlanmış kırkın üzerinde kitap ve çok sayıda makale bulunmaktadır. Yabancı yayınlar Tiğran Honenç'in Ani'de yaşayan zengin bir Ermeni tüccar olduğunu bildirirler. Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu Ani üzerine yazdığı kitabında, bu kiliseyi Ortodoks Kıpçaklar'dan olan Honenç ailesinden Sülem oğlu Tiğran'ın yaptırdığını ileri sürer. Kırzıoğluna göre kilise Gürcistan Atabeyliği yapan Koluuzunoğulları (Mkhargrdzelidze) döneminde (1200-1236) inşa edilmiştir. Bkz., M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018 - 1236)*, Ankara, 1982, 86.

[133] Lynch, *Armenia..., I*, 375. Lynch eserinde bu kitabeyi Fransız M. F. Brosset'in tercüme ettiğini bildirmektedir.

[134] W. Barthold, "Ani", *İslam Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1960, 435-437.

[135] Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, 91; Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara, 1987, 139; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 308, 310, 321-322; İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 1997, 312-313; Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 56-57, 66-67

Ani örenyerinin güneydoğusundaki Mığmığ Deresi'nin Arpaçay'a Karıştığı yerin hemen üzerindeki kayalık bir alan üzerinde kurulmuştur[136] (Res.124).

Bu manastır Saint Gregory'e ithaf edilen bir kilise, kilisenin batı duvarına bitiştirilen jamatun ve kuzeybatı köşede her iki yapıya eklenen tek nefli bir şapelden oluşmaktadır. Yapılardan kilise günümüze oldukça sağlam bir şekilde gelmişken, jamatunun üst örtüsü ve bu üst örtüyü taşıyan sütrüktürel elemanlar kuzeybatı köşe hariç yıkılmış durumdadır. Jamatunun kuzeyine bitişik yapılmış şapelin de üst örtüsü ile batı duvarı yıkılmıştır (Res.125). Çevre duvarı ise tamamen kaybolmuştur.[137]

Kaynaklarda Saint Gregory İlluminator ve Tiğran Honenç Manastırı olarak tanıtılan yapılar, yöre halkı tarafından kilisenin içinde bulunan resimlerden dolayı Şirli Kilise olarak anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1.Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihini aydınlatacak herhangi bir kitabe ve tarihi veri bulunmamaktadır. Kilisenin yapım tarihi 1215'tir. Jamatun, kilisenin batı cephesindeki mazgal penceresini ve üst süsleme kuşağını kapatacak şekilde bitiştirilmiştir. Bu veriler kilise ile jamatun arasındaki dönem farkını ortaya koymaktadır (Res.126). Kilisenin doğu cephesinde bulunana bir tamir kitabesine göre, manastırın su kanalları 1310 tarihinde onarılmıştır (Res.127). Jamatun 1215 tarihinden sonra, muhtemelen 1310 tarihindeki tamirat sırasında kiliseye eklenmiş olmalıdır.

2.2. Kitabeler

Jamatunun yapım veya tamir kitabesi bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan 9.50 x 14.20 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Saint Gregory İlluminator Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, 6.50 x 8.70 m. ölçülerinde olup kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.16). Jamatunun planı alışılmış jamatun plan tiplerinden oldukça farklıdır. Doğu hariç üç yönden beden

---

[136] R. A. Doran, "Ani Harabeleri", *Skylife,* 4/98, İstanbul, 1998, 97-102; Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 58, 169, 177.

[137] Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 08.11.2002 tarih ve 1306 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

duvarı olmayan jamatun kiliseye revak şeklinde bitiştirilmiştir. Doğudaki beden duvarı ise kiliseye aittir (Res.128). Yapı, plan tipi itibariyle serbest ve gömme sütunlar üzerine yaslanan dışa açık kemerlerin üst örtüyü taşıdığı galeri (revak) planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Jamatunun üst örtüsü ve bu üst örtüyü taşıyan güney cephedeki kemerlerin hepsi yıkılmıştır. Şapelin bitiştirildiği kuzey cephe ve batı cephenin kuzey kemeri günümüze gelmiştir. Ancak yerinde yaptığımız detaylı çalışma ve eski kaynaklardan elde ettiğimiz doküman sayesinde jamatunun planını çıkartmamız ve üst örtü hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmuştur (Çiz.17).

Yapının batı cephesi 8.70 m. uzunluğundadır (Res.129). Eski tasvirlerden ve kalan izlerden bu cephede dört sütun üzerine atılan üç kemer açıklığının olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde cephenin kuzey kemeri hariç diğer iki kemeri yıkılmıştır. Ancak yıkılan iki kemeri taşıyan sütunların kaideleri, yarı toprağa gömülmüş halde korunmuştur ve yapının plan çizimini yapmamızda önemli bir veri olmuştur. Buna göre kuzey ve güneyde bulunan kemerlerin açıklığı 2.10 m. olup 3.10 m. genişliğindeki orta kemere göre daha küçük yapılmışlardır (Res.130). Ayakta kalan kuzey kemeri taşıyan ve silindirik bir kaideye oturtulmuş olan iki sütunun yüksekliği 1.70 m.dir. Bunlardan kuzeydeki gömme sütun şeklinde profillendirilmiştir ve aynı zamanda kuzey cephe kemerinin batısı bu sütun üzerine oturmaktadır. Her iki sütun başlığı ortada, dışa doğru kademelenen çok köşeli kaval silme şeklinde düzenlenmiştir. Bu başlıkların üzerine yaslanan yuvarlak kemer dışta süslemeli düz bir silmeyle hareketlendirilmiştir (Res.131). Batı cephenin kemer açıklıkları zeminden itibaren üçte iki yüksekliğe sahip olup üst kısımları örtü seviyesine kadar düzgün kesme taşla yükseltilmiştir. Kalan izlerden alt kemerlerin üst ortalarında daha küçük ikinci bir kemer sırasının olduğu anlaşılmaktadır. İçe doğru iki kaval silmeyle kademelendirilen bu küçük kemerlerin kaç adet olduğunu alt kemerlerin yıkılması nedeniyle tespit etmemiz mümkün olmamıştır (Res.132).

Günümüzde tamamen yıkık olan 6.50 m. uzunluğundaki güney cephenin ölçüsünü, güneybatı köşedeki sütun kaidesi ve simetrisindeki kuzey cepheye göre çıkarmamız mümkün olmuştur. Texier'in bir gravürü bu cephenin iki kemer açıklığına sahip olduğunu göstermektedir (Res.133). Bu gravürden öğrendiğimiz başka bir bilgi ise alttaki açık kemerlerin üzerinde küçük kemerlerin olmayışıdır. Kemerlerin üzerinden başlayan duvar, kuzeyde olduğu gibi jamatunun çatısına kadar yükselmekteydi.

Jamatun doğuda, kilisenin 9.50 m. uzunluğundaki batı cephesine tek bir kemerle bitiştirilmiştir (Res.134). Kemeri taşıyan iki gömme sütun kilisenin güneybatı-kuzeybatı köşelerinde yer almaktadır. Bunlardan güneydeki sütun üst örtü

ve kemerle birlikte yıkılmıştır. Ancak kemerin duvara eklendiği yerdeki harç izleri belirgin bir şekilde seçilebilmektedir. Yıkılan güneydeki sütunun toprağa oturan köşeleri pahlanmış kare kaidesi ile üç sıra yatay kaval silme şeklinde düzenlenmiş alt tablası günümüze gelmiştir (Res.135). Kuzeydoğu köşedeki sütun ve üzerinde yükselen kemer başlangıcı korunmuştur. Her iki kemer başlangıcı, kilise duvarının köşelerine oyulmuş yırtmaç nişlerin üzerindeki süsleme kuşağını kapatmıştır. Buna karşın kilise kapısının üst hizasındaki kör kemerin süsleme bordürünü kapatmayacak şekilde yüksek tutulmuştur (Res.136). Kemeri taşıyan kuzeydoğu köşedeki gömme sütun 1.70 m. yüksekliğindedir ve alttan üste doğru gittikçe daralan üç sıra kaval silme şeklindeki bir kaideye oturmaktadır. 0.80 m. yüksekliğinde olan ve alttan yukarı doğru köşeleri mukarnasla süslü sütun başlığı, dışa doğru kademelenen 0.05, 0.10 ve 0.15 m. enindeki beş köşeli üç kaval silmenin üzerine oturmaktadır (Res.137). Cephenin tam ortasında bulunan kilisenin batı girişi 1.30 m. genişliğe, 2.35 m. yüksekliğe sahiptir. 0.17 m. enindeki kapı sövelerinin üstünde 0.93 m. yüksekliğinde yuvarlak kemerli kapı alınlığı bulunmaktadır. Giriş yanlarda 0.20 m. enindeki iki kaval silmeyle sınırlandırılmıştır. Üçüncü kaval silme kapı yan yüzeylerinde yapılmış olup içe doğru altmış derecelik kademelenmeyi sağlamaktadır. Kapı alınlığının çevresi düz ve kaval silmelerle hareketlendirilmiştir (Res.138).

Kuzeydoğu-kuzeybatı köşelerdeki iki gömme sütun üzerine yaslanan 5.40 m. genişliğindeki tek göz kemer açıklığı jamatunun kuzey cephesini oluşturmaktadır. Kuzeye eklenen tek nefli şapelin güney duvarı bu kemer açıklığını kapatmıştır. Jamatunun diğer kemerlerinin yıkılmasına karşın kuzeydeki kemer, şapelin güney duvarının da desteğiyle bütün olarak korunmuştur. Kemerin üstünden başlayıp çatı hizasına kadar devam eden duvar örgüsü yıkılmamıştır. Üst ortada ve köşelerde, dilimli bir şekilde yapılmış tekne tonozu taşıyan köşe bingileri bulunmaktadır (Res.139). Jamatundan şapele geçişi sağlayan kapı ölçü alınamayacak derecede tahrip olmuştur.

Jamatunun üst örtüsü çökmüştür. Ancak yazılı kaynaklardaki tasvirler ve günümüze gelen izlerden yapının üstünün tekne tonozla kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bu izlerden en belirgin olanları kuzey kemerin üst orta ve köşelerinde bulunan üst örtüye geçiş öğeleri ile kilisenin batı haç kolunu örten beşik çatının batı yüzeyini saçak hizasına kadar kapatan harç izleridir (Res.140).

Yapının orijinal zemin döşemesi bozulmuş ve çöken üst örtü zemin seviyesini kuzeye doğru yükseltmiştir.

2.4. Süsleme

Jamatundan günümüze gelebilen süslemeler mimari plastik ve fresko olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mimari Plastik

Bu tür süsleme, üst örtüyü taşıyan kemerlerin yaslandığı üç sütun başlığında ve kuzeybatı köşedeki kemer açıklığını dıştan çevreleyen bordürde karşımıza çıkmaktadır (Res.141).

Kuzeybatı köşedeki kemeri taşıyan serbest sütun başlığının altında, ince düz silmelerin ayırdığı bir ters bir düz şekilde sıralanan üç bölümlü palmet motifleri oyma tekniğiyle işlenmiştir (Res.142). Ortadan çok köşeli kaval silmeyle ayrılmış sütun başlıklarından ikisinin de üst kısımları girift bir halde işlenmiş lotus ve palmet motifleriyle süslenmiştir. Kemerin oturduğu güneydeki sütun başlığı çok yüzeyli yapılmışken kuzeydeki kare olup alt köşeleri içbükey yapan bir üçgen şeklinde pahlanmıştır (Res.143). Kemer açıklığını dıştan bir süsleme bordürü kuşatmaktadır. Üstte ince düz, altta ise üçgen ve kare şeklinde dendan yapan kaval bir silmeyle sınırlandırılmış süsleme şeridinin ortası, birbirine bağlantılı rumi ve palmetlerle süslenmiştir. Bu bitkisel bezeme ince bir işçilikle oyma tekniğinde yapılmıştır (Res.144).

Fresko

Kuzeybatı köşedeki kemerin iç yüzeyinde fresko tekniğiyle yapılmış iki aziz tasviri bulunmaktadır. Bu figürler simetrik olarak kemerin iç yüzeyini bütünüyle kaplamaktadır. Dökümlü elbiseler içindeki azizler boydan resmedilmiş olup başlarında kutsallıklarının simgesi olan haleler bulunmaktadır. Kemerin tam ortasında ki bir madalyon iki figürü ayırmaktadır. Aziz tasvirleri krem rengi bir zemin üzerine sarı, kahverengi ve yeşil renklerle kalıpçı bir üslupta çizilmişlerdir. Figürlerin kimliğini belirten herhangi bir yazı veya sembol bulunmamaktadır (Res.145).

Kiliseye girişi sağlayan kapı alınlığında iki meleğin Hz. İsa'ya tazimde bulunması resmedilmiştir. Büyük bölümü dökülmüş olan bu sahnenin zemini mavi tutulmuş olup figürler sarı, kırmızı ve kahverengi renklerle başları haleli olarak kalıpçı bir üslupta işlenmiştir (Res.146).

Kapı alınlığının üzerindeki mazgal pencerenin yanlarında konu anlatan İncil kaynaklı iki kompozisyon yer almaktadır. Bunlardan güneydeki Hz. İsa'nın çarmıhtan indirilmesini, kuzeydeki ise mezara koyma ikonoğrafisini anlatmaktadır. Zemin yine mavi tutulmuştur. Figürler sarı, kırmızı ve kahverengi renklerle

çizilmiştir. Sıvanın yer yer dökülmesi kompozisyonları seçmeyi zorlaştırmaktadır (Res.147).

İç mekanın bütünüyle sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıvaların yüzeyine işlenmiş geometrik ve bitkisel bezeme çok azda olsa seçilebilmektedir. Kuzey kemer açıklığını kapatan şapelin güney duvarında bulunan figürlü kompozisyon, konusu anlaşılamayacak derecede aşınmış durumdadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatun sütunlar üzerine yaslanan açık kemerlerden oluşmaktadır. Kemerlerin üzerinden başlayıp çatı seviyesine kadar örülen duvarların yüksekliği, cephe yüksekliğinin dörtte biri kadardır. Bu duvarların kalınlığı 0.60 m. olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan düzgün kesme taş malzemeyle kaplanan duvarların ortası, kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir. Düzgün kesme taş malzeme, kahverengi volkanik tüf taşının işlenmesiyle elde edilmiştir. Kalan izlerden üst örtüyü oluşturan tonozun da düzgün kesme taş malzemeyle yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yapının iç yüzeyi tümüyle sıvanmıştır. Bu sıvalar büyük ölçüde dökülmüş olarak günümüze gelmiştir.

KATALOG NO	:	5.3.1.2
YAPININ ADI	:	VIERGES HRIPSIMIENNES MANASTIRI (BEXENCVANK) JAMATUNU
BULUNDUĞU YER	:	KARS – MERKEZ – OCAKLI KÖYÜ – ANİ ÖREN YERİ
RESİM	:	148 – 157
ÇİZİM	:	18 - 19
İNCELEME TARİHİ	:	10.09.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırı oluşturan yapıların üzerinde manastırın kuruluşunu aydınlatacak herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Ancak Saint Gregory İlluminator Kilisesi'nin güney cephesinde bulunan bir kitabeye göre bu manastır, 1215 tarihinde Tiğran Honenç tarafından Bexenc Manastırı adıyla kurulmuş ve bağışlarla zenginleştirilmiştir. Yine Vardapet Vardan'ın Ermeni tarihini yazdığı derleme kitabında bu manastırın kuruluşuyla ilgili bilgiler aktarılmıştır. Vardan, Saintes Hripsimeank (Kutsal Bakireler) Manastırı'nın Ani Katedrali'nin yakınında inşa edildiğini ve Hıristiyanlığı yayma uğrunda öldürülen kadın şehitlerin kutsal kalıntılarının büyük bir törenle buraya taşındığını bildirmektedir.[138]

Manastırın Holly Virgins (Kutsal Bakireler) Kilisesi ile jamatunu 1215 tarihinde Tiğran Honenç tarafından yaptırılmıştır. Kilisenin güneyine bitiştirilen tek nefli küçük şapelin yapım tarihi belli değildir.

Manastır yapılarının kesin olarak ne zaman terk edildiği bilinmemektedir. Muhtemelen XIX. yy. öncesinde, Ani'nin terk edilmesiyle birlikte bu manastır da işlevini kaybetmiş olmalıdır.

---

[138] Thierry, "Notes...", 167; Yücel, a.g.m., 4; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 488; Uluhogian, a.g.m., 393-394, 403.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Vierges Hripsimiennes Manastırı; Ani örenyerinin güneyinde, tarihi Arpaçay köprüsünün kuzeydoğusunda ve Arpaçay'ın hemen kenarında yükselen sarp ve üç yönden uçurumla çevrili bir kaya kütlesi üzerinde kurulmuştur[139](Res.148).

Manastır din uğrunda öldürülen kutsal bakirelere ithaf edilmiş bir kilise (Holly Virgins) ve batısındaki jamatunu ile kilisenin güneyine bitiştirilen tek nefli küçük bir şapelden oluşmaktaydı (Res.149). Bu yapılar geniş bir alana yayılan çevre duvarına sahiptir. Yapılardan kilise ve güneyine bitişik yapılmış şapelin kaplama taşları dıştan yer yer dökülmüş olarak günümüze gelebilmiştir. Revak tipinde yapılan jamatunun üst örtüsü ve bu üst örtüyü taşıyan batı destekleri yıkılmış durumdadır[140] (Res.150).

Yabancı kaynaklarda Vierges Hripsimiennes, Eğlise Vierges, Kusanac Vank, Bexenc Vank ve Petit Monastere isimleriyle tanıtılan yapılar, yöre halkı tarafından ve Türkçe yayınlarda Bakireler veya Kadınlar Manastırı olarak anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatun, Saint Gregory İlluminator Kilisesi'nin güney cephesinin doğusunda bulunan ve birbirini tamamlayan 25 satırlık üç kitabeye göre, 1215 tarihinde Tiğran Honenç tarafından kiliseyle birlikte yaptırılmıştır. Bu jamatun, şu ana kadar incelenen jamatunlar içinde kilise ile birlikte aynı tarihte inşa edilmesi açısından dikkat çekicidir. Kitabe, Aydınlatıcı Gregory Kilisesi ile birlikte Bexenc adında ikinci bir manastırın yapıldığını bildirmektedir.

2.2. Kitabeler

Birbirini tamamlayan üç kitabe, kilisenin güney cephesinin doğusunda yer almakta ve üç kör kemerle birbirinden ayrılmaktadır. Eski Grabar Ermenicesi ile kazıma tekniğinde yazılmış her bir kitabe 25 sıradan oluşmaktadır (Res.151). Bu kitabenin büyük bölümü yapılan bağışlardan söz etmektedir. Bu nedenle burada metnin bütününü değil, manastırların banisi ile yapım tarihlerini veriyoruz.

---

[139] Doran, a.g.m, 97-102; Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 58, 169, 179.

[140] Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 08.11.2002 tarih ve 1306 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

Asıl Metin:

Թվ〈ին〉 ՈԿԴ ... ես Տիգրան ... յազգէն Հոնենց ... չինեցի զվանքս սուրբ Գրիգորոյ, որ ի Հինն մատռան Աստուածածնին կոչիւր, որ էր քարափն և մացառ տեղեաւ էր, զոր իմ Հալալ գանձով գնեցի ի Հերենէ տիրաց և բազում աշխատութեամբ և գանձով պարսպեցի չուրջանակի. չինեցի զեկեղեցիս յանուն սրբոյն լուսաւորչին Գրիգորի և զարդարեցի բազում զարդիւք ... և զվանքն Բեխենց կոչեցե[ա]լ զոր ես չինեցի և նորոգեցի, ընձայաւք փարթամացուցի ամէնովն սուրբ Գրիգորոյ վանացս Հոգացողս Հոգայ զորպիսութիւն

Türkçe Anlamı:

"Yıl 664 (1215). Ben Honenç ailesinden Tiğran. Eskiden Notre Dame Şapeli denen, dik bir kıyı ve çalılıklarla kaplı burada bu Aziz Gregoire Manastırını inşa ettim. Onun mülklerini yasal servetimle satın aldım ve çok güç sarf ederek ve masraf yaparak çevresini surla çevirdim. Bu kiliseyi Aydınlatıcı Aziz Gregoire adına inşa ettim ve onu çok sayıda süsle güzelleştirdim... Ve Bexenc Manastırını kurdum, tekrar inşa ettim ve her türlü bağışla zenginleştirdim. Bu Aziz Gregoire Manastırı'nın gözeticisi bu durumları gözetsin".[141]

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

İçten ve dıştan altı adet yarım yuvarlak nişle hareketlendirilmiş poligonal planlı Holly Virgins Kilisesi'nin batısına bitişik olarak yapılmış jamatunun planı, alışılmış jamatun plan tiplerinden oldukça farklıdır. Doğu hariç üç yönden beden duvarı olmayan jamatun, kiliseye dışa açık kemerlerle revak şeklinde bitiştirilmiştir (Çiz.18). Batıda üçü serbest, doğuda ise duvara bağlı iki sütun üzerine atılan kemerlerin üst örtüyü taşıdığı galeri (revak) planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Günümüzde batıdaki üç serbest destek ve kemerler üzerine oturan üst örtü yıkılmıştır (Çiz.19). Uluhogian'dan aldığımız plan, Texier'in gravürü ve yerinde yaptığımız çalışmalarımız sonucu yapının, kuzey-güney doğrultusunda uzanan 3.00 x 4.30 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahip olduğunu ve üst örtüyü oluşturan aynalı tonozun üç yönden sütunlar üzerine oturan kemerlerle taşındığını öğrenmekteyiz. Batıda iki kemer açıklığı, kuzey ve güneyde ise birer kemer açıklığı bulunmaktaydı. Yapı plan ve üst örtüsüyle Ani'deki Saint Gregory Illuminator Kilisesi'nin batısına eklenen jamatuna benzemektedir.

Jamatunun günümüze gelebilen kısmı kilisenin batı duvarıyla bitişik örülmüş olan 4.30 m. uzunluğundaki doğu duvarıdır (Res.152). 0.60 m. kalınlığındaki bu duvar, kilisenin poligonal batı yüzeyinden kuzey ve güney yönlere doğru 0.80 m.

---

[141] Uluhogian, a.g.m., 403, d.n. 37.

taşıntı yapmaktadır (Res.153). Bu cephede yer alan 0.42 m. çapındaki duvara bitişik örülmüş iki sütundan güneydeki kısmen korunmuşken kuzeydeki duvar sütununun sadece kaidesi kalmıştır. Bu sütunlar üzerine oturan kemer başlangıçlarından ise kuzeydoğu köşedeki batıya doğru iç bükey yapan kemer başlangıcı günümüze gelebilmiştir (Res.154). Duvarın ortasında kiliseye girişi sağlayan 1.40 m. enindeki kapı yer almaktadır. Düz ve kaval silmelerle dikdörtgen bir çerçeve içine alınan girişin üstünde yuvarlak mazgal pencere bulunmaktadır. Bu pencerenin üstünden başlayan tonoz örtünün üç sıra taş örgüsü korunmuştur (Res.155).

2.4. Süsleme

Jamatundan günümüze gelen süslemeler kiliseye girişi sağlayan kapının etrafındaki çerçevede bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli kapının üst köşelerinde bugün kırılmış olan iki kuş figürü kabartma olarak işlenmiştir. Dikdörtgen çerçevenin en dışında bulunan düz silmenin yüzeyi baklava dilimleri ve bu dilimleri birbirine bağlayan küçük madalyonlar şeklinde süslenmiştir. İçe doğru kademelenen ikinci sıradaki kaval silmeler yan yüzeylerde süslemesiz yapılmıştır (Res.156).

Kapı alınlığının üstünde yer alan kaval silme, kuzey ve güney yönlerde onar adet küçük sivri nişle hareketlendirilmiştir. Bu nişlerin tam ortasında yüksek kabartma şeklinde yapılmış bir boğa başı bulunmaktadır. Çene kısmı kırılmış olan boğanın boynuzları ile kafasının bir kısmı seçilebilmektedir. Kapı çerçevesinin üstüne oturan iki sütunce arasındaki yuvarlak mazgal pencerenin etrafı, damla motifleriyle süslü bir madalyon içine alınmıştır (Res.157).

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının doğu duvarı 0.60 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan koyu kahverengi volkanik tüf taşının işlenmesiyle elde edilmiş düzgün kesme taş malzemeyle kaplanan duvarın ortası, kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir. Günümüze gelen kemer ve tonoz başlangıçlarında kullanılan malzemeden, üst örtünün de düzgün kesme taşlarla kapatıldığı anlaşılmaktadır.

KATALOG NO : 5.3.1.3

YAPININ ADI : HOLY APOSTLES KİLİSESİ (SURB ARAKELOK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : KARS – MERKEZ – OCAKLI KÖYÜ – ANİ ÖREN YERİ

RESİM : 158 – 190

ÇİZİM : 20 – 21

İNCELEME TARİHİ : 10.09.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Holly Apostles Kilisesi'nin (Kutsal Havariler) yapım tarihini veren kitabe, kilisenin içindeki güneydoğu köşe odasına geçişi sağlayan kapıda bulunmaktaydı. Kilisenin yıkılması nedeniyle günümüze gelemeyen bu bağış kitabesine göre Holly Apostles Kilisesi, 1031 tarihinde Vahram Pahlavuni'nin oğlu Ebul Amr tarafından kardeşi Grigor'un sağlıklı yaşaması dileğiyle yaptırılmış ve bağışlarla zenginleştirilmiştir. Kilisenin güney cephesine bitiştirilen jamatunun kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Doğu cephesi üzerinde bulunan kitabeler XIII. yy.'ın ikinci yarısına aittir ve jamatunun yapım tarihini veren kitabeler olmayıp, kent yönetimi ile vergi toplanmasını açıklayan yazıtlardır. Jamatunun mimari özellikleri ve bu kitabelerden yola çıkılarak XIII. yy.'ın ikinci yarısında inşa edildiği kabul edilmektedir.[142] Ancak çeşitli yayınlarda jamatun olarak tanıtılan bu yapının işlevi ve yapım tarihi tartışma konusu yapılmaktadır.[143]

---

[142] Lynch, *Armenia...*, I, 384; Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization,* Massachusetts, 1945, 68, 80; S. X. Mnatsakanyan, *Arxitektura Armjanskix Pritvorov (Ermeni Jamatun Mimarisi - Rusça),* Erivan, 1952, 77, 88-92; Thierry, "Notes...", 168,; Yücel, a.g.m., 8; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197, 485-486; Akşit, *a.g.e.*,83; Uluhogian, a.g.m., 394, 402; Karamağaralı, a.g.m., 103; M. Ahunbay, "Ermeni Mimarlığı ve Sanatı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, 540.

[143] Günümüzde Ani örenyerindeki kazı çalışmalarını sürdüren Sanat Tarihcisi Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı, jamatun olarak tanıtılan bu binanın 1193 tarihinde Minuçihr oğlu Maksud tarafından kilisenin güneyine Kervansaray olarak yaptırıldığını ileri sürmektedir. Bkz.; Karamağaralı, a.g.m.,102-103.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Holly Apostles Kilise ve jamatunu, Ani örenyerinin merkezinde yer almakta ve Büyük Katedralin kuzeybatısına düşmektedir (Res.158).

Kilise ile güney cephesine bitiştirilen jamatundan oluşan yapılardan kilisenin üst örtüsüyle birlikte duvarlarının büyük kısmı yıkılmış durumdadır. Yıkıntılar nedeniyle dolan iç mekanın planın çıkarmamız mümkün olmamıştır. Jamatun kiliseye göre daha sağlam durumda günümüze gelmiştir. Yapının batı yarısı üst örtüsüyle birlikte temel seviyesine kadar yıkılmış olup, doğu yarısı üst örtüsüyle birlikte ayakta kalabilmiştir[144] (Res.159).

Çeşitli yayınlarda Surb Arakelok Kilisesi olarak da tanıtılan yapılar, Türkçe yayınların çoğunda ve Ani'yi anlatan broşürlerde Selçuklu Kervansarayı olarak tanıtılmaktadır.[145]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

İşlevi ve yapım tarihi konusunda tartışmalar bulunan jamatun, mimari özellikleri ile doğu cephesinde bulunan bağış ve vergilerle ilgili kitabelere dayanarak XIII. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Jamatunun tarihçesi ve işlevi üzerinde yapılan tartışmalar, kilisenin tarihçesi kısmında ayrıntılı olarak anlatıldığı için burada tekrar etmeyeceğiz. Ancak kanaatimize göre, genel uygulama olarak jamatunların kiliselere sonradan bitiştirilmesi ve aynı zamanda kiliselere geçişi

---

Kars'ın Rus işgali altında bulunduğu XX. yy. başında Ani örenyerinde kazı çalışmaları yapan Rus bilimadamı N. Y. Marr, yapının Ani Başpiskoposu I. Sargis'in (1209-1211) veya II. Sargis'in (1245-1276) evi olarak kullanıldığı ve Holly Apostles Kilisesi'nin sahanlığı olduğunu bildirmektedir. Kars ve Ani tarihi üzerine geniş çaplı araştırmaları bulunan Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu bu görüşe karşı çıkmaktadır. Kırzıoğlu bu binanın kilisenin güney cephesine eklenmesi, girişinin doğu cephesinde bulunması ve Selçuklu özelliği gösteren süslemeleri örnek vererek kilisenin sahanlığı olamayacağını ileri sürmektedir. Ayrıca Ani'deki en gösterişli kervansaraylardan biri olduğunu vurgulamaktadır. Bkz.; Kırzıoğlu, *a.g.e.*, 60.

Fransız Sanat Tarihçi Dr. J. M. Thierry 1965 yılında yazdığı makalesinde bu binayı, Moğol Dönemi Müslüman mimarisinin muhteşem bir örneği olarak tanıtmaktadır. XIII. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirdiği ve jamatun olarak isimlendirdiği yapının hazine binası olarak kullanıldığını ileri sürmektedir. Bkz.; Thierry "Notes...",168.

[144]Yapılar, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 08.11.2002 tarih ve 1306 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[145]Kırzıoğlu, *a.g.e.*, 60; Akşit, *a.g.e.*,83; Karamağaralı, a.g.m., 103; Ahunbay, a.g.m., 540; Doran, a.g.m, 97-102; Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 58, 169, 179.

sağlayan ek mekanlar olması nedeniyle bu yapıyı jamatunlar içinde değerlendirmek mümkündür. Yapının mimarisinin Selçuklu üslubunu yansıtması, siyasi değişimlere paralel olarak yerel ustaların bu dönemde bölgeye hakim Türk kültürünün etkisinde kalmış olabileceğini göstermektedir.

2.2. Kitabeler

Jamatunun yapım tarihini veren kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Araştırdığımız jamatunlar içinde Holly Apostles Jamatunu, özellikle Türkiye topraklarındaki Ermeni mimarisinde kilisenin güney cephesine bitiştirilen ve giriş kapısı doğuda açılan tek örnektir. Bu uygulama genelde kilisenin batısına bitiştirilen ve girişi batı cephesinde bulunan uygulamaların aksinedir ve bu haliyle alışılmışın dışındadır (Çiz.20).

Kilisenin güney cephesine bitiştirilen jamatun dıştan 12.00 x 16.80 m. ölçülerindedir (Çiz.21). Yapı plan tipi itibariyle, üst örtüsü iki çift çapraz kemer üzerine oturan merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Jamatunun planı, duvarlardaki gömme sütunlar üzerine yaslanan iki bölümlü üst örtüsü ile merkezi plan tipinin nadir kullanılan bir versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapının batı cephesi 12.00 m. uzunluğundadır (Res.160). Bu cepheden günümüze gelebilen köşelerdeki duvar kalıntıları, cephenin uzunluğunu ve duvar kalınlığını alabilmemizde önemli bir veri olmuştur. Yapının kiliseye bitiştirildiği kuzey köşede üç taş sırası yüksekliğinde ve 1.20 m. uzunluğundaki duvar parçasının haricinde batı cephe temel seviyesine kadar tamamen yıkılmış durumdadır (Res.161).

Jamatunun 16.80 m. uzunluğundaki güney cephesinin batı yarısı tamamen yıkılmıştır (Res.162). Ortadaki fil payenin ikiye böldüğü jamatunun doğu yarısından, fil payenin yaslandığı duvar parçası ile güneydoğu köşede bulunan 2.20 m. uzunluğundaki duvar ayakta kalabilmiştir. Yıkılan duvarlar nedeniyle üst örtüyü taşıyan kemerler dıştan da görünebilmektedir. Jamatunun güney cephesinin zemini moloz döküntüleri nedeniyle dıştan yükselmiş durumdadır. Buna karşın güney cephe duvarı iç mekanın güneydoğusunda, temel seviyesinden itibaren iki taş sırası yüksekliğinde korunmuştur (Res.163).

12.00 m. uzunluğundaki yapının doğu cephesi, bazı bozulmalara rağmen günümüze yıkılmadan gelebilmiş tek cephedir. Mukarnas kavsaralı taç kapısı, duvar yüzeyinden içe girinti yapan yırtmaç nişler, pencere açıklıkları ve geometrik süsleme bordürleriyle oldukça hareketli bir cephe düzenlemesine sahiptir (Res.164). Ermeni

jamatun mimarisinde bizim rastlamadığımız bir uygulama olarak yapının kapısı doğu cephesinde bulunmaktadır. Belki bu uygulama kent dokusunun getirdiği bir zorunluluktan veya yapının farklı işlevlerde kullanılmasından kaynaklanmış olabilir.

Doğu cephesinin ortasında açılan kapının eni 1.50 m. dir. Atkı taşının düşmüş olmasından dolayı giriş açıklığının yüksekliğini almamız mümkün olmamıştır. Ancak eşik taşından itibaren mukarnas kavsaranın başlangıç noktasına kadar olan yükseklik 3.00 m. dir. Kapı açıklığını sınırlayan 0.40 m. enindeki kapı söveleri büyük ölçüde bozulmuş olup söveleri birbirine bağlayan atkı taşı da yerinden düşmüş durumdadır. Kapının üstünde dikdörtgen formlu bir pencere bulunmaktadır. Alt kısmı kırılmış olan 0.70 m. enindeki bu pencere muhtemelen atkı taşının üstünden başlamaktaydı (Res.165).

Girişin etrafı mukarnas kavsaralı anıtsal taçkapı formunda düzenlenmiştir. Dıştan dışa 2.85 m. genişliğindeki taçkapıyı dışta düz, içte yivli kaval silme sınırlandırmaktadır. Her biri 0.20 m. enindeki bu silmeler mukarnas kavsarayı üstte kuşatma kemeri olarak çevrelemekte ve kaş kemer şeklinde sonlanmaktadır. 6.25 m. yüksekliğindeki bu silmelerin alt kısımları mukarnas kavsaranın başlangıç hizasından itibaren bozulmuştur. Dış silmelerden sonra kapının iç yan yüzeyleri kırkbeş derecelik eğimle kapı sövesine kadar 1.30 m. girinti yapmaktadır. Yan kanatların ortası yırtmaç nişlerle hareketlendirilmiş olup, bu nişlerin üst kısımları üç dilimli mukarnasla taçlandırılmıştır (Res.166).

Taçkapının her iki yanında zeminden çatı hizasına kadar düşey bir şekilde uzanan ikişer adet yırtmaç niş bulunmaktadır. 0.55 m. eninde ve 0.30 m. derinliğindeki bu nişlerden dıştakilerin üst kısımları istiridye kabuğu, içtekilerin ise üç dilimli mukarnas şeklinde sonlanmaktadır. Bu nişlerin arasında kalan duvar yüzeyleri geometrik motiflerle bezenmiştir. Cephenin üst köşelerinde birer adet ince uzun dikdörtgen formlu mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Dış yırtmaç nişlerin üst yan köşelerinde açılmış bu pencerelerden kuzeydekinin dış kaplama taşları dökülmüştür. Kaş kemer şeklindeki kuşatma kemerinin üst köşelerinde açılan dairesel formlu iki adet mazgal pencerenin içleri dilimlendirilerek, anıtsal taçkapının üst köşelerinde bir hareketlilik oluşturulmuştur. Doğu cepheye bir bütün olarak baktığımızda doğu cephenin, tam olarak tespit edemediğimiz bir zaman içerisinde ve herhangi bir sebeple alt kısımlarının cephe yarısına kadar tahrip olduğu görülmektedir. Kaplama taşları dökülen bu kısımlardan güney tarafının zeminden cephenin yarısına kadar yenilendiği, kuzeyde ise herhangi tamirat çalışmasının yapılmadığı izlenebilmektedir (Res.167).

Jamatun kuzeyde gömme sütunlar üzerine yaslanan kemerlerle kilisenin güney cephesine bitiştirilmiş olup burada jamatuna ait ayrı bir duvar

bulunmamaktadır (Res.168). Jamatunun kuzeyinden günümüze doğu yarısındaki 6.50 m. uzunluğundaki kemer açıklığı gelebilmişken, batı yarısını kiliseye bitiştiren 6.50 m uzunluğundaki kemer, kilisenin duvarıyla birlikte yıkılmış durumdadır. Yıkılan bu kemerin, ortadaki gömme sütun üzerine yaslanan kemer başlangıcı hala izlenebilmektedir (Res.169). 1.60 m. enindeki bu kemerler kilisenin güney cephesinde açılan yırtmaç nişleri, süsleme şeritlerini, kaval silmeleri ve mazgal penceresini üst seviyede kapatmıştır. Jamatunun kiliseye sonraki bir dönemde bitiştirildiği, hem kullanılan malzemedeki farklılık hem de kilisenin güney cephesini kapatış biçiminden çok rahat bir şekilde anlaşılabilmektedir (Res.170). Günümüze gelen kuzeydoğu kemer açıklığının batısında, kiliseye geçişi sağlayan 1.60 x 2.40 m. boyutlarındaki dikdörtgen formlu kapı açıklığı yer almaktadır. Kilisenin güney haç koluna açılan 1.30 m. derinliğindeki kapının batı söve taşları dökülmüş, atkı taşı ise kırılmış durumdadır (Res.171). Kapının üstünde açılmış dikdörtgen formlu kilisenin mazgal penceresi jamatunun içinde kalmıştır.

Günümüze gelebilen şekliyle yapının üst örtüsünün dıştan ortada kubbe, yanlarda ise kırma çatı ile kapatıldığı anlaşılmaktadır. Kubbe ve çatının dış kaplama taşları çatı saçaklarıyla birlikte dökülmüş ve bunun sonucu üst örtüde kısmi tahribat oluşmuş durumdadır. Yapının batı yarısının üst örtüsü taşıyıcı sistemiyle birlikte tamamen yıkılmıştır (Res.172).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan 11.00 x 14.00 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı iç mekanın üstü, duvarlardaki sekiz gömme sütun üzerine yaslanan 0.55 m. enindeki iki çift çapraz kemer üzerine oturmaktadır (Res.173). Kuzey-güney duvarların ortasındaki gömme sütunlar birbirine bitişik yarım daire kesitli çifte sütun şeklinde yapılmışlardır. Buna karşın doğu ve batı duvarlarındaki gömme sütunlar tek olarak duvarlara bitiştirilmiştir (Res.174). Her biri 1.00 m. yarıçapındaki çifte gömme sütunlardan güneydekiler sağlam durumda günümüze gelmişken, kuzeydeki çift sütunun biri kırılmış durumdadır. Bu sütunlar zeminden 0.75 m. yüksekliğindeki köşeleri üç dizi mukarnas nişiyle pahlanmış beş köşeli kaidelerin üzerine oturmaktadır (Res.175). Gövde yükseklikleri 1.75 m. olan sütunların üst kısımlarında, kemerlerin yaslandığı her bir yüzeyi 0.75 m. enindeki üç yüzeyli sütun başlıkları bulunmaktadır. 0.80 m. yüksekliğindeki başlıkların köşeleri alttan yukarı doğru daralan üç sıra mukarnasla hareketlendirilmiştir.

Batı duvarındaki sütunlar duvarla birlikte yıkılmıştır. Buna karşın doğu duvarındaki iki gömme sütun sağlam durumdadır (Res.176). 0.75 m. yüksekliğindeki beş köşeli kaidelere oturan bu sütunların gövde yüksekliği 1.65 m. olup, üst kısımlarında 1.00 m. yüksekliğe sahip ve her bir yüzeyi 0.90 m. eninde olan üç köşeli sütun başlıkları taşımaktadır. Bu başlıklar üç kademe halinde alttan yukarı doğru

daralmaktadır. En üstteki köşeler iki sıra mukarnasla pahlanmıştır (Res.177). Gömme sütunlar duvar yüzeyinden 0.60 m. taşıntı yapmaktadır.

Doğu duvarının güneydoğu köşesinde dıştan düz silmelerle sınırlandırılmış ve içine haç işlemeli bir taş yerleştirilmiş olan 1.10 x 2.40 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu kör bir niş bulunmaktadır (Res.178). Kapının güneyinde günümüze büyük ölçüde bozulmuş olarak gelebilmiş bir duvar nişi açılmıştır. 0.15 m. enindeki dışta düz, içte yivli kaval silme ile sınırlandırılmış bu nişin üst kısmı yuvarlak kemer şeklinde düzenlenmiş olup duvar yüzeyine bir hareketlilik kazandırmıştır (Res.179). Kuzeydoğu köşede yer alan kör nişin ortası da haç işlemeli taşlarla doldurulmuştur. Dıştan düz ve kaval silmelerle sınırlandırılan bu nişin üst kısmı, güneydoğu köşedeki kör nişten farklı olarak yuvarlak kemer şeklinde düzenlenmiştir (Res.180).

Yapının üstü iki çift çapraz kemerin kesiştiği orta kare bölüm mukarnas kubbe ile örtülmüştür ve ortasında bir fener açıklığı bulunmaktadır. Bu kubbenin geçiş öğesi olmayıp düz ve kaval silmelerden oluşturulmuş kare bir kaide üzerinde kademeli olarak yükselen mukarnas dizilerinden oluşmaktadır (Res.181).

Orta kare mekanı örten mukarnas kubbenin dışında kalan yerlerde, çapraz kemerlerin kesişmesi sonucu kemerlerle duvarlar arasında kalan üçgen düz tavanlar oluşmuştur (Res.182). Her üçgen tavan kendi içinde üçe bölünmüştür. Kemerlerin kesişme noktalarında kalan yerlerde kareler oluşmuş, bu karelerin dışında ise ikişer küçük üçgen daha meydana gelmiştir. Üçgenlerin içindeki kare bölmeler, çapraz kemerlerle duvarlar arasına atılan düz kaidelerin üzerine oturtularak yükseltilmiş ve bu şekilde küçük üçgenlerden ayırt edilmiştir (Res.183). Üst örtüde kullanılan siyah ve kahverengi taşların değişik şekillerde almaşık olarak dizilmesi sonucu geometrik biçimler oluşmuş ve mukarnas kubbeyle birlikte çok canlı bir iç mekan görüntüsü meydana getirmiştir. Anlattığımız bu üst örtü jamatundan ayakta kalabilen doğu yarısına aittir. Batı yarısının üst örtüsü taşıyıcı sistemle birlikte tamamen çökmüş durumdadır.

İç mekan doğu cephede açılan ikisi dikdörtgen, ikisi daire şeklindeki dört mazgal pencere ile mukarnas kubbenin ortasındaki fener açıklığından gelen ışıkla aydınlatılmıştır. Bu aydınlatmanın haricinde diğer cephelerde olması muhtemel pencereler hakkında herhangi bir bilgiye ulaşmamız mümkün olmamıştır (Res.184).

Jamatunun orijinal zemin döşemesi, çöken üst örtü ve yıkılan duvarların moloz ve taş dökümleriyle kapanmış durumdadır.

2.4. Süsleme

Jamatunun doğu cephesi süsleme açısından oldukça zengindir. Taçkapının beş sıra halindeki mukarnas kavsarası süsleme amaçlı yapılmıştır. Kavsarayı oluşturan mukarnas dizileri yaprak, badem ve iki yüzeyli kanat formu şeklinde işlenmiştir (Res.185). Mukarnas kavsaranın kuzey başlangıcındaki yaprak formlu beş adet mukarnas dizisinin alt kısımları, kare panolar içine alınmış geometrik motiflerle süslenmiştir. Bu panoların içi oyma tekniğiyle girift halde işlenmiş halat örgü ve düzensiz çokgenlerden oluşan geçme motifleriyle doldurulmuştur (Res.186).

Taçkapının iki yanındaki duvar yüzeylerinde ikişer adet yırtmaç niş açılmıştır. Bu nişlerden dıştakilerin üst kısımları istiridye kabuğu motifi, içtekilerin ise üç sıra mukarnasla süslenmiştir. Yırtmaç nişlerin kenarlarında kalan duvar yüzeyleri çatı saçağından başlayıp zemine kadar devam eden geometrik şekillerle bezenmiştir. Kuzey ve güneyde üçerden altı adet olan bu süsleme şeritleri 0.50 m. enindedir. Dıştan ince bir kaytanla sınırlandırılan bu yüzeyler, simetrik bir şekilde tekrarlanan ve dikey olarak üç sıra halinde işlenmiş sekiz kollu yıldızlarla süslenmiştir. Sekiz kollu yıldızların kesiştikleri noktalarda yine simetrik olarak dört kollu yıldızlar oluşmuştur (Res.187).

İç mekanda üst örtüyü taşıyan gömme sütunların başlıkları mukarnaslarla süslenmiştir. En alt sırası yaprak formunda işlenmiş mukarnas dizisi sütunu yarım daire şeklinde kuşatırken üst sıralardaki badem ve kanat formlarından oluşan üç yüzeyli mukarnas dizileri yukarı doğru gittikçe daralmaktadır. Sütunların bağlandığı duvar yüzeyinde oyma tekniğiyle işlenmiş ve araları bitkisel motiflerle doldurulmuş haç işaretleri bulunmaktadır (Res.188).

Doğu duvarının iç yüzeylerinin muhtelif yerlerine haç işlemeli taşlar yerleştirilmiştir. Dıştan rumi ve palmet örgülü bir bordürle sınırlandırılan bu haçların etrafı, girift bir şekilde işlenmiş kıvrımdal ve bitkisel motiflerle bezenmiştir (Res.189).

Yapının iç örtüsü iki renk taş almaşıklığının kullanılmasıyla oluşturulmuş geometrik şekillerle bezenmiştir. Siyah ve kahverengi taşların düzenli bir şekilde yerleştirilmesiyle altıgenler, beşgenler ve kesiştikleri noktalarda üçgenler, kare içine alınmış sekiz kollu yıldızlar oluşturularak üst örtüde bir hareketlilik oluşturulmuştur (Res.190).

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının beden duvarları batı ve güneyde 0.90 m., doğuda 1.60 m. kalınlında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. Siyah ve kahverengi volkanik tüf taşlarının işlenmesiyle oluşturulmuş düzgün kesme taşlarla kaplanan duvarların ortası, kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir.

Kuzey duvarı olmayan jamatunun batı ve güney beden duvarları yıkılmıştır. Günümüze gelebilen doğu duvarı ile iç mekanda iki renkli taşların kullanılması sonucu meydana gelen renk almaşıklığı yapıya bir canlılık kazandırmıştır.

Yapıda tuğla malzeme kullanılmamıştır.

KATALOG NO : 5.3.1.4

YAPININ ADI : HOROMOS MANASTIRI (KOŞAVANK) KUZEY JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : KARS – MERKEZ – OCAKLI KÖYÜ –KOŞAVANK ÖRENYERİ

RESİM : 191 – 232

ÇİZİM : 22 – 24

İNCELEME TARİHİ : 11.09.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Ermeni tarihçilerin verdiği bilgilere göre Horomos Manastırı, İmparator I. Romanos Lekapenos (920-944) zamanında Bizans topraklarından sürülen Ermeni keşişler tarafından kurulmuştur. Hovhannes Baba isimli bir keşişin Bizans'tan kaçan keşişlerin kalabilmeleri için 931-936 yılları arasında yaptığı barınaklar bu manastırın çekirdeğini oluşturmuştur. Bizans İmparatorluğu'ndan kaçan bu keşişler Yunanca papaz anlamına gelen "Horom Erec" diye adlandırılmış ve manastır Horomosivank (Yunan Manastırı) olarak ün salmıştır.[146]

Bu büyük manastırın yayıldığı alan birbirinden bağımsız iki ana gruptan oluşmaktadır. Aşağı grup olarak nitelenen ve Arpaçay'ın kenarındaki çayırlık düz alanda bulunan üç yapı birinci grubu oluşturmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda birbirinden bağımsız olarak sıralanan yapılardan en batıdaki, 930-953 yılları arasına tarihlendirilen Surb Menas Kilisesi'dir. Bu kilisenin doğusunda bulunan ve kitabelere göre 1013-1020 yılları arasına tarihlendirilen Saint George Kilisesi, I. Gagik (989-1020) zamanında inşa edilmiştir. En doğudaki üçüncü yapı kilise olmayıp, III. Aşot'un mezar şapeli olarak 977 tarihinde yapılmıştır. Manastırın ilk yapılarını oluşturan bu grupta jamatun bulunmamaktadır [147]

---

[146] Lynch, *Armenia...*, I, 390; Thierry, "Notes...-1964", 169; J. M. Thierry, *Le Couvent Armenien d'Horomos,* Louvain-Paris, 1980, 1 v.d.

[147] Nersessian, *Armenia...*, 72; Lynch, *Armenia...*, I, 389-390; Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture,* New York, 1965, 234; Thierry, *a.g.e.*, 71-81; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 537.

İkinci ana grup, alt grubun yaklaşık 300 m. güneyindeki tepenin sırtında kompleks halde inşa edilmiş yapılardan oluşmaktadır (Res.191). Bu grubun temel yapısı olan Saint Jean Kilisesi ile batısına eklenen jamatunun, Ermeni tarihçilerin verdiği bilgiler ve bir kitabeye dayanarak Kral Yovhannes Smbat (1020-1042) tarafından 1038 tarihinde inşa ettirildiği kabul edilmektedir. Ancak kitabeye rağmen jamatunun inşa tarihi üzerinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konu jamatunun tarihçesi anlatılırken detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Horomos, X. yy. sonu XI. yy.'ın ilk yarısında Bagratlı krallarının gömüldüğü önemli bir manastır olmuş ve bağışlarla zenginleşmiştir.[148] Jamatunun merkezi kare mekanının üzerindeki sekiz sütunun taşıdığı çan kulesi, jamatunla birlikte inşa edilmeyip 1296 tarihinde sonradan bu yapıya eklenmiştir.[149]

Bizans İmparatoru IX. Konstantin Manomakhos (1042-1054) Ani Bagratlı Krallığı'na 1045 tarihinde son vererek bu toprakları Bizans'a katmıştır. Ancak bu çok uzun sürmemiş ve 1064 tarihinde Ani ve çevresi Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Selçuklu Devleti'ne bağlı Şeddadoğulları ile Gürcüler arasındaki savaşlar sonucu zaman zaman el değiştiren Ani ve çevresinde bir istikrar sağlanamamış, bu nedenle de Horomos Manastırı'nda yüzyılı aşkın bir süre (XI. yy. sonu-XII. yy.'ın ilk yarısı) inşaat faaliyeti ve gelişme olmamıştır. Ani ve çevresi Gürcü Spalasar (Başkomutan) Zakare tarafından 1200 tarihinde ele geçirilmiş ve bu hakimiyet 1236 tarihine kadar devam etmiştir. Spalasar Zakare bu dönemde Sirak Bölgesi'nin yönetimini bir Ermeni Sülalesi olan Vacutean'lara bırakmıştır. XII. yy. sonundan itibaren Horomos Manastırı'nın tekrar canlandığı ve çeşitli ek mekanlar inşa edilerek büyüdüğü görülmektedir.[150]

Jamatunda bulunana kitabelerden manastırın XII. yy. sonundan itibaren Ani'li zengin aileler tarafından yönetildiği ve maddi ihtiyaçlarının bu aileler tarafından

---

[148] Lynch, *Armenia...*, I, 390; Jurgis Baltrusaitis, *Le Probleme de l'ogive en Armenie et Georgie,* Paris, 1936, 17, 33; Rene Grousset, *Histoire de L'Armenie des Origines a 1071,* Payot-Paris, 1947, 519; Thierry, *a.g.e.*, 8.

[149] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 30.

[150] Ayrıntılı bilgi için bkz.; Grousset, *a.g.e.*, 574 v.d.; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev.: Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, 172-173, 185-186; Barthold, a.g.m., 435; Thierry, *a.g.e.*, 3; Kırzıoğlu, *a.g.e.*, 6-10, 40-85; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Ankara, 1990, 28-31; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev.: Fikret Işıltan), Ankara, 1991, 291, 309, 318; Merçil, *a.g.e.* 52, 203; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* Ankara, 1993, 61-62; Mehmet Altan Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi,* Ankara, 1993, 255-258; E. Denison Ross ve bşk., "Şeddad" mad., *İ. A..*, XI, İstanbul, 1997, 381-382; Karamağaralı, a.g.m., 102; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul, 1998, 93-97; Erol Kürkçüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hakimiyetinde Ani", *Ermeni Araştırmaları,* IV,

karşılandığını öğrenmekteyiz. Yine bağış kitabelerinden 1174 ile 1336 tarihleri arasında bu manastırda görev yapmış sekiz başrahibin ismi tespit edilmiştir. Bu uzun dönem boyunca manastır el yazma kitapların üretildiği bir katiplik merkezine dönüşmüş, aynı zamanda inşaat faaliyetleri de hız kazanmıştır. İlk olarak Saint Jean Kilisesi'nin güney duvarına bitişik olarak 1215 tarihinde Kutlu Hatun tarafından Annesi Ruzukan için, Piskopos Sargis denetiminde iki katlı bir mezar şapeli yaptırılmıştır. Hecup Varham'ın kızı Ani Hatun tarafından bu şapelin güney duvarına bitişik olarak ikinci bir şapel inşa ettirilmiştir. Şapelin kapı alınlığındaki kitabeye göre Ani Hatun, aynı zamanda büyük para ve güç harcayarak manastır yapılarını tamir ettirmiştir. Tarih vermeyen kitabedeki isimlerden yola çıkılarak bu şapel ve tamiratın XIII. yy.'ın ikinci çeyreğinde yaptırıldığı kabul edilmektedir. Kilisenin kuzeydoğu köşesine bitiştirilen iki katlı mezar şapeli ise, günümüze gelemeyen bir kitabeye göre 1305 tarihinde Ter Dawit tarafından yaptırılmıştır. Bu şapel Ruzukan'ın iki katlı mezar şapelinin planını tekrarlamaktadır.[151]

Saint Jean Kilisesi, jamatun ve şapellerden oluşan yapılar topluluğunun güneybatısında "Rölik Evleri"[152] olarak adlandırılan ve orijinal üç yapıdan oluşan ikinci bir grup bulunmaktadır. Farklı boyutlardaki üç kare yapıdan oluşan bu grubun kuzeybatı köşesinde, yönetici Vace Vacutean'ın eşi Mama Hatun ile birlikte 1229 tarihinde yaptırdığı rölik odası bulunmaktadır. Yapım tarihini veren giriş kapısının alınlığındaki kitabe günümüze gelememiştir. Doğuda zengin bir soylu olan Ariwc'in 1277 tarihinden önce yaptırmış olduğu ve doğu duvarında bir niş bulunan ikinci rölik odası bulunmaktadır. Aynı zamanda kilise meclisinin toplantı salonu (synod) olarak da kullanılan bu bina, mimari ve süsleme özelliklerinden yola çıkılarak XIII. yy. ortasına tarihlendirilmektedir. Bu iki rölik odasına geçişi sağlayan üçüncü yapı jamatun olup, günümüze gelemeyen batı penceresinin etrafındaki kitabeye göre Ariwc ve eşi Seda tarafından 1277 tarihinde inşa ettirilmiştir.[153]

Horomos Manastırı XIV. yy.'ın ikinci yarısından itibaren bir çöküş dönemi içine girmiş ve kısa bir süre sonra da terk edilmiştir. XVII. yy. sonuna kadar bu manastırla ilgili bilgi verecek herhangi bir kitabe veya yazılı kaynağa ulaşmamız mümkün olmamıştır. Kars ve çevresi, Osmanlı Devleti'nin 1639 tarihinde İran'la

---

[151] Thierry, *a.g.e.*, 49-58.

[152] Rölik: Kutsal kalıntı, mukaddes emanet. Hıristiyanlıkta bir azizin veya din şehidinin bir parçası veya kullandığı eşyasına verilen isim.

[153] Baltrusaitis, *a.g.e.*, 19-29; Thierry, "Notes...-1964", 169-170; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 538; Thierry, *a.g.e.*, 59-69; Christina Maranci, *Medieval Armenian Arhitecture Constructions of Race and Nation*, Leuven-Paris, 2001, 178-194.

yapılan barış antlaşmasına[154] kadar geçen üç yüzyıl boyunca devamlılık gösteren siyasi bir istikrara kavuşamamıştır. Bölgedeki Osmanlı hakimiyetiyle birlikte Horomos Manastırı tekrar canlanmıştır. Günümüze gelemeyen keşiş hücreleri ve iki yapı grubunu birbirinden ayıran galeri kısmının kapı alınlığında bulunan kitabeler, manastırın XVII. yy. sonundan itibaren tekrar faaliyete geçtiğini bildirmektedir. 1685 tarihli bir kitabeye göre Diyarbakır'dan (Tigranakert) gelen Vardapet Daniel, Horomos Manastırına gelerek burada bir topluluk oluşturmuş ve Saint Jean Kilisesi ile yıkılan duvarları tamir etmiştir.[155] Diğer bir kitabe manastırın başrahibi Vardapet Hovhannes Samb'ın, 1788 tarihinde dış duvarlar ile kuzey jamatunun üzerindeki çan kulesini tamir ettirdiğini ve su kanalları yaptırarak manastırın su ihtiyacını karşıladığını bildirmektedir. Vardapet Grigor, bozulan bazı ek mekanları 1868-1871 yılları arasında yeniden tamir ettirmiştir. Kars 1877 tarihinden itibaren Rus işgali altına girmiştir. I. Dünya Savaşı sonuna kadar Rus işgali altında etkinliğini sürdüren Horomos Manastırı, 1918 tarihinde Rusların Kars'ı boşaltmasıyla birlikte terk edilmiştir.[156]

Manastır yapıları uzun yıllar göçebeler tarafından geçici barınak olarak kullanılmıştır. Günümüzde askeri alan içinde korunan manastıra ancak özel izinle girilebilmektedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Horomos Manastırı, Kars'ın 41 km. doğusunda yer alan Ocaklı Köyü'nün 7 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Koşavank örenyeri olarak da bilinen manastır Arpaçay'ın batı kıyısında kurulmuştur.[157] 1911 yılında çekilmiş eski bir resimde, manastırın etrafında oluşmuş bir köy yerleşiminin bulunduğu görülmektedir (Res.192).

Horomos Manastırı değişik zamanlarda yapılmış iki ana gruptan oluşmaktadır. Jamatun bulunmayan ve Arpaçay'ın ölü kolu üzerinde inşa edilmiş alt grupta bulunana üç yapıdan Surb Menas ile Saint George Kilisesi, kubbelerinde

---

[154] Bu barış antlaşması, Osmanlı Padişahı IV. Murat'ın İran'a karşı yaptığı iki sefer sonucu (Revan-1635 ; Bağdat-1638) 19 Eylül 1639 tarihinde imzalanmıştır. İstanbul'a gelen Mehmet Kuli Han ile imzalanan İstanbul Antlaşması'na göre, Bağdat Osmanlı Devleti'nde kalırken Revan İran'a bırakılmıştır. Bkz.; Joseph von Hammer, *Osmanlı Tarihi,* (Çev.; Mehmet Ata), II, İstanbul, 1992, 405-407, 420-421, 423.

[155] Lynch, Brosset'in okuduğunu belirttiği bu kitabeye dayanarak manastırın 1652 tarihinde tekrar faaliyete geçtiğini bildirmektedir. Bkz.; Lynch, *a.g.e.,* 388.

[156] Lynch, *a.g.e.,* 388-389; Thierry, *a.g.e.,* 5-7, 83-85; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 537.

[157] Erinç, *a.g.e.,* 91; Yücel, *a.g.e.,* 139; Saraçoğlu, *a.g.e.,* 308, 310; Atalay-Mortan, *a.g.e,* 312-313; Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 45, 174.

kısmi çöküntüler olmasına rağmen günümüze sağlam durumda gelmişlerdir. III. Aşot'un mezar şapelinin duvarları büyük ölçüde yıkılmış olup, sadece apsis kısmı ile kuzey duvarının bir bölümü ayaktadır. Esas konumuzun jamatunlar olması nedeniyle alt gruptaki yapıların detayları anlatılmayacaktır. Ancak jamatun bulunan ikinci ana gruptaki (Saint Jean Kilise kompleksi) yapılarla karıştırılmaması için, alt grupta bulunan yapıların toplu bir fotoğrafını vermekte fayda bulunmaktadır. (Res.193).

Arpaçay'ın batı kıyısındaki tepenin sırtında oluşturulmuş ikinci ana grup, dıştan bir çevre duvarıyla kuşatılan iki ayrı yapılar topluluğundan meydana gelmektedir (Çiz.22). İlk yapılar topluluğunun çekirdeğini Saint Jean Kilisesi oluşturmaktadır. Kilisenin batısına bitişik olarak yapılmış jamatun ile kilisenin kuzey ve güney cephelerine eklenen üç şapel, Saint Jean Kilise kompleksinin diğer yapılarıdır. Günümüzde kilisenin kubbesi ile kuzeydoğu duvarı yıkılmıştır. Bu yapının kuzey duvarına bitişik olarak yapılmış iki katlı mezar şapeli tamamen yıkılmış olup, yapının bulunduğu yer moloz yığınları ile dolmuştur. Şapeller içinde günümüze en iyi durumda gelen Ruzukan'ın Şapeli'dir. Yapının sadece dış kaplama taşları dökülmüştür. Bu şapelin güney duvarına bitişik inşa edilmiş Ani Hatun Şapeli'nin sadece apsis kısmı ayaktadır. Yapılar topluluğunun içinde en sağlam durumda olanı jamatun ve onun merkezi kare mekanının üzerindeki çan kulesidir (Çiz.23). Jamatunun güney cephesinin kaplama taşları tamamen, diğer cephelerin kaplamaları ise yer yer dökülmüş durumdadır (Res.194).

Saint Jean Kilise kompleksinin güneybatısında inşa edilmiş iki rölik odası ve bu yapılara geçişi sağlayan bir jamatun bulunmaktadır. Vacutean'ın Rölik Odası'nın üst örtüsü ile kuzey duvarı tamamen yıkılmıştır. Doğudaki Ariwc'in Rölik Odası'nın üst örtüsünde kısmi çöküntüler oluşmuştur. Güney ve doğu cephesinin kaplama taşları tamamen dökülen yapının güneybatı köşe duvarı yıkılmış durumdadır. Bu üç yapıdan günümüze en sağlam olarak geleni Ariwc Jamatunu'dur. Bina batı girişi ile güney cephe duvarının orta kısmı yıkılmış olarak günümüze gelebilmiştir. Diğer iki yapıya göre üst örtüsü oldukça iyi durumdadır (Res.195).

Her iki yapı grubunun da batısında bağımsız olarak inşa edilmiş misafirhane ve keşiş hücreleri tamamen yıkılmış olup, temel seviyesindeki kalıntılar otlarla kaplanmıştır (Res.196). Yapıları dıştan kuşatan çevre duvarının sadece kuzeydoğu kısmı ayaktadır. Kilisenin doğusundaki mezarlıktan ise hiçbir iz kalmamıştır.[158]

---

[158] Manastır yapıları, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Gayrımenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 13.02.1981 tarih ve A-2757 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Horomos Manastırı üzerindeki en geniş kapsamlı araştırma J. M. Thierry tarafından gerçekleştirilmiştir. Kendinden önceki seyyahların ve araştırmacıların verdikleri bilgileri birleştirmiş ve kendi gözlemlerini de katarak 1980 yılında bu manastırla ilgili bir kitap yayınlamıştır. Kitabelerin çözümlenmesinde ve jamatunun tarihçesini belirlemede bu kitaptan yararlandık. Ayrıca, Mnatsakanyan'ın 1952 yılında Rusça yayınlamış olduğu "Ermeni Jamatun Mimarisi" adlı kitap, jamatunlar üzerine yayınlanan tek eserdir. Yazar, kitabında geniş bir yer verdiği bu manastırı görmediğini ve Lynch'in tasvirlerinden faydalandığını ifade etmektedir.[159]

Jamatunun dış cepheleri ile iç mekanındaki duvar, kemer ve üst örtüye dağılmış toplam 44 adet kitabe tespit edilmiştir. İç mekandaki kitabeler günümüze sağlam durumda gelmişken, dış cephelerdeki kitabelerin çoğunluğu cephe kaplama taşlarının dökülmesi sonucu kaybolmuştur.

Dış cephelere dağılmış 17 kitabenin 10 tanesi batı cephede yer almaktadır. Bu kitabelerden 9 tanesi bağış 1 tanesi ise inşa kitabesidir. Kitabelerden 2 tanesi güney cephede, 5 tanesi de kuzey cephede bulunmaktadır. Kuzey cephede bulunan 1198 ve 1206 tarihli iki kitabe, manastıra getirilen su kanalının inşasını anlatırken, geriye kalanların hepsi bağış kitabesi olarak duvarlara kazınmıştır. Kapı alınlığındaki inşa kitabesi dışında kalan 16 kitabe 1174-1273 yılları arasını kapsamaktadır.

Jamatunun içinde bulunan toplam 27 adet kitabe 1195-1280 yılları arasını kapsamaktadır. Bunlar inşa veya tamir kitabesi olmayıp, kendilerine dua edilmesi veya manastıra gömülmek için çeşitli mal ve arazi gelirleriyle bağış yapan kişilerin yazdırdıkları kitabelerdir.

Jamatunun yapım tarihini veren kitabe, yapının batı cephesinin ortasındaki kapının alınlığında bulunmaktadır. Bu kitabeye göre jamatun kiliseyle aynı tarihte Kral Hovhannes Smbat tarafından 1038 tarihinde yaptırılmıştır. Kitabenin 1038 tarihini vermesine rağmen Thierry, dört sebepten dolayı jamatunun bu tarihte inşa edilmeyip daha sonraki bir dönemde kiliseye eklendiğini ileri sürmektedir.

Bu sebeplerden en önemlisi, kitabenin olağandışı ve alışılmışın dışında yazılmış olmasıdır. Kural olarak diğer kitabelerdeki gibi giriş cümlesinin "Ben Hovhannes...bu kiliseyi jamatunu ile inşa ettim" şeklinde başlaması gerekirken böyle olmayıp, "Ben Hovhannes... Jamatunu ile inşa ettiğim kiliseme, üzüm bağımı

---

[159] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 30, 34.

ve yüz yük tuz verdim..." şeklinde başlamasıdır. Bundan, kitabenin başka bir yapıya ithaflı olduğu sonucu çıkmaktadır.

Yapının planı dört serbest desteğin üst örtüyü taşıdığı merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Bu plan tipinin Ermeni mimarisinde görüldüğü en erken örnek, Ermenistan'ın Aparan İlçesi Bujakan Köyü'nün kuzeyindeki ormanlık yamaçta bulunan 1167 tarihli Teğenyats Manastırı'ndaki jamatundur. Bu jamatunu, Ermenistan'ın çeşitli bölgelerine dağılmış bulunan Sanahin (1181), Goşavank (1197), Ağartsin (1201) ve Makaravank (1224) manastırlarının jamatunları takip etmektedir. Yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere bu plan tipi, XII. yy. sonundan önce Ermeni mimarisinde karşımıza çıkmamaktadır.

Diğer iki sebep; Horomos Manastırı kuzey jamatunu ile XII. yy sonu XIII. yy. başına tarihlendirilen dört serbest destekli jamatunların merkezi kare mekanının üzerini örten çadır formundaki kubbelerin ve köşe bölmelerinin üzerini içten kapatan düz taş plakaların kullanılmasıdır. Aynı şekilde bu yapılarda kullanılan süsleme unsurları ile yoğun mukarnas kullanımının birebir örtüşmesi, bu yapının tarihlendirilmesindeki bir diğer önemli etkendir.

Mnatsakanyan'ın kitabında vurguladığı; "*Yapım kitabesinin kilise ile jamatunun aynı zamanda yapılmış olduğunu göstermesine bakmayarak, bu iki kuruluşun konstrüktif olarak birbiriyle bağlantısı yoktur ve jamatun kiliseye sonradan eklenmiştir*" cümlesi Thierry'nin bu görüşlerini desteklemektedir.

Yukarıda sayılan sebeplerden dolayı bu jamatun XII. yy. sonuna tarihlendirilmektedir.[160] Yerinde yaptığımız incelemelerimiz sırasında, bu iki yapının aynı tarihte yapılmadığını gösteren çok sayıda mimari delile rastlanmıştır. Bu konu jamatunun mimarisi anlatılırken ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Ani Hatun Şapeli'nin kapı alınlığında bulunan fakat günümüze gelemeyen bir kitabeye göre XIII. yy.'ın ikinci çeyreğinde manastır yapılarının büyük maddi güç harcanarak onarıldığı belirtilmektedir. Ancak jamatunun bu onarımda tamir görüp görmediği açık değildir.[161] Bir diğer tamir kitabesi XVIII. yy. sonuna aittir. Kitabede manastırın başrahibi Hovhannes Samb'ın, 1788 tarihinde jamatunun merkezi kare mekanının üzerindeki çan kulesini tamir ettirdiği bildirilmektedir. Bu onarımda jamatunun başka kısımlarının onarıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.[162]

---

[160] Mnatsakanyan, *a.g.e,* 34, 37-76; Thierry, *a.g.e.,* 15-48; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 530, 537-538, 552, 568-569.

[161] Thierry, *a.g.e.,* 58.

[162] *A.g.e.,* 83-84.

2.2. Kitabeler

Kilise ile jamatunun aynı tarihte yapıldığını bildiren kitabe, jamatunun batı cephesinin ortasında bulunan kapının alınlığında yer almaktadır. Kitabenin bu jamatuna ait olmadığı yönündeki görüşleri yukarıda verdiğimiz için burada tekrarlamayacağız. Dokuz sıra halinde kazıma tekniğiyle yazılmış olan kitabe, yukarıdan aşağıya doğru genişlemektedir (Res.197).

Asıl Metin:

ԻՆՋԷԹՈՒՀԱԿԱՆԻՍՀԱՑ
ՈՑԵՏՈՒԵՍՑՈՎԱՆՆԷ ՍՇԱՀԱՆՇԱՀՈՐԴԻԳ
ԱԳԿԱՇԱՀԱՆՇԱՀԻՋԻՄԱՑԳԻՆՈՐԻԿՈՂԲՑԻՄԵԿԵԼԵՑԻՍԻ
ՍՈՒՐԲՑՈՎԱՆՆԷ ՍՋՈՐՇԻՆԵՑԻԻՎԱՆՍՍՀՈՒՎՄՈՍԻՀԱՆԴԵՐՋԺԱ
ՄԱՏԱՄԲՍԵՒՀԱՐԻՒՐԲԵՌՆԱԼՑԱՄԵՆԱՑՆԱՄԻԱՋԱՏՑԱՄԵՆԱՑՆՋԱՐԷ
ԻՀԱՑՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՏԵԱՌՆՊԵՏՐՈՍԻԵՒՑԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆՈՒՒՏԻՍՀԱԻՐ
ՅՈՎԱՆՆԻՍԻԱՐԴԵԹԷՈՒՋԿՆԻՄԵՐՀԱԿԱՌԿԱԱՑՍՄԳՐՈՑՍԵՒԻՄՊԱՐԳԵՐԱՑՍՊԱՐ
ՏԱԿԱՆԼԻՅԻՄԵԼԱՑԻՄՈՅԱՌԱՋԻԱՍՏՈՒՈՑԵՒՑԺՀԱՑՐԱՊԵՏԱՑՆՈՐԻՆԻԿԻԱՆՋՈՎԵԱԼԵԼԻ
ՅԻԻԿԵԱՆՍԵՒՄԱՀԻՍԿՈՐՀԱՍՏԱՏՈՒՊԱՀԵՆՋԳԻՐԱՐՋԱՆԻԸՆԾԱՅԻՅՍԱՒՐՀՆԵՍՅԻՆԻՋՐԻՍՏՈՍԵ։

Türkçe Anlamı:

"487 (1038), Ben Hovhannes Sahansah, Gakik Sahansah'ın oğlu. Horomos Manastırı'nda, jamatunu ile inşa ettirdiğim kilisem Saint Jean'a Kolb'daki üzüm bağımı ve ayrıca her seneki bütün vergilerden uzak yüz yük tuz verdim.Ter Petros'un patrikliğinde ve Hovhannes Baba'nın yüksek mevkili papazlığının yönetiminde... ".[163]

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan dikdörtgen planlı Saint Jean Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, 14.60 x 19.30 m. ölçülerinde olup dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.24). Orta kare mekandaki dört serbest destek ile duvarlardaki oniki gömme sütunun üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Jamatunun batı cephesi 14.60 m. uzunluğundadır (Res.198). Cephenin ortasında jamatuna geçişi sağlayan 1.50 x 1.80 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu kapı yer almaktadır. Kapı açıklığı kenarlarda 0.30 m. enindeki tek parça blok taştan oluşan iki söveyle sınırlandırılmıştır. 0.80 m. yüksekliğindeki tek parça atkı taşı, aynı zamanda yuvarlak kemerli kapı alınlığı şeklinde düzenlenmiş olup üzerinde dokuz satırlık bir kitabe yer almaktadır. Söveler ve kapı alınlığı dıştan demet sütunceler üzerine yaslanan 0.30 m. enindeki düz bir silmeyle çevrelenmiştir. Silme ve demet sütunceler yüzeyden 0.40 m. taşıntı yapmaktadır (Res.199). Kapının üst orta hizasına

---

[163] *A.g.e.*, 26.

gelecek şekilde açılmış olan mazgal pencere, 0.30 x 1.10 m. ölçülerinde dikdörtgen bir forma sahiptir. Bu iki açıklık dışında batı cephede hareketlilik sağlayacak başka bir unsur bulunmamaktadır. Cephenin üst orta kısmı, dıştan doğu-batı doğrultusunda uzanan beşik çatıya bağlı olarak üçgen alınlık şeklinde sonlanmaktadır. Cephe boyunca devam eden çatı saçağının kuzey tarafı dökülmüştür. Aynı şekilde cephenin dış kaplama taşlarının büyük oranda dökülmesi sonucu, cephenin dış zemin kodu yaklaşık 1.00 m. yükselmiş durumdadır.

19.30 m. uzunluğundaki güney cephenin dış kaplama taşları tamamen dökülmüştür. Cepheden günümüze doğu tarafının çatı saçakları bozulmadan gelebilmiştir (Res.200). Orta ve doğuda açılmış iki adet yuvarlak mazgal pencere ile orta mazgal pencerenin üst hizasındaki üçgen alınlıkta bulunan dikdörtgen mazgal pencere güney cepheye bir hareketlilik kazandırmıştır. Yapının güneybatı köşesinde açılmış olan ikinci bir kapıdan jamatuna geçiş sağlanmaktadır. 1.70 x 2.20 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu kapının düzgün kesme taşlarla örülerek oluşturulmuş söveleri dökülmüş olup, sadece beş parça blok taştan oluşan atkı taşı günümüze sağlam olarak gelebilmiştir. Dökülen dış kaplama taşları kapı açıklığı ile cephenin zemin kodunu yaklaşık 1.50 m. yükseltmiştir (Res.201). Güney cephe doğuda kilisenin güneybatı köşesine dıştan bitiştirilmiştir. Bu eklemeyle birlikte kilisenin güneybatı duvarının 1.50 m. lik kısmı çatı saçağıyla birlikte düşey olarak zemine kadar kapanmıştır. Jamatunun güney cephesi, kilisenin güneybatı köşesinden güneye doğru 1.40 m. taşıntı yapmaktadır (Res.202).

Kilisenin 11.50 m. uzunluğundaki batı duvarı, aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır (Res.203).Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır. Jamatun kilisenin batı cephesine, ikisi ortada ikisi köşelerde yer alan ve kilisenin duvar yüzeyinden 0.95 m. çıkıntı yapan 1.10 m. genişliğindeki dört duvar payesi ile bu duvar payelerinin üzerine kuzey-güney doğrultusunda yaslanan üç yuvarlak kemerle bitiştirilmiştir. Bu duvar payelerinin batı yüzeylerine bitişik olarak yapılmış dört gömme sütun bulunmaktadır. Jamatunun eklenmesiyle kilisenin batı cephesi jamatunun içinde kalmış ve kiliseye ışık veren batı mazgal penceresi kapanmıştır. Duvarın ortasında bulunana ve kiliseye geçişi sağlayan 1.70 x 2.70 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu kapı açıklığı, günümüzde moloz taşlarla doldurularak kapatılmış durumdadır (Res.204).

Jamatunun kuzey cephesi 19.30 m. uzunluğundadır ve diğer cephelere nazaran günümüze en sağlam durumda gelen cephedir (Res.205). Bu cephenin orta hizasında birbirine simetrik olarak açılmış üç adet yuvarlak mazgal pencere ile orta mazgal pencerenin üst hizasındaki üçgen alınlıkta bulunan dikdörtgen mazgal pencere dışında başka bir açıklık bulunmamaktadır. 0.50 m. çapındaki yuvarlak mazgal pencerelerin etrafı dairesel üç kaval silmeyle duvar yüzeyinden içe doğru

kademelendirilmiştir. Bu pencerelerden ortadaki sağlam durumda iken, diğer ikisinin dış kaplama taşları dökülmüştür (Res.206). Oldukça sade tutulmuş cephenin dışa çıkıntı yapan çatı saçakları günümüze sağlam durumda gelmiş olup, cepheye kısmi bir hareketlilik sağlamaktadır. Pencerelerin alt seviyesindeki dış kaplama taşları dökülmüş ve bu döküntüler cephenin dış zemin kodunu yükseltmiştir. Kuzey cephe, doğuda kilisenin kuzeybatı köşesine dıştan bitiştirilmiştir. Bu eklemeyle kilisenin kuzeybatı duvarının 1.50 m. lik kısmı düşey olarak zemine kadar kapanmıştır. Kilisenin çatı saçağı jamatunun üst örtüsünün içinde kaybolmuştur. Jamatunun kuzey cephesi, kilisenin kuzeybatı köşesinden kuzeye doğru 1.40 m. taşıntı yapmaktadır (Res. 207).

Bir bütün olarak jamatunun doğu tarafına bakıldığında; jamatuna ait bir duvarın bulunmaması, jamatunun kiliseye bitiştirilmesiyle kilisenin kuzeybatı-güneybatı köşelerinin düzgün kaplama taşları ve çatı saçaklarının jamatunun bitiştirilen duvarları tarafından kapatılması, kilisenin batı cephesiyle birlikte batı mazgal penceresinin de jamatunun iç mekanında kalması, kiliseye ait dış örtünün batı kısmının jamatunun çatısı tarafından örtülmesi gibi unsurlar her iki yapının ayrı dönemlerde yapıldığının birer mimari göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapının merkezi kare mekanının üstü dıştan sekizgen bir kasnak üzerine oturan ve sekiz sütunun taşıdığı piramidal külahlı bir çan kulesiyle örtülmüştür. Merkezi kare mekanı dik eksenlerde kesen bölümlerin üzeri dıştan dört yöne doğru uzanan çift pahlı dört beşik çatı ile kapatılmıştır. Köşe bölümler beşik çatılardan daha alt seviyede tutulmuş olup, kuzey-güney yönlere doğru meyil yapan tek pahlı çatı ile kapatılmıştır.Çatıyı dıştan kaplayan taş plakalar tamamen, doğu hariç üç cephe boyunca devam eden dışa çıkıntılı çatı saçakları ise kısmen dökülmüş durumdadır (Res.208).

Dış cephelerdeki doğal tahribata karşın yapının içi günümüze oldukça iyi durumda gelmiştir. İç mekan, ortada yer alan 0.90 m. çapındaki dört serbest sütun ile dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.209). Üst örtü merkezde dört serbest sütun, kuzey-güney duvarlarda yer alan dört gömme sütun ile doğu-batı duvarlarında yer alan sekiz duvar payesi üzerine yaslanan yuvarlak kemerler tarafından taşınmaktadır. Duvar payelerinin doğu-batı yüzeyleri gömme sütun şeklinde düzenlenmiştir (Res.210).

Jamatunun iç mekanının üst örtüsünde dört ayrı örtü şekli karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümlerden dört serbest sütunun sınırladığı 4.00 x 4.00 m. ölçülerindeki merkezi kare mekanın üzeri, taş panolarla sekiz yüzeye bölünmüş çadır formunda olan ve ortasında fener açıklığı bulunan bir kubbeyle örtülmüştür. Bu fener açıklığının üzeri sonraki bir dönemde çan kulesi ile kapatılmıştır. Piramidal kubbeye

kademeli bir şekilde geçiş sağlanmıştır. İlk olarak serbest sütunların taşıdığı yuvarlak kemerler üzerine oturan ve dışa taşkın düz bir silmeden oluşan kare bir kaide oluşturulmuştur. Bu karenin köşeleri istiridye kabuğu formundaki geçişlerle sekizgene dönüştürülerek, sekiz köşeli düz silme şeklinde ikinci bir kaide meydana getirilmiştir. Bu silmenin her bir yüzeyine sekiz işlemeli taş pano yerleştirilmiş olup, bu panolar aşağıdan yukarıya doğru piramidal olarak daralmakta ve üstte fener açıklığı bulunan bir çadır formu kazanmaktadır (Res.211).

Merkezi kare mekanın doğu-batı dik eksenlerinde bulunan 4.00 x 4.00 m. ölçülerindeki orta bölümlerin üzeri, yuvarlak kemerlere yaslanan ve düz kare bir silmenin taşıdığı sekiz parçalı kaburgalı tonozlarla örtülmüştür. Bu kaburgalı tonozlar, düz kare kaidenin köşelerindeki istiridye kabuğu formundaki köşe geçişleriyle sekizgene dönüştürülmüştür (Res.212). 3.00 x 4.00 m. ölçülerindeki kuzey orta bölmenin üzeri ise beşik tonozla kapatılmıştır (Res.213).

Jamatunun batı giriş eksenindeki üç bölüm ile kuzey orta bölümün dışında kalan diğer kısımların üzeri düz taş plakalarla kapatılmıştır. Dört köşe bölüm ve güney orta bölümün üzerini kapatan bu taş plakalar, kendi içinde madalyonlar şeklinde işlenmiş dört parçalı bir halde düzenlenmiştir. Bu kısımların hepsi 3.00 x 4.00 m. ölçülerinde olup, giriş eksenindeki üç bölüme göre daha dar tutulmuşlardır (Res.214).

Üst örtüyü taşıyan ortadaki dört serbest sütunun oturduğu altlıklar, tek parçadan oluşmakta ve aşağıdan yukarıya doğru silmelerle kademelenmektedir. En altta 1.40 m. çapında ve sekizgen bir yüzeye sahip olan taban kısmının yüksekliği 0.40 m. dir. Sekizgen tabandan sonra toplam yüksekliği 0.60 m. olan dört yuvarlak kaval silme üste doğru daralmakta ve en üstte daire şeklinde sütun altlığına dönüşmektedir. Toplam 1.00 m. yüksekliğindeki silindirik sütun altlıklarına oturan 0.90 m. çapındaki dört serbest sütunun gövdeleri tek parça olup, 2.10 m. yüksekliğe sahiptir (Res.215). Sütun çanaklıklarının yüksekliği 0.45 m. dir. Bu dairesel sütun çanaklıklarının üstünde, daireyi sekizgene dönüştüren 0.15 m. enindeki kaval bir silme dolanmaktadır. En üstte yuvarlak kemerlerin yaslandığı 0.30 m. yüksekliğindeki kare sütun başlıkları yer almaktadır (Res.216).

Kuzey-güney duvarlarda bulunan dört gömme sütun yüzeyden 0.70 m. çıkıntı yapmaktadır. Bu gömme sütunların kaideleri, gövde yükseklikleri ve sütun başlıkları, serbest sütunlardaki düzenlemeyle aynı tutulmuştur. Sütunlar sütrüktürel amaçlarla duvar yüzeylerine konulmuş olup, üst örtünün oturduğu kemerler serbest sütunlarla birlikte bu gömme sütunlar üzerine yaslanmaktadır (Res.217).

Doğu-batı duvarlarındaki sekiz gömme sütun direkt duvarlara değil, duvar yüzeyinden 0.95 m. çıkıntı yapan 1.10 m. genişliğindeki duvar payelerinin

yüzeylerinde yer almaktadır. Bunlardan dördü duvar yüzeylerinde yer alırken diğer dördü köşelere yerleştirilmiş köşe duvar payeleri şeklinde yapılmışlardır. Kuzey-güney duvarları boyunca atılan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan yuvarlak kemerler gömme sütunlar tarafından taşınırken, doğu-batı duvarları boyunca atılan ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan kemerler duvar payeleri tarafından taşınmaktadır (Res.218). Bu uygulamayla üst örtünün ağırlığı, duvarlardan ziyade kemerlerle sütun ve payelere aktarılmıştır.

Jamatunun içinden doğudaki bir kapıyla kiliseye geçilmektedir. Günümüzde bu kapı moloz taşlarla kapatılmıştır (Res.219). Batı duvarının ortasındaki ana kapı ve güneybatı köşede yer alan ikinci bir kapı ile dışarı geçiş sağlanmaktadır.

Yapının içi; kuzey cephede açılan üç, güneyde açılan iki yuvarlak mazgal pencere ile batı cephesinin ortasında bulunan dikdörtgen bir mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Cephelerdeki beş mazgal pencerenin dışında, merkezi kare mekanın üstünde yer alan fener açıklığı iç mekana ışık sağlayan diğer bir aydınlatma unsurudur.

Orijinalde iç mekanın zemininin kabaca yontulmuş yassı taş plakalarla döşeli olduğu bilinmektedir. Günümüzde zeminin orijinal döşemesi bozulmuş durumdadır.

2.4. Süsleme

Yapının dış cephelerinin sadeliğine karşılık iç mekanın üst örtüsünde yoğun bir süsleme programı uygulanmıştır. Figürlü, geometrik ve bitkisel süsleme, merkezi kare mekanın üzerindeki sekiz yüzeyli piramidal örtüde karşımıza çıkmaktadır. Altta sekizgen düz bir silmenin üzerine oturan piramidal örtünün yüzeyleri, zengince işlenmiş tek parça halindeki sekiz tüf tabakasından oluşturulmuştur.Her plakanın kenarı, bir dizi şeklinde devam eden iri damla motiflerinden oluşmuş şeritlerle çerçeve içine alınmıştır (Res.220).

Doğudaki taş plakanın yüzeyi ortadan yatay olarak iki eşit parçaya ayrılmış ve figürlü kabartmalarla süslenmiştir. Lynch ve Mnatsakanyan'ın yanlış bir şekilde Kutsal Meryem olarak tanımladıkları[164] bu panonun üst kısmında mahşer konusu işlenmiştir. Kompozisyonun merkezinde taht üzerinde oturan tanrı figürü yer almaktadır. Tanrı Pantokrator İsa (Evrenin Hakimi), sol elinde bir kitap tutarken sağ elini dizine dayamış vaziyettedir. Cepheden verilen figürün ayakları dökümlü elbisenin altında kalmıştır. Tahtın üst köşelerinde kanatlı iki melek ellerini açmış dua eder şekilde tasvir edilmiştir. Tahtın ayakları altında aslan ve boğa kabartmaları tanrının oturduğu tahtı taşımaktadır. Tanrının solundaki boğa ile sağındaki aslan

---

[164] Lynch, *Armenia...*, I, 388; Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 34.

figürleri yandan verilmiş olup oldukça gerçekçidir. Aslanın başı üzerinde bombeli vücudu ve açık kanatlarıyla bir kartal, boğanın kafasının üzerinde ise yarı beline kadar verilmiş bir insan figürü bulunmaktadır (Res.221). Bu dört hayvan figürü mahşerde dört İncil yazarını temsil etmektedir. Mahşer konusu Hıristiyanlığın erken dönemlerinde yapılan resim sanatında, tahtta oturan Tanrı İsa ile etrafındaki dört İncil yazarının simgesiyle temsil edilmiştir. Bu dört İncil yazarından Yahya'nın simgesi kartal, Luka'nın öküz, Markos'un aslan, Matta'nın ise insandır. Ermeni resim sanatında VIII. yy. öncesinde terk edilen ve çok nadir olarak işlenen bu konu, daha çok Mısır ve Bizans resim sanatında yaygın olarak resmedilmiştir.[165]

Mahşer sahnesinin altında iki sıra halinde yapılmış dörder kişilik büstler bulunmaktadır. Ellerini önlerinde birleştirmiş olarak cepheden kalıpçı bir üslupta verilmiş olan üst sıradaki dört figür, Ermeni Kilisesi'nin ilk katogikoslarıdır. Her figürün altında kimliklerini açıklayan yazıtlar bulunmaktadır. Bunlar soldan sağa doğru Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Saint Gregoire, onun küçük oğlu Aydınlatıcı Aristakes (325-333), Gregoire'nin büyük oğlu Vertanes (333-341) ve Vertanes'in oğlu Houssik'tir (341-347). Alt sıradaki yuvarlak nişler içine alınmış dört figürün kimliklerini belirten yazıt bulunmamaktadır. Ancak alt sıradaki bu figürlerin, üst sırada bulunan Ermeni Kilise büyüklerinin (Gregoire, Aristakes, Vertanes ve Houssik) halefleri olduğu kabul edilmektedir. Büst şeklindeki bu kabartma figürlerle oluşturulan kompozisyon, Ermeni Kilise hiyerarşisinin verildiği nadir örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[166].

Figürlü süslemenin bulunduğu doğu panonun iki yanındaki (güneydoğu-kuzeydoğu) köşelerde yer alan taş plakalarının yüzeyi kaçkarlarla[167] süslenmiştir. Ortadaki Latin haçı kabartmalarının kenarları düz yüzeyler şeklinde olup, bu yüzeylere palmetler ve bitkisel motifler işlenmiştir. Haçın alt ve üst kollarının uçları, bir kurdelaya bağlanmış iki yana doğru yelpaze gibi açılan saplar taşımaktadır.

Kuzey, batı ve güney plakaları ortak süsleme özellikleri göstermektedir (Res.222). Bu panoların yüzeyleri, çapraz yivli kaytanların birbirini kesmesiyle oluşturulmuş diziler halindeki gamalı haç motifleriyle süslenmiştir. Her bir gamalı haçın kenarlarında kalan altıgenlerin içleri, dikey ve yatay şekilde sıralanan palmet motifleriyle doldurulmuştur. Bitkisel ve geometrik motiflerin birarada kullanılmasıyla oluşturulmuş karma bir süsleme örneği ortaya çıkmıştır. Bu tip

---

[165] Thierry, *a.g.e.*, 16-21; Bedrettin Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara, 1980, 115-117; Özkan Ertuğrul, *Mitoloji ve İkonografi*, İstanbul, 1997, 98-99.

[166] Thierry, *a.g.e.*, 19-21.

[167] İngilizce Khatckar: Mezar stelleri üzerine veya duvarlardaki düzgün kesme taşların üzerine dekoratif amaçla süslemeli biçimde işlenen haçlara verilen isim. Haç işlemeli taş. Bkz.; Thierry - Donabedian, *a.g.e.*, 612.

gamalı haç ve etrafındaki boşlukların bitkisel motiflerle doldurulduğu erken süsleme örnekleri Suriye'deki mimari yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Emevi yapılarından Hırbetü'l Mefcer sarayının süslemeleri ile bu yapıda görülen gamalı haç ve boşlukların bitkisel motiflerle doldurulması birebir örtüşmektedir.[168] Güneybatı köşe plakası, diğer üç plakaya benzer bir dizi gamalı haç motifi ile bezenmiştir. Ancak buradaki gamalı haçlar kaytanlarla birbirini çapraz şekilde kesmemektedir. Bu nedenle köşelerde altıgenler oluşmamıştır. Diğerlerinin aksine burada bitkisel süsleme bulunmamaktadır (Res.223).

Kuzeybatı köşede bulunan taş plakanın yüzeyi, çok belirgin bir şekilde işlenmiş asma ağacı ve üzüm salkımlarından oluşan kabartma süsleme ile doldurulmuştur. Bağ kütüğü panoyu ortadan dikey olarak ikiye bölmekte ve iki yana doğru altı sıra asma dalı düz bir şekilde simetrik olarak uzanmaktadır. Alt dört sıradaki asma dallarında altışar iri üzüm salkımı bulunmaktadır. Üst iki sırada ise dörder üzüm salkımı vardır. Ermeni sanatında tam eşdeğeri bulunmayan üzüm salkımlarının bu şekilde işlenişi oldukça realisttir (Res.224).

En üstte bütün panoları dolanan, altta ve üstte ince silmelerle sınırlandırılmış bir süsleme bordürü bulunmaktadır. Bu bordürün içi, her bir panoya dörder tane gelecek şekilde yapılmış palmiye ağacı veya buğday başağı olarak yorumlanabilecek bitkisel süsleme ile doldurulmuştur.

Güney orta bölüm ile dört köşe bölümün üzeri düz taş plakalarla örtülmüştür. Merkezi kare mekanın dışında, geometrik ve bitkisel süsleme bu beş bölümün üzerindeki plakalarda yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün taş plakalar aynı tipte süsleme özellikleri göstermektedir. Hepsi birbirine benzer şekilde dekore edilmiştir. Her plaka ortada kesişen iki geniş sarakla[169] dört eşit parçaya bölünmüştür (Res.225). Sarakların kesiştiği yerde etrafı kıvrımdallarla çevrilmiş bir Latin haçı bulunmaktadır. Haçın dört tarafında gamalı haç motifleri ile bunların kesiştiği altıgenlerin içlerini dolduran palmetlerden oluşan bir süsleme görülmektedir (Res.226). Bu süsleme örneği merkezi piramidal örtünün kuzey, batı ve güney plakalarındaki süslemelerle aynıdır.

---

[168] Davit Talbot Rice, *Islamic Art,* New York, 1965, 22-24; John D. Hoag, *Islamic Architecture,* London, 1979, 17-22; Thierry, *a.g.e.,* 22-23; Oleg Grabar-Richard Ettinghausen, *The Art and Architecture of İslam 650-1250,* London, 1987, 50; Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* (Çev.: Nuran Yavuz), İstanbul, 1988, 107-137.

[169] Sarak: (Osmanlıca meyabend ; Fransızca bandeau ; İngilizce cordon) Şerit biçiminde bezeme öğesi. Silmeden farkı, birincisinin yüzeyden çıkma yapması, sarağın ise hemen hemen yüzeysel bir bezeme öğesi oluşudur. Bkz.; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1994 ; Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi,* IV, İstanbul, 1994, 1767 ; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü,* İstanbul, 1998, 395.

Saraklarla dört eşit parçaya bölünen taş plakaların her köşesi madalyonlar şeklinde düzenlenmiştir. Süslemeleriyle birbirine çok benzeyen beş taş plaka yüzeyinde bulunan yirmi madalyonu, süsleme açısından ana hatlarıyla üç gruba ayırmak mümkündür.

Süslemeleriyle ilk grubu oluşturan madalyonlar güneydoğu köşe bölümünün üzerindeki taş plakada bulunmaktadır (Res.227). Dört madalyonun her biri, en dışta damla motiflerinden oluşan dairesel bir şeritle sınırlandırılmıştır. İçteki ikinci halka, damla motiflerinden ince bir kaval silmeyle ayrılmaktadır. İkinci halkanın içi, birbirini takip eden küçük dairelerle doldurulmuştur. En içteki üçüncü halka diğerinden ince düz bir silmeyle ayrılmıştır. Bu halkanın da içi birbirini takip eden daha küçük dairelerle süslenmiş olup, her bir daireden içe doğru meyil yapan yüzeysel yivler uzanmaktadır. Bu yivlerin her biri ortada bulunan topçuk şeklindeki çıkıntıda noktalanmaktadır (Res.228). Madalyonların bu şekilde düzenlenmesi, Selçuklu sanatında yaygın olarak kullanılmış olan daire şekilli gülbezek ve rozetleri çağrıştırmaktadır.[170]

İkinci grubu oluşturan madalyonlar güney orta bölümün üst örtüsünde karşımıza çıkmaktadır (Res.229). Bu gruptaki madalyonlar iki yuvarlak halkadan oluşmaktadır. Dıştaki halka dairesel tek şerit halinde olup, bu şeridin içi gamalı haçla süslenmiştir. Her haçı birbirine bağlayan ve haçların ortasında yer alan küçük daireler bulunmaktadır. İkinci halka, dış halkadan ince kaval bir silmeyle ayrılmıştır. Bu halkanın içi iki şeritle geçeme motifiyle geometrik bir şekilde süslenmiştir. İçe doğru daralarak uzanan istiridye kabuğu şeklindeki yüzeysel yivler, merkezdeki dışa çıkıntılı topçukta noktalanmaktadır. (Res.230). Güney orta bölümün üzerini kapatan taş plakada bulunana madalyonların süslemeleri, kuzeydoğu-güneydoğu köşe bölümlerin üzerindeki sekiz madalyonda birebir tekrar edilmiştir.

Üçüncü grup madalyonlar güneybatı bölümünün üst örtüsünde yer almaktadır (Res.231). Buradaki madalyonlarda da iki halka bulunmaktadır. Dıştaki dairesel şeridin içi "S" şeklinde devam eden kıvrımdal ve bu dallardan çıkan çiçeklerden oluşan bitkisel motiflerle bezenmiştir. İçteki ikinci daire, ilk halkadan ince bir oluk silme ve bu oluk silmeden çıkan bir sarmal şeritle ayrılmıştır. İç halkanın içi zikzak yaparak birbirine geçen iki şeridin meydana getirdiği iç ve dış kenarlardaki oyma yarım yıldızlardan oluşan geometrik bezeme ile süslenmiştir. İçe doğru incelerek meyil yapan yüzeysel yivler ortadaki topçukta sonlanmaktadır (Res.232).

---

[170] Bkz.; Rahmi Hüseyin Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir, 1982, 75-81; Semra Öğel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara, 1987, 94-95, Lev.; XXIX-XXXI.

Horomos Manastırı kuzey jamatununun üst örtüsünde uygulanan bu tarz süsleme örnekleri, bugün Ermenistan sınırları içinde kalan ve XII. yy. sonu XIII. yy. başında inşa edilmiş olan Tegenyatsvank (Teleneacvank-1167), Sanahin (1181), Agartsin (1201) ve Makaravank (1224) manastırlarının jamatunlarında karşımıza çıkmaktadır.[171]

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları 1.00 m. kalınlığında olup, dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama taşların ortası kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir.

Yapının iç ve dış duvarları, duvar payeleri, kapılar, üst örtüyü taşıyan kemerler ile üst örtüde koyu kahverengi volkanik tüf taşlarının işlenmesiyle elde edilmiş düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapının dış cephelerindeki kaplama taşları büyük kısmı ile dış çatıda kullanılan taş plakalar dökülmüş durumdadır. İç mekanın duvarları ve üst örtüsü bozulmadan günümüze gelebilmiştir.

Jamatunun iç mekanında kalmış olan kilisenin batı cephesi sıvanmış durumdadır. Bu sıvalar yer yer dökülmüştür.

Yapıda tuğla malzeme kullanıldığına dair herhangi bir veri elde edilememiştir.

---

[171] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 37-61; Thierry, *a.g.e.*, 25; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197, 552-553, 568.

KATALOG NO : 5.3.1.5

YAPININ ADI : HOROMOS MANASTIRI (KOŞAVANK) ARIWC JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : KARS – MERKEZ – OCAKLI KÖYÜ – KOŞAVANK ÖRENYERİ

RESİM : 233 - 256

ÇİZİM : 25 – 26

İNCELEME TARİHİ : 11.09.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

X. yy.'da kurulan Horomos Manastırı, XIV. yy.'ın ikinci yarısına kadar Ani ve çevresinin en önemli manastırı olma özelliğini sürdürmüştür. XIV. yy.'ın ikinci yarısından itibaren bir çöküş süreci yaşayan manastır, Osmanlı Devleti'nin bölgeye getirdiği istikrar ortamı ile birlikte XVII. yy. sonundan itibaren tekrar faaliyete geçmiş ve etkinliğini 1918 yılına kadar devam ettirmiştir. Rusların işgal altındaki Kars'ı boşaltmasıyla birlikte terk edilmiştir. Bu manastırın tarihçesi, Katalog bölümünde *Horomos Manastırı Kuzey Jamatunu* incelenirken detaylı bir şekilde anlatıldığından burada aynı bilgiler tekrar edilmemiştir.[172]

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Koşavank örenyeri olarak da bilinen Horomos Manastırı, Kars'ın bağlı Ocaklı Köyü'nün 7 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Res.233).

Horomos Manastırı değişik zamanlarda yapılmış iki ana gruptan oluşmaktadır. Jamatun bulunmayan ve Arpaçay'ın ölü kolu üzerinde inşa edilmiş alt gruba, daha önce işlenen Horomos Manastırı kuzey jamatunu anlatılırken değinildiği için burada aynı bilgiler tekrar edilmeyecektir.

---

[172]Manastırın ayrıntılı tarihçesi için bkz.; *Horomos Manastırı Kuzey Jamatunu,* Katalog No: 5.3.1.4., 110-113.

Tepenin sırtında oluşturulmuş ikinci ana grup, iki ayrı yapılar topluluğundan meydana gelmektedir. İlk yapılar topluluğunu oluşturan Saint Jean Kilise kompleksi daha önce detaylı bir şekilde anlatıldığı için tekrar edilmeyecektir. Ancak, Ariwc Jamatunu'nun da bulunduğu ve "Rölik Evleri" olarak bilinen ikinci yapılar topluluğu ile karıştırılmaması için, Saint Jean Kilise kompleksinin bugünkü durumunu yansıtan toplu bur fotoğrafını vererek geçeceğiz (Res.234).

"Rölik Evleri" olarak da adlandırılan yapılar topluluğu, Saint Jean Kilise kompleksinin güneybatısında inşa edilmiş olup iki rölik odası ve bu yapılara geçişi sağlayan bir jamatundan oluşmaktadır (Çiz.25). Farklı boyutlardaki üç kare yapıdan kuzeybatı köşedeki Vacutean'ın Rölik Odası olup üst örtüsü ile kuzey duvarı tamamen yıkılmıştır. Doğuda bulunan Ariwc'in Rölik Odası'nın duvar ve üst örtüsü doğal tahribata uğramış durumdadır.Bu iki rölik odasına geçişi sağlayan üçüncü yapı Ariwc Jamatunu'dur. Diğer iki yapıya göre daha sağlam olan jamatunun batı girişi ile güney cephe duvarının orta kısmı yıkılmıştır[173] (Res.235).

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Ariwc Jamatunu'nun yapım tarihi, jamatunun batı cephesindeki pencerenin etrafında bulunan bir inşa kitabesinde açıkça bildirilmektedir. Bu kitabeye göre jamatun, Ariwc ve eşi Seda tarafından 1277 tarihinde inşa ettirilmiştir.[174] Yapının batı kapısı yıkılmış ve kapının üstünde bulunan pencerenin etrafındaki kitabe günümüze gelememiştir.

Kitabeler

Asıl Metin:

ԹՎ ՉԻԶ ✠ կամաւն աչ եւ աուխծս Հոգեւ••• սուրբսկ
որդիս եւ կենաւկից իմ սեդա շինեցաք ի մեր Հալալ արդեանց
զնշխա•• տունս ի մեր ժամատան դուռս յիշատակ ծնողաց
մերոց եւ ս•• ա զոր ի կա•• աչ կատողութեամբ վարպետ
Ֆրերս կարնոյ քաղաքացի•

[173]Manastır yapıları, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Gayrımenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 13.02.1981 tarih ve A-2757 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[174] Baltrusaitis, *a.g.e.*, 19-29; Mnatsakanyan, *a.g.e.*,15; Thierry, *a.g.e*; 64-66; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 538; Maranci, *a.g.e.*, 180-183, 186-187.

Türkçe Anlamı:

"Yıl 726 (1277). Ben Sargis'in oğlu dindar Ariwc... Karım Seda ile akrabalarımızın anısı için bu kutsal kalıntılar evinin kapısı önünde jamatunumuzu inşa ettik... Vardapet Karin'li Frer'in yardımı ile".[175]

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Ariwc Jamatunu, iki rölik odasına eklemlenmiştir. Yapının doğusunda Ariwc'in Rölik Odası, kuzeyinde ise Vacutean'ın Rölik Odası bulunmaktadır. Jamatun dıştan 9.40 x 10.50 m ölçülerinde yaklaşık kare planlı inşa edilmiştir (Çiz.26). Yapının plan tipi, üst örtünün duvarlardaki sekiz paye üzerine yaslanan kemerlere oturduğu merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Jamatunun batı cephesi 10.50 m. uzunluğundadır. Cephenin ortasında bulunan jamatunun batı kapısının söve taşları düşmüş ve sövelerin bağlı olduğu yan duvarları büyük oranda yıkılmıştır. Kapının üzerindeki dikdörtgen mazgal pencereye dıştan çerçeve içine alan alt ve kuzey silmeleri dökülmüştür. Bu doğal tahribat nedeniyle bu kısımların ölçülerini almamız mümkün olmamıştır. Cephenin saçak hizasındaki bir sıra dış kaplama taşı ile güney köşe duvarı kısmen tahrip olmuş durumdadır. Cepheden düşen kaplama taşları ve yıkılan batı kapının moloz taşları, dış cephe zemin kodunu 1.00 m. yükseltmiştir (Res.236).

Yapının 9.40 m. uzunluğundaki güney cephesi doğal tahribatın en yoğun olduğu cephedir. Üst seviyedeki dört sıra dış kaplama taşları yerinde dururken, duvarın orta kısmı cephe boyunca yıkılmıştır. İç mekanın güney kemer ayakları dıştan görülebilmektedir. Dökülen kaplama taşları ve duvar yıkıntıları nedeniyle cephenin dış zemin kodu, iç mekana göre yaklaşık 1.00 m. yükselmiş durumdadır (Res.237). Bu cephede pencere açıklığının bulunup bulunmadığını tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

Jamatun doğuda, Ariwc'in Rölik Odası'nın 19.00 m uzunluğundaki batı cephesinin ortasına duvar payeleri ve kemerlerle bitiştirilmiştir.Bu ekleme sırasında Ariwc'in Rölik Odası'na ait batı cephenin 10.50 m. uzunluğundaki orta kısmı jamatun tarafından kapatılmış ve duvarın bu bölümü jamatunun içinde kalmıştır. Doğuda jamatuna ait olan mimari elemanlar, yüzeyden 0.60 m. taşıntı yapan duvar payeleri ile bu duvar payelerinin üzerine duvar boyunca atılan üç kör kemerin üzerindeki duvar örgüsüdür (Res.238). Jamatunun doğusundaki Rölik Odası'na açılan 1.15 x 1.85 m. ölçülerindeki dikdörtgen kapı açıklığı dıştan düz ve kaval silmelerle hareketlendirilmiş olup, atkı taşının üzerinde yer alan 1.15 m.

---

[175] Thierry, *a.g.e.*, 65.

yüksekliğinde sivri kemerli bir kapı alınlığına sahiptir. Kapının üst hizasında bulunan Rölik Odası'nın dikdörtgen mazgal penceresi jamatunun içinde kalmıştır.

Ariwc'in Rölik Odası'nın toplam 19.00 m. uzunluğundaki doğu duvarının kuzey tarafında 3.50 m., güney tarafında ise 5.00 m. uzunluğundaki duvarlar jamatun tarafından kapatılmamıştır. Bu köşe duvarlar jamatunun kuzey-güney cephelerinin dışında kalmaktadır (Res.239).

Jamatunun 9.40 m. uzunluğundaki kuzey cephesi, aynı zamanda Vacutean'ın Rölik Odası'nın güney duvarını oluşturmaktadır. Cephe yüzeyindeki çifte sütunceler üzerine yaslanan düz ve kaval silmelerle oluşturulan kör yuvarlak kemerler, cepheye bir hareketlilik kazandırmıştır (Res.240). Jamatunun kuzey cephesi Vacutean'ın Rölik Odası'nın içinde, bu rölik odasının güney cephesi ise jamatunun içinde kalmaktadır. Jamatunun içinde kalan kuzey duvar yüzeyinde dışa taşıntı yapan duvar payeleri ve üzerlerine duvar boyunca yaslanan üç kör kemer bulunmaktadır (Res.241). İç mekanın kuzeydoğusundaki bir kapıyla Vacutean'ın Rölik Odası'na geçilmektedir. 0.90 m. eninde ve 1.00 m. derinliğindeki bu kapının söve taşları ile yan kısımlarındaki duvar büyük ölçüde yıkılmıştır. Atkı taşı ve alınlık tablası düşmüş olan bu kapının yüksekliğini almamız mümkün olmamıştır (Res. 242).

Jamatunun dış örtüsü, ortada mukarnas kubbe şeklindedir. İçte mukarnas dizileriyle yukarı doğru daralan bu kubbe, dışta kare olarak tutulmuş ve ortasına bir fener açıklığı bırakılmıştır. Günümüzde fener açıklığı ile dış kaplama taşları yıkılmış olan kubbenin güney tarafı kısmen sağlam durumdadır (Res.243).Orta mekanın dışında kalan kısımlar dört yöne doğru hafif meyilli kırma çatı şeklindedir. Çatıyı kaplayan taş plakaların hemen hepsi dökülmüştür. Girişin üzerini kapatan ve taş plakalardan oluşan düz örtü ise tamamen çökmüş olup sadece bu taş plakaların oturduğu düz silme şeklindeki kaidesi kalmıştır.

İç mekanda üst örtüyü taşıyan kemerler, doğu-kuzeyde duvar yüzeyinden 0.60 m. çıkıntı yapan "T" şeklindeki dört duvar payesi ile batı-güneyde 0.30 m. çıkıntı yapan dört düz duvar payesi üzerine yaslanmaktadır. 0.80 m. enindeki tek bloktan oluşan bu duvar payelerinin yükseklikleri 1.40 m. dir (Res.244).

Yapının içten üst örtüsü, sekiz duvar payesi üzerine yaslanan iki çift kemerin boydan boya atılmasıyla oluşan kaburgalar tarafından dokuz bölüme ayrılmıştır. Üst örtüde altı ayrı örtü şekli karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümlerden kuzey-güney orta bölümlerin üzeri, duvar payelerinin üzerinden başlayıp içbükey yaparak orta kare bölüme kadar devam eden 2.00 m. enindeki eğik yarım tonozlarla kapatılmıştır (Res.245).

İki çift kemerin kesiştiği orta kısımda oluşan 2.00 x 2.00 m. ölçülerindeki kare bölümün üzeri, ortasında fener açıklığı bulunan mukarnas kubbe ile örtülmüştür.

Kubbenin oturduğu kemer kaburgaları üzerindeki kare kaide, altta kaval bir silmeyle sınırlandırılmış kademeli iki düz silmeden oluşmaktadır. Bu kaidenin üzerinde yukarı doğru daralarak yükselen mukarnasların oluşturduğu fener açıklıklı kubbe bulunmaktaydı. Güney taraftaki iki sıra mukarnas dizisi haricinde kubbenin diğer kısımları yıkılmış durumdadır (Res.246).

Merkezdeki mukarnas kubbenin doğu-batısında kalan 2.00 x 2.00 m ölçülerindeki orta bölümlerin üzeri düz taş plakalarla kapatılmıştır. Bu taş plakalar düz silmedin oluşan kare bir kaide üzerine oturmaktadır. Batı girişin üzerini örten taş plakalar düşmüş olup, bu plakaların oturduğu kaide günümüze gelebilmiştir.(Res.247).

Kuzeydoğu-güneydoğu köşe bölümlerin üzeri çapraz tonozla örtülmüştür. Her iki çapraz tonozun da kemerlerin kesiştiği iç taraftaki kısımları düz taş plaka şeklindedir (Res.248).

Güneybatı köşe bölümün üzeri, duvar yüzeyinden çıkıntı yapan düz bir silmenin üzerinden başlayarak kemerlerin kesiştiği yukarı kısma doğru içbükey olarak daralan ve her bir yüzeyi üçgen görünümündeki iki yüzeyli konik yarım tonoza benzeyen bir örtüyle kapatılmıştır (Res.249).

Kuzeybatı köşe bölüm, alttan kemerlerin kesiştiği kısma doğru dışbükey olarak genişleyen ve Türk Üçgeni'ne benzeyen iki yüzeyli bir örtüyle kapatılmıştır (Res.250).

İç mekanın batısındaki kapı ile dışarı, doğusundaki kapı ile Ariwc'in Rölik Odası'na, kuzeydoğu köşedeki kapı ile de Vacutean'ın Rölik Odası'na geçiş sağlanmaktadır.

Yapının içi, batı cephenin ortasında açılmış dikdörtgen mazgal pencere ile üst örtüdeki merkezi karenin üzerini örten mukarnas kubbenin ortasında bulunan fener açıklığı tarafından aydınlatılmaktaydı. Mazgal pencere kısmen sağlam durumda iken, fener açıklığı günümüze gelememiştir.

İç mekanın orijinal zemin döşemesi bozulmuş olup, üst örtü ve yıkılan duvarlardan dökülen moloz taşlarla yer yer dolmuş durumdadır (Res.251).

2.4. Süsleme

Jamatunun süslemeleri güney hariç altı duvar payesinin başlıklarında karşımıza çıkmaktadır. Güneydeki iki duvar payesinin üzerindeki başlıklar kademeli düz silmelerle hareketlendirilmiş olup, bu başlıklarda süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Doğudaki duvar payelerinden güneydekinin başlığı, altta kaval üstte düz bir silmeyle sınırlandırılmıştır. Bu silmelerin ortasında bulunan 0.10 m. enindeki bordürün yüzeyi, kıvrım dallardan çıkan rumi ve palmet motifleriyle bezenmiştir. Başlıktaki süslemelerin dışında, duvar payesinin gövdesine işlenmiş geometrik bezemeye benzeyen süslemeler yüzeyin aşınması nedeniyle belirginliğini kaybetmiştir. (Res.252). Doğu duvarın kuzeyindeki duvar payesinin başlığı, dıştan iki ince düz silmeyle sınırlandırılmıştır. Bu silmelerin ortasındaki süsleme bordürünün eni 0.20 m. olup, bordürün yüzeyi iki sıra halinde devam eden palmet motifleri ile süslenmiştir (Res.253).

Kuzeydoğu köşede yer alan duvar payesinin başlığı, üç sıra halinde devam eden mukarnas dizileri ile süslenmiştir. Bu dizilerden üstteki yuvarlak kemerli ve iki yüzeyli nişler, ortadaki dizi badem ve kanat formları, alt sıradaki ise yaprak motifi şeklinde işlenmiştir (Res.254).

Kuzeydeki iki duvar payesinin başlıklarında aynı tarzda yapılmış bitkisel süsleme bulunmaktadır. Üstte ve altta ince bir kaval silmeyle sınırlandırılan paye başlıklarının ortasında bulunana bordürün yüzeyi, "S" şeklinde devam eden kıvrım daldan altlı üstlü çıkan lotüs motifleriyle süslenmiştir (Res.255).

Batı girişin iki yanında yer alan duvar payelerinin başlıklarında bitkisel süsleme yerine, gamalı haçı andıran geometrik motifler bulunmaktadır. Her iki bordür de üst ve altta ince düz silmelerle sınırlandırılmıştır (Res.256).

2.5. Malzeme ve Teknik

1.00 m. kalınlığındaki jamatunun beden duvarları dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama taşların ortası kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir.

Yapının iç ve dış duvarları, kapılar, üst örtüyü taşıyan kemerler ile üst örtüde kahverengi volkanik tüf taşlarının işlenmesiyle elde edilmiş düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapının dış cephelerindeki kaplama taşların büyük kısmı ile dış çatıda kullanılan taş plakalar dökülmüş durumdadır. İç mekanın duvarları ve üst örtüsü dış cephelere göre daha az doğal tahribata uğramıştır.

Jamatunun iç ve dış duvar yüzeylerinde sıva izi bulunmamaktadır. Ayrıca, yapıda tuğla malzeme kullanıldığına dair herhangi bir veri elde edilememiştir.

5.3.2. DİGOR İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.3.2.1

YAPININ ADI : BAĞNAYR MANASTIRI (BAĞNAYRIVANK) BATI JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : KARS – DİGOR – KOZLUCA KÖYÜ

RESİM : 257 – 278

ÇİZİM : 27 -28

İNCELEME TARİHİ : 09.09.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Bağnayr; kök olarak çok sevilen kutsal mağara anlamındadır ve Ermeni inanışına göre ateşperestler burada Hıristiyan yapılmışlardır. Ancak manastırın kuruluşuyla ilgili bilgiler XI. yy. a ait yazılı kaynaklarda ortaya çıkmaktadır. Ermeni tarihçilerin yazdığı kroniklerdeki bilgilere dayanarak manastırın ana yapısı Surb Astuacacin Kilisesi'nin 1010 tarihinde prens Simbat Magitros Pahlavuni (998-1010) tarafından inşa ettirildiği kabul edilmektedir. XI. yy.'ın ilk yarısına ait bilgiler dışında manastırın aktivitesini ortaya koyacak tarihi verilerin XII. yy. sonunda ortaya çıktığı görülmektedir. Kilisenin güneydoğu köşesine bitiştirilen serbest haç planlı Anonim Şapel'in yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak yapının kuzey duvarında bulunan bir bağış kitabesine dayanarak 1020-1030 yılları arasına tarihlendirilir. Kitabede, Aşot'un oğlu Vahram'ın eşi Seda'nın 1020'de ölen babası Vasak'ın anısına yaptığı iyilik ve bağışlar anlatılmaktadır. Bu şapelin güneyine yapılan ve 2.00 metrelik bir boşlukla ayrılan Surb Grigor Şapeli, XII. yy.'a ait bir el yazma kitaba göre 1145 tarihinde Mxitar tarafından yapılmıştır. Bu şahıs XII. yy.'ın ikinci yarısında manastırın başrahibidir.[176]

---

[176] Grousset, *a.g.e.*, 550-551, 645; Paolo Cuneo, *L'Architettura della scuola regionale di Ani nell Armenia mediawele,* Rome, 1977, 14-15; J. M. Thierry, "A Propos de Quelques Monuments Chretiens du Vilayet de Kars-III", *REA,* XVII, Paris, 1983, 344-345; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 166.

Surb Astuacacin Kilisesi'nin batı cephesini içine alacak şekilde eklenen batı jamatunun yapımı, günümüze gelemeyen bir bağış kitabesine göre 1201 tarihinden önce bitmiştir. Kesin yapım tarihi belli olmayan batı jamatununun plan tipi ve mimari özellikleri, bölgede yapılan XII. yy. sonu XIII. yy. başına tarihlendirilen jamatunlarla karşılaştırılmaktadır. Bu verilerden yola çıkılarak batı jamatunu XII. yy. sonuna tarihlendirilir. Kompleksin son yapısı olan güney jamatunu; ana kilisenin güneyine, şapellerin batısına ve batı jamatununun güneydoğu köşesine eklenmiştir. Yapım tarihi tam olarak belli değildir. Ancak, üç yönden duvar olmadan sütunlarla önceki yapılara eklenmiş olması ve Sanahin Manastırı'nda bulunan 1215 tarihli 2. jamatuna plan ve üst örtü bakımından benzerliği nedeniyle, XIII. yy. başına tarihlendirilmektedir.[177]

XIII. yy. sonundan itibaren manastırla ilgili kitabe ve yazılı kaynaklarda geçen bilgi bulunmamaktadır. Bağnayr Manastırı'nın Timur'un Anadolu'ya girişiyle birlikte terk edildiği kabul edilmektedir (XIV. yy. sonu XV. yy. başı).

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Bağnayr Manastırı Digor İlçesi'nin 26 km. kuzeyinde yer alan Kozluca Köyü içinde bulunmaktadır. Manastır yapıları Ani örenyerinin bulunduğu Arpaçay'ın 11 km. batısında ve bütün Arpaçay vadisine hakim olan Alacadağ'ın (2693 m.) doğu yamacındaki bir yükselti üzerinde inşa edilmişlerdir[178] (Res.257). Ulaşım Digor İlçesi'nden sonra kuzeye ayrılan 26 km. lik bozuk bir şose yoldan veya Kars-Ocaklı Köyü'nü (Ani) birbirine bağlayan 45 km. lik asfalt yoldan sağlanmaktadır.

Kuzey-güney yönlere doğru meyil yapan bir sırt üzerinde kurulmuş olan manastır; merkezde Surb Astuacacin Kilisesi, kilisenin kuzeydoğu köşesinde yer alan iki şapel, batıda yer alan birinci jamatun, şapellerin batı cephesi ile kilisenin güneyine eklenen ikinci jamatun ve bu birleşik yapıları kuşatan bir çevre duvarından oluşmaktaydı (Çiz.27).

Yapılar topluluğundan günümüze sadece Surb Astuacacin Kilisesi'nin girişindeki batı haç kolu ile batı cephesine eklenen jamatunun doğu tarafı sağlam olarak gelebilmiştir. Diğer bütün yapılar ve çevre duvarı yıkılmış vaziyettedir.

---

[177] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 43-57, 106-108; Thierry, "A Propos...", 349-351; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197-198, 568-569.

[178] Erinç, *a.g.e.*, 91; Yücel, *a.g.e.*, 139; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 308, 310; Atalay-Mortan, *a.g.e*, 312-313; Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 56-57, 66-67.

(Res.258). Sadece güney jamatunun güney duvarından çok küçük bir parça temel seviyesinde korunmuştur.[179]

Ayakta kalan yapılar köylüler tarafından saman ve ot deposu olarak kullanılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Manastırın batı jamatununun kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Günümüze gelemeyen bir bağış kitabesinde 1201 tarihinden önce bittiği bildirilmektedir. Plan tipi ve mimari özelliklerinin Ermenistan'da bulunan Tegenyatsvank (Teleneacvank - 1167), Sanahin (1181) ve Makaravank (1207) manastırlarının jamatunları ile olan benzerliklerinden yola çıkılarak XII. yy. sonuna tarihlendirilmektedir.[180]

2.2. Kitabeler

Jamatunun iç duvarlarında Ermenice yazıtlar bulunmaktadır. Bunlar dua metinleri, manastırın başrahiplerinin yaptığı hizmetleri anlatan yazıtlar ve bağış kitabeleri olup, jamatunun yapım tarihi ile banisinin adını veren bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Doğusundaki Surb Astuacacin Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, dıştan 19.00 x 19.00 m. ölçülerinde olup kare bir plana sahiptir (Çiz.28). Orta kare mekandaki dört serbest sütun ve duvarlardaki sekiz gömme sütun üzerine yaslanan kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Jamatunun 19.00 m. uzunluğundaki batı ve güney duvarları tamamen yıkılmış ve bu yıkıntılar zemini yükseltmiştir. Yapıya girişin batı cepheden sağlandığı bilinmektedir (Res.259).

Kilisenin 9.20 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır. Yapı, kapının iki yanında bulunan gömme sütunlar üzerine yaslanan kemerlerle kiliseye bitiştirilmiştir (Res.260). Bu duvarın tam ortasında 1.50

---

[179]Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 17.03.1989 tarih ve 128 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[180] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 43-57; Thierry, "A Propos...", 349; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197.

m. genişliğindeki kiliseye geçişi sağlayan yuvarlak kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Bugün moloz taşlarla örülerek kapatılmıştır. Sövelerin etrafını kuşatan harç izlerinden süsleme kuşaklarıyla kademelenen portal niteliğinde bir giriş olduğu anlaşılmaktadır (Res.261). Kapının üst hizasındaki kiliseye ışık veren mazgal penceresi jamatunun içinde kalmıştır. Yapı kilisenin kuzey-güney cephelerinin batı köşelerine 4.90 m. uzunluğundaki duvarlarla bitiştirilmiştir (Res.262). Jamatuna ait bu duvarlar kilisenin her iki cephesinden taşarak yapının mekanının büyümesine sebep olmuştur. Kilisenin güneybatı köşesine bitiştirilen 4.90 m. uzunluğunda güneye taşan duvar aynı zamanda güney jamatunun kuzey tonozunun eklendiği kısımdır. Günümüze gelemeyen bu tonozun izi, duvarın doğu yüzeyinde hala belirgin bir şekilde izlenebilmektedir (Res.263).

Kuzey cephe 19.00 m. uzunluğundadır. Duvarın batı tarafı mazgal pencerenin alt hizasına kadar yıkılmış durumdadır (Res.264). Bu cephede hareketliliği sağlayan tek unsur üst hizada açılmış üç adet mazgal penceredir. Bunlardan batıdaki yıkılmış, ortadaki ise büyük ölçüde tahrip olmuştur. Sağlam kalan doğu mazgal penceresi dıştan 0.10 x 1.25 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu olup üst kısmı yuvarlak kemer şekli verilmiş bir kaval silmeyle sınırlandırılmıştır (Res.265).

Jamatunun dıştan üst örtüsünün nasıl olduğunu söyleyebilmek oldukça zordur. Bunun sebebi üst örtünün doğu kısımları hariç tamamen çökmüş olmasıdır. Muhtemelen merkezi kare mekanın üzeri kubbe, diğer kısımlar ise kırma çatı ile örtülüydü.

İç mekan, ortada yer alan dört serbest sütun ve duvarlardaki sekiz gömme sütun üzerine yaslanan yuvarlak kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.266). Bu bölümlerden doğuda bulunan üçü günümüze gelmiş, diğer kısımlar ise yıkılmıştır. Merkezi kare mekanın üst örtüsünü taşıyan serbest sütunlardan doğudaki ikisi ayaktadır. Güneybatıdaki serbest sütun yarı yükseklikte kırılmış, kuzeybatıdaki ise tamamen kaybolmuştur (Res.267). Dört yöne doğru atılan yuvarlak kemerlerin yaslandığı 0.70 m. çapındaki serbest sütunlar sekiz yüzeyli olarak düzenlenmiştir. Sütunların üzerindeki başlıklarda sekiz köşeli olup alttan yukarı doğru kaval ve oluk silmelerle kademeli olarak profillenmekte ve üstte kare tabla şeklinde sonlanmaktadır. Bu karenin köşeleri mukarnaslarla pahlanmıştır (Res.268). Gömme sütunlardan kuzey ve doğu duvarlardaki dördü ayaktadır. Bunlar duvar yüzeyinden 0.15 m. lik bir çıkıntı yapan düz yüzeyler üzerindeki yarım sütunlar şeklinde düzenlenmişlerdir. Bu yarım sütunlar hem duvarlar boyu atılan üçer adet kör kemeri hem de serbest sütunlarla birleşen aralardaki yuvarlak kemerleri taşımaktadır (Res.269). Bu sütunların başlıkları da yarım yuvarlak olup alttan yukarı doğru kademeli olarak profillenmekte ve üstte dikdörtgen tabla şeklinde sonlanmaktadır.

Dikdörtgenin alt köşeleri içe doğru üçgen şeklinde oyularak bir hareketlilik sağlanmıştır (Res.270).

Yıkılan sütunlar ve duvarlarla birlikte orta ve batı bölümlerinin üst örtüleri de çökmüştür. Ancak doğuda ayakta kalan iki sütuna yaslanan kemerlerin üstündeki izler, orta kare mekanın üst örtüsü hakkında bir fikir vermek için yeterlidir. Yuvarlak kemerin üzerinden başlayan ve yukarı doğru daralan sekiz sıra düz ve kaval silmeyle kademelenme sağlanarak kare bir kaide oluşturulmuştur. Bu kaidenin üzerinden başlayan her bir mukarnas dizisi yukarı doğru kademelenmeyi devam ettirmektedir (Res.271). Bu uygulama muhtemelen dört yönde de aynıydı ve mukarnaslı kubbenin ortasında bir fener açıklığı bulunmaktaydı. Dikkati çeken başka bir nokta ise 5.50 x 5.50 m. ölçülerindeki merkezi kare mekanın daha geniş ve üst örtüsünün daha yüksek tutulmuş olmasıdır.

Ayakta kalan doğudaki üç bölümden ortadakinin de üst örtüsü çökmüş durumdadır. 4.50 x 5.50 m. ölçülerindeki bu kısmın üst örtüsünden sadece kare kaideyi daireye çeviren köşelerdeki mukarnaslı tromplar ve konsollar ile bunların üzerindeki küçük yuvarlak kör kemerler kalmıştır. Kalan izlerden bu bölümün üzerinin yuvarlak kör kemerlerden başlayan 20 dilimli bir kubbeyle örtüldüğü anlaşılmaktadır (Res.272).

Ayakta kalan kuzeydoğu-güneydoğu köşelerdeki 4.50 x 4.50 m. ölçülerinde olan kare bölümlerinin üst örtüleri günümüze sağlam gelebilmiştir. Her iki bölümün de üzeri serbest ve gömme sütunlar üzerine yaslanan yuvarlak kemerlerin taşıdığı sekiz dilimli tonozlarla örtülmüştür (Res.273). Her bir dilim yarım koni şeklinde olup alttan yukarı doğru daralarak ortada birleşmektedir. Bu kollardan köşelere gelen dört dilimin alt kısımları, üç sıra halinde düzenlenmiş mukarnas dolguludur. Aralardaki diğer kollar düz kesitli olarak yapılmışlardır. Aynı özellikleri gösteren üst örtüye sahip güneydoğu bölümünün dilimli tonozunun yarısı yıkılmış durumdadır (Res.274).

Jamatunun içi kuzey ve güney cephelerde açılan üçerden altı adet mazgal pencere ile aydınlatılmaktaydı. Güney cephedeki mazgal pencereler duvarın yıkılmasıyla birlikte kaybolmuştur. Kuzey cephedeki mazgal pencerelerden batıdaki yıkılmış, ortadaki ise tahrip olmuştur. Kuzey cephenin doğusundaki mazgal pencere günümüze sağlam gelen tek penceredir.

İç mekanın orijinal zemin döşemesi bozulmuştur. Çöken üst örtü ve yıkılan duvarlar zemini yer yer yükseltmiştir. Araştırmamız esnasında ot yığınları ile dolu olan jamatunun zemini ile kilisenin zemini arasında kod farkı olup olmadığını tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

2.4. Süsleme

Jamatun süsleme açısından üst örtüde kullanılan mukarnasların dışında oldukça sade tutulmuştur. Üst örtüde kullanılan mukarnaslarda süsleme amaçlı olmayıp ya örtünün kendisi yada üst örtüye geçiş unsuru olarak kullanılmıştır (Res.275).

Yapının kuzey cephesinde açılan mazgal pencerelerin üst kısımlarında birer adet süsleme bordürü bulunmaktadır. Bunlardan batıdaki, mazgal pencere yıkıldığı için günümüze gelememiştir. Ortadaki mazgal pencerenin üstünde bulunan süsleme bordürü altta düz, üstte ise yuvarlak kemer şeklinde kaval bir silmeyle sınırlandırılmıştır. Oyma tekniğiyle işlenmiş bordür, kırık çizgilerin birbirini kesmesiyle oluşan girift geometrik şekillerle süslenmiştir (Res.276). Doğudaki mazgal pencerenin üstü de ortadaki mazgal pencereyle aynı forma sahiptir. Ancak, buradaki süsleme bordürü geometrik değil bitkiseldir. Kıvrık dal motifinden tek sıra halinde çıkan rumiler oyma tekniğiyle işlenmiştir (Res.277).

İç mekandan günümüze gelen tek süsleme frizi, kilisenin batı cephesine bitiştirilen yuvarlak kör kemerde bulunmaktadır. Kemerin dış yüzeyindeki kaval silmeden sonra gelen içe eğimli düz silmenin üzeri, birbirini kesintisiz takip eden yarım daire motiflerle süslenmiştir. Küçük yarım yuvarlak nişler şeklinde algılanan bu ince süsleme frizi, sadece kiliseye geçişi sağlayan kapının üstündeki kemerde yapılmış olup başka hiçbir kemerde bu tip süsleme unsuru bulunmamaktadır (Res.278).

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları 0.90 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan düzgün kesme taş malzemeyle kaplanan duvarların ortası kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir. Kullanılan malzeme toprak rengi andezit tüf taşıdır.

İç mekanda üst örtüyü taşıyan sütunlar tek parçadır. Kemerlerde kullanılan düzgün kesme taşlar perdahlanmış olup dış cephede kullanılan malzemeye göre daha ince bir işçilik gösterirler. Tuğla malzemenin kullanılmadığı yapının üst örtüsünde kullanılan andezit tüf taşı, mukarnas, silme ve tonoz örtü şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

5.4. MUŞ İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

5.4.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.4.1.1.

YAPININ ADI : SAINT APOTRES MANASTIRI (SURB ARAKELOK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : MUŞ – MERKEZ – KEPENEK KÖYÜ

RESİM : 279 - 287

ÇİZİM : 29 - 30

İNCELEME TARİHİ : 25.07.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Havarilerin kutsal kalıntılarının korunduğuna inanılan Saint Apotres Manastırı'nın kesin kuruluş tarihini tespit edemedik. Ermeni rivayetlerine göre, Gregorios Lusavoriç'le birlikte havarilerin kutsal kalıntılarını almak için Roma'ya giden piskopos Eliazar tarafından IV. yy.'da kurulmuştur. Ancak kurulduğuna inanılan dönemle XI. yy. arasında geçen süre içinde manastırla ilgili hiçbir tarihi veri bulunmamaktadır.[181]

Yapım tarihiyle ilgili herhangi bir kitabesi olmayan ana kilise, plan tipinden yola çıkılarak X.–XII. yy.'a tarihlendirilmektedir.[182]

Manastırın tarihçesine ışık tutacak kitabeler, kilisenin doğusunda mütercimler ve katipler için yapılmış olan dokuz adet mezar taşının üzerinde yer almaktadır. Mezar taşının birinde, kilisenin keşiş Ter Lazar ve keşiş Ter Stephanos tarafından 1125 tarihinde tamir edildiği bilgisi bulunmaktadır. Diğer mezar taşları ise orada

---

[181] J. M. Thierry, "Le Couvent des Saints Apotres de Muş", *Handes Amsorya,* XC, Wien, 1976, 238.

[182] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 174-175, 559.

gömülü olanların isimleriyle birlikte 1123, 1125, 1141, 1182 ve 1562 tarihlerini vermektedir.[183]

XIII. yy.'ın başlarında yazılmış olan bir el yazmasından, X.–XII. yy. arasında bölgede etkili olmuş Ermeni sülalesi Mamikonyan[184] ve onların koruması altındaki bu manastır hakkında bilgi edinebilmekteyiz. El yazmasında XI.–XII. yy.'da yaşamış Mamikonyan ileri gelenlerinin Saint Apotres Manastırı'na gömülmek için bağış yaptıkları bildirilmektedir.[185]

Bir kaçkar üzerindeki kitabeden, kiliseye 1134 tarihinde oyma sanatçısı Toros tarafından geometrik ve bitkisel motiflerle süslenmiş bir kapının yapıldığını öğrenmekteyiz. Bu kapı kanatları bugün Erivan Müzesi'nde korunmaktadır.[186]

XII. yy. sonrası herhangi bir etkinliğin izine rastlamadığımız manastır, XV.-XVI. yy.'da el yazma kitapların üretildiği önemli bir merkez olmuştur. XVI. yy.'la birlikte çeşitli imar faaliyetleri başlamış ve 1555 tarihinde kilisenin batısına Bitlisli piskopos Karapet tarafından bir jamatun yaptırılmıştır. 1614 tarihinde çeşitli tamirler geçirmiş, 1663'de ise Vardapet Vardan kilisenin kubbesini onararak güney duvarına bitişik olan Saint Stephanos (Saint Etienne) Şapeli'ni inşa etmiştir. 1791'de Vardapet Ter Hovhannes jamatunun batı giriş kapısına bitişik olarak çan kulesini yaptırmıştır. Kilisenin kuzey duvarına bitiştirilen Saint Georges Şapeli'nin yapım tarihini tespit etmemiz mümkün olmamıştır. Kompleks bir halde bulunan manastır yapılarının yaklaşık 300 m. doğusunda bağımsız olarak yapılan Saint Thaddeus Kilisesi, kubbeye geçişi sağlayan mukarnaslı trompları ve süsleme özelliklerinden dolayı XIII.-XIV. yy.'a tarihlendirilmektedir.[187]

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, manastırın ana kilisesi olan Saints Apotres Kilisesi'nin XI. yy.'da yapıldığı ve XII. yy.'da çok faal bir durumda olduğu sonucuna çıkmaktayız. XVI. yy.'dan itibaren başlayan imar faaliyetleri, XIX. yy.'a kadar devam etmiş ve bu süreçte ana kiliseye çeşitli yapıların eklenmesiyle manastır kompleks bir hale gelmiştir.

XIX. yy. sonunda Sason ve Muş çevresinde başlayan Ermeni isyanlarının önemli merkezlerinden biri konumuna gelen Saints Apotres Manastırı'nda, 1895-1896 yıllarında çatışmalar meydana gelmiş ve yapılar kısmen tahrip olmuştur. Esas büyük tahribat, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1915 tarihinde gerçekleşmiştir. Manastıra Şubat 1915'de silah aramaya gönderilen jandarma

---

[183] Thierry, "Le Couvent...", 247 - 249.

[184] Mamikonyan için bkz.; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 223.

[185] Thierry, "Le Couvent...", 239.

[186] A.g.m., 254.

[187] Thierry - Donabedian, *a.g.e.*, 559; Thierry, "Le Couvent...", 235-256.

kuvvetleriyle, meşhur çeteci Antranik'in[188] başında bulunduğu Ermeni çeteleri arasında uzun süren çatışmalar olmuş ve manastır yapıları bu çatışmalar sırasında tahribata uğramıştır.[189]

1915 sonrası tümüyle terkedilmiş olan manastır günümüzde metruk bir haldedir. Kısmen sağlam kalan yapılar, yaz aylarında yaylaya çıkan Kepenek köylüleri tarafından barınak olarak kullanılmaktadır.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır; Muş merkez ilçesinin 7 km. güneydoğusunda bulunan Kepenek Köyü'nün (Arak) 4 km. güneybatısında yer almaktadır.[190] Muş'un güneyindeki Karaçavuş Dağları'nın (Haçreş) doğu uzantısında olan Kızıl Ziyaret Dağı'nın (2600 m.)[191] sarp kuzey yamacındaki geniş bir düzlük üzerinde kurulmuştur.[192] Kepenek Köyü'nden sonra bir buçuk saatlik zorlu bir yürüyüşle ulaşım sağlanabilmektedir (Res.279).

Manastır yapılarını iki ayrı grupta incelememiz mümkündür. Bunlardan ilk grubu; Saints Apotres Kilisesi, kilisenin batısına eklenen jamatun, jamatunun batı girişine bitişik olarak yapılmış çan kulesi, kilisenin güney duvarına bitişik inşa edilmiş Saint Stephanos (Saint Etienne) Şapeli ve kilisenin kuzey duvarına eklenen Saint Georges Şapeli ile kilisenin doğusunda yer alan dokuz adet mezar steli oluşturmaktadır. İkinci grubu ise manastır yapılarının 300 m. doğusunda yer alan Saint Thaddeus Kilisesi oluşturmaktadır.

Yapılar topluluğundan günümüze; üst örtüsü çökmüş halde Saints Apotres Kilisesi, büyük ölçüde tahrip olmuş Saint Stephanos Şapeli ve ikinci katı yıkılmış çan kulesi gelebilmiştir (Res.280). Jamatunun üst örtü ve duvarlarının büyük kısmının yıkılması sonucu zemin oldukça yükselmiştir. Fakat bu bizim yapının planını çıkartmamıza engel oluşturmamıştır. Saint Georges Şapeli ve mezar stelleri günümüze gelememiştir. İkinci grubu oluşturan Saint Thaddeus Kilisesi bugün büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır (Res.281). Manastır yapılarını kuşatan çevre duvarından hiçbir iz kalmamıştır.

---

[188] Geniş bilgi için bkz.: Haluk Selvi, "Hangi Antranik", *İkibinyirmiüç-2023*, 12, Ankara, 2002, 30-35.

[189] Metin, *a.g.e.*, 117, 137.; Anadol, *a.g.e.*, 248.; Süslü, *a.g.e.*, 43-44.; Thierry, "Le Couvent...", 241.

[190] Muş 1989, İstanbul, 1989, 12, 37.

[191] Ermeniler bu dağı Tirinkatar veya Cirnkatar adıyla tanımaktadır. Manastır, bu dağa istinaden Tirinkatarivank olarak da bilinmektedir.

[192] Saraçoğlu, *a.g.e.*, 74.

1976 öncesi burada araştırma yapan J. M. Thierry'nin çalışmaları, yapıların otuz yıl önceki durumları hakkında bize bilgi vermektedir. Bu çalışmasındaki çizimler M. Dupin'e aittir[193] (Çiz.29).

Günümüzde burası, yöre halkı tarafından Kepenek Köyü'nün eski ismi olan Arak'a[194] istinaden Arak Manastırı olarak tanınmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Günümüze gelemeyen bir kitabeye göre jamatun, 1555 tarihinde başpiskopos Ter Karapet tarafından ailesinin anısına yaptırılmıştır.[195] Bu kitabenin dışında jamatunun yapım tarihi veya tamiriyle ilgili her hangi bir tarihi veriye ulaşmamız mümkün olmamıştır.

2.2. Kitabeler

Yapıdan günümüze gelen kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastırın odak noktası olan 12.50 x 15.50 m. ölçülerindeki Saints Apotres Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, dıştan 12.50 x 13.50 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.30). Yapı, merkezi kare mekandaki dört serbest paye ve duvarlardaki sekiz duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Jamatunun batı cephesi 12.50 m. uzunluğunda olup, cephenin tam ortasında 1.50 m. enindeki giriş yer almaktadır (Res.282). Girişin batı yüzeyine sonradan eklenen 3.20 x 4.00 m. ölçülerindeki çan kulesi, ikinci katı yıkılmış olarak ayakta kalabilmiştir. Bu cephede, temel seviyesinden itibaren dört sıra halinde günümüze gelen taş duvar örgüsü ve çan kulesi, yapının planını çıkartmamızda önemli bir veri olmuştur (Res.283). Yıkılan üst örtü ile duvarlar, zemini kısmen yükseltmiş durumdadır.

---

[193] Thierry, "Le Couvent...", 235-256.

[194] Arak: Arapça bir kelime olup damıtma usulüyle yapılan içki, rakı anlamına gelmektedir. Tanımlamalar için bkz.; Ferit Devllioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1993, 35.; Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul, 1996,62.

[195] Thierry, "Le Couvent...", 246; Thierry - Donabedian, *a.g.e.*, 309

13.50 m. uzunluğundaki yapının güney ve kuzey cepheleri büyük ölçüde moloz dökümtüsü altında kalmıştır. Yıkılan duvarlar, ayakta kalan çan kulesiyle kilise arasında bir boşluk oluşturmuş durumdadır (Res.284). Buna rağmen jamatunun duvar izleri moloz yığınları arasından azda olsa seçilebilmektedir (Res.285).

12.50 m. uzunluğundaki kilisenin batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Yapı, kiliseye kuzey ve güneyde dışa taşıntı yapmayacak bir şekilde eklenmiştir (Res.286).

Çöken üst örtü ve yıkılan duvarlar, iç mekanı doğuya doğru meyilli bir şekilde yükseltmiş ve ortada bulunması gereken dört serbest paye bu yıkıntılar altında kalmıştır. Bu yükseklik doğuda, zeminden kiliseye girişi sağlayan kapının üst kemer hizasına kadar olup, kilisenin girişini kapatmış durumdadır (Res.287). Günümüzde kilisenin içine doğudaki yıkılan apsisten girilmektedir.

J. M. Thierry'nin bu manastırdaki çalışması, günümüze gelemeyen jamatunun üst örtüsü hakkında bize bilgi vermektedir. Bu araştırmadaki plan çizimlerinden, merkezi kare mekandaki dört serbest paye ve sekiz duvar payesinin üzerlerine atılan kemerlerin üst örtüyü taşıdığı anlaşılmaktadır. Merkezi kare mekanın üzeri ise kubbeyle örtülmüştür.

Jamatunun aydınlatması hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

2.4. Süsleme

Yapıda süsleme bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

1.00 m. kalınlığa sahip olan jamatunun beden duvarları, dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. Duvarların iç ve dış yüzeylerinde kullanılan düzgün kesme taşların ortası kireç harcıyla tutturulmuş, moloz taşlarla doldurulmuştur. Üst örtüde kullanılan malzeme hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, iç zemini dolduran molozların arasında tuğla malzemenin olması, üst örtüde de tuğla kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

5.5. VAN İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

5.5.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.5.1.1

YAPININ ADI : VARAGAVANK MANASTIRI (YEDİ KİLİSE) SAINT GEORGES JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – MERKEZ - YUKARI BAKRAÇLI KÖYÜ

RESİM : 288 – 353

ÇİZİM : 31 - 33

İNCELEME TARİHİ : 10.05.1996 - 27.05.2000 – 14.09.2002 – 18.05.2003

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastır, Ermeni rivayetlerine göre Sainte Gaiane ile Hripsime'nin getirdiği hakiki kutsal haçın bir parçasını korumak için VII. yy.'da kurulmuş ve burada bir grup keşişin barındığı Sainte Croix (Kutsal Haç) isimli küçük bir manastır oluşmuştur. Ancak, manastırla ilgili tarihi veriler X. yy.'da ortaya çıkmaktadır. Tarihçi Thomas Ardzruni, Vaspurakan Kralı Gagik'in (908-937) manastırda bulunan kutsal haç parçasını korumaya aldığını bildirmektedir. Manastırın çekirdeğini oluşturan ve geleneksel olarak Berdavor adıyla tanınan Sainte Sophia Kilisesi günümüze gelemeyen güney duvarındaki bir kitabeye göre, Kral Gagik Bağratid'in kızı ve 1003'de Vaspurakan Kralı olan Senekerim Hovhannes'in eşi Khoshush Hatun tarafından 981 tarihinde inşa ettirilmiştir. İlk kilisenin kuzey duvarına bitişik olarak yapılan ve Kırk Keşişler Kilisesi olarak da anılan Saint Jean Kilisesi'nin yapım kitabesi bulunmamaktadır. Plan tipi ve mimari özelliklerinin ilk kiliseyle olan benzerlikleri ve tarihi kaynaklarda geçen bilgilerden yola çıkılarak Kral Senekerim (1003-1021) tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Bu iki kilise, kiliseler kompleksinin birinci grubunu oluşturmaktadır. İlk grubun kuzeyinde yer alan ve onlardan 2.50 m. genişliğindeki bir holle ayrılan ikinci grup kiliseler topluluğunun çekirdeğini oluşturan Surb Astuacacin Kilisesi (Kutsal Meryem), Kral Senekerim tarafından kendisi ve eşinin mezarlarının yer alması amacıyla XI. yy. başında inşa

ettirmiştir. Bu hızlı büyüme ve Ardzruni sülalesinin koruması sonucu manastır bu dönemde başpiskoposluk merkezi haline gelmiştir.[196]

Vaspurakan Krallığı 1021 tarihinde Bizans İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiş ve son kral Senekerim kutsal haç parçasını Sivas'a nakletmiştir. Ancak vasiyeti üzerine ölümünden sonra 1027'de tekrar Varagavank Manastırı'na getirilmiştir. XI. yy. sonundan XVI. yy. sonuna kadar olan sürede manastırın imar faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu süre içinde manastırın el yazma kitapların üretildiği aktif bir merkez olduğu bilinmektedir. 1591 tarihli bir kitabın kolofonuna göre Sargis isimli biri tarafından manastırın kapı ve girişleri, Herapet isimli bir diğer kişi tarafından da keşiş hücreleriyle birlikte kiliselerin bozulan kısımları tamir ettirilmiştir.[197]

Varagavank Manastırı XVII. yy.'da Vaspurakan'daki manastırların en ünlü ve gelişmiş manastırı olarak Ecmiadzin Katoğikosluğu'na bağlı başpiskoposluk merkezi konumundadır. Manastır yapıları 1648 tarihinde meydana gelen bir deprem sonucu yıkılmıştır. Büyük hasar gören Surb Astuacacin Kilisesi, Başrahip Kirakos denetimindeki çalışmalar sonucu 1648 tarihinde aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Aynı yılda kilisenin batısına bitişik olarak yapılan Saint Georges Jamatunu, kapı alınlığındaki kitabeye göre 1648 tarihinde Mimar Tiratour tarafından inşa edilmiştir. Bu deprem sonrası manastırın etkinlikleri zayıflamış ve uzunca bir çöküş dönemi geçirmiştir. Sadece 1724 ve 1769 tarihlerinde manastır yapılarının çöken bazı kubbelerinde küçük çaplı onarımlar yapılabilmiştir. Yapım kitabesi olmayan ve Surb Astuacacin Kilisesi'nin kuzey duvarına bitiştirilen küçük boyutlu Saint Siğne Şapeli (Holly Seal - Surb Nsan) muhtemelen bu tamiratlar sırasında inşa edilmiş olmalıdır. XIX. yy.'da imar faaliyetlerinde bir canlanma olmuş ve Vardapet Gregoire tarafından jamatunun kuzeyine 1817 tarihinde Saint Croix Kilisesi inşa edilmiştir. Bu yapı daha sonra kütüphane ve matbaa olarak kullanılmıştır. 1849'da jamatunun güneyine Saint Sion Kilisesi bitiştirilmiştir. Bu yapının malzemesi yıkılan

---

[196] A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan,* London, 1853, 409; M. Theophile Deyrolle, *Le Tour du Monde,* XLVIII, Paris, 1876, 391; Lynch, *Armenia..., II,* 113-115; E. Lalayan "Couvents celebres du Vaspurakan", *Azgakrakan Handes,* XXI, Tiflis, 1911, 57-76; Walter Bachman, *Kırchen und Moschen in Armenian und Kurdistan,* Leipzig, 1913, 33-40; Nersessian, *Armenia...,* 66, 95; Thierry, "Notes...", 177-178; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 12.

[197] Grousset, *a.g.e.*, 433-435, 551-556, 643; M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - III", *REA,* VI, Paris, 1969, 142-145; Honigman, *a.g.e.*, 66, 166-168; Ostrogorsky, *a.g.e.,* 291.

Sainte Sophia Kilisesi'nden temin edilmiştir. Jamatunun batı cephesine eklenen çan kulesi XIX. yy.'a tarihlendirilmektedir.[198]

Ermeniler arasında meşhur ve mukaddes olan Varagavank Manastırı, I. Dünya Savaşı öncesi Van ve çevresinde meydana gelen isyan ve siyasi etkinliklerin merkezi olmuştur. Patrik Mığırdıç Hırımyan'ın 1857 yılında bu manastırda kurduğu matbaada basılan "Arziv Vaspuragan" ve "Van Kartalı" ismindeki gazetelerle propaganda ve isyanlara hazırlık yapılmıştır.[199]Kutsal içeriğinin yanı sıra siyasi etkinlikleriyle de ün yapan manastır, izlediği misyonun sonucu XX. yy. başında terk edilmek durumunda kalınmıştır..

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır yapıları Van'ın 9 km. güneydoğusunda yer alan Yukarı Bakraçlı Köyü'nün içinde bulunmaktadır. Köy yerleşmesi, Erek Dağı'nın (3204 m.) güney yamacındaki bir taraça üzerinde kurulmuştur[200] (Res.288).

Varagavank Manastırı'nın değişik zamanlarda yapılmış altı kilise, bir jamatun, bir çan kulesi ve dış duvarlarla çevrili birçok ek binadan oluştuğu bilinmektedir (Res.289). Yapıların ilk doğru çizimleri W. Bachman tarafından yapılmıştır. Bu araştırmacının çalışmaları neticesinde manastırın yüz sene önceki durumu hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır (Çiz.31).

Dinsel işlevli binalar birbirine yakın olarak kurulmuş iki ayrı kompleksden meydana gelmiştir. Güneydoğu köşede yer alan birinci kompleksi, en eski tarihli Sainte Sophia ve Saint Jean Kiliseleri oluşturmaktadır. İkinci kompleks, Saint Jean Kilisesi'nin kuzeyinde yer alan ve bu kiliseden 2.50 m. genişliğindeki bir holle ayrılmış olan yapılar topluluğudur. Bu grup, merkezde Surb Astuacacin Kilisesi, batısına bitişik jamatun, kuzey duvarına eklenen Saint Siğne Şapeli, jamatunun kuzey duvarına bitişik yapılmış Saint Croix Kilisesi, güneyde yer alan Saint Sion Kilisesi ve jamatunun batı cephesine eklenen revaklı çan kulesinden oluşmaktadır (Res.290). Kilise yapılarının haricinde kompleksin güneybatısında "L" şeklinde

---

[198] Thierry, "La Renaissance...", 796-797, 823; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 587-588,; Zeynep Mercangöz ve bşk., "Ortaçağda Van Hıristiyan Dönemi", *Van*, İstanbul, 1995, 94; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 48-50; Yalçın Karaca, *Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Van, 1996, 17-18; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 80-89.

[199] H. Erdoğan Cengiz, *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi*, Ankara, 1983, 17-18, 48, 273; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları*, Ankara, 1994, 29, 44, 219; İlter, *a.g.e.*, 40.

[200] Saraçoğlu, *a.g.e.*, 444; Galip Başarır ve bşk., "Van İli Coğrafyası", *Van Kütüğü*, Van, 1993, 4. 9; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 91, 296, 377.

oluşturulmuş çift katlı 47 adet keşiş hücresi, bir banyo, eğitimle ilgili sekiz odalı iki bina ve sosyal tesisler bulunmaktaydı. Bu yapıların hepsini dıştan bir çevre duvarı kuşatmaktaydı.

Günümüzde manastırın birinci kompleksinden sadece Sainte Sophia Kilisesi'nin apsisi ayaktadır. Saint Jean Kilisesi ise tamamen yıkılmıştır ve bu kilisenin bulunduğu kısım zeminden yaklaşık 2.00 m. yükselmiştir. İkinci yapılar topluluğundan; Surb Astuacacin Kilisesi, batısındaki jamatun, jamatunun kuzey ve güney duvarlarına bitişik yapılmış iki kilise ve jamatunun batısına eklenen çan kulesinin üç bölümlü revak kısmı günümüze gelebilmiştir. Kilise ve jamatunun sadece piramidal kubbeleri çökmüştür. Saint Siğne Şapeli ise tamamen ortadan kalkmıştır (Çiz.32). Manastırın keşiş hücreleri, sosyal ve eğitim tesisleri ile çevre duvarından hiçbir iz kalmamıştır. Manastırın avlu kısmı bugün köy meydanı konumundadır (Res.291).

Uzun yıllar özel mülkiyette kalan manastır yapıları saman ve ot deposu olarak kullanılmıştır. Günümüzde Van Müzesi tarafından koruma altına alınmış ve yapılar temizlenerek ziyarete açık hale getirilmiştir.[201]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Saint Georges Jamatunu 1648 tarihinde Van'da meydana gelen büyük depremde tamamen yıkılan Surb Astuacacin Kilisesi ile birlikte inşa edilmiştir. Kilisenin batı cephesini tamamen kapatan jamatunun yapım tarihi, batı kapısı alınlığındaki kitabede çok açık olarak belirtilmiştir. Kitabeye göre bu jamatun, Katoğikos I. Philippe (1633-1655) zamanında, manastırın başrahibi olan Ter Kirakos denetiminde Mimar Tiratour tarafından inşa edilmiştir. Kilise ve jamatunun inşaatı halkın desteği ve din adamlarının çabaları sonucu gerçekleştirilmiştir.[202] Bu kitabenin dışında 1648 depremi ve manastırlardaki tamiratları bildiren çok sayıda tarihi kaynak bulunmaktadır.

2.2. Kitabeler

Jamatunun yapım kitabesi batı cephesinin ortasında yer alan taçkapı formundaki girişin sivri kemerli kapı alınlığında bulunmaktadır. On sıra halinde

---

[201] Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 11.10.1997 tarih ve 2018 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

[202] Lalayan, a.g.m., 62-63; Bachman, *a.g.e.*, 38; Thierry, "Monasteres...-III", 144, 152.

kazıma tekniğiyle yazılmış kitabe 0.65 x 1.50 m. ölçülerinde olup alt iki sırası daha uzun tutulmuştur (Res.292).

Asıl Metin:

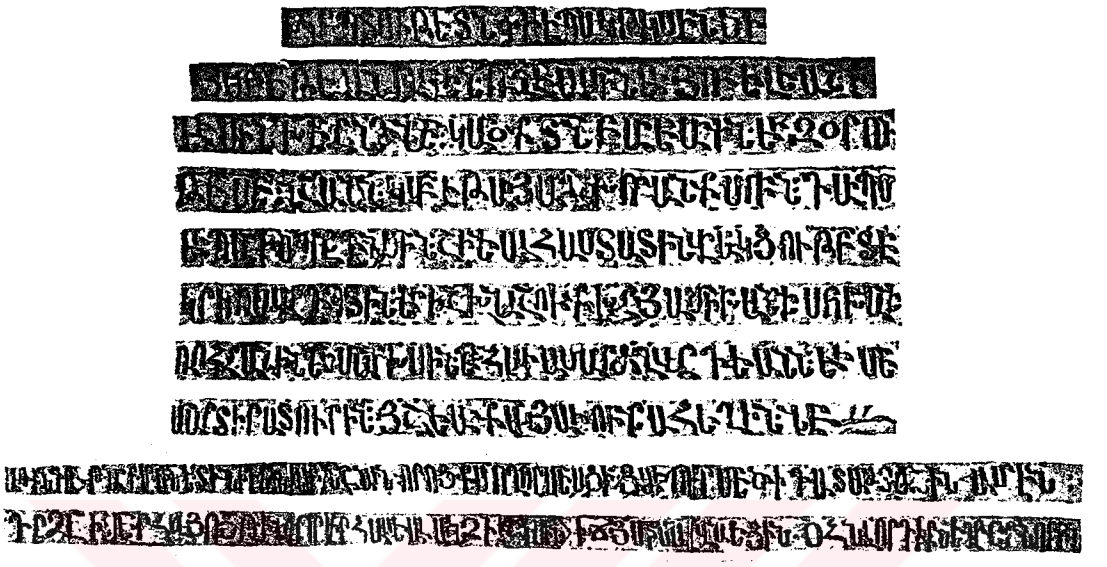

Türkçe Anlamı:

"Katoğikos Philippe'nin gözetiminde, 1648 yılında, Tanrı'nın, iyilikçi peygamberin iradesiyle ve Saint Signe'nin gücüyle, Vardapet Ter Kirakos'un, asil Hoca Amirhan'ın, Saroukhan'ın, Rouhidjan ve Martiros'un yönetiminde olduğu kadar bütün halkın ve Mimar Tiratour'un desteğiyle kubbelerle taçlandırılmış giriş (sahn), avlu ve duvarlar tamir ettirildi. Ey Isa korkunç günde onları hatırlarmısın".[203]

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan 11.10 x 14.20 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Surb Astuacacin Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, dıştan 13.70 x 13.90 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir (Çiz.33). Orta kare mekandaki dört serbest destek ve üç yönde altı duvar payesi ile doğudaki iki konsolun üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Jamatunun batı cephesi 13.70 m. uzunluğundadır (Res.293). Batısına XIX. yy. başında eklenen 3.30 x 13.70 m. ölçülerinde olan ve üzerinde çan kulesi bulunan üç gözlü revak, cepheyi mazgal pencerelerinin alt hizalarına kadar kapatmıştır (Res.294). İkinci katta bulunan çan kulesi günümüze gelememiştir. Batı cepheyi kapatan revakın beşik tonozları kuzey ve güneyde duvarlara otururken batıda iki serbest sütuna, doğuda ise jamatuna girişi sağlayan kapının üst köşelerinde jamatunla

[203] Thierry, "Monasteres...-III", 152.

birlikte yapılmış iki konsol üzerine atılan sivri kemerlere yaslanmaktadır (Res.295). Duvar yüzeyinden 0.30 m. çıkıntı yapan yarım daire şeklindeki konsolların eni 0.70 m., yüksekliği ise 0.75 m. dir (Res.296). Üstü düz dam şeklinde örtülen revaklı çan kulesi, cephenin üst hizasında yer alan üç mazgal pencerenin alt seviyesinde kalmaktadır (Res.297). Dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli pencerelerden ortadaki cephenin üst sıralarından kayan taşlarla kapanmış, diğer iki pencere ise dıştan ölçü alınamayacak derecede tahrip olmuş durumdadır (Res.298). Jamatuna geçişi sağlayan batı cephenin ortasındaki kapı, silmeler ve süsleme bordürleriyle taçkapı formunda düzenlenmiştir. Dıştan dışa 3.75 m. uzunluğundaki taçkapının yüksekliği 4.25 m. dir. Taçkapının ortasında 1.20 m. eninde ve 2.10 m. yüksekliğindeki basık kemerli giriş yer almaktadır. Kapı sövelerinin eni 0.40 m. olup dörder blok taştan oluşmaktadır. Silme ve bordürlerle kuşatılmış jamatunun girişi ile üst köşelerinde bulunan konsollar batı cepheye bir hareketlilik kazandırmıştır (Res.299).

13.90 m. uzunluğundaki güney cephe sağırdır ve hareketlilik sağlayacak herhangi bir açıklık yer almamaktadır (Res.300). Cepheye 1849 tarihinde inşa edilen 8.10 x 15.40 m. ölçülerindeki Saint Sion Kilisesi, bu cepheyi çatı hizasının 2.00 m. altına kadar boydan boya kapatmıştır. Orijinalde dıştan da tonoz şeklinde kapatılan kilisenin üst örtüsü, erozyon ve cephenin üstünden dökülen taşlar sonucu bu orijinal durumunu kaybetmiştir. Tonoz sırtı ile jamatunun duvarı arasında kalan boşluk dolarak düz bir zemin haline gelmiştir (Res.301). Cephenin güneydoğu köşesi Surb Astuacacin Kilisesi'nin güneybatı köşesinden güneye doğru 1.20 m. taşıntı yapmaktadır (Res.302).

Yapının 13.70 m. uzunluğundaki doğu duvarı, Surb Astuacacin Kilisesi'nin 11.10 m. uzunluğundaki batı duvarına bitişik örülmüştür (Res.303). Her iki yapının duvarları dış örtü seviyesine kadar aynı yükseklikte örülmüş olup jamatunun doğu cephesi kilisenin batı duvarı, kilisenin batı cephesi ise jamatunun doğu duvarı tarafından kapatılmıştır. Doğu duvarının ortasında jamatundan kiliseye geçişi sağlayan 1.10 m. eninde ve 2.00 m. yüksekliğindeki kapı açıklığı yer almaktadır. 0.15 m. enindeki dörder blok taştan oluşan söve taşlarının üstü, tek parça atkı taşıyla birbirine bağlanmıştır. Silme ve süsleme bordürleriyle taçkapı formunda düzenlenmiş giriş, dıştan dışa 3.90 m. eninde ve 4.40 m. yüksekliğindedir (Res.304).

Jamatunun 13.90 m. uzunluğundaki kuzey cephesine bitişik olarak 1817 tarihinde inşa edilen Saint Croix Kilisesi, kuzey cepheyi üst örtü seviyesinin 2.00 m. altına kadar cephe boyunca tamamen kapatmıştır (Res.305).Günümüzde üst kaplama taşları dökülmüş ve bunun sonucu kuzeydeki kilisenin çatı seviyesi yükselerek jamatunun üst örtüsüne doğru meyilli bir şekilde birleşmiştir (Res.306). Cephenin kuzeydoğu köşesi Surb Astuacacin Kilisesi'nin kuzeybatı köşesinden kuzeye doğru

0.60 m. taşıntı yapmaktadır. Bu kısmın zemini Saint Siğne Şapeli'nin yıkıntıları ve toprak dolgu sonucu örtü seviyesinin 3.50 m. altına kadar yükselmiştir (Res.307).

Günümüzde yapının dış örtüsü engebeli bir görünüm arz etmektedir (Res.308). Bachman'ın verdiği bilgilerden, jamatunun merkezi kare mekanının üzerinin düzgün kesme taş malzemeyle örülmüş içten yuvarlak, dıştan sekizgen kasnak üzerine oturan piramidal külahlı bir kubbe ile örtülü olduğunu bilmekteyiz. Merkezi kubbenin dışında kalan kısımlar düz toprak dam şeklinde kapatılmıştı[204]. Bugün piramidal külahlı kubbe kasnağıyla birlikte yıkılmış durumdadır (Res.309). Bu kubbenin dışında kalan üst örtü, cephelerin üst sıralarındaki taşların dökülmesi ve doğal tahribat sonucu bozulmuş ve içten kubbe olarak yapılmış diğer kısımların tuğla örgüsü dıştan da görünebilir duruma gelmiştir. Jamatunun batı girişinin üzerini kapatan kubbe yarıya kadar yıkılmıştır (Res.310).

İç mekan, ortada yer alan 0.94 x 0.94 m. ölçülerindeki dört adet serbest kare paye ile dokuz eşit bölüme ayrılmaktadır (Res.311). Bu bölümlerden 3.10 x 3.10 m. ölçülerindeki merkezi kare mekanın üzerini düz pandantif geçişli, içte silindirik dışta sekizgen kasnak üzerine oturan piramidal bir kubbe örtmekteydi. Kubbe ve kasnağı yıkılmış olan orta mekanın üst örtüsünden günümüze pandantifler ve kasnağın oturduğu silindirik kısım gelebilmiştir. Bu kubbe diğer kubbelere göre daha yüksek tutulmuştur (Res.312). 3.20 x 3.20 m. ölçülerindeki diğer sekiz bölümün üzeri, mukarnas dizileri şeklinde düzenlenmiş pandantif geçişli sekiz kubbe ile örtülmüştür. Kubbeleri oluşturan düz tuğla dizilerinin yarısından itibaren iki sıra tuğla dizisi testere dişi şeklinde örülmüştür. Mukarnaslı pandantifler ve testere dişi şeklindeki tuğla örgü kubbelere bir hareketlilik kazandırmıştır (Res.313). Bunlardan batıdaki giriş bölümünün üzereni örten kubbe yarıya kadar yıkılmıştır. Üst örtüyü oluşturan bu kubbeler sivri kemerler üzerine oturmaktadır. Kemerler ortada dört serbest paye ile üç yönde duvardan 0.20 m. çıkıntı yapan 0.84 m. enindeki ikişerden altı adet duvar payesi ve doğu duvarındaki taçkapının üst hizasında yer alan iki konsol üzerine yaslanmaktadır (Res.314). Bütün payeler ve konsolların üst kısımları, iki kaval ve bir düz silmeyle dışa doğru kademelenen başlıklar şeklinde sonlanmaktadır. (Res.315).

Jamatunun içten 11.35 m. uzunluğundaki batı duvarının kaplama taşları ile duvar payeleri, zeminden itibaren 2.50 m. yüksekliğe kadar dökülmüş durumdadır (Res.316). Duvarın kuzey köşesindeki kaplama taşları kısmen korunmuştur. Tahribat sonucu duvarın güney köşesinde bulunan duvar nişi günümüze gelememiştir. Kuzey köşedeki 0.65 m. eninde ve 0.40 m. derinliğindeki duvar nişi, üst kısmında bulunan beş dilimli kaş kemeri tahrip olmuş bir durumda günümüze ulaşmıştır (Res.317).

---

[204] Bachman, *a.g.e.*, 37-39.

Tam ortada dışarıya çıkışı sağlayan basık kemerli kapı yer almaktadır. Üst hizada yer alan üç mazgal pencereden ortadaki içten sağlam bir durumda günümüze gelmişken, diğer iki mazgal pencere içten ve dıştan tahrip olmuştur (Res.318).

İçten 11.60 m. uzunluğundaki güney duvarının orta ve doğusunda, zeminden 1.20 m. yükseklikte açılmış iki adet duvar nişi bulunmaktadır (Res.319). 0.65 m. eninde ve 0.85 m. yüksekliğindeki nişlerin derinliği 0.40 m. dir. Ortadaki nişin üzeri üç dilimli kaş kemer şeklinde sonlanırken, doğudaki nişin üzeri beş dilimli kaş kemer şeklinde düzenlenmiştir (Res.320). Duvarın batı köşesinde 0.80 x 1.40 m. ölçülerinde bir kapı bulunmaktadır. Jamatundan güney tarafa çıkışı sağlayan bu kapı, güney cepheye bitiştirilen Saint Sion Kilisesi'nin kuzey duvarı tarafından kapanmış durumdadır. 1.20 m. derinliğindeki kapının söve taşları duvar yüzeyinden içeri doğru 0.18 m. girinti yapmaktadır. 0.28 m. enindeki söveler dörder blok taştan meydana gelmektedir ve üstte tek blok taştan oluşan 0.30 m. enindeki düz atkı taşı ile birbirine bağlanmıştır. Söve taşının üst kısmı, üç dilimli kaş kemer şeklinde düzenlenmiş kapı alınlığına sahiptir. 1.40 m. genişliğinde ve 1.50 m. yüksekliğindeki bu alınlıkta iki renkli taş malzeme kullanılarak renk almaşıklığı oluşturulmuştur (Res.321). Köşelerde yer alan sütunce şekli verilmiş iki kaval silmenin üst kısımları duvar yüzeyinden 0.03 m. taşırılarak başlık şeklinde düzenlenmiştir. 0.10 x 0.10 m. ölçülerindeki bu başlıklarda üçer adet mukarnas nişi bulunmaktadır (Res.322). Kaş kemerli duvar nişleri ve bu kapı ile güney duvarında bir hareketlilik sağlanmıştır.

İç mekanın kuzey duvarı 11.60 m. uzunluğundadır (Res.323). Duvarın batı köşesinde yer alan ve Saint Croix Kilisesi'ne geçişi sağlayan kapı, simetrisinde bulunana güney duvarın batı köşesinde açılmış kapı ile aynı form ve ölçülere sahiptir. Ortada yer alan 0.40 m. derinliğindeki duvar nişinin eni 0.65 m., yüksekliği ise 0.85 m. olup üst kısmı üç dilimli kaş kemer şeklinde düzenlenmiştir (Res.324). Kuzey duvarın doğusunda bulunan duvar nişi, iç mekandaki bütün duvar nişlerinden farklılık göstermektedir. 0.70 m. eninde, 1.20 m. yüksekliğindeki dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli nişin derinliği 0.40 m. dir. Mukarnas dizileri ve bitkisel süsleme bordürleriyle kuşatılan nişin etrafı 2.00 x 2.50 m. ölçülerinde dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçeve içinde bulunan bordürler, süsleme başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır (Res.325). Kuzey duvarındaki kaş kemerli kapı ve duvar nişleri dışında hareketlilik sağlayacak başka bir unsur bulunmamaktadır.

Jamatunun içten 11.35 m. uzunluğundaki doğu duvarı aynı zamanda Surb Astuacacin Kilisesi'nin batı cephesi konumundadır. Duvarın tam ortasında 1.10 m. eninde ve 2.00 m. yüksekliğindeki kiliseye geçişi sağlayan kapı açıklığı yer almaktadır. Kapının derinliği 1.00 m olup jamatunun doğu duvar kalınlığıyla aynıdır. (Res.326). Etrafını çeviren silmeler ve süsleme bordürleriyle anıtsal bir taçkapı formunda düzenlenen girişin toplam uzunluğu 3.90 m., yüksekliği ise 4.40 m. dir.

Burada bulunan silme ve bordürlerdeki dekoratif süsleme unsurları, süsleme başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Taçkapının üst köşelerinde duvar yüzeyinden yarım silindir şeklinde dışa çıkıntı yapan ve üzerlerine sivri kemerlerin yaslandığı iki konsol bulunmaktadır Bu kapının yanlarında iki yırtmaç niş yer almaktadır. Duvarın içine doğru üçgen şeklinde 0.40 m. girinti yapan bu nişlerin eni 0.70 m., yüksekliği ise 2.75 m. dir. Her iki yırtmaç nişin kenarları, 0.18 m. enindeki süslemesiz düz ve kaval silmelerle çevrelenmiş olup üst kısımları yuvarlak kemerle noktalanmaktadır. Güney yırtmaç nişin üst kısmı içten dışa doğru istiridye kabuğu şeklinde işlenmişken kuzey yırtmaç nişin üst kısmı işlemesiz yarım yuvarlak şeklinde yapılmıştır (Res.327). Bachman'ın verdiği bilgilerden doğu duvarının kuzey köşesinde niş içine yerleştirilmiş haç işlemeli bir mezar taşının olduğunu öğrenmekteyiz. Yapının inşa tarihinden daha eski olduğu belirtilen bu mezar taşı günümüze gelememiştir. Duvar nişini dıştan çevreleyen sütunce şeklindeki kaval silme, yuvarlak kemer başlangıcının üstüne kadar korunmuştur. Son zamanlarda nişin olduğu duvar oyularak Surb Astuacacin Kilisesi'nin kuzeybatı köşe odasına geçiş sağlayan bir giriş niteliği kazandırılmış olan mezar taşının olduğu kısım, günümüzde moloz taşlarla örülerek kapatılmıştır (Res.328). Jamatunun doğu duvarının batı yüzeyi taçkapı formundaki giriş, etrafı silmelerle zenginleştirilmiş yırtmaç nişler ve duvarın kuzey köşesindeki duvar nişiyle birlikte oldukça hareketli bir cephe görünümündedir.

Saint Georges Jamatunu'nun içi, batı cephede açılan üç mazgal pencere ve merkezi kare mekanın üzerini örten piramidal külahlı kubbe kasnağında bulunan sekiz pencere ile aydınlatılmaktaydı.[205] Günümüzde orta mekanın üzerini örten kubbe ve pencerelerin bulunduğu kasnak yıkılmış durumdadır. Batı mazgal pencerelerden ortadaki içten sağlam olmasına karşın dıştan kapanmıştır. Yanlardaki iki mazgal pencere ise içten ve dıştan büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Orijinalde iç mekanın zemininin kabaca yontulmuş yassı taşlarla döşeli olduğu ve üzerinin halılarla kaplandığı bilinmektedir. Günümüzde zeminin orijinal döşemesi bozulmuştur. Yapının zemini, doğusundaki Surb Astuacacin Kilisesi'nin zemininden 0.50 m. daha alçakta olup kiliseye tek basamakla geçilmektedir.

2.4. Süsleme

Jamatunun süslemeleri taçkapılar ve duvar yüzeylerinde mimari plastik, iç mekanın payelerinde ise fresko şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

---

[205] Bachman, *a.g.e.*, 38.

Mimari Plastik

Jamatunun batı cephesinde yer alan ve duvar yüzeyinden 00.5 m. dışa çıkıntı yapan taçkapı dıştan dışa 3.75 m. uzunluğunda ve 4.25 m. yüksekliğindedir. Taçkapı; profil ve kademelenmeyi oluşturan düz ve kaval silmeler, mukarnas şeritleri, geometrik ve bitkisel süslemeli bordürler, kaval silmelerden oluşan kuşatma kemeri ve basık kemerli dikdörtgen kapı açıklığıyla yapım kitabesinin yer aldığı kapı alınlığından oluşmaktadır (Res.329).

Taçkapının dış çerçevesini oluşturan 0.17 m enindeki silmelerde süslemeye yer verilmemiştir. Dış silmelerden sonra 0.14 m. enindeki içleri palmetlerle doldurulmuş örgülü rumi bordürü gelmektedir. Rumiler palmetlerin tepe yaprağının üstünden çıkarak bir sonraki palmetin altında sona ermektedir. Oyma tekniğiyle işlenmiş ve zeminden 2.00 m. yüksekliğe kadar devam eden bu bordürün üst kısımları boş bırakılmıştır (Res.330). Süsleme amaçlı yapılmış olan 0.37 m. enindeki üç dizi şeklinde düzenlenmiş mukarnas şeritleri, içeri doğru bir eğimle kademelenmeyi sağlamaktadır. Mukarnaslardan birinci dizi kaş kemerli ve iki yüzeyli nişçikler, ikinci dizi badem ve kanat formları, üçüncü dizi ise yaprak şeklinde işlenmiştir (Res.331). Mukarnas şeritlerden sonra 0.05 m. lik bir boşluk bırakılmış ve bu boşluktan sonra gelen iki kaval silme kuşatma kemeri şeklinde düzenlenmiştir. Her biri 0.10 m. eninde olan iki kaval silme aynı zamanda doksan derecelik açıyla içe doğru 0.10 m. kademelenme sağlamaktadır. Kum saati formundaki kaidelere oturan kaval silmelerin zeminden 1.50 m. yüksekliğe kadar olan kısmı, altı kollu yıldızlar ve altıgenler içine alınmış üç kollu yıldızlarla süslenmiştir (Res.332). Üst kısımlar süslemesizdir. Süslemeli kaval silmelerden mukarnas şeritleri tarafında kalanlar kısmen tahrip olmuş durumdadır. 1.20 m. eninde ve 2.10 m yüksekliğindeki kapının söve ve basık kemerini, dıştan kuşatan 0.24 m. enindeki bitkisel bordür süslemektedir. İki şerit halinde olan ve oyma tekniğiyle işlenmiş bordürlerden dıştaki rumi motifi, içteki ise içleri üç bölümlü palmetlerle doldurulmuş örgülü rumi motifiyle bezenmiştir (Res.333).

Jamatunun batı cephesindeki diğer bir süsleme kuşağı ise cephe boyunca devam eden kazıma tekniğiyle yapılmış haç işlemeli taşlardır. Zeminden 1.70 m. yükseklikteki haçlar kesintisiz birbirini takip etmektedir. Bu kuşaktaki her bir haç 0.19 m. eninde ve 0.28 m. yüksekliğindedir. Bunlar, altta 0.02 m. eninde helezonik yivli düz bir silmeye oturan, balık sırtı yivli sütunce şeklindeki silmelerle birbirinden ayrılmış ve aynı şekilde üç dilimli kemer formundaki silmelerle sınırlandırılan yüzeysel panolar içinde yer almaktadır. Her bir haçın uç kısımları birbirini tekrarlamayan çok çeşitli bitkisel motiflerle süslenmiştir. Alt köşelerde geometrik veya bitkisel bezeme yada karşılıklı iki kuş figürü yer almaktadır. Üstteki üç dilimli

kemerlerin birbirine bağlandığı kısımların ortalarında, stilize edilmiş ve aynı tarzda birbirini tekrar eden kanatlı melek figürleri işlenmiştir (Res.334).

Yapının içinden Surb Astuacacin Kilisesi'ne geçişi sağlayan ve doğu duvarının ortasında yer alan giriş açıklığı da taçkapı formunda düzenlenmiştir. Duvardan 0.10 m. taşıntı yapan taçkapı, 3.90 m. genişliğinde ve 4.40 m. yüksekliğinde olup jamatunun taçkapı formunu tekrarlamaktadır (Res.335). Taçkapıyı dıştan sınırlayan düz ve kaval silmeler, örgülü rumi ve palmet bordürleri, üç diziden oluşan mukarnas şeritleri ile alt kısımları altı kollu yıldızlarla süslenmiş iki adet kaval silme, jamatunun batı taçkapısındaki uygulamaların bir tekrarı olarak karşımıza çıkmaktadır (Res.336).

Bu taçkapıda jamatunun girişinde bulunmayan ve kapı açıklığını çevreleyen bir kuşatma kemeri dikkat çekmektedir (Res.337). İki bordür halinde düzenlenmiş olan ve alınlığın üzerinde sivri kemer şeklinde sonlanan bu kuşatma kemerinden dıştaki bordür, "S" şeklinde kıvrım yapan rumi motifiyle süslenmiştir. İkinci bordür kırkbeş derecelik açı yaparak içeri doğru kademelenmektedir. 0.30 m. enindeki bu bordürün yüzeyi, kabartma tekniğiyle işlenmiş 0.30 x 0.30 m. ölçülerinde birbirini takip eden 22 adet haç motifiyle bezenmiştir. Zeminden 1.77 m. yüksekliğe kadar olan 6 adet haçın içleri ve kenarları girift halde işlenmiş rumi ve palmetlerle doldurulmuştur (Res.338).

Dörder blok taştan oluşan 0.14 m. enindeki kapı sövelerini üstte düz bir atkı taşı birbirine bağlamaktadır. Bu söve ve atkı taşının dış yüzeyini 0.14 m. genişliğinde dolanan bitkisel bordür süslemektedir. Bu bordürün içleri palmetlerle doldurulmuş örgülü rumilerle süslenmiştir. Buradaki palmetlerin yaprakları iki bölümlü olarak işlenmiştir. Diğer taçkapıya göre buradaki bir farklılıkta, söve ve atkı taşının 0.20 m. genişliğindeki iç yüzeylerinin kesintisiz kıvrılarak devam eden rumilerle süslenmiş olmasıdır (Res.339).

Bütün bu süsleme bordürleri ve silmeler altta 0.55 m. yüksekliğindeki dışta düz, oluk ve kaval silmelerin sınırladığı kaidelere oturmaktadır. İçteki kaval silmeler kum saati şeklinde düzenlenmiş kaideler üzerinde yükselmektedir. Kavisli silmeler, doksan ve kırkbeş derecelik açı yapacak şekilde düzenlenmiş mukarnas şeritleri ve düz süsleme bordürleri ile dıştan içe doğru 0.55 m. kademelenme sağlanmıştır[206] (Res.340).

Girişin üzerinde 1.40 m. eninde ve 0.95 m. yüksekliğinde sivri kemerli kapı alınlığı yer almaktadır (Res.341). Alınlığın ortasında yüzeyden 0.10 m. çıkıntı yapan

---

[206] Taçkapı formları, profil ve kademelenme ile süsleme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Ünal, *a.g.e.*, 17 v.d.

ve üst kısmı üçgen şeklinde sonuçlanan beş kenarlı, ortası haç işlemeli bir taş yer almaktadır. 0.95 m. yüksekliğinde ve 0.85 m. enindeki bu taşın etrafını dolanan 0.10 m. enindeki bordürün içi, kenarları ve içleri palmetlerle doldurulmuş birbirine bitişik kalp motifi şeklinde süslenmiştir. Taşın ortasında oyma tekniğiyle oluşturulmuş haç motifi yer almaktadır. Haçın yatay kollarının altında simetrik olarak yapılmış birbirine bakan iki tavus kuşu işlenmiştir. Kuşların ağızlarında birer üzüm salkımı bulunmaktadır. Ortaçağ Hıristiyan sanatında tavus kuşu; inanan ruhların ölümsüzlüğünü, iyi ruhları ve yeniden doğuşu, üzüm salkımları ise kutsal şarabı simgelemektedir.[207] Haçın ve kuşların etrafı girift halde işlenmiş kıvrımdal, rumi ve palmet motifleriyle doldurulmuştur (Res.342).

Kalan boya izlerinden bu taçkapının bütünüyle koyu yeşile boyandığı anlaşılmaktadır. Günümüzde bu boyalar büyük ölçüde silinmiş durumdadır. Kapı sövesi, kaval silmelerin alt kısımları ve bazı süsleme bordürlerinde yer yer tahribat oluşmuştur.

İç mekanın kuzey duvarının doğu bitiminde yer alan yuvarlak kemerli nişin etrafı, bitkisel süsleme bordürleri ve mukarnas dizileri ile kuşatılarak 2.00 x 2.50 m. ölçülerinde dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Dış kuşağı oluşturan 0.30 m. enindeki üç dizi halinde işlenmiş mukarnas dizileri, taçkapılarda karşımıza çıkan mukarnas dizileri ile aynı düzenlemeye sahiptir. Yuvarlak kemerli nişin etrafını bitkisel bezemelerden oluşan iki bordür çevirmektedir. Bunlardan 0.08 m. enindeki dış bordürün içi, kesintisiz olarak dikdörtgen çerçeveyi dolanan rumi motifi ile doldurulmuştur. 0.12 m. enindeki iç bordür, beş bölümlü palmetleri dıştan saran örgülü rumi motifiyle süslenmiştir (Res.343). Buradaki bitkisel süslemeler de taçkapılarda karşımıza çıkan rumi ve palmet motifleriyle paralellik göstermektedir.[208]

Kazıma tekniğiyle yapılmış çeşitli boyutlardaki haç işlemeli taşlar, iç mekanın doğu duvar yüzeyinde yoğunlaşmaktadır. Bu haçlardan bazılarının etrafı kıvrımdallarla süslü bir çerçeve içine alınmışken, bazılarında bu uygulanmamıştır (Res.344).

Fresko

Fresko süsleme, yapının içinde karşımıza çıkmaktadır. Ortadaki dört kare paye ve doğu hariç üç yöndeki duvar yüzeyinden çıkıntı yapan altı adet duvar payesinin yüzeyleri, ince bir alçı tabakasının üzerine yapılmış fresklerle süslenmiştir.

---

[207] Ebru Parman ve bşk., "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonoğrafisi", *Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar,* Ankara, 1993, 387 v.d.

[208] Karşılaştırma için bkz.; Hamza Gündoğdu ve bşk., "İkonoğrafik Açıdan Türk Sanatında Rumi ve Palmetler", *Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar,* Ankara, 1993, 197 v.d.

Konulu olmayan bu süslemelerde rahipler, başmelekler, azizler, katogikoslar, krallar ve savaş kahramanlarının resimleri tek figürler halinde, kendilerine has giysileri ve kimliklerini belirten sembolleriyle birlikte resmedilmişlerdir.[209] Günümüze oldukça tahrip olmuş halde gelebilmiş bu resimlerdeki figürlerin birçoğunun renkleri ve konturları bozulmuş haldedir (Res.345).

Jamatunun içindeki fresko süslemelerin anlatımına duvar payeleri üzerindeki resimlerle başlanıp, serbest payelerle devam edilecektir.

Batı duvarının kuzeyindeki duvar payesinin üst kısmında, Katogikos I. Philippe resmedilmiştir. Yüzü kısa bir sakalla çevrilmiş olan figür, başında iki kuşaklı bir papalık tacı, sol elinde bir kitap, sağ elinde ise ucu kıvrımlı katogitosluk asası taşımaktadır. Renkler solmuştur ve detaylar seçilememektedir. Duvar payesinin alt kısım kaplama taşlarının dökülmesi nedeniyle resmin belden aşağı kısmını inceleme imkanı bulunmamaktadır (Res.346).

Batı duvarı güney payesinin üst kısmında Piskopos Kirakos resmedilmiştir. Kafasında bir ayin başlığı, sol elinde kitap, sağ elinde ise tepesinde iki farklı yılan başı olan piskoposluk asası (Gavazan) taşımaktadır. Resmin renkleri korunmuştur. Figür dar siyah bir ayin gömleğinin üzerine dik yakalı, göğsünde çapraz üç haç olan ve üst tarafı geniş yapılmış beyaz bir ayin kaftanı (Surjar) giymiştir. Duvar payesinin kaplama taşları, resmin bel hizasına kadar dökülmüş durumdadır (Res.347). Bu iki şahıs, jamatunun 1648 tarihindeki inşaatına hamilik ve banilik etmişlerdir.

Kuzey ve güney duvarlarında bulunan dört duvar payesi ile dört serbest payenin duvar payelerine bakan yüzeylerinin üst kısımlarında, manastıra hizmetleri geçen sekiz keşişin resimleri bulunmaktadır. Bu resimlerden yedisi tanımlanamayacak derecede tahrip olmuş, güneybatı payenin güney yüzeyindeki keşiş resmi bir bütün olarak korunmuş durumdadır. Aynı tarzda birbirini tekrarlayan bu figürler, iri siyah keşiş başlıkları takmakta ve göğüs hizasından bağlanmış siyah pelerin giymektedirler. Sol ellerinde "T" şeklinde veya işlemesiz iki yılan başlı asalar taşımaktadırlar. Bu keşişlerin kimliklerini bildiren herhangi bir yazı bulunmamaktadır (Res.348).

Batıdaki iki serbest payenin doğu yüzeylerinde azize tasvirleri yer almaktadır. Bu figürler madalyon içine alınarak resmedilmişlerdir. Başlarının iki yanında veya üstünde kimliklerini bildiren yazılar bulunmaktadır. Kuzeybatı payenin doğu yüzeyinin üst kısmında, başında kutsallığını belirten beyaz halesi ve iki eliyle açık bir kitap tutar şekilde Azize Hripsime resmedilmiştir. Boynunda ve göğsünde iki haç taşıyan azizenin üzerinde siyah bir pelerin bulunmaktadır. Resim detaylar

---

[209] Thierry. "Monasteres... - III", 155-160.

seçilemeyecek derecede bozulmuştur. Bu resmin altında yine madalyon içine alınmış Azize Khosrovidoukht tasvir edilmiştir. Diz çökmüş halde dua eden azize, başında bir taç taşımaktadır. Kahverengi giysisinin üzerine beyaz bir pelerin giymiştir. Arkada mimari bir fon dikkat çekmektedir. Kısmen tahrip olmuştur (Res.349).

Güneybatı payenin doğu yüzeyinin üst kısmında yer alan Azize Gayane, bir madalyon içinde cepheden resmedilmiştir. Siyah saçlarının üzerinde beyaz halesi bulunmaktadır. Yüzü ve elbise detayları seçilemeyen figür siyah bir pelerin taşımaktadır. Bu resmin altında yine Azize Khosrovidoukht, başında tacıyla siyah bir pelerin giymiş olarak tasvir edilmiştir. Çarmıha gerilmiş Hz. İsa önünde dua etmektedir. Burada da yüzler tahrip olmuştur ve ayrıntılar seçilememektedir (Res.350).

Batıdaki iki serbest payenin batı yüzeylerinde aynı tarzda yapılmış iki Bizans imparatoru resmedilmiştir. Her iki figürde başlarında tacı, omuzlarından dökülen pelerinleri, diz üstünde biten giysileri, ayaklarına giydikleri çizme ve sağ elleriyle kılıçlarını çıkarır vaziyette resmedilmişlerdir. İki figür birbirinin kopyası gibidir. Kuzeybatı payenin batı yüzeyindeki imparatorun kimliği belirsizdir. Güneybatı payenin batı yüzeyindeki figürün başı üzerinde bulunan yazı, bu resmin Bizans İmparatoru I. Theodosios'a ait olduğunu bildirmektedir. Beyaz çiçek bezemeli mavi bir elbisenin içindeki imparatorun omuzlarında kırmızı bir pelerin bulunmaktadır. Bu resimler de kısmen bozulmuştur (Res.351).

Güneybatı payenin kuzey, kuzeybatı payenin güney yüzeyinde Ermeni krallarının resimleri bulunmaktadır. Bunlardan kuzeybatı payedeki kralın kimliği belirsizdir. Güneybatı payede Kral Abgar tasvir edilmiştir. Başının üstündeki yazı kimliğini bildirir. Resmin boyaları oldukça soluktur ve detaylar seçilememektedir. Abgar mavi zemin üzerine başında beyaz tacı, kırmızı pelerini ve beyaz çizmeleriyle resmedilmiştir (Res.352).

Güneydoğu payenin kuzey yüzeyinde, yandan verilmiş Başmelek Gabriel'in (Cebrail) resmi bulunmaktadır. Sarı saçlı başını çevreleyen beyaz bir hale ve menekşe rengi kanatlarıyla uzun bir boruyu üfleyerek yeniden dirilişi haber vermektedir. Figürün kimliğini bildiren yazı başının üstünde bulunmaktadır (Res.353). Mavi zemin üzerine çizilen resmin kollardan itibaren alt kısmı aşınmış durumdadır.

Eski yayınlarda kuzeydoğu payenin güney yüzeyinde olduğu bildirilen Başmelek Michel (Mikail) tasviri günümüze gelememiştir.[210]

Doğudaki serbest payelerin batı yüzeylerinde bulunan atlı figürlerin üst

[210] Thierry, "Monasteres... - III", 275.

kısımları tamamen aşınmıştır. Burada sadece atların ayakları seçilebilmektedir.

Payeler haricinde duvarlarda karşımıza çıkan herhangi bir resim unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Saint Georges Jamatunu'nun beden duvarları batıda 1.30 m., güneyde 1.20 m., doğuda 1.00 m., kuzeyde ise 1.10 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama taşların ortası kireç harcıyla tutturulmuş moloz taş malzemeyle kuvvetlendirilmiştir.

Yapının iç duvarları, duvar ve serbest payeleri, kapılar, merkezi kare mekanın üzerini örten piramidal külahlı kubbe ve bu kubbeye geçişi sağlayan pandantifler, üst örtüyü taşıyan sivri kemerler ile batı cephesinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Taçkapılar ve haç süslemeli kısımlar açık renkli kalker taşından oluşturulmuştur. Jamatunun güney, doğu ve kuzey cepheleri ise kabaca yontulmuş şist bloklarıyla (yapraktaş) örülmüştür. Bu cephelerde kullanılan malzeme, iç mekan ve batı cephede kullanılan düzgün kesme taş malzemeye göre oldukça itinasız olup kötü bir işçilik göstermektedir.

İç mekanın üzerini örten dokuz kubbeden, merkezi kare mekanın üzerindeki hariç diğer sekiz kubbe ve bu kubbelere geçişi sağlayan pandantifler tuğla malzeme ile örülmüştür.

Kalan izlerden orta kubbe hariç diğer sekiz kubbe ve pandantiflerinin sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Bugün kubbe sıvalarının büyük ölçüde dökülmüş olduğu görülmektedir.

KATALOG NO : 5.5.1.2

YAPININ ADI : SAINT SAHAK MANASTIRI (ERERNAYVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – MERKEZ – DAĞÖNÜ KÖYÜ

RESİM : 354 – 362

ÇİZİM : 34 - 35

İNCELEME TARİHİ : 18.08.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemesine karşın, kilisenin plan tipinden yola çıkılarak X.–XI. yy.'a tarihlendirilmektedir[211]. Vaspurakan bölgesindeki sözlü inanışa göre burada, XIII. yy.'da keşişlerden oluşan bir topluluk yaşamaktaydı. Ancak bu söylentilerin güvenilirliğinin bilimsel bir temeli yoktur. XV. yy.'a ait bir el yazmasının kolofonu, manastır yapılarının tarihçesiyle ilgili bize kesin bilgiler vermektedir. Ermeni el yazmasına göre manastırın kilisesi, 1460 tarihinde keşiş Melikset tarafından büyük ölçüde tamir edilmiştir. Aynı tarihte kilisenin batısına bir jamatun, iki iç avlu, kışlık ve yazlık binalar ve bir ana kapı yaptırılmıştır.[212]

Akdamar Katoğikosluğu'nun denetimi altındaki manastır, XV. – XVI. yy.'da el yazma kitapların yazıldığı bir merkez olmuştur ve XV. yy.'da Saint Sahak'a ithaf edilmiştir. XIX. yy. başında sekiz keşişiyle faaliyetlerini yürüten manastır, aynı yüzyılın ortalarında terkedilmiştir.[213]

Günümüze gelebilen yapılar XV. yy.'dan kalmadır.

---

[211] Güzeloğlu, *a.g.e.*, 51.

[212] J. M. Thierry, " Monasteres Armeniens du Vaspurakan - VIII", *REA,* XI, Paris, 1975-1976, 397.

[213] A.g.m., 398.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır; Van merkez ilçesinin 34 km. kuzeybatısında bulunan Dağönü (Ererin) Köyü'nde yer almaktadır.[214] Van Gölü kıyısındaki İrini Dağı'nın[215] kuzey yamacındaki bir taraça üzerinde kurulmuş olan manastıra, köyden bir buçuk saatlik bir yürüyüşle ulaşılabilmektedir (Res.354).

Manastır; Saint Sahak'a ithaf edilen bir kilise, batısına eklenen jamatun, ek binalar ve mezarlıktan oluşmaktadır. Yapılar topluluğundan günümüze kilise ve jamatunun kalıntıları gelebilmiştir.Yapıların yaklaşık 200 m. doğusundaki mezarlığı, neredeyse tamamen toprağa gömülmüş birkaç mezar taşından tespit edebildik. Ek binalar tamamen kaybolmuş durumdadır.

1975 öncesi burasını ziyaret eden J. M. Thierry'nin çizimleri, bu yapıların plan tipleri ve üst örtüleri hakkında bize bilgi vermektedir[216] (Çiz.34).

Günümüzde burası, yöre halkı tarafından Kuduz Kilise adıyla anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

XV. yy.'a ait bir el yazmasının kolofonuna göre yapı, kilisenin batısına keşiş Melikset tarafından 1460 tarihinde inşa ettirilmiştir. Bu el yazmasının dışında jamatunun yapım tarihiyle ilgili başka bir veri bulunmamaktadır.

2.2. Kitabeler

Yapı üzerinde veya kayıtlarda geçen herhangi bir kitabesi yoktur.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Kilise ve jamatun, İrini Dağı'nın kuzey yamacındaki taraça üzerinde yükselen büyük ve sarp bir kaya kütlesinin üstüne inşa edilmiştir (Res.355). Dıştan 5.60 x 7.00 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Saint Sahak Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, 8.50 x 9.20 m. ölçülerinde olup kare bir plana sahiptir (Çiz.35). Yapı plan tipi itibariyle, iki nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

---

[214] Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 295, 378.

[215] Selahattin Bekki ve bşk., "Van'da Yer Adları", *Van Kütüğü*, Ankara, 1993, 306.

[216] Thierry, "Monasteres...-VIII", 396 - 401.

Jamatunun batı cephesi 9.20 m. uzunluğunda olup güney tarafının 6.70 m. lik kısmı tamamen yok olmuştur. Jamatunun girişi sarp kayalık nedeniyle bu cephede yer almamaktadır. Cephenin kuzey tarafı, düz bir zemin elde edebilmek amacıyla kaya kütlesinden temel seviyesine kadar 1.80 m. örülerek yükseltilmiştir (Res.356).

8.50 m. uzunluğundaki güney cephenin güneydoğu kısmından 3.00 m. lik duvar kalıntısı günümüze gelebilmiştir. Burada kaya kütlesi kısmen düzeltilmiş ve duvar bu doğal kayanın üzerine örülmüştür. Yapıya girişinde bulunduğu güneybatı duvarı tamamen yıkılmış ve duvarın oturtulduğu kayalık zemin açığa çıkmış durumdadır (Res.357).

Jamatun doğuda, kilisenin batı duvarına dıştan eklenmiştir. Jamatunun duvarı güneyde 2.60 m., kuzeyde ise 1.00 m. daha dışa taşkındır. Kilisenin 5.60 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu cephesini oluşturmaktadır. Kilise ve jamatunun çöken üst örtüsü bu kısmın zemin seviyesini yaklaşık 1.50 m. yükseltmiş durumdadır ve kiliseye giriş kapısı tespit edilememektedir. Ancak duvarın kuzeydoğu kısmında ayakta kalabilen üç sıra taş duvar örgüsü, yapının planını çıkartmamızda önemli bir veri olmuştur (Res.358).

Oldukça sarp bir kaya kütlesinin üzerine oturan kuzey cephe, zeminden temel seviyesine kadar 2.60 m. örülerek yükseltilmiş ve böylece yapının diğer cepheleriyle olan kod farkı giderilmiştir (Res.359).

Jamatunun 8.50 m. uzunluğundaki kuzey duvarı, diğerlerine nazaran daha sağlam bir şekilde günümüze gelebilmiştir. Duvarın doğu kısmı, kilisenin kuzey duvarının batı kısmına bitiştirilmiştir ve kilise duvarından 1.00 m. daha dışa taşkındır. Ayakta kalabilen bu cephede herhangi bir pencere açıklığı bulamadık (Res.360). Ancak kuzey duvarının iç kısmında, üst örtüyü taşıyan ortadaki duvar payesinin izi çok azda olsa seçilebilmektedir.

Jamatunun içi, 6.30 x 7.20 m. ölçülerinde olup kiliseden daha büyüktür. Arazinin topografyası nedeniyle yapılar birbirine asimetrik olarak yapılmışlardır ve jamatun güneye doğru daha geniş tutulmuştur. Jamatunun üst örtüsüyle duvarlarının büyük oranda yıkılması sonucu, iç mekanın zemin seviyesi yükselmiş durumdadır. Bu nedenle kiliseyle jamatun arasında kod farkının olup olmadığını tespit etmemiz mümkün olmamıştır (Res.361).

2.4. Süsleme

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları 1.00 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. Duvarların iç ve dış yüzeylerinde kullanılan kabaca yontulmuş büyük moloz taşların ortası, kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur (Res.362).

Üst örtüde kullanılan malzeme hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak iç zemini dolduran molozların arasında tuğla malzemenin olması, üst örtüde tuğla kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

KATALOG NO	:	5.5.1.3
YAPININ ADI	:	SAINT JEAN MANASTIRI (KTOUTS – KTUC) JAMATUNU
BULUNDUĞU YER	:	VAN - MERKEZ - ÇARPANAK ADASI
RESİM	:	363 - 389
ÇİZİM	:	36 - 37
İNCELEME TARİHİ	:	03.08.1996 - 04.06.2000 – 16.06.2001 – 23.06.2002

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Ünlü Saint Jean Manastırı'nı (Ktouts-Ktuc) üzerinde barındıran Çarpanak Adası, IX. yy.'a kadar Ermeniler tarafından Tchakatan adıyla bilinmiş, bu yüzyıldan sonra bir grup meleğin buraya indiğine dair inanışa dayanarak Ktouts (grup-küme-sihirli nokta) ismiyle anılmıştır[217] (Res.363). Bu manastırın tarihiyle ilgili çeşitli Ermeni rivayetleri ve inanışlarının yanı sıra, el yazma kitaplar, mimari kitabeler ve bilimsel araştırmalara dayanan pek çok bilgi bulunmaktadır.

Manastırın adı ilk olarak 1414 tarihli bir el yazmada Ktouts olarak geçmektedir. İnanışa göre, Dörtlü Koruyucu (Kutsal Haç, Saint Jean, Saint Gregorie ve Saint Hripsime) adına kurulmuştur. 1700 yıllarına tarihlendirilen başka bir el yazmada manastırın IX. yy.'da Saint Gregoire adına yapıldığı, XV. yüzyıla kadar kesintisiz faaliyetini sürdürdüğü bildirilmektedir. XV. yy.'a ait bir kolofonun verdiği bilgilerden yapıların, 1462 yılında usta Etienne Falak ve üstadı Piskopos Gregoire tarafından yeni baştan inşa edildiğini öğrenmekteyiz. Burada yazılmış XV. yy.'a ait 12, XVII. yy.'a ait 14 el yazma kitabın bulunması, manastırın bu yüzyıllarda aktif bir el yazma merkezi olduğunu göstermektedir. Buna karşılık XVI. yy.'da yazılmış hiç bir el yazmasının bulunmaması, bölgede yaşanan siyasi karışıklık ve savaşlara bağlı olarak bu manastırında zayıflayıp faaliyetlerini durdurduğunu göstermektedir. Manastır hayatının XVII. yy.'ın ortalarına doğru yeniden canlanması, Lim (Adır) Manastırı'nın kurucusu Keşiş Nerses'in 1626 tarihindeki ölümünden sonra yerine

---

[217] Thierry, " Monasteres...-VIII" 410; Lynch, *Armenia*...- II, 32.

geçen Vardapet Etienne zamanında buradan Çarpanak Adası'na göçen keşişler tarafından gerçekleştirilmiştir.[218]

Yapılar, 1703 tarihinde meydana gelen depremde büyük ölçüde zarar görmüştür. Yıkılan yapılardan Saint Jean Kilisesi, doğu cephesindeki orta pencerenin etrafında bulunan üç kitabe ve batı girişinin kapı alınlığındaki bir kitabeye göre,[219] manastırın başrahibi Piskopos Simeon'un görevlendirdiği Vardapet Eremia tarafından mimar Khochkabar'a 1712-1720 tarihleri arasında yeniden inşa ettirilmiştir. Kilisenin yapım masrafları Bitlis'teki Hıristiyan cemaat tarafından karşılanmıştır ve bu inşaatın masraflarına katılanlar adına taşlara kazınmış çok sayıda dua metni bulunmaktadır[220] (Res.364).

Jamatun bölümü ile batı girişinin üzerindeki çan kulesi, kilisenin yapımından kısa bir süre sonra Datik lakaplı Piskopos Karapet tarafından XVIII. yy.'ın ortalarında inşa edilmiştir. 1801-1829 yılları arasında manastırın başrahibi olan Vardapet Karapet kilise ve jamatunda onarımlar yapmıştır. Başmelekler Şapeli, yapılara bu onarımlar sırasında eklenmiş olmalıdır[221].

1890'larda adayı ziyaret eden seyyah H. F. B. Lynch, manastırın sekiz rahibiyle birlikte faaliyette olduğunu bildirmektedir[222].

XIX. yy. sonu XX. yy. başlarında Van'da meydana gelen isyan ve siyasi olayların önemli merkezlerinden biri olan manastır, 1915 tarihine kadar bu durumunu korumuş ve izlediği misyonun sonucu olarak 1918'de Van'ın düşman işgalinden kurtarılmasıyla terkedilmiştir.[223]

Günümüze gelen yapılar XVIII. yy. ve sonrasına aittir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır yapıları, Van merkez ilçesinin 24 km. kuzeybatısında bulunan Dibekdüzü (Anavank) Köyü mevkiindeki Taşburun yarımadasının 750 m. açığında yer alan Çarpanak Adası'nda kurulmuştur. (Res.365). Yaklaşık 1.2 km. uzunluğunda,

---

[218] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 549.; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 107.; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 73.; Thierry, "Monasteres...-VIII", 411; Karaca, a.g.t., 31; a.y., "Van Gölündeki Sihirli Nokta Çarpanak Adası", *Dünyada Van*, X, İstanbul, 1998, 29.; Şengül Gündoğan ve bşk., "Çarpanak Adası'ndaki Ortaçağ Yapıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXXI, Ankara, 1997, 107-108.

[219] Kapı alınlığındaki kitabe günümüzde okunamayacak durumdadır.

[220] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 308-309, 549.; Thierry, "Monasteres...-VIII", 412-413, 417-418.

[221] Thierry, "Monasteres...-VIII", 413, 420.

[222] Lynch, *Armenia...-II-*, 32-35.; Karaca, a.g.t., 32; Mercangöz, a.g.m., 98.

[223] Akçora, *a.g.e.*, 192-193.; Aydın Talay, *Bizim Eller Van*, Ankara, 1998, 80.

0.5 km. genişliğindeki adanın yüzölçümü 76595 m² dir.[224] Ada eskiden ince bir uzantı ile anakaraya bağlıyken, göl sularının zaman içerisinde yükselmesi sonucu bu bağlantı sular altında kalmıştır.[225]

Çok işlek olmasa da Çarpanak Adası'na, Van Gölü kenarında iskelesi bulunan tüm yerleşim birimlerinden kalkan motorlu teknelerle ulaşım sağlanabilmektedir.

Ktouts Manastırı; Saint Jean'a atfedilen bir kilise, kilisenin batısına eklenen jamatun ve batı girişinin üzerindeki çan kulesiyle, jamatunun kuzeydoğusuna bitiştirilen Başmelekler Şapeli'nden oluşmaktadır. Bu kilise kompleksinin kuzey ve batı tarafında keşiş odaları ve sosyal tesisler, güneydoğusunda ise mezarlık yer almaktadır (Çiz.36).

Manastırı oluşturan yapılardan günümüze Saint Jean Kilisesi, jamatun ve kısmen tahrip olmuş halde kütüphane ilaveli Başmelekler Şapeli sağlam olarak gelebilmiştir. Keşiş odaları ve sosyal tesisler yıkılmış olup temel kalıntıları görülebilmektedir. Neredeyse tamamen kaybolmuş olan mezarlığı, yarı toprak altındaki birkaç mezar taşından tespit etmek mümkündür (Res.366).

Ktouts Manastırı'nın bulunduğu Çarpanak Adası, günümüzde yerli ve yabancı ziyaretçiler tarafından turistik amaçlarla gezilen bir yer konumundadır ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından sit alanı olarak koruma altına alınmıştır[226]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatun, Saint Jean Kilisesi'nin yapım tarihinden (1712-1720) kısa bir süre sonra XVIII. yy.'ın ortalarında Piskopos Karapet Datik tarafından yapılmıştır. 1801-1829 yılları arasında manastırın başrahibi olan Vardapet Karapet jamatunu tamir ettirmiştir[227].

---

[224] Cumhuriyetin 50. Yılında Van 1973 İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 42, 46.; Başarır, a.g.m., 1, 18-19.; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 90, 296, 378.

[225] Lynch, *Armenia...-II-*, 33.

[226] Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 14.09.1994 tarih ve 1465 sayılı kararı ile arkeolojik ve doğal sit alanı olarak tescil edilmiştir

[227] Thierry, "Monasteres...-VIII", 413-414, 421.; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 549.

2.2. Kitabeler

Jamatunun yapım tarihini veren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapıları adanın en alçak ve eğimsiz yeri olan kuzeydoğudaki düzlükte inşa edilmişlerdir. Dıştan 9.50 x 12.50 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı kilisenin batısına eklenen jamatun, 12.00 x 12.10 m. ölçülerinde olup kare planlıdır (Çiz.37). Orta kare mekandaki dört serbest paye ve sekiz duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir. Doğu duvarındaki payeler zemine kadar devam etmemektedir ve konsol şeklinde düzenlenmişlerdir.

Yapının batı cephesi 12.10 m. uzunluğundadır. Cephenin tam ortasında ikinci katı çan kulesi olarak düzenlenmiş olan jamatunun giriş kapısı yer almaktadır (Res.367). XV. yy. Osmanlı Sanatı üslubunu yansıtan mukarnas kavsaralı taçkapı formunda düzenlenen giriş, cephenin 2/3 oranında bir yüksekliğe sahip olup 3.80 m. eninde ve 4.50 m. yüksekliğindedir. Duvar yüzeyinden 0.95 m. çıkıntı yapan yan kanatların ön yüzeyleri 0 90 m. enindedir ve 0.45 x 0.80 m. ölçülerinde iki adet yuvarlak kemerli kör niş açılmıştır (Res.368).

Girişteki ana niş 1.00 m. derinliğe ve 1.90 m. genişliği sahiptir. Taçkapı kanatları arasındaki giriş aralığının üzeri yedi sıra halinde düzenlenmiş mukarnaslı kavsara ile örtülmüştür. Kavsarayı mukarnasların başlangıç hizasındaki konsollara oturan kuşatma kemeri çevrelemektedir. Yüzeyden 0.10 m. çıkıntı yapan bu kısım, üstte sivri kemer şeklinde sonuçlanmakta olup içte kaval, dışta düz bir silmeyle sınırlandırılmıştır (Res.369). Mukarnas hücrelerinin ortasında yer alan Arapça kufi hatla yazılmış "Allah" kelimesi oldukça dikkat çekicidir (Res.370). Girişteki ana nişin iç yüzeylerinde 0.50 x 0.80 m. ölçülerinde yapılmış ve kaval silmelerle çevrelenmiş yuvarlak kemerli iki adet kör niş bulunmaktadır (Res.371). Jamatuna 1.10 m. eninde, 1.80 m. yüksekliğindeki dikdörtgen kapıdan girilmektedir. Kapı sövesinin etrafını 0.20 m. enindeki haç işlemeli bir bordür sınırlandırmıştır.

Taçkapının üzerine oturtulan çan kulesi 3.75 x 3.80 m. ölçülerinde olup, taçkapıdan 0.30 m. enindeki kaval bir silmeyle ayrılmıştır. Bu silme yüzeyden 0.25 m. çıkıntı yapmaktadır. Çan kulesinin ortasında, giriş kapısına simetrik olarak yapılmış pencere açıklığı yer almaktadır. 1.10 m. eninde, 2.10 m. yüksekliğindeki yuvarlak kemerli pencerenin etrafı kaval bir silmeyle çevrelenmiştir. Üst köşelerde yer alan 0.50 x 0.60 m. ölçülerindeki iki adet kör niş çan kulesinin ön cephesine bir hareketlilik kazandırmıştır. Kulenin ikinci katı yıkılmıştır.

Yapıya iki katlı bir görünüm veren ve üç cephe boyunca devam eden yüzeyi işlemesiz açık renk taşla oluşturulmuş yatay silme, cephelerin 2/3 oranında bir yüksekliği sahiptir. Batı cephede açılan dikdörtgen formlu üç mazgal pencereden ikisi kuzey ve güneyde olup, yatay silmenin üst kısmındadır. Ortadaki üçüncü mazgal pencere, çan kulesinin içinde kalmıştır. Yatay silmenin altında, duvardan çıkıntı yapan altı adet açık renk taş konsol bulunmaktadır (Res.372).

12.00 m. uzunluğundaki güney cephenin doğu kısmı, kilisenin güneybatı duvarına dıştan eklenmiştir. Jamatunun güney cephesi kiliseden 1.30 m. daha dışa taşkındır. Birbirine simetrik olarak yapılmış dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencere, yatay silmenin hemen üzerinde yer almaktadır. Silmenin altında bulunan altı adet kaplama taş belirli aralıklarla dökülmüş durumdadır. Cephenin üst kısmındaki çatı saçağı büyük ölçüde tahrip olmuştur (Res.373).

Kilisenin 9.50 m. uzunluğundaki batı cephesi, aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Bu duvar jamatunun iç mekanında kalır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır. Duvarın tam ortasında, jamatundan kiliseye geçişi sağlayan taçkapı formunda yapılmış giriş yer almaktadır (Res.374). Duvar yüzeyinden 0.10 m. taşıntı yapan taçkapı, 2.90 m. eninde ve 3.95 m. yüksekliğindedir. Altta kum saati şeklindeki kaidelerin üstünde yükselen ve üstte yuvarlak kemer şeklinde sonuçlanan 0.10 m. enindeki iki adet yivli kaval silme, taçkapının dış çerçevesini oluşturmaktadır. Takip eden üçüncü kaval silme, doksan derecelik eğimle içe doğru 0.15 m. girinti yapmaktadır. Kaval silmeden sonra gelen üç dizi halindeki mukarnas şeritler, kırkbeş derecelik eğimle içe doğru kademelenmeyi sağlamaktadır (Res.375). 1.50 m. genişliğinde, 2.55 m. yüksekliğindeki basık kemerli dikdörtgen kapıdan kiliseye geçilmektedir. Yuvarlak kemerli kapı alınlığında bugün okunamayacak derecede silinmiş olan 0.55 x 0.55 m. ölçülerinde bir kitabe bulunmaktadır (Res.376).

Kapının üstünde yer alan ve kiliseye ışık veren kare pencere açıklığı, jamatunun içinde kalmıştır (Res.377).

12.00 m. uzunluğundaki kuzey cephenin doğu kısmı, kilisenin kuzeybatı duvarına dıştan eklenmiştir. Bu cephede, güney cephe gibi kilise duvarından 1.30 m. dışa taşkındır. Cephenin kuzeydoğusuna eklenen Başmelekler Şapeli, duvarın 4.50 m. lik yüzeyini yatay silmenin hizasına kadar kapatmış durumdadır (Res.378). Orta yatay silmenin üzerinde üç adet dikdörtgen formlu mazgal pencere yer almaktadır. Doğudaki mazgal pencere kısmen tahrip olmuş, bu kısımdaki çatı saçağı ve saçağın altındaki duvarın kaplama taşları dökülmüştür (Res.379).

Cephenin kuzeydoğu köşesinde açılmış olan 0.95 m. genişliğindeki beşik kemerli kapıdan jamatuna geçiş sağlanmaktadır. Bu kısmın zemini, şapelin üst örtüsünün büyük ölçüde çökmesi sonucu yaklaşık 1.50 m. yükselmiştir (Res.380).

Mazgal pencerelerin alt hizasından geçen düz yatay silmenin haricinde, çatı saçağının altında bulunan ve her üç cepheyi de dolanan açık renk taşlardan yapılmış ikinci düz bir yatay silme daha bulunmaktadır.

Yapının dıştan üst örtüsü, kuzey ve güneye doğru hafif meyil yapan beşik çatı ile örtülüdür. Çatının üzeri taş plakalarla kaplanmıştır. Bu taş plakalar yer yer dökülmüştür (Res.381).

İç mekan, ortada yer alan 0.75 x 0.75 m. ölçülerindeki dört serbest kare paye ile dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.382). Bu bölümlerin üzeri, sivri kemerlerin üzerine yaslanan dokuz adet aynalı tonozla örtülmüştür. Üst örtüyü ortada dört serbest paye, doğudaki taçkapının üst hizasında bulunan iki konsol ile batı, güney ve kuzey duvarındaki yüzeyden 0.20 m. çıkıntı yapan altı adat duvar payesi taşımaktadır (Res.383). Doğu–batı doğrultusundaki orta bölümlerin üzerini örten 3.20 x 3.20 m. ölçülerindeki üç aynalı tonoz, kuzey ve güney bölümlerin üstünü örten 2.70 x 3.20 m. ölçülerindeki altı tonozdan daha büyük yapılmışlardır (Res.384).

İç mekanın kuzeydoğu köşesine açılan 0.95 m. enindeki beşik kemerli kapı ile şapele geçilmektedir (Res.385). Kapının yanlarında bulunan 0.45 x 0.80 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu iki adet duvar nişi yuvarlak kemerlidir. Güney duvarın orta ve doğusu ile kuzey duvarın ortasında 0.50 x 0.80 m. ölçülerinde yuvarlak kemerli üç adet duvar nişi daha bulunmaktadır (Res.386).

Jamatun; doğu hariç üç cephede açılan 0.50 x 0.65 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu dokuz adet mazgal pencereyle aydınlatılmıştır. Batı duvarının ortasındaki mazgal pencere çan kulesinin içine açılmakta olup dış cepheden fark edilememektedir.

Jamatunun zemini, kilisenin zemininden 0.80 m. daha düşüktür ve orijinal döşemesi bozulmuştur.

2.4. Süsleme

Yapı süsleme açısından oldukça sadedir. Dış cephelerde çok sayıda haç işlemeli taş bulunmaktadır. Taşların yüzeyleri kazınarak oluşturulan haçların uç kısımları, kıvrık dal veya çiçek motif şeklinde işlenmiştir ve alt kısımlarında Ermenice dua metinleri kazınmıştır (Res.387). İç mekanın duvar yüzeylerine dağınık olarak işlenmiş haç kabartmaları, dış cephelerdekine göre oldukça sadedir (Res.388).

Kalan izlerden yapının içinin sıvalı olduğu ve yüzeylerin fresklerle süslendiği anlaşılmaktadır. Bugün sıvaların dökülmesi ve fresklerin bozulması sonucu, sadece payelerdeki sarı, kırmızı ve yeşil renklerden oluşan çerçeveler seçilebilmektedir (Res.389).

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının beden duvarları 1.00 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan düzgün kesme taş malzemeyle kaplanmış duvarların içleri, kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir. İç mekanın taşıyıcı sistemi ve üst örtüsünde de düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Duvarlarda kullanılan koyu kahverengi tüf taşıyla birlikte krem rengi kalker taşının kullanılması, renk almaşıklığı oluşturmuş ve jamatunun cephelerine hareketli bir görünüm kazandırmıştır.

Kalan izlerden yapının içinin sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Bugün bu sıvalar büyük ölçüde dökülmüş durumdadır.

KATALOG NO : 5.5.1.4.

YAPININ ADI : SAINT GEORGES MANASTIRI (LİM) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – MERKEZ - ADIR ADASI

RESİM : 390 – 410

ÇİZİM : 38 – 39

İNCELEME TARİHİ : 15.06.1995 - 13.05.2000 – 25.05.2003

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Saint Georges (Lim) Manastırı, Ermeni rivayetlerine göre IX. yy.'da kurulmuştur. Ancak bu görüş, Vardan'ın XIII. yy. coğrafyasında manastırdan bahsedilmemesi sebebiyle geçerli kabul edilmemektedir. Manastır yapılarının kuruluşuna ait gerçek bilgi XIV. yy. başına aittir. 1310 tarihinde Başpapaz Hohan'a bu manastırda sunulan bir el yazma kitabın kolofonuna göre, Saint Georges Kilisesi 1305 yılında I. Zacharia tarafından sağlam bir şekilde yapılmıştır.[228]

Kuruluşundan itibaren önemli bir kitap yazma merkezi olan manastır, bölgede meydana gelen siyasi belirsizlik ve savaş zamanlarındaki kısa süreli olumsuzluklara rağmen bu etkinliğini XIX. yy. sonuna kadar devam ettirmiştir. XIV. başından XIX. yy. sonuna kadar bu manastırda yazılmış atmışdört el yazma kitap tespit edilmiştir.[229]

XVI. yy.'da savaşlar nedeniyle kısmen kesintiye uğrayan manastır hayatı, XVII. yy. başında adaya gelen Moks'lu (Bahçesaray-Müküs) Nerses ile onun öğrencileri Etienne ve Melkiset tarafından yeniden canlandırılmıştır. Vardapet Nerses 1621-1626 tarihinde Saint Georges Kilisesi'ni yeniden inşa etmiştir. 1626'da ki ölümünden sonra halef tayin ettiği Vardapet Melkiset onun yerine geçmiştir.[230]

Jamatunun içinden Saint Sion Şapeli'ne geçişi sağlayan kapıda bulunan iki kitabeye göre jamatun 1766 tarihinde Moks'lu (Bahçesaray) Vardapet Hovhannes

---

[228] Thierry, " Monasteres...- VIII", 402; Karaca, a.g.t., 41.

[229] Thierry, "Monasteres... - VIII", 402-403 ; Yalçın Karaca, "Ortaçağda El Yazma Kitapların Önemli Üretim Merkezlerinden Biri Adır Adası", *Dünyada Van,* XI, İstanbul, 1998, 4-7.

[230] Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 117; Thierry, "Monasteres... - VIII", 403; Karaca, "Ortaçağda...", 5-6.

tarafından yapılmıştır. Jamatuna bitiştirilen Saint Sion Şapeli XVIII. yy. sonu XIX. yy. başına tarihlendirilmektedir.[231]

Günümüze gelebilen yapılar XVIII. yy.'a aittir.

XIX. yüzyıl sonu XX. yy. başlarında Van'da meydana gelen isyan ve siyasi olayların önemli merkezlerinden biri olan manastır, izlediği misyonun sonucu olarak 1915 tarihinde terk edilmiştir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Adır Adası, Van - Erciş karayolunun 40. kilometresinde, kıyıdan yaklaşık 2 km. uzaklıktadır. Van'ın Yaylıyaka Köyü Döşeme Mezrası'ndan kalkan bir motorlu tekne yolculuğu ile on dakikada ulaşım sağlanabilmektedir[232] (Res.390).

Adanın güneyinde kurulmuş olan manastırın; Saint Georges Kilisesi, jamatun, Saint Sion Şapeli, çan kulesi, keşiş hücreleri, okul, geniş bir mezarlık ve iskeleden oluştuğu bilinmektedir (Çiz.38). Ancak manastırdan günümüze kilisenin giriş kısmının kuzeyindeki tonozlu mekan, jamatun ve Saint Sion Şapeli gelebilmiştir. Diğer yapıları yıkılmış olan manastır günümüzde metruk bir haldedir.[233] (Res.391).

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun kuzeydoğusuna eklenen Saint Sion Şapeli girişinin doğusunda ve kapı alınlığında bulunan iki kitabe jamatunun yapım tarihini vermektedir. Bu iki kitabede jamatunun Erivanlı Başpatrik Ter Simeon, Akdamar'ın Başpatriği III. Tuma ve Vanlı Başrahip Ter Hakop'un yönetimi altında Moks'lu (Bahçesaray) Vardapet Hovhannes tarafından 1766 tarihinde yapıldığı bildirilmektedir. Kitabelere göre, bugünkü jamatunun yerinde bulunan ve ağaç malzeme ile yapılmış olan jamatun

---

[231] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309.; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 117; Karaca, a.g.t., 41.

[232] Cumhuriyetin 50. Yılında Van 1973 İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 47; Saraçoğlu, *a.g.e.*, Ek-2: Van gölü Havzası Haritası; Hasan Boynukara ve bşk., "Turizm Açısından Van", *Van Kütüğü*, Ankara, 1993, 770; Ömer Demirbağ ve bşk., "Van'ın Tarihi Eserleri", *Van Kütüğü*, Ankara, 1993, 166,; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 90, 296, 379.

[233] Manastır yapıları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 05.04.1990 tarih ve 427 sayılı kararı ile birinci derecede arkeolojik ve doğal sit alanı olarak tescil edilmiştir.

(giriş) yıkılmış, onun yerine taş malzeme ile 1766 tarihinde yeni bir jamatun inşa edilmiştir.[234]

Kitabeler

I. Kitabe: Jamatunun kuzeydoğusundaki Saint Sion Şapeli'ne geçişi sağlayan kapı alınlığında bulunmaktadır. Beyaz kalker taşına kazıma tekniğiyle dört satır halinde yazılmış kitabe, düz bir silmeyle dıştan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Günümüzde bu kitabenin alt kısmı kırılmış ve kitabe yüzeyi aşırı aşınmadan dolayı tahrib olmuştur (Res.392).

Asıl Metin:

1. ՇԻՆԵՑԱԻԺԱՄԱՏՈԻՆՍ : ՈՒ . . . . . .
2. ՋԵՌԱՄՔ : ՏՐՑՎԱՆՍ : ԵՊՍՆ : ՋՔՐՑԵՊՍՆՏՐԿՐՑ
3. ՊԵՏԻՊՈՂ : ՏՐԴՎԹՎԱՐՏՆ : ՏՐԳՐԳՆ : ՏՐՍԱՐԳՍԻՆՏՐՀՐՑՊՏՆ
4. . . . . ՍԲՈՒԻՍՏ . . . . . Ց . ՑՔ : ԻՔՍ

Türkçe Anlamı:

"Bu jamatun inşa edildi...Piskopos Ter Hovhannes tarafından (Moks'lu). Haç için Piskopos Ter Zakaria, Ter Harapet, Polos, Ter Davit, Vardapet Ter Grigor, Ter Sargis ve Ter Harapet'i hatırlayınız...Bu aziz bir topluluktu."

II. Kitabe: Jamatunun kuzeydoğusundaki Saint Sion Şapeli'ne geçişi sağlayan kapının doğusunda (sağında) bulunmaktadır. Beyaz kalker taşına kazıma tekniğiyle dokuz satır olarak yazılmış kitabe, kaval bir silmeyle dıştan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Günümüzde kitabeyi sınırlayan çerçevenin alt köşesi kırılmış ve kitabe yüzeyinde de aşınmalar meydana gelmiştir (Res.393).

Asıl Metin:

1 ԻԱՑՐԱՊՏՈՒԹԵՏԵԱՐՑՍԻՄՂՈՆԻԵՒԹՈՒ
2 ՄԱՑԻԵՒՀՌՋՆՐԴՈՒԹԵՏՆՑԿԲԱՑՃԸԳ
3 ՆԱՋԳՎԿՐԴՊՏԻՆՎԱՆԵՑՒՈՑ
4 ԵՒԻԹՎԿՆՈՒԵՀԱՑՈՑ Ռ Մ Ժ Ե ԻՆ
5 ՔԱԿԵՑԱՒՓԱՑՏԵՂՀՆԺԱՄՄԱՏՈՒՆՍԵՒ
6 ՇԻՆԵՑԱՒԴԱՐՊԱՍՍԻՀԻՄԱՆՑՆՈՐՒ . ՈՐՈՑ
7 ՋԵՌԱՄԲՄՈԿԱՑԻՑՎՆՍՎՐԴՊՏԻՆՈՐՔՀՆ . ՊՔ
8 ՄԻԱԲԱՆԵՂԲՐՑԱԹՈՂՐՄԻԱՍԱՑՀՔՋԻԲՋՄԱՇՒՏ
9 ԱՆՍԿՐԵՑԻՆ

---

[234] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309.; Thierry, "Monasteres... - III", 407.; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 117; Karaca, a.g.t., 41.

Türkçe Anlamı:

"Patrik Ter Simeon'un (Erivan'ın I.si), Tuma'nın (Akdamar'ın III.sü) ve sade bir hayat süren Vanlı Başrahip Vardapet Ter Hakob'un yönetimi altında Moks'lu Vardapet Hovhannes Ermeni yılıyla 1215'de (1766) ağaç jamatunu (darpas) yıktı ve üzerine tamamıyla yenilenmiş bir şekilde bu jamatunu inşa etti. Siz ki bütün kardeşlerinizin bağışlanması için Tanrı'ya dua ile yalvarınız. Zira onlar bütün zahmetlere katlandılar".[235]

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Serbest haç planlı Saint Georges Kilisesi'nin batı cephesine eklenen jamatun dıştan 14.25 x 14.25 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir (Çiz.39). Orta kare mekandaki dört serbest kare paye ile sekiz duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Dış cepheleri oldukça sağlam olan jamatunun batı cephesi 14.25 m. uzunluğundadır (Res.394). Cephenin zemini moloz taşlar ve toprak dolgu sonucu yaklaşık 1.50 m. yükselmiştir ve temel seviyesini tespit etmek mümkün değildir. Tam ortada jamatuna geçişi sağlayan 1.30 m. enindeki sivri kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Bugün moloz taşlarla örülerek kapatılmış olan girişin kemer başlangıcıyla birlikte sivri kemeri görülebilmektedir (Res.395). Kapıyı dıştan çevreleyen sivri kemerli ve üç yüzeyli mukarnas dizisi süsleme amaçlı olup girişe bir hareketlilik kazandırmıştır. Kapının üst köşelerinde yüzeyden 0.10 m. çıkıntı yapan iki adet konsol yer almaktadır. Cephenin orta hizasında 0.15 x 0.50 m ölçülerinde dikdörtgen formlu ve üst kısımları yuvarlak kemer şeklinde sonlanan üç adet mazgal pencere açılmıştır. Kaynaklarda adı geçen ve günümüze gelemeyen çan kulesinin jamatuna bitiştirildiği kısımdan kalan izler, kapının dikey ekseninde ve çatı saçağının altındaki dört taş sırasıyla belli olmaktadır. Bu kısım çan kulesinin yıkılmasıyla birlikte kısmen tahrip olmuş durumdadır (Res.396).

14.25 m. uzunluğundaki güney cephede hareketliliği sağlayan tek unsur üst hizada yer alan mazgal pencerelerdir. Dıştan 0.62 x 1.20 m. ölçülerindeki üç adet mazgal pencere dikdörtgen formludur. Bu pencereler güneş ışığından daha fazla istifade edebilmek için diğer cephelerdeki mazgal pencerelerden daha büyük yapılmışlardır. Günümüzde doğu mazgal pencere hariç diğer ikisi moloz taşlarla örülerek kapatılmıştır. Cephenin güneydoğu üst köşesinin çatı saçağı kırılmıştır durumdadır (Res.397).

---

[235] Kitabeler için bkz.; Thierry, "Monasteres... - VIII", 406-407.

Jamatun doğuda daha erken tarihli olun Saint Georges Kilisesi'nin batı cephesine eklenmiştir. Burada kilisenin batısına bitiştirilen jamatuna ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. (Res.398). Günümüze gelemeyen kiliseden sadece batı cephesinin kuzeyinde bulunana 1.60 x 1.90 m. ölçülerindeki tonozlu kısım ayakta kalmıştır (Res.399). Bu cephede, kilisenin kuzeybatı-güneybatı köşelerine bitiştirilen ve bu köşelerden kuzey-güney yönlere doğru 2.85 m. taşıntı yapan duvarlar jamatuna aittir. Jamatunun kiliseye bitiştirilmesi sırasında kiliseye ait olan batı cephenin üçgen alınlığındaki çatı saçakları jamatunun içinde kalmıştır (Res.400). Jamatunun kuzeydoğu köşesinden günümüze gelen bu ekleme iç mekandan çok iyi bir şekilde seçilebilmektedir. Kilisenin güneybatı tarafı tamamen yıkıldığı için bu kısımdan sadece kiliseye ait küçük bir saçak parçası kalmıştır (Res.401). Kilisenin 8.50 m. uzunluğundaki batı cephesiyle birlikte jamatunun doğu duvarının toplam uzunluğu 14.25 m. yi bulmaktadır. Kilisenin batı cephesi kuzeydeki küçük bir duvar parçası hariç tamamen yıkılmıştır. Yıkılan bu duvar günümüzde moloz taşlarla yarıya kadar örülerek kapatılmış durumdadır (Res.402). Jamatunun güneydoğu-kuzeydoğu köşelerindeki 2.85 m. uzunluğundaki duvarlarında birer adet mazgal pencere açılmıştır. 0.15 x 0.50 m. ölçülerinde dikdörtgen bir forma sahip olan pencerelerin üst kısımları yuvarlak kemer şeklinde sonlanmaktadır. Bunlardan güneydoğu köşedekinin içi moloz taşlarla örülerek kapatılmıştır.

Yapının 14.25 m. uzunluğundaki kuzey cephesinin doğusuna, 5.15 x 7.75 m. ölçülerindeki Saint Sion Şapeli eklenmiştir. Şapelin yüksekliği jamatundan alçaktır ve cephenin yarı uzunluğu kadardır. Bu cephede de 0.15 x 0.50 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencere açılmıştır. Pencerelerin üst kısımları yuvarlak kemer şeklinde sonlanmaktadır. Bunlardan doğudaki moloz taşlarla kapatılmıştır. Cephenin çatı saçağı ile üst sıradaki kaplama taşları dökülmüştür (Res.403).

Jamatunun üstü dıştan kırma çatı şeklinde örtülmüştür. Kalan izlerden taş plakalarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Çatının kaplama taşları, birkaçı dışında tümüyle dökülmüştür. Dışa çıkıntı yapan düz silmeli bir çatı saçağı cepheleri boydan boya dolanmaktadır. Bu saçakta da yer yer tahribat oluşmuş durumdadır.

İç mekan, merkezi kare mekanda yer alan 0.92 x 0.92 m. kalınlığındaki dört adet serbest kare paye ve yüzeyden 0.20 m. çıkıntı yapan sekiz adet duvar payesinin taşıdığı sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.404). Sivri kemerler üzerine oturan eşit büyüklükteki pandantif geçişli dokuz adet kubbe üst örtüyü oluşturmaktadır. Ortada yer alan 4.77 x 4.87 m. ölçülerindeki kare mekanın üzerini örten kubbe, diğerlerine oranla daha yüksek tutulmuştur (Res.405). Orta kubbeye geçişi sağlayan pandantiflerin alt üçgenlerinde, akustik için yerleştirilmiş küçük küpler bulunmaktadır (Res.406). Bu kubbelerden doğudaki orta kubbe, kilisenin batı

duvarının yıkılması sonucu yarıya kadar kemerle birlikte çökmüş durumdadır (Res.407). Bu kemerleri taşıyan duvar payeleri günümüze gelememiştir.

Yapının içinde hareketlilik sağlayacak herhangi bir dekoratif süsleme ve duvar nişi bulunmamaktadır.

Batı duvarın ortasında bulunan 1.30 m. enindeki kapı, dıştan sivri kemerli yapılmışken içten yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir (Res.408). İç mekanın kuzeydoğu köşesinde Saint Sion Şapeli'ne geçişi sağlayan 1.20 m. genişliğindeki giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapının üzerinde ve doğusunda jamatunun inşa tarihinin ve binanın yapımında bulunanların isimlerinin yer aldığı iki kitabe yer almaktadır (Res.409). Her iki kapı da örülerek kapatılmıştır. Zeminin dolması nedeniyle bu kapıların yüksekliğini almamız mümkün olmamıştır.

İç mekan, doğu cephede iki, güney, kuzey ve batı cephelerde açılan üçer adet mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır. Toplam pencere sayısı onbirdir. Bu pencerelerden güney cephedekiler daha büyük ve geniş yapılmışken, diğer pencereler aynı boyutta olup daha küçük tutulmuşlardır.

Jamatunun zemini içten ve dıştan yaklaşık 1.50 m. kadar yükselmiş durumdadır. Bu nedenle kilise ve jamatunun temel seviyesini tespit etmek kazı yapılmadan imkansızdır.

2.4. Süsleme

Jamatunun dış cepheleri oldukça hareketsizdir. Dışta, batı cephesindeki giriş kapısı haricinde süslemeye rastlanmaz. Sivri kemerli giriş kapısı, iki sıra mukarnas dizisi ile süslenmiştir.

İç mekanın duvarlarının değişik yerlerinde düzensiz olarak yapılmış farklı boyut ve tipteki haç işlemeli taşlar, tek süsleme elemanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Res.410).

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları 1.00 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan düzgün kesme taş malzeme ile kaplanan duvarların ortası kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir.

Jamatunda üç farklı taş kullanılmıştır. Duvarların iç ve dış yüzeyleri ile kırma çatının taş plaka kaplamaları koyu kahverengi volkanik tüf taşından inşa edilmiştir. Batı cephedeki kapıda, çan kulesinin jamatuna birleştirildiği kısımda, kubbeleri

taşıyan kemerler ile yapının içindeki haç işlemeli süslemelerde beyaz kireç taşı kullanılmıştır. Dolgu malzemesi ve kubbeler moloz taşlardan meydana getirilmiştir.

Kalan izlerden yapının iç ve dış duvar yüzeylerinin beyaz alçı ile sıvandığı anlaşılmaktadır. Bu sıvalar günümüze büyük ölçüde dökülmüş olarak gelebilmiştir. Sıvaların en belirgin olduğu kısımlar, ortadaki dört serbest paye ile üst örtünün oturduğu kemerlerdir.

Jamatunda tuğla malzeme kullanılmamıştır.

5.5.2. BAHÇESARAY İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.5.2.1.

YAPININ ADI : SAINT GEORGES MANASTIRI (POUTHKOUVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : ESKİ BAHÇESARAY-GEVAŞ YOLU ÜZERİNDE

RESİM : 411 – 426

ÇİZİM : 40 - 41

İNCELEME TARİHİ : 11.06.2000

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihini tespit etmekte güçlük çekilmektedir. Ermeni rivayetlerine göre Vaspurakan Krallığı (908-1021) döneminde kurulmuştur. Fakat bu iddiayı destekleyecek herhangi bir kitabe veya tarihi bilgi bulunmamaktadır. Saint Georges Manastırı, British Museum'da bulunan 1317 tarihli bir el yazmasına göre XIV. yüzyılda Vaspurakan Bölgesi'nin önemli bir kültür merkezidir. El yazma kitapların kopyalandığı manastırda bir ekol oluşmuş ve bu ekol XIV. yüzyılın sonuna kadar etkinliğini sürdürmüştür. XV. yüzyılda manastırın okulu kapanmış fakat kitap kopyalama faaliyeti, başrahip Filozof Hovhannes'in denetimi altında devam etmiştir[236]. Kilisenin kesin yapım tarihini belirten bir kitabe yoktur.

Jamatun, batı cephesinde bulunan bir kitabeye göre 1601 tarihinde inşa edilmiştir[237]. 1839 tarihli bir el yazmada, manastırın tüm elemanlarıyla faal olduğu bildirilmektedir. Kilisenin güneybatı duvarına eklenen III. Khatchatour Şapeli, doğu cephesinde yer alan kitabesine göre[238] Akdamar Katoğikosu III. Khatchatour Chiroyan (1864-1895) tarafından 16 Haziran 1887 tarihinde yaptırılmıştır[239].

---

[236] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - IV", *REA*, VII, Paris, 1970, 150.

[237] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309.

[238] Günümüzde şapel büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır. Bu nedenle adı geçen kitabeyi tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

[239] Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 129-132.

Manastır XX. yy. başında terkedilmiştir. 1940 yıllarında yöre halkı tarafından şapelin üzerine ikinci bir kat eklenmiş ve kilisenin güneyine ek mekanlar yapılarak 1980'lere kadar han olarak kullanılmıştır.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Bu manastır eski Bahçesaray–Gevaş yolu üzerindedir. Yapılar, Ağirof sıra dağlarının (3400 m.) güney yamacındaki Ağzı Gedik Geçidi'nin (3250 m.) eteğinde bulunan 2400 m. yüksekliğindeki küçük bir taraça üzerinde kurulmuştur[240] (Res.411).

Yapılara, Bahçesaray'dan kuzeydoğuya doğru yapılan ve Sündüz Çayı'nı takip eden dört saatlik zorlu bir yürüyüşle ulaşılmaktadır.

Manastır; Saint Georges Kilisesi, jamatun ve bir şapelden oluşmaktadır (Çiz.40). Yapılardan günümüze, üst örtüsü yıkılmış olan kilise ve bu yapının batısına eklenen jamatun sağlam olarak gelebilmiştir. Kilisenin güneybatısına bitiştirilen şapel ve ek mekanlar yıkılmış durumdadır. Manastır günümüzde metruk bir haldedir[241] (Res.412).

Eski yol üzerinde bulunan ve pek çok yolcu tarafından ziyaret edilen bu manastır; Pouthkouvank, Sarivank (Dağ Manastırı), Horoz Manastırı[242] ve Dira Han (Han Kilise) isimleriyle de bilinmektedir.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatun, batı cephesinin doğusundaki kitabeye göre; Piskopos Stephanos, Mxtar, Askandar ve Martiros tarafından 1601 tarihinde yapılmıştır (Res.413).

2.2. Kitabeler

Jamatunun kitabesi, yüzeyinde oluşan aşınma nedeniyle tahrip olmuştur ve okunamamaktadır. Bu kitabe hakkında bilgi veren tek araştırmacı J. M. Thierry,

---

[240] Saraçoğlu, *a.g.e.*, 93-94.

[241] Resmi yetkililerin verdiği bilgilere göre manastır son yıllarda illegal terör örgütlerince barınak olarak kullanılmış ve yapıların iç mekanlarında bölüntüler meydana getirilmiştir.

[242] Efsaneye göre fırtınada kaybolmuş yolculara siyah bir horozun rehberlik etmesi nedeniyle veya şapelin alınlık tablası üzerinde bulunan horoz kabartmasından dolayı manastıra bu isim verilmiştir. Bkz.; A. H. Layard, *a.g.e.*, 416.

yazıların orijinal metnini vermemiştir. Kitabenin anlamını bu yazardan aldığımız şekliyle aktarıyoruz.

Türkçe Anlamı:

"Bu giriş Piskopos Stepanos, Mxtar, Askandar, Martiros ve ... tarafından yapılmıştır. 1601"[243].

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Jamatun, dıştan 6.30 x 11.20 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı Saint Georges Kilisesi'nin batısına eklenmiştir (Res.414). Dıştan 9.50 x 10.20 m. ölçülerinde olup kare bir plana sahiptir (Çiz.41). Ortada iki serbest paye ve altı duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir. Bu plan tipi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde incelediğimiz jamatunlar arasında tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapının batı cephesi 9.50 m. uzunluğunda olup tam ortada jamatuna giriş kapısı yer almaktadır (Res.415). Kapı 0.80 m. eninde, 1.30 m. yüksekliğindedir. İkisi dikme, diğeri atkı taşı olarak kullanılmış üç blok taşla sınırlandırılan kapının üzerinde, duvar yüzeyinden 0.20 m. içe girinti yapan bir kör kemer mevcuttur (Res.416). Kapının üst hizasında açılan mazgal pencere, çatı saçağının hemen altında yer alır. Bu cephe, doğu cepheye göre 0.40 m. kısa tutulmuştur.

10.20 m. uzunluğundaki güney cephede kullanılan malzemeden iki ayrı yapım dönemi geçirdiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen 1940'lı yıllarda yapılan eklemeler sırasında güney cephenin de dış duvarları onarılmıştır. Cephenin doğusunda duvara bitişik olarak örülmüş basamak izleri, günümüzde büyük ölçüde yıkık olan şapelin üstüne ikinci bir kat yapıldığını göstermektedir. Şapelin batı duvarı güney cephenin doğusuna bitiştirilmiştir. Çatı saçağının hemen altında iki adet mazgal pencere yer almaktadır (Res.417).

Kilisenin 6.30 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Yapı kilisenin batı cephesine iki duvar payesi ve kemerlerle bitiştirilmiştir. Duvarın ortasındaki 0.80 x 1.30 m boyutlarındaki kapı ile kiliseye geçiş sağlanmaktadır. Kapı üç blok taşla sınırlandırılmış ve atkı taşının üzerine yapılan sağır kemerle içe doğru 0.20 m. girinti sağlanmıştır. Girişin üstünde açılan kilisenin mazgal penceresi, jamatunun kiliseye eklenmesiyle kapanmış durumdadır (Res.418). Jamatun, kilisenin kuzeybatı-güneybatı duvarlarına dıştan eklenmiştir ve bu kısımlar kiliseden 1.80 m.

---

[243] Thierry, "Monasteres...-IV", 153.; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309.

dışa taşıntı yapmaktadır (Res.419). Güneydoğuda köşe duvarında açılan 0.80 m. enindeki kapıyla şapele geçilmektedir. Bu kısım kapı üstünde kısmen tahrip olmuş durumdadır (Res.420). Doğu duvarı toplam 9.90 m. olup, batı duvarından 0.40 m. daha uzun yapılmıştır.

Yapının 10.20 m. uzunluğundaki kuzey cephesi eğimli bir kayalığa yaslanmıştır ve yarı yüksekliğe kadar olan kısmı toprakla aynı seviyededir. Bu cephede de aydınlatma için 0.15 x 0.40 m. ölçülerinde iki adet mazgal pencere yer almaktadır (Res.421).

Yapının dış örtüsü, dışa taşan saçaklarıyla hafif meyilli kırma çatı şeklinde yapılmış ve taş plakalarla kaplanmıştır.

İç mekân; ortada yer alan 0.70 x 0.70 m. ölçülerinde ikisi bağımsız, kuzey ve güneyde duvar yüzeyinden 0.30 m. çıkıntı yapan birer, doğu ve batıda ikişer "L" şeklindeki duvar payesine yaslanan yuvarlak kemerlerin taşıdığı altı bölümlü bir üst örtüye sahiptir (Res.422). 3.30 x 3.80 m. ölçülerindeki batı giriş bölümünün üzeri pandantif geçişli elips bir kubbeyle kapatılmıştır. Günümüzde kubbenin ortası delinmiş durumdadır (Res.423).

Doğudaki kiliseye bitişik 3.10 x 3.80 m. ölçülerindeki ikinci bölümün üzeri ise aynalı tonozla örtülüdür (Res.424). Jamatun ve kilisenin giriş ekseninde bulunan kubbe ve tonoz iç mekanın tamamını kapatmadığından, kuzey ve güney kısımlarının üzeri ikişerden dört adet beşik tonoz şeklindeki geniş kemerlerle örtülmüştür (Res.425).

Jamatunun kuzey duvarının doğusunda, 0.50 x 0.70 m. ölçülerinde ve 0.40 m. derinliğinde iki adet dikdörtgen duvar nişi açılmıştır.

İç mekan beş adet mazgal pencere ile aydınlatılmıştır.

Jamatunun zemini kilisenin zeminden daha alçak olup, orijinal döşemesi bozulmuş durumdadır. Yapının içi yakın zamanda, 1.50 m. yüksekliğe kadar harçsız taşlarla örülerek düzensiz bir şekilde bölmelere ayrılmıştır (Res.426).

2.4. Süsleme

Yapıda her hangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun duvarları 1.00 m. kalınlığında olup, dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan iri moloz taş kaplama duvarların ortası harçla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur.

İç mekandaki paye ve kemerlerde kabayonu taş malzeme, üst örtüde ise daha ince şist taşlar kullanılmıştır.

Yapının içi sıvalıdır. Günümüzde bu sıvalar yer yer dökülmüş durumdadır.

KATALOG NO : 5.5.2.2.

YAPININ ADI : SAINTES FEMMES MANASTIRI (KANANCVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN - BAHÇESARAY - ELMAYAKA KÖYÜ

RESİM : 427 - 439

ÇİZİM : 42 - 43

İNCELEME TARİHİ : 09.06.2000

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Saintes Femmes (Azize Kadınlar) Manastır, Ermeni rivayetlerine göre bir rölik parçasını saklamak amacıyla X. yy.'da. kurulmuştur. Ancak bunu teyit edecek herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Manastırın yakınındaki su kaynağının yanında bulunan haçla süslenmiş bir taş üzerine, dua metniyle birlikte Ermeni takvimine göre 1255 veya 1555 olarak da okunabilen bir tarih kazınmıştır. Kilisenin plan tipi ve mimari özellikleri ile birlikte bu kitabeye de dayanarak, manastır kilisesinin yapımı XII. yy. sonrasında, muhtemelen XIII. yy.'da inşa edildiği kabul edilmektedir.[244] XIV. yy. sonundan XVI. yy. sonuna kadar burada yazılmış ve manastırın farklı isimlerini taşıyan beş el yazması tespit edilmiştir. Bunlar; 1380 (Surb Kananc), 1410 (Surb Xac), 1425 (Cayativank), 1579, 1586 (Surb Kanan'c) tarihlerini taşımaktadır ve manastırın XIV.- XVI. yy. arasında faal olduğunu göstermektedir.[245]

Günümüze gelemeyen ve manastırın tek ziyaretçisi Kh. Levonian'dan aktarılan bir kitabeye göre manastırın Saint Jean Babtiste (Vaftizci Yahya) Kilisesi, 1408 tarihinde Hovhannes, Thuma ve Ghazar tarafından yapılmıştır. 1408 tarihinden önce manastırda yazılmış el yazma kitapların bulunması, bu kitabenin yapım değil bir tamir kitabesi olduğunu ispatlamaktadır. Kilise bu tarihte onarılmıştır. Jamatunun yapım tarihiyle ilgili herhangi bir kitabe veya tarihi bilgi bulunmamaktadır. Plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak XVII. yy.'a tarihlendirilmektedir.[246]

---

[244] Manastırda yaptığımız çalışmalar sırasında adı geçen bu kitabeyi bulamadık.

[245] Thierry, "Monasteres...-IV", 154-158.

[246] Thierry, "Monasteres...-IV", 155, 158.; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 126.

Günümüze gelebilen yapılar XV. ve XVII. yy.'a aittir.

XX. yy. başında terk edilen manastır günümüzde metruk bir haldedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Bu manastır Bahçesaray ilçesinin 8 km. güneybatısında yer alan Elmayaka (Sipkas) Köyü yakınlarında bulunmaktadır. Köyün kuzeybatısına doğru uzanan bir vadi içinde inşa edilen manastır yapılarına, köyden sonra yaklaşık bir saatlik yürüyüşle ulaşılabilmektedir[247] (Res.427).

Saintes Femmes Manastırı; Saint Jean Babtiste Kilisesi, bir jamatun, ve keşiş hücrelerinden oluşmaktaydı. Yapılardan günümüze kilise sağlam olarak gelebilmiştir. Jamatunun üst örtüsüyle güney duvarı yıkılmış durumdadır. Diğer yapılardan hiçbir ize rastlamadık (Res.428). 1970 öncesi manastırı ziyaret eden J. M. Thierry'nin yaptığı çalışmalar, jamatunun planı ve üst örtüsü hakkında bilgi vermektedir (Çiz.42).

Sainte Croix (Azize Haç), Saint Jean Babtiste (Vaftizci Yahya), Tzayativank (Cayativank), isimleriyle de tanınan manastır, yöre halkı tarafından Dira Meleşehi adıyla anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihini aydınlatacak herhangi bir kitabe veya tarihi veri bulunmamaktadır. Ancak jamatun, plan tipi ve mimari özelliklerinin diğer jamatunlarla karşılaştırılması sonucunda XVII. yy.'a tarihlendirilmektedir.[248]

Yapı özellikle kapı formu açısından bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, Gevaş ilçesinin Altınsaç (Ganjak) Köyü yakınlarında bulunan 1671 tarihli Saint Thomas Manastırı jamatununun kapı kuruluşuyla bu jamatunun kapı kuruluşu birebir benzemektedir. Bölgede giriş açısından benzerlik gösteren bir başka yapıda, Bahçesaray ilçesinde bulunan 1601 tarihli Saint Georges Manastırı'ndaki jamatunun girişidir. Plan açısından dört serbest desteğin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şeması, Van Gölü çevresinde daha çok XVII. yy. ve sonrasında uygulanmıştır (Aparank–1629, Varagavank–1648, Akdamar-1763). Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür.

---

[247] Bekki, a.g.m., 308.; Cumhuriyetin 50. Yılında 1973 Van İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 68.; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 396.

[248] Thierry, "Monasteres...-IV", 157-158.

2.2. Kitabeler

Yapıda herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan 7.50 x 12.00 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı kilisenin batısına eklenen jamatun, 10.80 x 14.00 m. ölçülerinde olup, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.43). Merkezi kare mekandaki dört serbest paye ve dört yöndeki sekiz duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Yapının batı cephesi 10.80 m. uzunluğundadır (Res.429). Cephenin tam ortasında, dıştan dışa 2.50 m. enindeki taçkapı formunda yapılmış giriş yer almaktadır. 1.00 m. enindeki kapı açıklığı, yanlarda 0.55 m. enindeki ikisi dikme ve diğeri 0.75 m. eninde atkı taşı olarak kullanılmış üç blok taşla sınırlandırılmıştır. Batı cephe zemini moloz döküntüleriyle yükselmiş durumdadır. Bu nedenle kapı yüksekliğini ölçmemiz mümkün olmamıştır. Girişin etrafını 0.20 m. enindeki süslemesiz iki düz silme kuşatmaktadır. Bu silmeler içe doğru doksan derecelik açıyla girinti yaparak kademelenmeyi sağlamışlardır. Atkı taşından itibaren 2.00 m. yüksekliğe sahip sivri kemerli kapı alınlığı bulunmaktadır. Muhtemelen kitabelik olarak düşünülen alınlıkta, hiçbir yazı ve süsleme unsuru bulunmamaktadır. Kapı alınlığının yarısı ve alınlığın üstündeki mazgal pencerenin olduğu kısım yıkılmış durumdadır (Res.430). Ancak jamatunun diğer kısımlarıyla kıyasladığımızda, günümüze en sağlam olarak gelebilmiş yeri batı cephesidir.

14.00 m. uzunluğundaki güney cephe, bugün temel seviyesine kadar yıkılmış durumdadır. Ancak kalan izlerden planını çıkartmamız mümkün olmuştur. Eski araştırmalardan, yıkılan bu cephede üç mazgal pencere açıklığının olduğunu öğrenmekteyiz (Res.431).

Kilisenin 7.50 m. uzunluğundaki batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Duvarın tam ortasında açılmış 1.20 m. enindeki kapı ile kiliseye geçiş sağlanmaktadır. Kapının atkı taşı düşmüş ve lento üst kısmı kısmen tahrip olmuştur (Res.432).

Jamatun, kilisenin güneybatı - kuzeybatı köşelerine dıştan eklenmiştir. Bu kısımlar kilise duvarından 1.60 m. daha dışa taşkındır. Kuzeydoğu köşe duvarı toprakla kapanmış durumdadır. Güneydoğu köşe duvarının alt iki sıra taş duvarı günümüze gelebilmiştir (Res.433).

Kuzey cephe 14.00 m. uzunluğundadır. Arazinin eğimli yapısı ve moloz döküntüsü nedeniyle cephenin yarısından fazlası kapanmış durumdadır. Cephenin doğu ve batı kısımları ayakta olup orta kısmı yarıya kadar yıkılmıştır (Res.434).

Kalan izlerden, jamatunun dıştan kuzey-güney yönlere doğru eğim yapan beşik çatıyla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Jamatunun üst örtüsü, kilisenin üst örtüsünden yaklaşık 2.00 m. daha aşağıda yapılmıştır.

İç mekan; merkezi kare mekanda yer alan 1.00 x 1.00 m. ölçülerindeki dört haç paye ve duvarlardaki sekiz adet duvar payesinin üzerine yaslanan sivri kemerlerin taşıdığı dokuz bölümlü bir üst örtüye sahipti (Res.435). Merkezi kare mekanın üzeri daha büyük ve yüksek yapılmış manastır tonozu, diğer birimlerin üzeri ise beşik tonoz örtülüydü. Bu yapı, incelediğimiz jamatunlar arasında merkezi kare mekanının üzeri manastır tonozuyla örtülü tek örnektir (Res.436). Ancak bugün kuzeydoğu ve kuzeybatı da yer alan payeler ve beşik tonozlu birimlerin dışındaki üst örtü tamamıyla yıkılmış durumdadır (Res.437). Kalan izlerden orta birimin 3.50 x 3.50 m. ölçülerinde olduğu anlaşılmaktadır. Dik eksenlerde 3.50 m. genişliğinde dört büyük tonoz, köşelerde ise 1.90 x 2.80 m. ölçülerinde daha küçük ve basık dört küçük tonozun üst örtüyü oluşturduğu anlaşılmaktadır (Res.438). Duvar payeleri, duvar yüzeyinden 0.20 m. çıkıntı yapmaktadır. Kilisenin batı cephesinin güneyine bitiştirilen duvar payesi ve yıkılan güney cephedeki iki duvar payesi günümüze gelememiştir. Jamatunun kuzeydoğu duvarına iki adet küçük niş açılmıştır.

İç mekan üst örtünün çökmesi nedeniyle yaklaşık 1.00 m. yükselmiştir.

Yapının içi güneyde üç, batıda bir olmak üzere toplam dört mazgal pencere ile aydınlatılmaktaydı. Bu pencereler günümüze gelememiştir.

2.4. Süsleme

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının duvarları 1.00 m kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kabaca işlenmiş iri moloz taş kaplama duvarların içleri, kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur.

Jamatunun payeleri, kemerler ve batı girişinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Köşe tonozların üzeri ise şist taşlarıyla kapatılmıştır (Res.439).

KATALOG NO	:	5.5.2.3.
YAPININ ADI	:	SAINT SAUVEUR MANASTIRI (TZPATİVANK) JAMATUNU
BULUNDUĞU YER	:	VAN – BAHÇESARAY - ÜNLÜCE KÖYÜ
RESİM	:	440 - 454
ÇİZİM	:	44
İNCELEME TARİHİ	:	10.06.2000

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Ermeni kaynaklarına göre manastır X. yy. ortalarında kurulmuştur. Saint Sauveur[249] Manastırı'nda yazılmış ilki 1369 sonuncusu 1604 yıllarına tarihlendirilen dokuz el yazma kitabın tespit edilmesi, burasının XIV. yy. ortalarından XVII. yy. başına kadar el yazma kitapların üretildiği aktif bir yer olduğunu göstermektedir.[250]

Hz. Meryem'e atfedilen ana kilisenin batı duvarında bulunan mazgal pencerenin güneyindeki kitabeye göre kilise, manastırın başrahibi Piskopos Nerses tarafından 1570 tarihinde tamir ettirilmiştir. Jamatunun güney duvarına eklenen Saint Jean Babtiste (Vaftizci Yahya) Şapeli, doğu duvarındaki mazgal penceresinin etrafında bulunan iki kitabeye göre 1704 – 1714 yıllarında inşa ettirilmiştir. Yapım kitabesi olmayan jamatun, büyük bir ihtimalle kilisenin tamir edildiği 1570 tarihinde yapıya eklenmiştir. Her iki yapıda kullanılan malzeme benzerliği ve 1714 tarihinde yapılan şapelin, jamatunun güney duvarına ayrı bir duvar olmadan tuğla malzemeyle bitiştirilmesi bu görüşümüzü desteklemektedir.[251]

Günümüze gelebilen yapılar XVI. yy. sonu XVII. yy. başına aittir. Manastır XIX. sonunda terk edilmiştir.

---

[249] Sauveur (Fr.)-Saviour (İng.) kelimesi Kurtarıcı İsa anlamına gelmektedir. Bkz.; Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük, İstanbul, 1990, 543; İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul, 1993, 859.

[250] Thierry, "Monasteres...-IV", 159.

[251] Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 127; Thierry, "Monasteres...-IV", 158-262.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Bu manastır, Bahçesaray'ın 7 km. güneydoğusunda yer alan Ünlüce Köyü (Mezra Şeyhan) yakınlarında bulunmaktadır.[252] Eski yayınlarda Arınç Deresi yakınında bulunan Atitzans Köyü'nün 2 km uzağında olduğu kaydedilmektedir. Ancak, bölgede bu isimde bir köye rastlanmamıştır. Ünlüce Köyü'nün kuzeyinde uzanan dik bir vadi içindeki yapılara, bir saatlik yürüyüşle ulaşılmaktadır (Res.440).

Manastır Hz. Meryem'e ithaf edilen bir kilise, jamatun, Saint Jean Babtiste Şapeli, keşiş hücreleri, çeşme, bir yağhane ve değirmenden oluşmaktaydı. Yapılardan günümüze kilise, jamatun ve şapel gelebilmiştir. Keşiş hücreleri ve diğer yapılar yıkılmış durumdadır (Res.441).

Bahçesaray'da Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı'ndan sonra en önemli manastır olan Saint Sauver Manastırı, XIX. yy sonunda terk edilmiştir ve bugün metruk bir haldedir. Günümüzde yaylaya çıkan köylüler tarafından barınak olarak kullanılmaktadır.

Yöre halkı tarafından Beyaz Kilise veya Dira Spi isimleriyle anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihini veren kitabe ve tarihi bilgi bulunmamaktadır.Ancak yapının plan tipi ve diğer yapılardaki kitabeler bize, jamatunun yapım tarihini aydınlatacak veriler sunmaktadır.

Saint Jean Babtiste Şapeli'ndeki kitabeler, bu yapının 1704-1714 tarihinde yapıldığını göstermektedir. Şapel jamatunun güney duvarına eklenmiştir. Burada şapele ait ayrı bir duvarın olmaması ve jamatunda kullanılan taş malzemeye karşılık şapelde tuğla malzemenin kullanılması, jamatunun 1714 öncesinde yapılmış olduğunu göstermektedir (Res.442).

Jamatunlar kiliselere sonradan eklenen yapılardır ve genelde kilisenin ilk yapım tarihinden sonraki bir zamanda yapılmışlardır. Manastırın Kutsal Meryem Kilisesi, kitabesine göre 1570 tarihinde tamir edilmiştir (Res.443). Kilise ile jamatunda kullanılan malzemede farklılık yoktur ve her iki yapının planı simetrik

---

[252] Bekki, a.g.m., 308; Cumhuriyetin 50. Yılında 1973 Van İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 68; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 396.

değildir. Bu veriler, jamatunun 1570 tarihinde gerçekleştirilen tamirat sırasında kiliseye eklendiğini göstermektedir.

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapıları, kuzey-güney doğrultusunda uzanan oldukça eğimli bir arazi üzerinde yapılmışlardır. Jamatun, dıştan 8.60 x 22.00 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı ve tek nefli anıtsal kilisenin batısına bitiştirilmiştir (Res.444). Yapı, dıştan 10.50 x 11.20 m. ölçülerinde olup kareye yakın dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.44). Merkezi kare mekandaki dört serbest paye ve dört yöndeki sekiz adet duvar payesinin üzerine yaslanan sivri kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Jamatunun 12. 00 m. uzunluğundaki batı cephesinin kuzeyi, toprak kayması sonucu mazgal penceresi hizasına kadar dolmuştur. Ortada yer alan giriş kapısı, niteliği anlaşılamayacak derecede batı duvar payelerinin hizasına kadar yıkılmıştır. Cephenin kuzey ve güneyinde kısmen tahrip olmuş iki adet mazgal pencere bulunmaktadır (Res.445).

Güney cephe, 10.50 m. uzunluğundaki tek nefli şapelin eklenmesiyle boydan boya kapanmış durumdadır (Res.446). Ancak şapele ait ayrı bir duvarın olmaması, jamatuna ait duvarın büyük kısmını şapelin içinden görmemize imkan tanımaktadır. Şapel jamatunun güney cephesine duvar payeleri ve kemerlerle bitiştirilmiştir (Res.447).

Doğu cephe, kilisenin 8. 60 m. uzunluğundaki batı cephesine bitiştirilmiştir. Kilisenin batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır ve büyük kısmı jamatunun içinde kalmıştır. Jamatun kilisenin kuzeybatı köşesine dıştan eklenirken, güneybatıda kilisenin batı cephesine direkt bitiştirilmiştir. Bu durum, iki yapının planında asimetrik bir durum oluşturmuştur. Doğu cephenin kuzey ve güney duvarları kiliseden 1.70 m. daha dışa taşkındır ve güney duvarı şapelle aynı hizadadır (Res.448). Doğu duvarının ortasında kilisenin batı girişi yer almaktadır. Dıştan dışa 3.00 m. eninde portal niteliği taşıyan giriş, yüzeyden 0.80 m. çıkıntı yapan duvar payeleriyle sınırlandırılmıştır. Bu payelerin iç yüzeylerine iki adet kaval silme yapılarak giriş vurgulanmıştır. Üstü sivri kemer alınlıkla çevrelenen 1.40 m. enindeki kapı kısmen tahrip olmuş durumdadır (Res.449).

10.50 m. uzunluğundaki kuzey cephe, arazinin eğimli topoğrafik yapısı ve toprak kayması sonucu örtü seviyesine kadar dolmuştur. Kuzey duvarı ancak örtü seviyesinde tespit edilebilmektedir (Res.450).

Günümüzde yapının üst örtüsü dıştan toprak dam şeklindedir. Jamatunun üst örtüsü kilisenin üst örtüsünden 3.00 m. daha alçak yapılmıştır.

İç mekan, merkezi kare mekanda yer alan 0.80 x 0.80 m. ölçülerindeki dört paye ve duvarlardaki sekiz adet duvar payesinin üzerine atılan kemerlerin taşıdığı dokuz bölümlü bir üst örtüye sahiptir (Res.451). Merkezi kare mekanın üzeri 3.00 m. çapında muhtemelen fenerli bir kubbeyle örtülmüştür. Orta kubbe diğer birimlere göre daha büyük ve yüksek yapılmış olup günümüzde ortası çökmüş haldedir (Res.452). Kubbeli mekanın dik eksenlerinde bulunan 1.80 x 2.90 m ölçülerindeki dört beşik tonoz, köşelerde ise 1.80 m. çapında dört küçük kubbe iç mekanı tamamıyla örtmektedir (Res.453). Kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerdeki duvar payelerinde yapılan kaval silmelerle kademelenme sağlanmış ve yapının iç mekanına bir hareketlilik kazandırılmıştır (Res.454).

İç mekan, batı cephede yer alan iki mazgal pencere ile aydınlatılmıştır.

Günümüzde yapının zemini yaklaşık 1.00 m. yükselmiş durumdadır.

2.4. Süsleme

Yapıda süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının duvarları 1.30 m. kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaba yontu taş malzemeyle kaplanan duvarların içleri, kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla doldurulmuştur.

İç mekanda köşe kubbeleri hariç destek ve örtü sisteminde düzgün kesme taş, köşelerde ise moloz taş malzeme kullanılmıştır.

Kalan izlerden yapının içinin sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıvalar günümüzde kısmen dökülmüş durumdadır.

KATALOG NO : 5.5.2.4.

YAPININ ADI : KETCHAVAVANK MANASTIRI JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – BAHÇESARAY – BAĞCILAR KÖYÜ

RESİM : 455 - 460

ÇİZİM : 45

İNCELEME TARİHİ : 10.06.2001

1. MANSTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluşu, Khoren'li Moise'nin Hıristiyanlığı yayma uğrunda öldürülenlerin tarihçesini anlattığı tarih kitabında verdiği bilgilere dayanılarak, VIII. yy. sonu IX. yy. başına tarihlendirilmektedir. Ancak bu bilginin dışında XVII. yy.'a kadar manastırla ilgili her hangi bir tarihi veri bulunamamıştır. Yayınlarda geçen fakat bizim araştırmalarımız sırasında tespit edemediğimiz iki kitabe, yapıların tarihçesine ışık tutmaktadır. Birinci kitabede, kilisenin batısına 1650 tarihinde bir jamatun inşa ettirildiği bildirilmektedir. Kilisenin kapı alınlığında bulunan ikinci kitabeden ise kilisenin 1703 tarihinde Vardapet Zacharia tarafından tamir ettirildiğini öğrenmekteyiz.[253] Eski yayınlarda tanıtılmayan bu yapı hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz.

1895 sonrası terk edilen manastırdan günümüze, yapıların toprak seviyesindeki kalıntıları ulaşabilmiştir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır yapıları Van'ın Bahçesaray ilçesinin 13 km. güneyinde yer alan Bağcılar (Kiçaf) Köyü'nde bulunmaktadır[254]. Oldukça bozuk bir karayoluyla gidilebilen köyden sonra, batıya doğru uzanan vadi boyunca yapılan bir saatlik yürüyüşle ulaşılabilmektedir.

---

[253] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - VII", *REA*, X, 1973-1974, 194-197.

[254] Cumhuriyetin 50. Yılında 1973 Van İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 68.

Manastır, Meryem'e ithaf edilen bir kilise ve batısına eklenen jamatundan oluşmaktadır. 1967 tarihinde burasını ziyaret eden J. M. Thierry'nin çalışmaları, üst örtü ve duvarların yıkılması sonucu günümüzde iç mekanı oldukça yükselmiş olan yapılar hakkında bilgi vermektedir. Kalan duvar izlerinden yapıların dış ölçülerini çıkartmamız mümkün olmuştur (Res.455).

Kaynaklarda Kavay Narakecivank olarak da tanıtılan yapılar yöre halkı tarafından Dira Kavi ismiyle anılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Yapı günümüze gelemeyen bir kitabeye göre; Vardapet Hovhannes tarafından 1650 tarihinde inşa edilmiştir[255].

2.2. Kitabeler

Yapıdan günümüze gelebilen kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Yapılar kuzey-güney doğrultusunda uzanan oldukça eğimli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Dıştan 9.20 x 12.60 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı kilisenin duvar kalıntıları jamatuna göre daha iyi korunmuş durumdadır. Kilisenin batısına eklenen 9.20 x 12.00 m. ölçülerindeki jamatun doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.45). Thierry, jamatunun kalıntıları arasında yuvarlak sütunların olduğunu bildirmektedir. Elde ettiğimiz veriler yapının, ortada dört serbest desteğin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Bu plan tipi, jamatunun inşa edildiği XVII. yy.'da bölgede oldukça yaygın olarak kullanılmıştır.

Yapının 9.20 m. uzunluğundaki batı cephesinde, neredeyse toprak seviyesiyle aynı olan duvar izlerinden başka bir şey bulunmamaktadır (Res.456).

12.00 m. uzunluğundaki güney cephe de, batı cepheyle aynı durumdadır. Arazinin eğimi nedeniyle bu iki cepheden birinde olması gereken yapının girişini tespit etmek mümkün değildir (Res.457). Güney cephe, doğuda kilisenin batı duvarına dışa taşıntı yapmayacak şekilde bitiştirilmiştir.

---

[255] Thierry, "Monasteres...-VII", 197.

Jamatunun doğu duvarını kilisenin batı cephesi oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü yoktur (Res.458). 9.20 m. uzunluğundaki cephenin ortasında, yivli sütuncelerle sınırlandırılmış 1.10 m. genişliğindeki kilisenin girişi yer almaktadır (Res.459).

Yapının 12.00 m. uzunluğundaki kuzey duvarı, zeminin yükselmesi ve toprak kayması sonucu neredeyse belirsiz bir durumdadır.

Her iki yapıda da üst örtüyle duvarların yıkılması ve toprak kayması sonucu, zemin yaklaşık 3.00 m. yükselmiş durumdadır. Kilisenin duvarları jamatuna göre daha belirgindir (Res.460).

Yapının üst örtüsü ve aydınlatması hakkında somut bir bilgiye sahip değiliz.

2.4. Süsleme

Yapıdan günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun 1.00 m. kalınlığındaki beden duvarları dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. Duvarların dış yüzeylerinde kullanılan kaba yonu taş malzemenin ortası harçla tutturulmuş moloz taşlarla doldurulmuştur.

5.5.3. BAŞKALE İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.5.3.1.
YAPININ ADI : SAINT BARTHOLOMEUS MANASTIRI JAMATUNU
BULUNDUĞU YER : VAN – BAŞKALE – ALABAYRAK KÖYÜ
RESİM : 461 – 490
ÇİZİM : 46 – 47
İNCELEME TARİHİ : 22.07.1995 – 18.06.2000 – 16.06.2002

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Saint Bartholomeus Manastırı'nın kuruluşu hakkında belirsiz ve birbiriyle çelişkili efsanevi rivayetler dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. En yaygın inanışa göre kilise Saint Bartholomeus'un mezarı üzerine IV. yy.'da inşa edilmiştir ve bu havariye atfedilen mezar, kilisenin kuzeydoğu köşe odasının içindedir.[256]

Bu manastıra ait XIV. yy.'dan önce yazılı kaynaklarda geçen bir kayıt yoktur. Ardzruni Sülalesi'nin tarihçisi Thomas Ardzruni'nin tarih kitabında, diğer el yazma kitapların kolofonlarında ve tarihçilerin kroniklerinde XIV. yy.'a kadar geçen süreç için manastırla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Manastırla ilgili ilk referans bilgi, 1338 tarihli el yazma bir kitabın kolofonunda geçen "Saint Bartholomeus'un koruması altında" ibaresiyle karşımıza çıkmaktadır. Aynı yüzyılın sonunda yazılan 1398 tarihli el yazma kitapta manastırın, saldırılar sonucunda zor durumda kaldığından bahsedilmektedir. Bütün bu verilerden yola çıkılarak Saint Bartholomeus kilise ve jamatununun XIII. yy. sonu XIV. yy. başında inşa edildiği kabul edilmektedir. XV. yy. boyunca yazılmış (1418, 1438, 1457, 1489, 1490) el yazma kitapların varlığı, manastırın bu yüzyıl boyunca aktif bir konumda olduğunu göstermektedir. Bunlardan 1457 tarihli el yazma kitabın kolofonuna göre yapılar Başpapaz Kirakos tarafından dekore edilmiştir. Manastırın XVI. yy.' daki durumunu aydınlatacak tarihi bilgi bulunmamaktadır.[257]

---

[256] Bachman, *a.g.e.*, 25, 28.
[257] Thierry, "Monasteres...-III", 163-165.

Batı cephesinin ortasında açılmış kapının güney tarafındaki duvarın üst kısmında bulunan bir kitabeye göre kilise ve ona bitişik jamatunu, Katogikos Philippe'nin (1633-1655) desteği ile Vardapet Kirakos'un piskoposluğu zamanında kapsamlı bir onarım geçirmiştir. Aynı cephedeki başka bir kitabe, bu onarımın 1651 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bağlı yerel beylerden Hüsrev Şerif'in yönetimi altında gerçekleştirildiğini bildirmektedir.[258] Kilise ve jamatunun duvarları, destek sistemi ile üst örtüsü yeni baştan inşa edilmiştir. Manastır, XVII. yy.' ın ikinci yarısında Albayrak çevresinin önemli dini merkezi konumundadır. Yapılar XVIII. yy. boyunca farklı aşamalardan geçmiştir. 1715 tarihinde meydana gelen depremde büyük hasar gören ve üst örtüleri çöken binaların tamiri için yüzyılın ortasına kadar beklenilmiştir. El yazma bir kitabın kolofonuna göre, 1755 yılında manastıra gelen Lim rahibi Hovhannes ve yardımcısı Eghiazar bu onarıma yardım etmiş ve bu tamirat 1760 tarihinde bitmiştir. 1877 yılında meydana gelen depremde çöken kilisenin kubbesi 1878 yılında tekrar onarılmıştır.[259]

Osmanlı-Rus Savaşı'nda kısa süreli olarak terk edilen manastır yapılarının etrafı, yüzyılın sonunda yüksek surlarla çevrilerek kale görünümü kazandırılmıştır. Bu inşaat faaliyeti Ermeni isyanlarına hazırlık amacı taşıdığı ve ustaların İran'dan geldiği yönündeki istihbarat üzerine, Osmanlı-İran ilişkilerinde kısa süreli diplomatik gerginliğe yol açmış ve Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yıldız Hususi'de bulunan iki arşiv belgesine göre inşaat faaliyetleri durdurulmuştur. Ek mekanlar ve çevre duvarı daha sonra gizlice tamamlanmıştır.[260] Günümüze gelebilen kilise ve onun jamatunu XVII.-XVIII. yy.'a tarihlendirilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında terk edilen ve 1966 depreminde büyük hasar gören manastır yapıları günümüzde metruk haldedir.[261]

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır yapıları Van'ın Başkale ilçesine bağlı Albayrak Köyü'nde bulunmaktadır. Eski yayınlarda Deir Köy olarak geçen bu yerleşimin ismi önce

---

[258] Albayrak ve çevresi idari taksimat bakımından XVII. yy. ın ilk yarısında Van Eyaleti'ne bağlı Sancak (Liva) merkezidir. Yerel beylere Ocaklık olarak verilmiş bu bölgenin ismi kaynaklarda Albak olarak geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van,* Ankara, 1997, 118-142.

[259] Bachman, *a.g.e.*, 23-28; Thierry, "Monasteres...-III", 162-180; a.y., "Monasteres...-VI", 178; Sinclair, *a.g.e.*, 215-217; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 472; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 86; Karaca, a.g.t., 47; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van,* 155.

[260] Hasan Oktay, "Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü", *Ermeni Araştırmaları Dergisi,* V, Ankara, Şubat 2002, 130.

[261] Thierry, "Notes...", 178-180.

Şikefti olarak değişmiş, sonra Zapbaşı olmuş ve son ismini Albayrak olarak almıştır. Günümüzde Başkale'ye bağlı bir köy yerleşimidir. Manastır, Büyük Zap Suyu'nun (Avareş-Karasu) kaynağına yakın geniş Altıgelin (Şekbükan) Vadisi'ne bakan köyün içindeki bir tepe üzerinde kurulmuştur (Res.461). Başkale İlçesi'nin 23 km. kuzeydoğusundaki Albayrak Köyü, Van il merkezine 110 km. uzaklıktadır ve ulaşım Van-Hakkari karayolu ile sağlanmaktadır.[262]

Sanat Tarihi açısından manastır üzerinde yapılan ilk ciddi çalışma W. Bachman tarafından XX. yy. başında gerçekleştirilmiştir. Bachman'ın verdiği mimari tasvir, fotoğraf ve plan çizimlerinden manastır yapılarının yüz yıl önceki durumu hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır (Çiz.46). Saint Bartholomeus Manastırı'nın çekirdeğini kilise ve ona bitişik jamatun oluşturmaktadır. Bu iki yapının batısında bulunan bir süthane, papazların ikamet ettikleri mekanlar ve gelen misafirlerin kaldıkları sosyal tesislerden oluştuğu bilinmektedir. Manastır kompleksi dıştan yüksek siperleri ve burçlarıyla bir kale görünümüne sahip çevre duvarıyla kuşatılmıştı. Yapıların etrafında gelişmiş, Deir adında küçük bir köy yerleşimi bulunmaktaydı[263] (Res.462).

Manastırı oluşturan yapılardan sadece Saint Bartholomeus Kilisesi ve kilise ile aynı dönemde yapılmış olan jamatun, üst örtüleri yıkılmış bir halde günümüze gelebilmiştir. Diğer yapılar ise tamamen yok olmuştur (Res.463).

Bugün askeri alan içerisinde olan kilise ve jamatun tel örgüyle çevrilerek koruma altına alınmış olup, yapıları ziyaret edebilmek için özel izin almak gerekmektedir.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihini veren kitabe veya tarihi kaynaklarda geçen herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Buna karşın jamatunun, kilisenin yapım tarihi olan XIII. yy. sonu XIV. yy. başında kiliseyle birlikte inşa edildiği kabul edilmektedir. Yapım kitabesi bulunmayan jamatunun batı girişinin güney tarafındaki cephe yüzeyinde iki tamir kitabesi yer almaktadır. Birinci kitabeye göre jamatun kiliseyle birlikte, Katogikos Philippe'nin desteği ve Vardapet Kirakos'un[264]

---

[262] Cumhuriyetin 50. Yılında Van 1973 İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 52; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 130-132; Bekki, a.g.m., 308; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 92, 297, 380; Atlas Dergisi, 119, İstanbul, Şubat 2003, Ek-4: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Haritası.

[263] Bachman, *a.g.e.*, 23.

[264] Vardapet Kirakos aynı zamanda Van merkezde bulunan Varagavank Manastırı'nın başrahibidir.

piskoposluğu zamanında kapsamlı bir şekilde onarım geçirmiştir. İkinci kitabe, bu onarımın 1651 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bağlı Hakkari Beyi Hüsrev Şerif yönetiminde gerçekleştirildiğini bildirmektedir. Bu kitabeler ve el yazma kitapların kolofonlarında verilen bilgilerden, jamatunun kilise ile birlikte XVII.-XVIII. yüzyıllarda geniş kapsamlı onarımlar geçirdiğini öğrenmekteyiz. Günümüze gelebilen jamatun bu yüzyıllara tarihlendirilmektedir.[265]

2.2. Kitabeler

Jamatunun tamir kitabeleri, batı cephesinin ortasında açılan girişin güney tarafındaki duvar yüzeyinde yer almaktadır (Res.464).

I. Tamir Kitabesi

Üst mazgal pencerenin güney hizasında bulunan kitabe yedi sıra halinde taşa kazınmıştır. Dıştan herhangi bir silmeyle çerçeve içine alınmamış olan dikdörtgen kitabenin alt iki sırası okunamayacak derecede aşınmış durumdadır. Cephenin üst kısmında bulunması nedeniyle ölçü alamadığımız bu kitabe, Katogikos Philippe zamanındaki onarımı bildirmektedir (Res.465).

Asıl Metin:

ՇՆՈՐՀՕՔՈՒՐԵՐԱՐԻՆԵԻՄԱՐԴԱ
ՍԻՐԻՆԿՐՂՈՒԹՈՒԲՀՈԳՈՑՆՇԻՆԵ
ՅԱԻԱՒՏԼՔՍՎՐԱՏԻՆՀՐԱՄԱՆԻՋԴԻՏՊՏԻՆ
ՓԻԼԻՊՍԿԹՂԿՍԻՆՋԵՌՄԲԿԻՐԿՍՎՐԴՊՏԻ
ԱՌՋՆՐԴԱՑՄՄԲՈՒԱՏԻՆՀՈԳԵՒՈՐ

Türkçe Anlamı:

"Kutsal Ruhun iyilik eden gücü, nimetleri ve cömertliği sayesinde bu yıkıntılar (harabeler), Katogikos Philippe'nin talimatı (desteği) üzerine, Piskopos Vardapet Kirakos'un eli ile buradaki aziz manevi topluluğun üzerinde tamir edildi".

---

[265] Bachman, *a.g.e.*, 27 ; Thierry, "Notes...", 178-180 ; a.y., "Monasteres...-III", 163-167, 178-179 ; a.y., "Monasteres...-VI", 178 ; Sinclair, *a.g.e.*, 215-217 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 472; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 86 ; Karaca, a.g.t., 47 ; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 155.

II. Tamir Kitabesi

Bu kitabe güneydoğu köşedeki duvar payesinin iç tarafında ve duvarın yarı yüksekliğinde yer almaktadır. Altı sıra halinde taşa kazınan kitabe kısa tutulmuş olup, 1651 tarihindeki onarımı bildirmektedir (Res.466).

Asıl Metin:

Ռ:ԵՒԾ:ԱՄԻՆՆՈՐ
ՈԳՈՒՄՆԵՂԵՒՍԲՈՒ
ԽՏԻՆԻՇԽՆՈՒԹԻ
ՀԱԳԱՐՈՒՆԷԶԴԻՆ
ՇԷՐ:ԵՒԽՕՍՐՈՎ
ՓԱՇԻՆ

Türkçe Anlamı:

"Yıl 1000 ve 100 (1651)[266]*, bu aziz kilise Agarane Ezdinşer ve Müslüman yönetici Hüsrev Şerif yönetimi altında onarıldı".*[267]

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Kilise ve jamatunun yapım döneminin eşzamanlı olması ve iki yapının mimari bir bütünlük arz etmesi nedeniyle anlatımda dış cepheler itibariyle iki yapı birden ele alınmıştır.

Günümüzde yapıların üst örtüleri ile duvarlarının üst kısımları büyük ölçüde çökmüştür. Çöken üst örtü ile duvarlardan dökülen kaplama taşları ve moloz yığınları iç mekanı doldurmuştur. Bugün yapıların iç mekan çizimlerini yapmak imkanı bulunmamaktadır (Çiz.47). Bu nedenle Bachman'ın çizimleri ve yerinde yaptığımız incelemelerimiz sırasında alabildiğimiz ölçülerle yapının plan tipi ve mimari özelliklerinin anlatımını yapmaya çalıştık.

Dıştan ortak bir cepheye sahip olan ve doğu-batı doğrultusunda 17.00 x 31.00 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı jamatun ile kilise, içten ortada örülen bir duvarla iki

---

[266]Kitabenin tarihlendirilmesindeki 1651 yılı Ermeni takvimine göre bulunmuştur. Ermeni Takvimi'nin başlangıcı 11 temmuz 552'dir. Yıl 12 ay ve 365 gündür. Her ay 30 gün çekmektedir. Bu nedenle Ermeni Takvimi'nin bir yılı sabit bir yılı değişkendir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Dipnot: 57.

[267] Thierry, "Monasteres...-III", 165-166; a.y., "Monasteres...-VI", 178.

bölüme ayrılmıştır. Batıda kalan bölüm jamatunu oluşturmaktadır. İçten 10.50 x 12.80 m. ölçülerindeki jamatunun planı bölgede yaygın olmayan bir tarzda ele alınmıştır. Yapı, üst örtünün doğuda iki serbest ve altı duvar payesinin üzerine yaslanan kemerlerin taşıdığı karma planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Bina bir bütün olarak topraktan 1.30 m. yüksekliğindeki üç kademeli taş platform üzerine oturtulmuştur. Anıtsal bir görünüşe sahip jamatunun batı cephesi 17.00 m. uzunluğundadır (Res.467). Jamatuna geçişi sağlayan batı cephenin ortasındaki basık kemerli kapının etrafı, 5.00 m. genişliğinde ve 9.20 m. yüksekliğindeki görkemli bir taçkapı şeklinde düzenlenmiştir. Kaval silmeler ve geometrik bezemeli şeritlerle kuşatılan taçkapı kademeli kemerli iki alınlıkla taçlandırılmıştır ve alınlıklarda bulunan figürlü kabartmalarla batı cephesine büyük bir hareketlilik kazandırılmıştır. Bachman'ın yüzyılın başında çektiği fotoğraflar bu taçkapıda tahribat oluşmadan önceki durumunu belgelemesi açısından önem taşımaktadır (Res.468). Taçkapı duvar yüzeyinden kapı açıklığına kadar kademeli bir şekilde 1.60 m girinti yapmaktadır. Bu uygulama ile giriş kapısının içine açıldığı 3.00 m. enindeki taçkapı nişi oluşturulmuştur. Nişin üzeri yuvarlak kemer tonozlu kavsara ile örtülüdür. Ana nişin iç yan yüzeylerinde mihrabiyeyi andıran karşılıklı iki küçük niş açılmıştır. 0.50 m. eninde ve 1.70 m. yüksekliğindeki bu nişlerin derinliği 0.30 m. olup üst kısımları istiridye kabuğu şeklinde sonlanmaktadır. Bu nişlerden kuzeydekinin istiridye kabuğu şeklindeki kavsarası, güneydekinin ise köşe sütunceleri tahrip olmuştur (Res.469). Günümüzde taçkapının 0.55 m. enindeki dış silmeleri ile kuşatma kemerinin oturduğu 0.40 m. kalınlığındaki kaval silmeleri korunmuştur. Giriş kapısı söveleriyle birlikte tamamen yıkılmıştır. Üstteki dışa çıkıntı yapan ikinci kemer alınlığının silmeleri ve figürlü süslemelerinde tahribat meydana gelmiştir (Res.470). Taçkapının figürlü ve geometrik bezemeleri, süsleme başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Yapının 3/2 oranında yüksekliğe sahip iki sıra halindeki yatay düz bir silme bütün cepheleri dolanmakta ve cephelere iki katlı bir görünüm kazandırmaktadır. İkili yatay silmenin üstü düz, alt kısmı ise kaval silme şeklinde düzenlenmiştir. Batı cephedeki taçkapının güney ve kuzey tarafında bulunan ve yatay silme ile zemin arasında ortalama 1.80 m. aralıklarla sıralan düşey silmeler her iki tarafta duvar yüzeyine dörder parçalı bir görünüm kazandırmıştır. Düşey silmelerden kaval silme şeklinde olanlar altta yarım yuvarlak kaideler üzerine oturmaktadır. Cephenin köşelerinde 0.75 m. çapında yarım daire kesitli iki payanda yer almaktadır. Bunlardan güney köşedeki sağlam durumdadır. Kuzey köşedeki payanda, duvar yüzeyindeki kaplama taşlarıyla birlikte yıkılmıştır. Cephenin ortasındaki taçkapının güneyinde iki kuzeyinde ise üç mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Dıştan 0.30 x 0.80 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli pencereler, duvar

yüzeyinden içe doğru iki sıra mukarnas dizisi ile kademelenmekte ve içte kaval silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alınmaktadır (Res.471). Bu pencereler dış cephede ayrı olarak yapılmışken duvar içinde birleşmekte ve iç mekana kapının iki yanında birer mazgal pencere olarak açılmaktadır. Pencerelerden güneydekiler sağlam durumdadır. Kuzeydeki üç mazgal pencerenin dış kaplama taşları dökülmüş olup orta mazgal penceresi tamamen tahrip olmuştur. Duvar ortasında birleşen kuzey mazgal pencerelerin oluşturduğu boşlukta bulunan dar bir merdivenle çatı katına çıkılmaktadır. Bu merdiven basamakları üst örtünün çökmesi sonucu bugün açığa çıkmıştır (Res.472).

Jamatunun güney cephesi kiliseyle birlikte 31.00 m. uzunluğundadır. Bu cephede jamatunla kiliseyi birbirinden ayıran bir düzenleme bulunmayıp, cephe bir bütün olarak ele alınmıştır (Res.473). Üst kısımda cephe boyunca devam eden yatay silme jamatun tarafında sağlam durumda iken ortadan itibaren kilisenin bulunduğu doğu tarafta tahrip olmuştur. Yatay silmenin hemen altında açılan ve jamatuna ışık veren 0.20 x 0.60 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu mazgal pencere, batı cephedeki mazgal pencerelerle aynı düzenlemeye sahiptir ve günümüze sağlam durumda gelmiştir. Kiliseye açılan mazgal pencere tahrip olmuştur. Zeminle yatay silme arasında cephe boyunca 1.80 m. aralıklarla devam eden 16 adet düşey silme cephede bir hareketlilik oluşturmuştur. 0.24 m. enindeki ikili kaval silmelerden oluşan düşey silmelerin alt kısımları, zeminden itibaren cephenin kaplama taşlarıyla birlikte 2.50 m. yüksekliğe kadar dökülmüş durumdadır (Res.474).

Doğuda jamatuna ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Kilise ile jamatun iç mekanda örülen 12.80 m. uzunluğundaki bir duvarla birbirinden ayrılmıştır. Yıkılan bu duvar hakkında Bachman'ın verdiği bilgiler ön plana çıkmaktadır (Res.475). Duvarın ortasında taçkapı formunda düzenlenmiş kilisenin giriş kapısı bulunmaktaydı ve iki basamakla kiliseye girilmekteydi. Kapının iki yanında bulunan yarım daire kesitli iki gömme sütun üzerine üst örtünün doğu kemerleri yaslanmaktaydı.[268] Aynı zamanda kilisenin batı cephesini oluşturan bu duvar kemerlerle birlikte yıkılmış durumdadır (Res.476). Duvar ve çöken üst örtü iç mekanın kod seviyesini hem jamatun hem de kilise tarafında yükseltmiştir. Yıkıntılar iç mekanı batıdan doğuya doğru eğimli bir şekilde doldurmuştur (Res.477). Bu yıkıntılar arasında jamatunun doğu duvarı hakkında bilgi verebilmek, belki de moloz yığınlarının kaldırılmasıyla mümkün olabilecektir.

Kiliseyle birlikte 31.00 m uzunluğundaki jamatunun kuzey cephesi güney cephe ile aynı düzenlemeye sahiptir. Güney cepheye nazaran oldukça sağlam olan kuzey cephede, biri kiliseye diğeri ise jamatuna ışık veren iki mazgal pencere

---

[268] Bachman, *a.g.e.*, 24.

bulunmaktadır. Üst yatay silmenin hemen altında açılan dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli jamatunun penceresi dıştan 0.50 x 1.50 m. ölçülerinde olup, diğer mazgal pencerelerden daha büyük yapılmıştır. Kaval silmelerle çerçeve içine alınan bu pencerenin silmelerinde kısmen kırılmalar olmuştur. Bunun haricinde cepheye hareketlilik kazandıran tek unsur, cephe boyunca 1.80 m. aralıklarla devam eden 16 adet ikili düşey kaval silmelerdir (Res.478).

Yapının üst örtüsü jamatunun bir kısmı hariç tümüyle çökmüştür. Bachman'ın verdiği bilgilere göre kilisenin üstü ortada oniki köşeli kasnak üzerine otaran piramidal külahlı kubbe ile örtülmüştü. Jamatunun üstü ise dıştan iki kademeli beşik çatıyla kapatılmıştı ve orta kısımdaki tonozun üzerinde çan kulesi yükselmekteydi. Kuzey-güney doğrultusunda meyilli beşik çatı taş plakalarla kaplanmıştı.[269]

İç mekan, kuzey-güney yönünde uzanan 10.50 x 12.80 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapının ortası dört büyük kemerin taşıdığı aynalı tonozla örtülmüştü ve tonozun ortasında çan kulesine açılan kare bir boşluk bulunmaktaydı. Bu tonoz ve doğu kemeri yıkılmıştır (Res.479). Üst örtüyü taşıyan kemerler batıda duvar yüzeyinden 0.70 m. taşıntı yapan 1.20 m. enindeki iki, kuzeybatı-güneybatı köşelerde yer alan ve yüzeyden 1.20 m. taşıntı yapan 1.00 m. enindeki birer duvar payesi üzerine yaslanmaktadır (Res.480). Yapıdaki ilginç uygulama doğuda karşımıza çıkmaktadır. Burada kemerleri duvar payeleri değil, ikisi serbest ikisi ise jamatunun doğu duvarına bitişik yarım daire kesitli iki gömme sütun taşımaktaydı. Gömme sütunlarla doğu kemeri günümüze gelememiştir. Doğu-batı doğrultusundaki kemerleri taşıyan 0.85 m. çapındaki serbest sütunlardan kuzeydoğu köşedeki hala ayaktadır (Res.481). Kemerlerle duvarlar arasında kalan kısımlar yarım tonoz şeklinde örtülmüştür (Res.482).

Yapının iç duvar kaplama taşları dökülmüş, duvar payeleri ise büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Jamatun batı cephede açılan beş, kuzey ve güney cephelerde açılan birer mazgal pencere ile aydınlatılmıştır.

İç mekanın zemini orijinalde taş plakalarla döşenmişti. Bugün yapının içi moloz döküntüleriyle dolmuştur ve yapının zemini hakkında bilgi vermek mümkün değildir.

---

[269] Bachman, *a.g.e.*, 27.

2.4. Süsleme

Yapının iç mekanından günümüze gelen herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Jamatuna ait önemli süslemeler yapıya geçişi sağlayan batı cephenin ortasındaki anıtsal taçkapı formunda düzenlenmiş olan ortak girişin etrafında yoğunlaşmıştır (Res.483).

Yüzeyden kaval ve düz silmelerle çıkıntı yapan taçkapının süslemeleri dış çerçevede, ana nişin içinde ve üst kısımdaki duvar yüzeyinden dışa taşıntı yapan üst alınlıkta karşımıza çıkmaktadır (Res.484). Zeminden başlayıp burmalı kaval silme şeklindeki kuşatma kemerinin üstünden dolanan ve taçkapıyı dıştan dikdörtgen bir çerçeve içine alan iki dizi halindeki mukarnas şeritleri süsleme özelliği taşımaktadır. Her iki mukarnas dizisi de yaprak formu şeklinde işlenmiştir ve içe doğru kırkbeş derecelik açıyla kademelenme sağlamaktadır (Res.485).

Taçkapının ana nişinde figürlü süslemeler bulunmaktadır. Günümüzde yıkılmış olan giriş kapısı ve sivri kemerli alınlığın üzerine yerleştirilmiş yuvarlak kemerli ikinci bir alınlık vardır. Burada yüksek kabartma şeklinde yapılmış iki atlı figürün mücadelesi tasvir edilmiştir. Kuzeydeki atlı figür, yere tökezlemiş düşmek üzere olan hasmına mızrağını saplamaktadır. Bu sahnede atının kuyruğu düğümlü olan figür ayaktadır ve yere düşmekte olan atlı figüre nazaran daha az tahrip olmuştur. Kompozisyon dıştan iki yüzeyli nişler şeklinde işlenmiş iki dizi mukarnas şeridiyle yuvarlak kemer şeklinde sınırlandırılmıştır (Res.486).

Ana nişin iç yan yüzeyleri birbirini taklit eden karşılıklı ikişer figürle süslenmiştir (Res.487). Vücutları taşa kazınmış olan figürlerin başları yüksek kabartma şeklinde yapılmıştır. Alttaki figürler yandan resmedilmiş olup bir elleri kuşaklarını tutarken diğer ellerinde duvar ustalığında kullanılan şakül taşımaktadırlar. Bu figürlerin kafalarının üstünde başlayan ve kalça hizasından itibaren cepheden verilmiş karşılıklı birer figür daha bulunur. Her iki figürde ellerinde terazi zinciri taşımaktadır. Karşılıklı bu dört figürde yapının mimarlarını temsil etmektedir. Elbiselerinin üzerine haçlar kazınmış olan kuzeydeki figürün kafası kırılmış durumdadır (Res.488).

Taçkapının üstünde ve duvar yüzeyinden 0.60 m. dışa taşkın üst kemer alınlığında ikinci bir figür grubu yerleştirilmiştir. 3.50 m. uzunluğundaki bu kompozisyon dıştan 0.70 m. enindeki düz ve kaval silmelerle sivri kemer şeklinde sınırlandırılmıştır. Alınlıkta yüksek kabartma şeklinde işlenmiş tahtta oturan bir tanrı ve tahtı taşıyan altı melek tasvir edilmiştir (Res.489). Tanrı figürünün ayakları tahtın altında karşılıklı duran iki aslanın kafasına basmaktadır. Kompozisyonun yarıdan itibaren üst kısmı kırılmıştır. Kırılan üst kısmın tanımlanmasında Bachman'ın

tasvirleri önem taşımaktadır. Bugün kompozisyonun sadece alt kısmındaki dört melek figürü, tanrının ayaklarını bastığı iki aslan ve tahtın alt kısmı seçilebilmektedir (Res.490). Bachman yıkılan üst kısımda tahtta oturan deforme edilmiş tanrının kollarının hortum şeklinde olduğunu ve sağ kolunda başı haleli bir figürün, sol kolunda ise başı haleli küçük bir meleğin oturduğunu bildirmektedir. Tanrı figürünün sol omzunda bir güvercin, sağ omzunun üzerinde ise havada süzülen bir melek tasvir edilmişti. Tahtın iki yanında yine temsili iki melek kabartması bulunmaktaydı. Thierry bu kompozisyonun ikonoğrafik açıdan teslisi (Trinite) temsil ettiğini ileri sürmektedir.[270]

Bu süslemelerin dışında, cephelerin muhtelif yerlerine kazınmış hac işlemeli taşlar bulunmaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları batıda 2.30 m., kuzey ve güneyde 1.50 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama taşların ortası harçla tutturulmuş moloz taş malzemeyle kuvvetlendirilmiştir.

Yapının duvarları içten ve dıştan açık ve koyu kahverengi volkanik tüf taşından oluşturulmuş düzgün kesme taş malzemeyle kaplanmıştır. İç duvarların kaplama taşları tamamen dökülmüştür. Dış cephelerin kaplama taşları çoğunlukla sağlam durumdadır. Ancak yer yer zeminin üst kısımlarında dökülmeler meydana gelmiştir.

Kalan izlerden iç mekanın ince bir alçı tabakasıyla sıvandığı ve bu sıvanın üzerinin koyu renk boyalarla badana edildiği anlaşılmaktadır.

---

[270] Bachman, *a.g.e.*, 26-27; Thierry, "Monasteres...III", 174-178; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 472.

5.5.4. ÇATAK İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.5.4.1.
YAPININ ADI : ALBIÇAK MANASTIRI (CUNİK) JAMATUNU
BULUNDUĞU YER : VAN-ÇATAK-KORULU KÖYÜ-ALBIÇAK MEZRASI
RESİM : 491 - 518
ÇİZİM : 48
İNCELEME TARİHİ : 17.06.2000 – 31.05.2003

1. MANASTIR

1.1.Tarihçesi

Çatak ilçesinin en büyük yapısı konumundaki manastırın tarihçesi hakkında, yazılı kaynaklardan bilgi edinmemiz mümkün olmamıştır. Kiliseye geçişi sağlayan kapı alınlığındaki kazıma tekniğiyle çok yüzeysel olarak işlenmiş kitabe, zaman içinde aşırı aşınmadan dolayı bugün okunamayacak durumdadır. Bu kilise ve jamatunun tarihini belirleyebilmemiz için Van ve çevresindeki yapım tarihi bilinen diğer kilise ve jamatunlarla plan tipi, süsleme ve malzeme açısından bir karşılaştırma yapmamız gerekmektedir.

Yapım tarihi kesin olarak bilinen jamatunlardan Van merkezdeki Varagavank (1648), Ktouts (XVIII. yy. ortası), Gevaş İlçesi'ndeki Saint Thomas (1671), Akdamar (1763) ve Hizan İlçesi'ndeki Aparank Manastırı jamatunu (1629) Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu ile plan, malzeme, kapı formu ve süsleme bakımından oldukça fazla benzerlik göstermektedir. Saydığımız bütün yapılar, plan açısından dört serbest desteğin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmişlerdir. Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu kapı kuruluşu bakımından; Aparank, Varagavank ve Ktouts manastırlarının jamatun ve kilise girişlerindeki taçkapı formu ve süslemeleriyle birebir örtüşmektedir. Yapıların üst örtülerinde kullanılan tuğla malzeme, karşılaştırma açısından başka bir veri oluşturmaktadır. Karşılaştırmada kullanacağımız örnekleri ve benzerlikleri çoğaltmamız mümkündür.

Yukarıdaki saydığımız veriler, Albıçak (Cunik) Manastırı jamatununun muhtemelen XVII.-XVIII. yy.'da yapılmış olduğunu söylememize imkan

tanımaktadır. Bu görüşümüzü, 1648 tarihinde Van'da meydana gelen deprem sonrası birçok kilise ve jamatunun yeniden inşa edildiği gerçeği de desteklemektedir.[271]

Detaylı çalışmamızın bize kazandırdığı diğer bir sonuç, jamatunun kiliseden sonra yapılmış olmasıdır. Kilisenin batı cephesinin üst hizasında bulunan üç adet mazgal pencere, jamatunun kiliseye ayrı bir duvarla eklenmesi sonucu kapanmış durumdadır.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Albıçak (Cunik) Manastırı, Çatak İlçesi'nin 16 km. batısında yer alan Korulu Köyü'nün (İninis) Albıçak (Cunik) Mezrası'nda bulunmaktadır. Manastır yapıları etrafında oluşan bu mezra, Bahçesaray ile Çatak İlçesi'ni birbirinden ayıran Kepçe Dağı'nın (Arnos Dağı–3550 m.) doğusunda ve kaynağını bu dağdan alan Seksek Deresi'nin kuzey yamacında kurulmuştur[272] (Res.491). Çatak-Pervari karayolunun 5. kilometresinden batıya doğru ayrılan şose yol, Kepçe Dağı'na doğru yükselen sarp ve derin vadi boyunca 11 km. devam etmekte ve Albıçak Mezrası'na ulaşmaktadır.

Kilise ve jamatundan oluşan manastır yapıları, kuzey-güney doğrultusunda eğim yapan bir arazi üzerinde inşa edilmişlerdir. Araştırmalarımız süresince isimleri bilinmeyen bu iki yapının dışında manastıra ait başka bir mimari oluşum tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

Yöre insanı tarafından Cunik Manastırı olarak anılan kilise ve jamatun, günümüze büyük ölçüde sağlam olarak gelmiştir (Res.492).

Ne zaman terk edildiği bilinmeyen yapılardan jamatun, 1980'li yıllarda kısa bir süre okul olarak kullanılmıştır. Bugün özel mülkiyette olan yapılar tahıl deposu olarak işlev görmektedir.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun doğu duvarında bulunan ve kiliseye geçişi sağlayan taçkapı formundaki girişin alınlığında yer alan kazıma tekniğiyle yazılmış kitabe, zaman içindeki aşırı aşınma sonucu bugün okunamayacak durumdadır (Res.493).

---

[271] Thierry, "La Renaissance...", 796-797; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 107-108.

[272] Cumhuriyetin 50. Yılında Van 1973 İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 55-57; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 100; Bekki, a.g.m., 310; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 297, 381; Atlas Dergisi, 119, İstanbul, Şubat 2003, Ek-4: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Haritası.

Jamatunda uygulanan plan tipi, kullanılan malzeme ve süsleme Van ve çevresinde yaygın olarak XVII.-XVIII. yy.'da karşımıza çıkmaktadır. Yapının plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak XVII.-XVIII. yy.'a tarihlendirmek mümkündür.

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze okunabilecek durumda ulaşan bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan 9.80 x 10.80 m. ölçülerindeki yaklaşık kare planlı kilisenin batısına eklenen jamatun, 12.90 x 13.00 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir (Çiz.48). Orta kare mekandaki dört serbest destek ve dört yöndeki sekiz duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Jamatunun batı cephesi 12.90 m. uzunluğundadır. Güneyden kuzeye doğru 45 derecelik bir eğimle yükselen arazi yapısı nedeniyle bu cephe, Kuzeydeki mazgal pencere alt hizasına kadar eğimli bir şekilde toprakla kapanmıştır (Res.494). Bu durum, genelde batı cephede bulunan jamatunun kapısının güney cephede açılması zorunluluğunu doğurmuştur. Cephenin üst hizasında 0.12 x 0.45 m. ölçülerinde üç adet dikdörtgen formlu mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencerelerin üst kısımları yuvarlak kemer şeklinde sonlanmaktadır (Res.495). Bu pencerelerden kuzey ve güneydeki sağlam durumdadır. Orta mazgal pencerenin etrafındaki kaplama taşları çatı hizasına kadar dökülmüştür. Duvarın kuzeybatı köşesindeki kaplama taşlarında kaymalar olmuş ve bu köşede kısmi tahribat meydana gelmiştir.

13.00 m. uzunluğundaki güney cephe, doğuda kilisenin güney cephesinin batı köşesine bitiştirilmiştir ve kilisenin duvarından güneye doğru 1.70 m. taşıntı yapmaktadır (Res.496). Cephenin güneybatı köşesinde jamatuna geçişi sağlayan 1.25 m. eninde ve 2.40 m. yüksekliğinde sivri kemerli kapı yer almaktadır (Res.497). Kapı sövelerinin köşeleri ile sivri kemeri, kaval ve oluk silmelerle hareketlendirilmiştir. Silmeler 0.30 m. yüksekliğindeki üst köşeleri üç yüzeyli mukarnas nişi şeklinde pahlanmış alt tabanlıkların üzerinde yükselmektedir. Alt kısımları 0.28 m. yüksekliğindeki iki kum saati formunda kaideye oturan kaval silmelerden dıştaki 0.06 m. eninde olup, duvar yüzeyinden içe doğru 90 derecelik eğimle 0.06 m. kademelenmektedir. Bu kaval silmenin yüzeyi burmalı sütunce şeklinde yivlidir. Ortadaki oluk silmeden sonra gelen içteki ikinci kaval silme, dıştaki silmeyle aynı kalınlıktadır ve bunun yüzeyi de dikey inen düz şeritler halinde işlenmiştir (Res.498).

Kapının eşik taşı kırılmış ve iç yan yüzeylerdeki kaplama taşları dökülmüştür. Cephenin üst hizasında batı cephedeki pencerelerle aynı ölçülerde yapılmış üç adet mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Orta mazgal pencerenin alt hizasındaki duvar, dört taş sırası yüksekliğinde ve üç taş sırası genişliğinde yıkılmış durumdadır. Cephenin çatı hizasındaki kaplama taşları yer yer dökülmüştür.

Jamatunun içten 10.10 m. uzunluğundaki doğu duvarı, kilisenin 9.80 m. uzunluğundaki batı cephesine ayrı bir duvarla bitiştirilmiştir (Res.499). Her iki yapının duvarları dış örtü seviyesine kadar aynı yükseklikte örülmüş olup jamatunun doğu cephesi kilisenin batı duvarı, kilisenin batı cephesi ve üst hizasındaki üç adet mazgal penceresi jamatunun doğu duvarı tarafından kapatılmıştır (Res.500). Yapının kiliseye bitiştirilmesi sırasında kuzeydoğu-güneydoğu köşelerde zeminden 1.00 m. yüksekliğe sahip, 0.70 m. derinliğinde ve 1.30 m. eninde sivri kemerli kör duvar nişleri oluşmuştur (Res.501). Jamatunun doğu duvarının ortasında kiliseye geçişi sağlayan 1.75 m. eninde ve 2.50 m. yüksekliğinde yapılmış kapı yer almaktadır. 0.20 m. enindeki eşik taşının köşelerinden yükselen 0.30 m. enindeki yedişer adet kesme taştan oluşturulmuş sövelerin üstü, on adet düzgün kesme taş malzemeyle basık kemer şeklinde birbirine bağlanmıştır. Mukarnas şeritleri ve silmelerle taçkapı formunda düzenlenen giriş, 3.40 m. eninde ve 4.90 m. yüksekliğindedir (Res.502). Taçkapının dış çerçevesini üstte sivri kemer şeklinde sonuçlanan 0.25 m. enindeki üç sıra mukarnas dizisi oluşturmaktadır. Süsleme amaçlı yapılmış mukarnas şeritleri içe doğru 45 derecelik eğimle 0.17 m. kademelenme sağlamıştır. Mukarnas şeritlerinden sonra 0.07 m. lik bir boşluk bırakılmış ve bu boşluktan sonra 0.06 m. enindeki üç adet kaval ve oluk silme içe doğru 90 derecelik eğimle 0.18 m. kademelenme sağlamıştır. Dıştaki kaval silmenin yüzeyi burma şeklinde yivlendirilmişken, içteki işlemesizdir. Bu silmeler kapı alınlığının üstünde kuşatma kemeri olarak sonlanmaktadır (Res.503). Okunamayacak derecede aşınmış kitabenin bulunduğu sivri kemerli kapı alınlığı 2.35 m. eninde ve 1.20 m. yüksekliğindedir. Mukarnas şeritleri ve silmelerle oluşturulan profil ve kademelenme, duvar yüzeyinden kapı sövesine kadar toplam 0.40 m. dir. Kapı eşiği, jamatunun zemininden 1.00 m. yüksekte olup burada bulunması gereken basamaklar günümüze gelememiştir. 0.27 m. derinliğindeki kapı söveleri kilise duvarının içinde kalmaktadır.

Yapının kuzey cephesi 13.00 m. uzunluğundadır. Arazinin eğimli topoğrafik yapısı, toprak kayması ve çatı hizasındaki kaplama taşların dökülmesi sonucu bu cephe, boydan boya örtü seviyesinin 1.00 m. altına kadar yükselmiştir. Günümüzde cephe boyunca devam eden üst seviyedeki dört taş sırası görülebilmektedir. Kilisenin kuzey duvarından 1.70 m. kuzey yönüne taşıntı yapan jamatunun kuzeydoğu köşesi neredeyse tamamen toprakla kapanmış durumdadır (Res.504).

Günümüzde yapının dıştan üst örtüsü dört yöne doğru hafif meyil yapan toprak dam şeklindedir (Res.505). Merkezi kare mekanın üzerini örten kubbenin ortası çökmüştür. Orta kubbenin bulunduğu kısım, üst örtünün diğer kısımlarına göre biraz daha yüksektir (Res.506).

İç mekan, ortada yer alan 0.76 x 0.76 m. ölçülerindeki dört serbest kare paye ve duvarlardaki sekiz duvar payesinin üzerine yaslanan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.507). Kemerlerin yaslandığı payelerin üst kısımları, dışa 0.10 m. taşıntı yapan düz başlıklar şeklinde düzenlenmiştir. Ortadaki dört serbest payenin sınırladığı merkezi kare mekanın üzeri, sivri kemerlere oturan 4.40 m. çapındaki pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kubbeye geçişi sağlayan pandantiflerin tuğlaları iki düz iki testere dişi şeklinde, kubbenin tuğla malzemesi ise dört düz iki testere dişi şeklinde örülerek bu kısımda bir hareketlilik sağlanmıştır. Diğer bölümlere göre daha yüksek ve geniş tutulan kubbenin orta kısmı bugün yıkılmış durumdadır. Pandantiflerin altından başlayıp bütün sivri kemerleri üst hizada dolanan ve kemerlerin yüzeyinden dışa taşan dikey tuğla örgü, kubbe geçişlerini daha belirgin bir hale getirmiştir (Res.508).

Merkezi kare mekanı dik eksenlerde kesen bölümlerin üzeri, 2.00 x 4.40 m. ölçülerinde dört beşik tonozla örtülmüştür. Duvar payeleri ile serbest kare payelerin sınırladığı bu tonozlar, orta kubbeye göre daha alçak ve basıktır (Res.509).

Yapının köşe bölümlerinin üzeri 2.00 m. çapındaki pandantif geçişli dört küçük kubbeyle örtülmüştür. Kubbelere geçişi sağlayan pandantiflerin tuğla malzemesinin bir düz bir testere dişi şeklinde örülmesi, bu bölümlere de bir hareketlilik kazandırmıştır (Res.510). Ancak köşe kubbelerin daha küçük boyutlu ve basık olması nedeniyle bu kısımlar, orta kubbeye göre daha az dikkat çekmektedir. İç mekanın üst örtüsündeki ana vurgu merkezi kare mekanda toplanmıştır. Köşelerden başlayarak merkeze doğru kademeli bir yükselişin olması dikkat çekmektedir (Res.511).

Dört duvarda bulunan ikişerden sekiz duvar payesi yüzeyden 0.15 m. çıkıntı yapmaktadır. Doğudaki iki duvar payesi, bitiştirildiği duvar yüzeyinin taçkapı ve köşelerdeki kör kemerlerle içe doğru kademelenmesi sonucu haç paye görünümü kazanmıştır. Doğuda Üst örtü, doğuda duvar payeleri üzerine kuzey-güney doğrultusunda atılan kemerler üzerine otururken aynı uygulama diğer duvar yüzeylerinde karşımıza çıkmamaktadır. Üst örtü doğu hariç üç yönde, duvar payeleri üzerine atılan kemerler yerine doğrudan duvarlar üzerine oturtulmuştur (Res.512).

İç mekanın kuzeydoğu köşesinde 0.60 x 1.20 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu ve üzeri kaş kemer şeklinde sonlanan bir duvar nişi açılmıştır. 0.40 m.

derinliğindeki niş zeminden 1.00 m. yüksekliktedir. Nişin etrafını 0.12 m. enindeki iki düz silme çevrelemektedir (Res.513).

Jamatunun içi, güney ve batı cephelerde açılan üçerden altı adet mazgal pencere ile aydınlatılmıştır.

İç mekanın orijinal zemin döşemesi bozulmuştur ve orta kubbenin kısmen çökmesi sonucu bu kısım tümsek şeklinde yükselmiştir. Jamatunun zemini kilisenin zemininden yaklaşık 1.00 m. daha aşağıda tutulmuştur.

2.4. Süsleme

Jamatun süsleme açısından oldukça sadedir. Jamatunun doğusundaki kiliseye geçişi sağlayan taçkapının dış çerçevesini oluşturan üç sıra halindeki mukarnas dizileri süsleme amaçlı yapılmışlardır. 0.30 m. yüksekliğindeki düz bir kaideye oturan 0.25 m. enindeki mukarnas şeritlerinden dıştaki birinci dizi kaş kemerli ve iki yüzeyli nişçikler, ikinci dizi badem ve kanat formları, üçüncü dizi ise yaprak şeklinde düzenlenmiştir. Kaval silmelerin oturduğu 0.35 m. yüksekliğindeki kaidenin üst köşesi üç bölümlü mukarnas nişi şeklinde pahlanmıştır. Kaidenin üstünde yükselen kaval silmelerin alt kısımları kum saati formundadır (Res.514). Aynı düzenleme jamatunun güneybatı köşesindeki kapının alt kısmında da karşımıza çıkmaktadır.

Kapı alınlığındaki silik kitabenin iki yanında kazıma tekniğiyle yapılmış süsleme amaçlı rozetler bulunmaktadır. Çizgisel zikzak şeklinde dairesel olarak devam eden üçgenlerle oluşturulmuş şeritle sınırlandırılan madalyonun göbeği altı kollu bir yıldızla doldurulmuştur. Bu süslemeler oldukça zor seçilebilmektedir (Res.515). Aynı tarz bir süsleme de güney cephenin doğu köşesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu rozetin yanında taşa kazınmış haç motifi yer almaktadır. (Res.516).

Güney cephenin ortasındaki yuvarlak kemerli mazgal pencereyi çevreleyen bordürün yüzeyi, altıgen ve eşkenar dörtgenlerin çizgisel bir biçimde kesişmesiyle oluşturulmuş geometrik geçme kompozisyonuyla süslenmiştir (Res.517).

Güney cephedeki batı mazgal penceresinin tek parça yuvarlak kemerli atkı taşına, üç adet farklı büyüklüklerde dairesel madalyon işlenmiştir. Bu madalyonlardan batıdaki, birbirine geçmeli oniki dilimli merkezi geometrik bir kompozisyon şeklinde işlenmiştir. Doğudaki madalyon, merkezde dört kollu bir yıldızdan gelişen dört düğümün geometrik olarak birbirine geçtiği bir kompozisyon içermektedir. Ortadaki daha küçük madalyon, altıgen içine alınmış altı kollu bir yıldızla süslenmiştir (Res.518).

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapının beden duvarları batı ve kuzeyde 1.30 m., güneyde 1.50 m., doğuda ise 1.00 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama taşların ortası, kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir. Dış cephelerde kabaca işlenmiş blok taşlar kullanılmışken iç mekanın duvarları ve duvar payeleri moloz taş malzeme ile örülmüştür.

Jamatunun kapıları, mazgal pencereleri, dört serbest kare payesi, kuzeydoğu köşe nişi ve batı köşe kubbelerini taşıyan yuvarlak kemerler hariç üst örtünün oturduğu bütün kemerlerde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Orta ve köşe kubbeler ile bu kubbelere geçişi sağlayan pandantifler tuğla ile örülmüştür. Üst örtünün beşik tonozları şist (kayaç-yaprak taş) taşların üst üste bindirilmesiyle oluşturulmuştur.

Jamatunun kubbeleri ile batı köşe kubbelerini taşıyan iki kemerinde tuğla malzeme kullanılmıştır.

Kalan izlerden orta kubbe hariç üst örtünün tümüyle sıvalı olduğu ve bu sıvaların mavi renkle boyandığı anlaşılmaktadır. Günümüzde sıvaların büyük ölçüde dökülmüş olduğu görülmektedir.

5.5.5. GEVAŞ İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.5.5.1.

YAPININ ADI : AKDAMAR MANASTIRI KATOGİKOS THOMAS JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – GEVAŞ - AKDAMAR ADASI

RESİM : 519 - 550

ÇİZİM : 49 - 50

İNCELEME TARİHİ : 13.06.1995 - 19.05-2000 – 11.08.2001 – 18.05.2003

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Akdamar Adası'ndaki Holly Cross (Kutsal Haç) Kilisesi, 908 tarihinde Vaspurakan Kralı olan I. Hacik Gakik Ardzruni tarafından 915-921 tarihleri arasında mimar Manuel'e bir saray kompleksinin kilisesi olarak yaptırılmıştır. Ardzruni Sülalesi'nin tarihini anlatan Thomas Ardzruni yazdığı eserinde, Gakik'in taç törenini, Akdamar Adası'nda tasarımını bizzat kendisinin yaptığı ve inşaat sırasında nezaret ettiği saray, kilise ve surların beş yıl gibi kısa bir sürede bitirildiğini ayrıntılı bir şekilde bildirmektedir[273]

---

[273] Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Manastırı'nın tarihi ve mimarisi üzerine yayınlanmış çok sayıda kitap ve makale bulunmaktadır. Bunlardan Thomas Ardzruni'nin Ermenice yazdığı Ardzruni Sülalesi'nin tarihini anlatan kitabı M. Brosset tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. M. Brosset, *Collection d' Historiens Armeniens,* St. Petersburg, 1874, 225-238; Layard, *a.g.e.,* 413-414; Deyrolle, *a.g.e.,* LVIII, 396-397; Lynch, *Armenia...,* II, 129-135; Lehman-C. F. Haupt, *Armenia Einst und Jest,* II.-1, Berlin, 1910, 91-94; E. Lalayan, "Couvent celebres du Vaspurakan", *Azgakrakan Handes,* XX, Tiflis, 1910, 197-212; Bachman, *a.g.e.,* 40-47; Joseph Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa,* Vienna, 1918, 82-84; Nersessian, *Armenia...,* 10, 66; a.y., *Agh'tamar Church of the Holly Cross,* Massachusetts, 1965, 1-10; Katharina Otto-Dorn, *"Akdamar Kilisesi Figür Kabartmalarında Türk Tesiri",* Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1962, 322 v.d.; M. Şevket İpşiroğlu, *Die Kirche von Achtamar,* Berlin und Mainz, 1963, 18; Krautheimer, *a.g.e.,* 231; Cyril Mango, *Byzantine Architecture,* New York, 1976, 231, 293; Nicole Thierry, "Le Cycle de la Creation et de la Faute d'Adam a Alt'amar", *REA,* XVII, Paris 1983, 289 v.d.; Sinclair, *a.g.e.,* 192-200; Gönül Öney, *Akdamar Kilisesi,* Ankara, 1989, 3-9; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 171-172, 475-476; Mercangöz, a.g.m., 80-81; Karaca, *a.g.t.,* 53-54; Güzeloğlu,

Vasal Vaspurakan Krallığı Bizans İmparatoru II. Basileios tarafından 1021-1022 yılında ortadan kaldırılmış ve son kral Senekerim 40.000 Ermeni ile birlikte Sivas kısmen de Kayseri civarına göç ettirilmiştir. Vaspurakan Krallığı'nın ilhak edilmesiyle birlikte (12 kale, 4400 köy, 115 manastır) Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Kilisesi bir saray kilisesi olmaktan çıkmış ve manastıra dönüştürülmüştür.[274] Akdamar Başpiskoposu I. David Tharnikian (Tornikyan), Amanos Dağları'ndaki[275] Şuğır Manastırı'nda bulunan Katogikosluğun başına III. Grigor'un seçilmesine itiraz ederek 1113 tarihinde kendi katogikosluğunu ilan etmiştir. Akdamar Katogikosluğu 1114 tarihinden itibaren müstakil bir merkez olarak görev yapmış ve Van Gölü çevresindeki piskoposlukların çoğunluğu Akdamar Katogikosluğu'na bağlı kalmıştır. 1113 tarihinden 1895 tarihine kadar Akdamar Manastırı'nda 50 kadar Katogikos görev yapmış ve son Katogikos Haçatur Çiroyan (1864-1895) 1895 yılında ölmüştür. Çiroyan'dan sonra yerine yeni birisi seçilmemiş ve Akdamar Kutsal Haç Manastırı bir piskoposla yönetilmiştir. 1. Dünya Savaşını takiben 1918 tarihinde Katogikosluk ortadan kalkmıştır.[276]

Adada bulunan saray kompleksinin ne zaman yok olduğu bilinmemektedir. Katogikosluk merkezi olan Kutsal Haç Kilisesi'nin güney cephesinde yer alan kısmen eksik bir yazıttan, yıkılan kubbe ve doğu köşe odalarının tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu tamiratın 1272-1296 yıllarında katogikos olan III. Stephanos tarafından XIII. yy.'ın sonunda yaptırıldığı kabul edilmektedir. 1293 tarihinde kilisenin güneydoğusuna kiliseden bağımsız Saint Stephanos'a ithaf edilen bir şapel

---

a.g.e., 54; Abdüsselam Uluçam, "Van Gölü Adalarındaki Manastır ve Kiliseler", *Kültür ve Sanat Van Özel Sayısı*, Ankara, 1996, 32-34; a.y., *Ortaçağ... -I- Van*, 90; Yalçın Karaca, "Taşın Dile Geldiği Yer Akdamar Adası", *Dünyada Van*, XVII, Ankara, 1999, 1-13; M. Şevket İpşiroğlu, *Ahtamar Kilisesi* (Çev., Alev Yalınız), İstanbul, 2003, 23

[274] Nersessian, *Armenia...*, 10-11; Grousset, *a.g.e.*, 433-435, 551-556, 643; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950, 75-76; Honigman, *a.g.e.*, 66, 166-168; Sevim, *Genel...*, 9-10; Mehlika Aktok Kaşgarlı ve bşk., "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, 328; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988, 37; Ostrogorsky, *a.g.e.*,291; Erol Kürkçüoğlu ve bşk., "Ortaçağ'da Bizans ve İran'ın Ermeni Siyaseti", *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar arası Sempozyumu*, Ankara, 2000, 43-44.

[275] Amanos Dağları, Güneydoğu Torosları'nın dış yayının en uzun sıradağıdır. Bu sıradağ Kahraman Maraş yakınındaki Ahır Dağı'ndan İskenderun Körfezi'nin doğu kıyısındaki Hınzır Burnu'na kadar 175 km. uzunluğundadır. Bkz.; Reşat İzbırak, *Türkiye*, I, İstanbul, 1996, 40.

[276] N. Akinian, *History of the Catholicoses of Aghtamar*, Vienna, 1920, 8-11; Nersessian, *Aght'amar...*, 5; Grousset, *a.g.e.*, 635-636; Hrand D. Andreasyan, "Akdamar Kilisesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVI, 21, İstanbul, 1974, 77-82; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997, 188-191; Karaca, "Taşın...", 5; İlter, *a.g.e.*, 17-18.

inşa edilmiştir. 1296-1336 tarihleri arasında Akdamar Katogikosu olan I. Zacharias, kilisenin kuzeydoğu köşesine Saint Sergius'a ithaf edilen ikinci bir şapel yaptırmıştır. Kilisenin batı haç koluna bitişik olarak inşa edilen büyük jamatun, batı giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre 1763 tarihinde Katogikos Thomas tarafından yaptırılmıştır. Saint Sergius Şapeli'nin batı cephesine bitiştirilen kuzey jamatunun yapım tarihi belli değildir. Ancak yapıda kullanılan malzemenin Katogikos Thomas Jamatunu'na benzerliği ve kilisenin kuzey girişini kapatmasından yola çıkılarak XVIII. yy. sonu XIX. yy. başında yapıldığı ileri sürülmektedir. Aynı şekilde kilisenin güney girişini kapatan çan kulesi de 1800 yıllarına tarihlendirilmektedir. Katogikos Thomas Jamatunu'nun güney cephesine bitişik olarak yapılmış olan ve güneye doğru uzanan iki katlı keşiş hücreleri ve sosyal tesislerin yapım tarihleri hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz.[277]

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Kutsal Haç Kilisesi'ndeki figürlü süslemeleriyle ün yapan Akdamar Manastırı, Türkiye'nin belli başlı turist çeken merkezlerinden biri olmuştur. Manastır, Van Gölü'nün güneyinde kıyıdan 4 km. açıktaki Akdamar Adası'nda bulunmaktadır. Gevaş İlçesi'nin 7 km. batısında yer alan ve Çadır Dağı'nın (Artos-3537 m.) kuzey uzantısı olan Çumar yarımadasındaki iskeleden kalkan motorlu teknelerle 15-20 dakikada ulaşım sağlanmaktadır (Res.519).[278]

Akdamar Kutsal Haç Manastırı'nın değişik zamanlarda yapılmış bir kilise, iki şapel, iki jamatun, çan kulesi, keşiş hücreleri, sosyal tesisler, mezarlık ve iskeleden oluştuğu bilinmektedir (Res.520). Çok sayıda seyyahın ziyaret ettiği yapıların Sanat Tarihi açısından ilk inceleme ve mimari çizimleri, W. Bachman tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmacının verdiği bilgi, resim ve mimari çizimlerden manastırın yüz sene önceki durumu hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır (Çiz.49). Daha sonraki araştırmalar Bachman'ın çalışmalarını esas almıştır.

Zaman içinde gelişen manastır kompleksinin merkezinde bir saray kilisesi olan Kutsal Haç Kilisesi yer almaktadır. Kilisenin kuzeydoğu köşesindeki Saint Sergius Şapeli ve buna bitişik kuzey jamatunu, kilisenin batı haç koluna eklenen

---

[277] Bachman, *a.g.e.*,45-46; Nersessian, *Aght'amar...*, 7-9; Sinclair, *a.g.e.*, 192-200; Öney, *a.g.e.*, 9-11; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 261, 475; Mercangöz, a.g.m., 80-81; Karaca, a.g.t., 53-54; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 54; Uluçam, a.g.m., 32-34; a.y., *Ortaçağ... -I- Van*, 90.

[278] Cumhuriyetin 50. Yılında Van 1973 İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 134; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 94,467; Kaya Kayaçelebi, *Doğumun Yıldızı Van*, İstanbul, 1990, 26, 102; Başarır, a.g.m., 18; Demirbağ, a.g.m., 166; Boynukara, a.g.m., 775; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 88, 297; Atlas Dergisi, 119, İstanbul, Şubat 2003, Ek-4: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Haritası.

Katogikos Thomas Jamatunu, güney haç koluna bitiştirilen çan kulesi ile bu yapılardan bağımsız olarak kilisenin güneydoğusunda inşa edilmiş Saint Stephanos Şapeli dini işlevli yapıları oluşturmaktadır. Bu yapıların dışında Katogikos Thomas Jamatunu'nun güney cephesine bitişik olarak yapılmış ve güneye doğru "L" şeklinde uzayan iki katlı keşiş hücreleri ile sosyal tesisler bulunmaktaydı. Manastırın mezarlığı ise, yapıların güneydoğu-kuzeydoğu yönünde yer almaktaydı.

Günümüzde bu yapılardan Saint Stephanos Şapeli, keşiş hücreleri ve sosyal tesisler yıkılmış durumdadır. Yıkılan şapelin sadece doğudaki apsis kısmı ayaktadır. Keşiş hücrelerinin bulunduğu kısmın zemini yıkıntılar nedeniyle yaklaşık 2.50 m. yükselmiştir. Mezarlık ise toprak altında kalmıştır. Burada halen izlenebilen mezar taşlarından söz edilebilir.

Manastır yapılarından Kutsal Haç Kilise kompleksini oluşturan ana kilise, Saint Sergius Şapeli, kuzey jamatun, Katogikos Thomas Jamatunu ile çan kulesi küçük ve lokal bozulmalar dışında günümüze sağlam olarak gelebilmiştir (Res.521).

1113-1895 tarihleri arasında Van Gölü çevresinin Katogikosluk merkezi olan manastır, kutsal içeriğinin yanı sıra XIX. yy. sonu XX. yy. başında bölgede çıkan Ermeni isyanları ve 1. Dünya Savaşı yıllarında siyasi etkinlikleriyle de ün yapmıştır. İzlediği misyonun sonucu 1918 yılında terk edilmek durumunda kalınmıştır.

Adadaki yapılar, 1979 tarihinde 1. derece arkeolojik ve doğal sit alanı olarak tescil edilerek koruma altına alınmıştır.[279]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Kutsal Haç Kilisesi'nin batı haç koluna bitiştirilen jamatun, batı giriş kapısı alınlığında bulunan yedi satırlık kitabeye göre 1763 tarihinde Katogikos Thomas tarafından Mimar Naphapet'e inşa ettirilmiştir.

2.2. Kitabeler

Jamatunun yapım kitabesi, batı cephesinin ortasında yer alan sivri kemerli kapı alınlığında bulunmaktadır. Yedi sıra halinde kazıma tekniğiyle yazılmış kitabe 0.50 x 0.90 m. ölçülerinde olup burmalı ince kaval bir silmeyle dıştan

---

[279] Akdamar Adası ve Manastır yapıları, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Gayrımenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 08.06.1979 tarih ve A-1673 sayılı kararı ile 1. derece arkeolojik ve doğal sit alanı olarak tescil edilmiştir.

sınırlandırılmıştır. Kitabe üstten başlayarak alta doğru yarım daire şeklinde genişlemektedir (Res.522).

Asıl Metin:

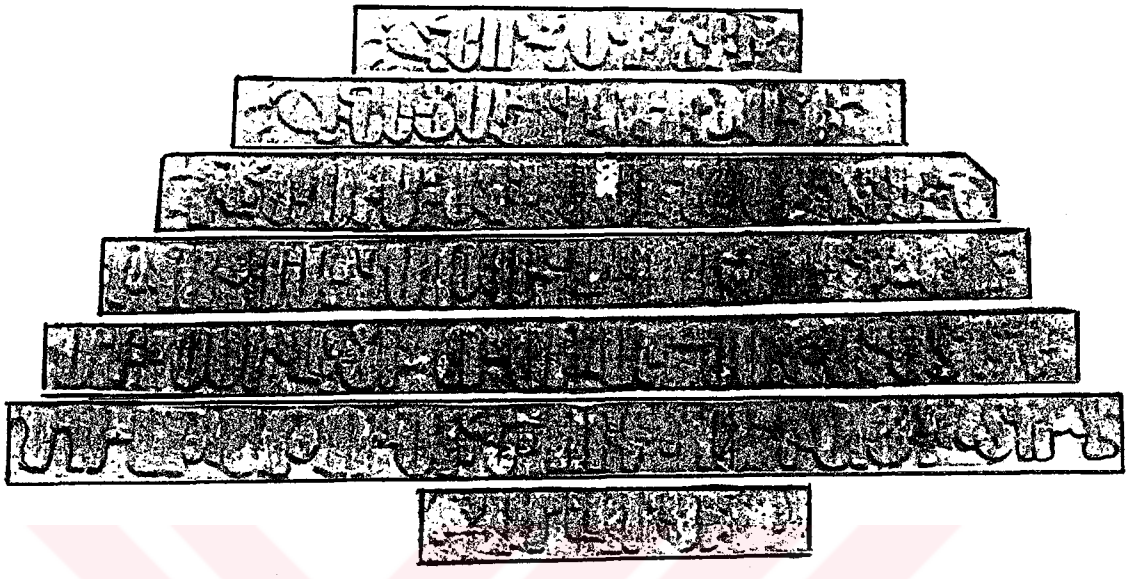

Türkçe Anlamı:

"Aght'amar Katogikosu Thomas'ın gözetiminde, Tanrının iradesiyle, bu sahn (salon) 1212 Ermeni yılında (1763) Mimar Nahapet tarafından kuruldu. Kardeşlerinizin bağışlanması için yalvarınız".[280]

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Katogikos Thomas Jamatunu, dört yapraklı yonca planlı (Tetrakonkos-Hrips'ime) Kutsal Haç Kilisesi'nin (Holly Cross) batı haç koluna bitiştirilmiştir (Res.523). Dıştan 12.30 x 12.70 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir (Çiz.50). Orta kare mekandaki dört serbest paye ile duvar payelerinin üstüne yaslanan sivri kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Jamatunun batı cephesi 12.70 m. uzunluğundadır (Res.524). Cephenin tam ortasında 2.80 m. yüksekliğinde ve 1.80 m. eninde, sivri kemerli bir kapı alınlığı olan taçkapı formu verilmeye çalışılmış giriş yer almaktadır. 0.95 x 1.45 m. ölçülerindeki kapı açıklığı, yanlarda 0.20 m. enindeki tek parçadan yapılmış söve taşlarının üzerine atılan 0.50 x 0.90 m. ölçülerindeki tek blok atkı taşı ile sınırlandırılmıştır. Bu atkı taşı aynı zamanda kapı alınlığı şeklinde düzenlenmiş olup üzerinde yedi satırlık jamatunun yapım kitabesi bulunmaktadır. Kapı sövelerinin iç köşelerinde bulunan

---

[280] Akinian, *a.g.e.*, 157-158; Lynch, *Armenia...-II*, 131; Bachman, *a.g.e.*,45-46; Nersessian, *Aght'amar...*, 10; Öney, *a.g.e.*, 9-11; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309, 475; Mercangöz, a.g.m., 80-81; Karaca, a.g.t., 53-54; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 54; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 90.

burma şeklinde yivlendirilmiş ince bir kaval silme, atkı taşındaki kitabeyi dıştan sınırlayarak üstte sivri kemer şeklinde sonlanmaktadır. Bu kısımlar duvar yüzeyinden içeri doğru 0.20 m. girinti yapmaktadır. Girişin çevresi alınlığın oturduğu üzengi taşına kadar 0.10 m. enindeki içte kaval dışta iki sıra oluk silme ile çevrelenmiştir. Sivri kemerli kapı alınlığının etrafı ise 0.22 m. enindeki dört sıra halinde düzenlenmiş düz oluk ve kaval silmelerle sınırlandırılmıştır (Res.525). Bu silmeler eşikten itibaren 1.40 m. yükseklikte bulunan ve duvar yüzeyinden 0.05 m. çıkıntı yapan konsollar üzerine oturmaktadır. 0.30 m. uzunluğunda ve 0.15 m. yüksekliğindeki konsolların alt köşeleri kırkbeş derecelik bir eğimle yukarı doğru pahlanmıştır (Res.526). Batı cephede hareketliliği sağlayan bir diğer unsur da, girişin üst ekseninde ve çatı saçağının üç taş sırası altında açılmış dikdörtgen formlu üç mazgal penceredir. 0.20 x 0.40 m. ölçülerindeki üç mazgal pencerede günümüze sağlam bir şekilde gelmiştir (Res.527). Cephenin üst kısmındaki çatı saçağı ve en üst sıradaki taşların bir kısmı dökülmüştür.

12.30 m. uzunluğundaki güney cephenin zemini, daha önce bu cepheye bitişik yapılmış iki katlı keşiş hücrelerinin yıkılması sonucu yükselmiştir (Res.528). Bu yapılardan kalan ve yükseklik ölçüsü alabileceğimiz en belirgin duvar izi güney cephenin batı köşesindedir. Jamatunun güney duvarına bitişik olarak örülmüş bu yapılardan kalan 2.90 m. yüksekliğindeki duvar kalıntısı, aynı zamanda güney cephenin zemininde 2.90 m. yükselmiş olduğunu göstermektedir (Res.529). Cephenin üst ekseninde ve çatı saçağının üç taş sırası altında açılmış 0.22 x 0.45 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencere bulunmaktadır. Pencereler günümüze sağlam durumda gelmiştir. 0.15 m. dışa çıkıntı yapan 0.20 m. kalınlığındaki çatı saçağının doğu ve batı kısımları düşmüş durumdadır. Orta mazgal pencerenin altında bulunan ve jamatundan güneydeki ek mekanlara geçişi sağlayan kapı, zeminin yükselmesi sebebiyle karşı cepheden bakıldığında fark edilememektedir (Res.530). Cephenin tam ortasında yer alan 0.65 m. eninde ve 1.00 m. yüksekliğindeki kapı açıklığını, ikisi dikme biri atkı taşı olarak kullanılmış üç blok taş sınırlandırmaktadır. Söve taşı işlevi yapan 0.45 m. enindeki dikme taşların köşeleri tek sıra niş dizisiyle hareketlendirilmiştir. Üst kısmından kesilen 0.45 m. yüksekliğindeki bir mezar taşı ise atkı taşı olarak kullanılmıştır (Res.531). Cephenin doğu köşesinin üst kısmındaki kaplama taşları düşmüş durumdadır.

Jamatun doğuda daha erken tarihli Saint Croix Kilisesi'nin 5.75 m. uzunluğundaki batı haç koluna bitiştirilmiştir (Res.532). Kilisenin batı haç kolunun batı yüzeyinde jamatuna ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Jamatunun içinden kiliseye geçişi sağlayan 1.95 m. yüksekliğinde ve 1.35 m. enindeki dikdörtgen formlu kapının bulunduğu batı haç kolu, süsleme kuşaklarının başlangıcına kadar yapının içinde kalmaktadır (Res.533). Jamatun iç mekanın doğusunda, kilisenin batı

haç kolunun batı yüzeyinin kuzey ve güney köşelerine duvar payeleriyle bitiştirilmiştir. Duvar yüzeyinden 0.50 m. taşıntı yapan payeler üzerine üç sivri kemer yaslanmaktadır (Res.534). Doğuda jamatuna ait duvarlar, kilisenin batı haç kolunun kuzey ve güney yüzeylerine bitişik örülen 0.90 m. kalınlığındaki duvarlardır. Kilisenin batı haç kolunun kuzey tarafında kalan jamatunun duvarı 3.85 m. uzunluğundadır ve günümüze sağlam bir şekilde gelmiştir (Res.535). Haç kolunun güneyindeki duvarın uzunluğu ise 3.35 m. olup dış kaplama taşları dökülmüş durumdadır (Res.536). Jamatunun doğu cephesinin toplam uzunluğu, batı haç koluyla birlikte 12.95 m. dir.

12.30 m. uzunluğundaki kuzey cephe batıdan doğuya doğru hafif meyilli bir şekilde yükselmektedir (Res.537). Bu cephenin üst ekseninde ve çatı saçağının üç taş sırası altında açılmış 0.25 x 0.40 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencereden başka hareketliliği sağlayacak bir unsur bulunmamaktadır. Pencerelerden batıdaki sağlam durumda iken diğer ikisinin dıştan kaplama taşları dökülmüş durumdadır (Res.538).

Günümüzde yapının dıştan üst örtüsü, dört yöne doğru çok hafif meyil yapan toprak dam şeklindedir. Jamatunun üst örtüsü, kilisenin süslemelerini kapatmayacak şekilde alt seviyede tutulmuştur.

İç mekan, ortada yer alan 0.75 x 0.75 m. ölçülerindeki dört serbest kare paye ve batı duvarında bulunan iki konsol ile diğer duvarlardaki altı duvar payesinin üzerine yaslanan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır (Res.539). Kemerlerin yaslandığı payelerin üst kısımları, dışa 0.06 m. taşıntı yapan ve 0.18 m. yüksekliği bulunan düz başlıklar şeklinde düzenlenmiştir. Beş sıra düzgün kesme taş malzemenin örülmesiyle oluşturulmuş serbest payeler, zeminden 0.40 m. yüksekliğindeki kaidelere oturtulmuştur. Kaideden itibaren 1.70 m. yüksekliğindeki bu payelerin köşeleri 0.05 m. içe doğru kademelenerek haç paye görünümü kazanmaktadır (Res.540). Ortadaki dört serbest payenin sınırladığı merkezi kare mekanın üzeri, sivri kemerlere oturan kuzey-güney doğrultusunda 3.85 m. çapındaki pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin çapı doğu-batı doğrultusunda 3.55 m. dir. Bu bölümün 0.30 m. asimetrik yapılması kubbeye oval bir görünüm kazandırmaktadır. Diğer bölümlere göre daha yüksek ve geniş tutulan kubbenin ortasından geçen ve birbirini kesen dört adet kaburga kubbeyi kuvvetlendirmektedir (Res.541).

Merkezi kare mekanı dik eksenlerde kesen bölümlerin üzeri, 2.85 x 3.55 m. ölçülerinde dört çapraz tonozla örtülmüştür. Kuzey ve güneyde yüzeyden 0.15 m. çıkıntı yapan duvar payeleri ve serbest kare payelerle sınırlanan bu tonozlar, orta kubbeye göre daha alçak ve basıktır (Res.542). Dik eksenlerdeki çapraz tonozlardan

batıdaki, girişin üst köşelerinde yer alan ve yüzeyden 0.15 m. çıkıntı yapan 0.20 m. yüksekliğindeki iki konsol üzerine yaslanan sivri kemerler üzerine oturmaktadır (Res.543).

Yapının köşe bölümlerinin üzeri 2.75 x 2.75 m. ölçülerindeki dört beşik tonozla örtülmüştür (Res.544). Bu tonozlardan batıdakiler kuzey-güney doğrultusunda uzanırken doğu köşe bölümlerinin üzerini kapatan beşik tonozlar doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır.

İç mekanın kuzeydoğu köşesindeki duvar payesinin iki yanında iki duvar nişi açılmıştır. Bunlardan doğudaki niş 0.60 x 0.60 m. ölçülerinde kare bir forma sahip olup 0.40 m. derinliğindedir. Duvar payesinin batısındaki üst kısmı yuvarlak kemerli nişin yüksekliği 0.90 m., eni 0.55 m., derinliği ise 0.35 m. dir. Bu niş 0.18 m. enindeki üstte yuvarlak kemer şeklinde sonlanan düz bir silmeyle dıştan sınırlandırılmıştır (Res.545).

Günümüzde batı ve güneydeki kapılarla jamatundan dışarı, doğudaki kapı ile de kiliseye geçiş sağlanmaktadır. Orijinal zemini bozulmuş olan jamatunun seviyesi kiliseden 1.20 m. daha aşağıdadır ve kiliseye bugün kısmen aşınmış olan beş basamakla geçilebilmektedir. Batı kapısı içten orta mazgal pencerenin altına kadar yükselen sivri kemerle hareketlendirilmişken, güney duvarındaki kapı açıklığının üst kısmı içten basık kemer şeklinde yapılmıştır. Bu kapının batı iç yüzeyindeki kaplama taşları dökülmüş durumdadır (Res.546).

Jamatunun içi, doğu hariç üç cephede açılan üçerden dokuz adet mazgal pencere ile aydınlatılmıştır.

2.4. Süsleme

Jamatun süsleme bakımından oldukça sade tutulmuştur. Yapının batı kapısı alınlığındaki kitabenin üstünde oyma tekniğiyle işlenmiş dekoratif bir haç kabartması bulunmaktadır. Haçın kollarının uç kısımları çift madalyonlar şeklinde sonlanmakta olup alt kısmı kıvrımlar yapan dalga şeklindeki bir motifin üzerine oturmaktadır. Haçın üst köşelerinde bulunan iki yuvarlak madalyonun içi altı kollu yıldızla doldurulmuştur. Alt köşelerde ise birbirini kesen ve içleri altı kollu yıldızlarla bezeli üçer adet küçük madalyon yer almaktadır. Madalyonların kesiştiği orta kısımda yine içi altı kollu yıldızla doldurulmuş bir daire meydana gelmekte ve dikkatli bakıldığında bu girift süslemenin soyut bir şekilde Süleyman Mührü oluşturduğu fark edilmektedir (Res.547). Sivri kemerli kapı alınlığını çevreleyen silmelerin oturduğu 0.30 m. uzunluğunda ve 0.15 m. yüksekliğindeki iki konsolun ön yüzeyleri, içleri altı kollu yıldızlarla süslü üçer adet madalyonla bezenmiştir. Aynı tarz süsleme konsolların yan yüzeylerinde ikişer adet olarak tekrarlanmıştır. Bu madalyonlar üst

ve köşelerde zikzak şeklinde devam eden üçgenlerle oluşturulmuş düz bir şeritle sınırlandırılmıştır (Res.548).

Jamatunun güney kapı sövelerinin köşeleri dıştan tek sıra halinde dikey inen üç yüzeyli mukarnas şeridiyle süslenmiştir (Res.549).

Bu süslemelerin dışında yapının muhtelif yerlerindeki taşlara kazınmış sade haçlar bulunmaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları 0.90 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama taşların ortası harçla tutturulmuş moloz taşlardan oluşan malzeme ile doldurulmuştur.

Yapının payeleri, merkezi kubbe, üst örtüyü taşıyan sivri kemerler, kapılar, duvar nişleri, mazgal pencereler ve beden duvarlarının bazı kısımlarında kahverengi volkanik tüf taşından oluşan düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Beden duvarlarının çoğunluğu kabaca işlenmiş moloz taşla örülmüştür. Çapraz ve beşik tonozlar moloz taş malzeme ile oluşturulmuştur.

Duvarların değişik yerlerinde düzgün kesme taş ve kaba yonu taş malzeme ile birlikte haç işlemeli mezar taşlarından oluşan şipoli malzemede kullanılmıştır. Bunlardan güzel bir örnek, güney cephenin doğu kısmındaki duvara yatay olarak yerleştirilmiş 0.73 x 1.67 m. ölçülerindeki etrafı geometrik motiflerle süslenmiş olan mezar taşıdır (Res.550). Bu durum, jamatunun inşa edildiği tarihte manastırın ekonomik gücünü kaybettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Günümüze gelebilen izlerden yapının iç duvar ve payelerinin sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Serbest payelerdeki sıvalar büyük oranda korunmuşken, duvarlardaki sıvaların döküldüğü görülmektedir.

KATALOG NO : 5.5.5.2.
YAPININ ADI : AKDAMAR MANASTIRI KUZEY JAMATUNU
BULUNDUĞU YER : VAN – GEVAŞ - AKDAMAR ADASI
RESİM : 551 - 562
ÇİZİM : 51
İNCELEME TARİHİ : 13.06.1995 - 19.05-2000 – 11.08.2001 – 18.05.2003

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

915-921 tarihleri arasında inşa edilen Akdamar Adası'ndaki Holly Cross (Kutsal Haç) Kilisesi, 1021 tarihinde vasal Vaspurakan Krallığı'nın ortadan kalkması ile birlikte saray kilisesi olmaktan çıkarak manastıra dönüştürülmüştür. Manastır, 1114 tarihinden itibaren Van Gölü çevresindeki piskoposlukların bağlı olduğu Katogikosluk merkezi olmuş ve bu pozisyonunu 1895 tarihine kadar muhafaza etmiştir. XIII. yy. sonundan itibaren Kutsal Haç Kilisesi'nin etrafına değişik zamanlarda çeşitli mimari mekanlar eklenmiştir. Akdamar Manastırı'nın tarihçesi ve zaman içindeki gelişimi, bu manastırda bulunan Katogikos Thomas Jamatunu anlatılırken detaylı bir şekilde aktarıldığı için aynı bilgiler tekrar edilmeyecektir.[281]

1.2. Konumu ve Genel özellikleri

Van Gölü'ndeki Akdamar Adası'nda bulunan manastır yapılarından Kutsal Haç Kilisesi, Saint Sergius Şapeli, kuzey jamatun, Katogikos Thomas Jamatunu ile çan kulesi günümüze sağlam olarak gelebilmiştir. Saint Stephanos Şapeli, keşiş hücreleri ve sosyal tesisler yıkılmış durumdadır[282] (Res.551). Akdamar Manastırı'nın konumu ve genel özellikleri, Katogikos Thomas Jamatunu'nun anlatımında ayrıntılı olarak verilmiştir.

---

[281] Akdamar Manastırı'nın tarihçesi, konumu ve genel özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; *Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu*, Katalog No: 5.5.5.1., 209-212.

[282] Akdamar Adası ve Manastır yapıları, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Gayrımenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 08.06.1979 tarih ve A-1673 sayılı kararı ile 1. derece arkeolojik ve doğal sit alanı olarak tescil edilmiştir.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Kutsal Haç Kilisesi'nin kuzey haç koluna bitiştirilen jamatunun tarihçesini aydınlatacak kitabesi ve kaynaklarda geçen tarihi bilgi bulunmamaktadır. Ancak Saint Sergius Şapeli'nin inşa tarihi bellidir. Şapel 1296-1336 yılları arasında yapılmıştır. Kuzey jamatunun, bu şapelin batı cephesine bitiştirilmesi ve cepheyi kapatması nedeniyle 1336 tarihinden sonra yapılmış olduğu kesindir. Jamatunda kullanılan malzemenin 1763 tarihli Katogikos Thomas Jamatunu'na benzerliği ve kilisenin kuzey girişini kapatmasından yola çıkılarak XVIII. yy. sonu XIX. yy. başında yapılmış olabileceği ileri sürülmektedir. 1800 yıllarına tarihlendirilen çan kulesi kilisenin güney haç kolunu, 1763 tarihli Katogikos Thomas Jamatunu ise batı haç kolunu kapatmıştır.[283]

2.2. Kitabeler

Kuzey jamatunun yapım tarihini veren herhangi bir kitabe veya kaynaklarda geçen tarihi bilgi bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapıları doğudan batıya doğru eğim yapan arazinin teraslanması sonucu elde edilen düz bir alan üzerine kurulmuştur. Dıştan 4.80 x 8.60 m. ölçülerindeki Saint Sergius Şapeli'nin batısına, Kutsal Haç Kilisesi'nin ise kuzey haç koluna eklenmiştir (Res.552). Kuzey Jamatunu dıştan 4.60 x 7.65 m. ölçülerinde olup dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.51). Plan tipi itibariyle tek nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Yapının batı cephesi 4.60 m. uzunluğundadır. Bu cephenin zemini kilisenin zeminiyle aynı seviyededir. Cephede hareketliliği sağlayan açıklık yuvarlak kemerli mazgal penceredir. Kaplama taşları dökülen pencere orijinal formunu kaybetmiştir. Jamatunun girişi alışılmışın dışında bu cephede yer almamaktadır. Duvar güneyde kilisenin kuzey haç kolunun kırkbeş derece eğim yapan yüzeyine bitişik olarak örülmüştür. Batı cephenin kiliseye bitiştirildiği yerdeki duvar örgüsünün dış kaplama taşları yukarıdan aşağıya doğru eğimli bir şekilde dökülmüş durumdadır (Res.553).

---

[283] Bachman, *a.g.e.*,45-46; Nersessian, *Aght'amar...*, 10; Öney, *a.g.e.*, 9; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 475; Mercangöz, a.g.m., 80-81; Karaca, a.g.t., 53-54; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 54; Uluçam, *Ortaçağ... -I-Van*, 90.

Güneyde jamatuna ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Yapı, kilisenin kuzey haç kolunun ortasında bulunan 1.35 x 1.95 m. boyutlarındaki kapının yanlarında bulunan iki paye ile şapelin güneybatı köşesine bitiştirilmiş bir paye üzerine yaslanan iki yuvarlak kemerle kiliseye bitiştirilmiştir (Res.554). Duvar yüzeyinden 0.45 m. taşıntı yapan bu üç payeden güneybatı köşedeki kesme taşların örülmesiyle oluşturulmuşken diğer ikisi tek parça blok taş şeklindedir. İç mekanın güneyindeki üç paye üzerine doğu-batı doğrultusunda atılan iki yuvarlak kemerden batıdaki, kilisenin kuzey haç kolunun duvar yüzeyine bitiştirilmiş olup burada bulunan kapı aynı zamanda jamatuna geçişi sağlamaktadır (Res.555). Doğuda bulunan 2.10 m. genişliğindeki kemer açıklığı ile kilisenin güneye doğru eğim yapan haç kolu arasında kalan boşluk düz bir üst örtüyle kapatılarak birleştirilmiştir. Kemer açıklığından geçilen bu mekan, kilisenin eğimli yüzeyini doğuya doğru takip ederek bir dehliz oluşturmaktadır. Kilise ile şapel arasında kalan 1.10 x 2.50 m. uzunluğundaki beşik tonozlu bu dehliz, doğusunda sonradan örülen bir duvarla dikdörtgen bir mekan haline dönüştürülmüştür. Bu koridor kilisenin kuzeydoğu köşesiyle şapelin güney cephesi arasında kalmaktadır ve buraya jamatunun güneydoğu kemer açıklığından geçilebilmektedir.

4.80 m. uzunluğundaki Saint Sergius Şapeli'nin batı cephesi aynı zamanda jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Burada jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü bulunmamaktadır. Yapı, duvardan 0.40 m. taşıntı yapan köşelerdeki iki duvar payesi ve bu payeler üzerine oturan beşik tonozla şapelin batı cephesine bitiştirilmiştir. Bu ekleme şapelin çatı seviyesindeki mazgal penceresini kapatmamaktadır. Güney duvar payesinin yanında şapele geçişi sağlayan 0.95 x 1.55 m. boyutlarındaki dikdörtgen formlu kapı açıklığı bulunmaktadır. Düz atkı taşının üzerinde sivri kemerli kapı alınlığı yer alır. Kapı söveleri ve alınlık 0.20 m. enindeki düz ve kaval silmelerle dıştan sınırlandırılmıştır (Res.556).

Jamatunun kuzey cephesi 7.65 m. uzunluğundadır. Bu cephe sağır tutulmuş olup hareketliliği sağlayan herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Cephe kod seviyesinin batıdan doğuya doğru eğimli bir şekilde yükselmesi sonucu büyük ölçüde kapanmış durumdadır (Res.557). Cephenin kuzeydoğu köşesi Saint Sergius Şapeli'nin kuzey cephesinden kuzeye doğru 0.95 m. taşıntı yapmaktadır. Jamatunun bu köşesinin zemini, arazinin eğimli topoğrafik yapısı ve toprak kayması nedeniyle beşik çatının başlangıç seviyesinin 0.50 m. altına kadar yükselmiş durumdadır. (Res.558).

Eski fotoğraflardan yapının dıştan üst örtüsünün beşik çatıyla kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde üst örtünün taş kaplama plakaları dökülmüş ve bu durum üst örtüde ileri derecede aşınmaya yol açmıştır. Bugün çatı kuzey yöne doğru eğim yaparken, güneyde kilisenin duvarıyla düz dam şeklinde birleşmiştir.

Jamatunun çatısı Saint Sergius Şapeli'nin beşik çatısından 2.20 m daha aşağıda olup, şapelin mazgal penceresini kapatmamaktadır (Res.559).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli dikdörtgen bir plana sahip olan iç mekanın üstü beşik tonozla kapatılmıştır. Üst örtü duvarlarda yer alan iki duvar payesi ile köşelerde bulunan dört köşe payesi üzerine yaslanan yuvarlak kemerlerle taşınmaktadır (Res.560). Yüzeyden 0.45 m. taşıntı yapan payelerden ikisi tek parça blok taş halindeyken diğer payeler örülerek oluşturulmuştur. 1.30 m. yüksekliğindeki payelerin üst kısımları 0.20 m. enindeki tek parça taştan yapılmış başlıklarla kapatılmıştır. Paye başlıklarının alt kısımları pahlanmıştır ve yüzeyden 0.20 m. çıkıntı yapmaktadır. Tonoz kuzey ve güneyde iki, doğu ve batıda ise birer kemer üzerine oturmaktadır. Kuzey ve güneydeki orta duvar payelerinin üstünde başlayan ve yüzeyden 0.20 m çıkıntı yapan 0.55 m. enindeki kaburga kemeri beşik tonozu kuvvetlendirmiştir (Res.561). Duvar yüzeyleri boyunca devam eden kemerler iç mekanda bir hareketlilik sağlamıştır.

Jamatunun kendine ait bir kapısı bulunmamaktadır. Güneybatıdaki kiliseye ait kapı ile geçilen jamatunun içinden güneydoğudaki kemer açıklığı ile dehliz kısmına, iç mekanın doğusundaki kapı ile de şapele geçilebilmektedir. Bu kapı şapelin batı cephesinde açılmış olup jamatunu ait değildir.

İç mekanın kuzey duvarı boyunca beş adet duvar nişi açılmıştır. Orta duvar payesinin doğusundaki 0.90 x 1.00 m. ölçülerinde olan kare nişin derinliği 0.70 m. dir. Bu büyük nişin iki yanında ölçü ve derinlikleri daha küçük olan iki duvar nişi daha yer almaktadır. Payenin batısında açılmış 0.55 x 0.80 m. ölçülerindeki nişin derinliği 0.50 m. olup bu nişin batısında daha küçük boyutlu ikinci bir niş daha açılmıştır (Res.562).

Yapının içi, batı cephede açılan bir mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Pencerenin dış kaplama taşları dökülmüş ve bunun sonucu tahribat oluşmuştur.

Jamatunun orijinal döşemesi bozulmuştur. Yapının zemini kilise ile aynı olup, şapelin zemininden daha düşüktür.

2.4. Süsleme

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları batıda 1.00 m., kuzeyde ise 0.85 m. kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan kaba yonu taş

malzemeyle kaplanan duvarların ortası kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taş malzemeyle doldurulmuştur. Kalan izlerden tonozun sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Tuğla malzemenin kullanıldığına dair bir veri bulunmamaktadır.

KATALOG NO : 5.5.5.3

YAPININ ADI : SAINT THOMAS MANASTIRI (GANJAK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : GEVAŞ – ALTINSAÇ KÖYÜ

RESİM : 563 - 577

ÇİZİM : 52 – 53

İNCELEME TARİHİ : 14.05.2000 – 13.06.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Havarilerden Saint Thomas'a ait kutsal kalıntıların korunması amacıyla yapılan manastır kilisesinin yapım tarihini bildiren kitabe bulunmamaktadır. Yapı, plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak X.- XI. yy.'a tarihlendirilmektedir. X.- XI. yy. başında Van Gölü çevresinde etkili olan Ermeni sülalesi Ardzruni'ler tarafından yaptırılmıştır[284].

XIII. yy.'a ait bir el yazması manastır hakkında bilgi vermektedir. Bu el yazması manastır ve kilisesinin XIII. yy. öncesi kurulduğunu doğrulamaktadır.[285]

XV. yy.'a ait 1457, 1471 ve 1477 tarihli el yazmalarında bu manastırdan çok fazla bahsedilmektedir. Başka bir el yazmasının kolofonu, kilisenin kubbesinin 1581 tarihinde Başrahip Kirakos tarafından yeniden yaptırıldığını bildirmektedir.[286]

Manastırdaki bir kitabeye[287] göre Vardapet Thomas tarafından 1671 tarihinde manastırın duvarları tamir edilmiş ve kilisenin batısına bir jamatun inşa edilmiştir.[288]

XVIII. yy. sonunda yağmalanan manastırda meydana gelen tahribat sonrası, Ecmiyadzin Katogikosu V. David'in tavsiyesi üzerine Piskopos Hovhannes 1801

---

[284] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 173, 525.

[285] Güzeloğlu, *a.g.e.*, 102-103; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 209-210.

[286] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - II", *REA*, V, Paris, 1968, 85, 89.

[287] Yayınlarda bahsi geçen bu kitabeyi, 14 Haziran 2000 ve 13 Temmuz 2001 tarihlerinde manastırda yaptığımız çalışmalarımız esnasında tespit etmemiz mümkün olmamıştır.

[288] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309, 525.; Thierry, a.g.m., 85, 89.

tarihinde kilise ve jamatunun yıkılan kısımlarını tamir ettirmiştir.[289] XIX. yy. sonunda Van'da meydana gelen Ermeni isyanları nedeniyle tümüyle terkedilmiş olan manastırın günümüzde herhangi bir işlevi bulunmamaktadır.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır; Van'ın Gevaş ilçesine bağlı Altınsaç Köyü'nün 5 km. kuzeybatısında yer almaktadır.[290] Van Gölü'nün güneyindeki Beleko Dağı'nın (3000) kuzeydoğu yamacındaki Varis Körfezi'ne bakan bir taraça üzerinde kurulmuştur[291] (Res.563). Yapılara Van–Tatvan karayolunun 52. km. sinde ayrılan ve bozuk bir yoldan gidilebilen Göründü Köyü'nden sonra motorlu araçla yaklaşık iki saatte veya Akdamar Adası'na işleyen teknelerle üç saatte ulaşılabilmektedir.

Saint Thomas Kilisesi, kilisenin batısına eklenen jamatun, bu iki yapıyı kuşatan çevre duvarı, yapıların 100 m. batısındaki mezarlık ve bir çeşmeden oluşan manastır yapılarından günümüze sadece mezarlık gelememiştir (Çiz.52). Mezar taşları büyük ölçüde toprak altına gömülmüştür. Çevre duvarı ise yer yer tahrip olmuştur. Kilise ve jamatunun dıştan üst örtülerindeki kaplama taşları kısmen dökülmüştür (Res.564).

Yayınlarda Ganjak olarak geçen Saint Thomas Manastırı yöre halkı tarafından Mezir adıyla tanınmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatun bugün kaybolmuş bir kitabeye göre 1671 tarihinde Vardapet Thomas tarafından yaptırılmıştır. İnşaat, Akdamar Katogikosu Philippe zamanında ve onun himayesinde gerçekleştirilmiştir. Manastırda imar faaliyetlerinde bulunan Vardapet Thomas'ın daha sonra 1681 – 1698 yılları arasında Akdamar Katogikosluğu yapan Thomas I ile aynı kişi olduğu yönünde tarihi veriler bulunmaktadır. Jamatuna girişi sağlayan batı kapısının atkı taşındaki bir kitabeye göre yapı, 1801 tarihinde Piskopos

---

[289] Güzeloğlu, a.g.e., 102; Thierry, "Monasteres...-II", 86; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 209.

[290] Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 92, 296, 385.; İsmail Şahinbaş ve bşk., Van Gölü Havzası, İstanbul, 2002, 64.

[291] Saraçoğlu, *a.g.e.*, 93.

Hovhannes tarafından tamir ettirilmiştir.[292] İncelemelerimiz sırasında bahsedilen bu kitabeyi tespit edemedik. Atkı taşında belli belirsiz haç işaretleri bulunmaktadır.

2.2. Kitabeler

Yayınlarda biri yapım, diğeri ise tamir kitabesi olarak geçen iki yazıttan bahsedilmektedir. Ancak bu kitabelerin asıl metni veya anlamı verilmemektedir. Yerinde yaptığımız yoğun araştırmalara rağmen günümüze gelebilen herhangi bir kitabe tespit edemedik.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapıları, doğu – batı doğrultusunda uzanan meyilli bir arazi üzerinde yapılmışlardır. Dıştan 8.65 x 11.50 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı kilisenin doğu tarafı eğimli kayalık bir zemine oturmakta olup kod farkının giderilmesi amacıyla yaklaşık 3.00 m. örülerek yükseltilmiştir (Res.565). Kilisenin batısına eklenen jamatun, dıştan 8.65 x 9.30 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir (Çiz.53). Yapı, merkezi kare mekandaki dört serbest paye ve dört yöndeki sekiz adet duvar payesinin üzerlerine atılan basık sivri kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Yapının batı cephesi 8.65 m. uzunluğundadır (Res.566). Cephenin tam ortasında, 3.60 m. yüksekliğinde ve 2.20 m. enindeki sivri kemerli bir kapı alınlığı olan taçkapı niteliğindeki giriş yer almaktadır (Res.567). Kapı açıklığı 0.75 x 1.60 m. ölçülerindedir. Girişi yanlarda sınırlayan 0.25 m. enindeki dikey iki blok taş aynı zamanda kapı sövesi olarak kullanılmıştır. Blok taşları üstte tek parçadan oluşan atkı taşı birbirine bağlamaktadır. Girişin etrafını dışta, 0.20 m. eninde olan ve dış kenarları dilimli bir şekilde işlenmiş düz silme çevirmektedir. İçte ise alt ve üst kısımları kum saati şeklinde düzenlenmiş 0.25 m. eninde iki kaval silme yer almaktadır. İç ve dış silmelerin üst kısımları duvar yüzeyinden çıkıntı yapan konsol şeklinde yapılmıştır (Res.568). Cephenin kuzey ve güneyinde kısmen tahrip olmuş iki mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Çatı hizasından itibaren üst kısımların taş örgüsü dökülmüş durumdadır.

Jamatunun güney ve kuzey cepheleri 9.30 m. uzunluğundadır (Res.569). Güney cephe sağır tutulmuşken, kuzey cephede dıştan 0.20 x 0.60 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu üç adet mazgal pencere açıklığı simetrik bir biçimde yer

---

[292] Thierry, "Monasteres...-II", 85-89.; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309, 525; Uluçam, *Ortaçağ... -I-Van*; 209; Güzeloğlu, *a.g.e.*, 102.

almaktadır (Res.570). Her iki cephe, doğuda kiliseden dışa taşıntı yapmayacak şekilde kilisenin batı duvarına bitiştirilmiştir.

Jamatunun doğu cephesi aynı zamanda kilisenin batı cephesini oluşturmaktadır. Doğuda jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü yoktur. Yapı, daha erken tarihli Saint Thomas Kilisesi'nin 8.65 m. uzunluğundaki batı cephesine eklenmiştir. Duvarın tam ortasında 1.20 m. enindeki kilisenin girişi bulunmaktadır (Res.571).

Yapının üst örtüsü dıştan toprak dam şeklindedir ve kilisenin üst örtüsünden 2.00 m. daha alçak yapılmıştır (Res.572).

İç mekan, merkezi kare mekanda yer alan 0.80 x 0.90 m. ölçülerindeki dört serbest kare paye ve duvarlardaki sekiz adet duvar payesinin üzerine atılan sivri kemerlerin taşıdığı dokuz bölümlü bir üst örtüye sahiptir (Res.573). Bütün birimlerin üzeri pandantif geçişli basık kubbelerle örtülmüştür (Res.574). Yapıya giriş ekseninde bulunan üç kubbenin çapı 1.90 m. olup, jamatunun kuzey ve güney yan birimlerinin üzerini örten 1.50 x 1.90 m. ölçülerindeki oval altı kubbeye nazaran daha büyük yapılmışlardır (Res.575). Kuzey ve güney duvarlardaki kemerleri taşıyan dört duvar payesi, duvar yüzeyinden 0.15 m. çıkıntı yaparken batı duvarındaki iki duvar payesi 0.25 m. çıkıntı yapmaktadır. Jamatunun doğusunda kilisenin batı duvarına bitişik örülen iki adet duvar payesi, 0.60 x 0.80 m. ölçülerinde olup diğerlerinden daha büyük tutulmuştur. Bu iki paye kilisenin girişini daha belirgin bir hale getirmiştir. Duvarların kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde iki adat küçük niş bulunmaktadır.

İç mekan, batı cephede iki kuzey cephede üç olmak üzere toplam beş adet mazgal pencereyle aydınlatılmıştır. Dıştan içe doğru eğimli bir şekilde genişleyen pencerelerin alt kısımdaki uzunluğu 0.60 m. dir (Res.576). Bu aydınlatma yetersiz olup yapının içinde loş ve basık bir ortam oluşmaktadır.

Zeminin orijinal döşemesi bozulmuş durumdadır.

2.4. Süsleme

Yapının batı girişi hariç herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Batı cephesini hareketlendiren taçkapı formundaki girişin etrafındaki blok taşlarda ve duvarın muhtelif yerlerinde kazınmış haç işaretleri bulunmaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları kuzey ve güneyde 0.90 m., batıda ise 1.10 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Duvarların dış yüzeylerinde

kullanılan iri moloz taşların ortası kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir.

Yapının batı girişiyle paye ve kahverengi volkanik tüf taşının işlenmesiyle oluşturulmuş düzgün kesme taş, duvarlarda moloz taş, üst örtüde ise kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır.

Jamatunun paye ve kemerleri hariç beden duvarları ve kubbeleri tümüyle sıvanmıştır. Günümüzde bu sıvalar yer yer dökülmüş durumdadır (Res.577).

KATALOG NO : 5.5.5.4.

YAPININ ADI : SAINT RESURRECTION MANASTIRI (DİVABOYNUVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – GEVAŞ – DEVEBOYNU YARIMADASI

RESİM : 578 - 585

ÇİZİM : 54 - 55

İNCELEME TARİHİ : 13.06.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın ismi eski el yazma kaynaklarda Deveboynu olarak anılmamaktadır. Ancak bu manastırın çekirdeğini oluşturan kilisenin, XV. yy.'da yazılmış dört kolofonda adı geçen Saint Resurrection[293] Kilisesi olduğu görüşü hakimdir.[294]

Manastır yapılarının inşa tarihini bildiren herhangi bir kitabe veya tarihi bilgi bulunmamaktadır. Ancak kilisenin plan tipi ve mimari özelliklerinin, Ermenistan'daki Biwrakan Manastırı'nda bulunan ve 920 tarihinde yapılmış olan Surb Yovhannes (Saint John) Kilisesi'nin plan tipi ve taşıyıcı sistemine olan benzerliği nedeniyle X. yy.'a tarihlendirilmektedir.[295]

Mezarlığında bulunan bir mezartaşı kitabesinde "Bu Katoğikos Ter Etienne'nin mezarıdır. 1272" şeklindeki bilgi, manastırın XIII. yy.'da faal olduğunu göstermektedir. Kaynaklarda kilisenin batı cephesinde bulunduğu bildirilen iki tamir kitabesi kilise ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Bunlardan birincisi; 1447 tarihinde Başpatrik Zacharia tarafından Saint Resurrection Kilisesi'nde restorasyon yapıldığını bildirmektedir. İkinci kitabede ise; 1597 tarihiyle birlikte Piskopos Etienne ve

---

[293] Resurrection; İsa peygamberin dirilmesi. Yeniden dirilme veya diriltme, hayat bulma, canlanma anlamına gelmektedir. Tanımlamalar için bkz.; Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük, İstanbul, 1990, 523; İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul, 1993, 828.

[294] Uluçam, *Ortaçağ... -II- Bitlis*, Ankara, 2003.

[295] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*; 171, 503-504.

Katogikos Gregoire isimleri geçmektedir.[296] Ancak araştırmalarımızda manastırda bulunduğu bildirilen bu kitabeleri tespit edemediğimiz gibi manastırın ek yapıları, jamatun ve şapelin tarihçesi ile ilgili herhangi tarihi bir bilgiye de ulaşılamamıştır.

Kaynaklarda geçen bu bilgiler ve plan tipinin karşılaştırılması sonucu Saint Resurrection Kilisesi'nin X.–XIII. yy. arasında yapıldığı, XV. ve XVI. yy.'da tamirat geçirdiği anlaşılmaktadır. Jamatun ve şapel 1597 onarımı sonrasında eklenmiş olmalıdır. XIX. yy. sonunda terk edilen manastırın günümüzde herhangi bir işlevi bulunmamaktadır.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır; Van Gölü'nün güneyindeki Alacabük Dağı'nın (3076 m.)[297] kuzeydoğusunda göle doğru uzanan Deveboynu yarımadasının en uç kısmında bulunmaktadır[298] (Res.578). Karayolu ulaşımının olmadığı yarımadaya, Gevaş ilçesinin 53 km. batısında yer alan İnköy Köyü'nden motorlu teknelerle yaklaşık iki saatte ulaşılabilmektedir.

Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgenin önemli yapılarından birini barındıran manastır; Saint Resurrection Kilisesi, kilisenin batısına eklenen jamatun, kilisenin kuzey duvarına bitiştirilen bir şapel ve bu şapelden geçilen küçük bir odayla mezarlıktan oluşmaktadır. Yapılar topluluğundan günümüze, kırma çatısının kaplama taşları dökülmüş olarak kilise ve kısmen tahrip olmuş şapel gelebilmiştir. Şapele açılan küçük oda yıkılmış, jamatunun üst örtüsü çökmüş durumdadır (Res.579). 1972 öncesinde manastırı ziyaret eden J. M. Thierry'nin çizimleri, yapılar ve jamatunun üst örtüsü hakkında bilgi vermektedir (Çiz.54). Manastırda bulunan mezarlığın yerini, kilisenin doğusunda bulduğumuz ve büyük ölçüde toprak ve bitki örtüsü altında kalmış olan birkaç mezar taşı belirlemektedir.

İnköy muhtarının verdiği sözlü bilgiye bu göre yapılar, 1980'li yıllara kadar yaylacılar tarafından barınak olarak kullanılmıştır.

Manastır, yöre halkı tarafından Deveboynu adıyla tanınmaktadır. Manastırın bu ismi aynı zamanda üzerinde bulunduğu yarımadanın da ismidir.

---

[296] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - VI", *REA*, IX, Paris, 1972, 167-168.

[297] Saraçoğlu, *a.g.e.*, 93.

[298] Başarır, a.g.m., 15.; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 92, 296.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihiyle ilgili eski kaynaklarda veya kitabelerde geçen herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kilisede kullanılan malzemenin kalitesiyle jamatunda kullanılan malzeme arasında bulunan büyük farklılıkla, bölgedeki diğer jamatunların mimari özelliklerinin karşılaştırılması sonucunda yapının, 1597 sonrasındaki bir tarihte, muhtemelen XVII.-XVIII. yy.'da yapılmış olduğunu tahmin etmekteyiz.

2.2. Kitabeler

Jamatunun yapım tarihini aydınlatacak herhangi bir kitabe ve tarihi bilgi bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Manastır yapıları, doğu-batı doğrultusunda uzanan meyilli bir arazi üzerine oturtulmuştur. Dıştan 6.70 x 11.85 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı kilisenin doğu cephesi, temel seviyesine kadar örülerek yükseltilmiş ve araziden kaynaklanan kod farkı giderilmiştir (Res.580). Kilise ve şapelin batı cephesine eklenen ve dıştan 8.30 x 10.30 m. ölçülerindeki jamatun, kuzey-güney yönünde dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.55). Ortada bulunan dört serbest desteğin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir.

Batıdan doğuya doğru alçalan eğimli arazinin üzerine inşa edilen jamatunda, düz bir zemin elde edebilmek ve kiliseyle aynı zemin seviyesini oluşturmak amacıyla toprak kazılarak tesviye yapılmış ve duvarlar bu düz zemin üzerinde örülmüştür (Res.581).

Yapının batı duvarı 10.30 m. uzunluğundadır. Günümüze gelebilen kısım dıştan toprakla aynı seviyededir ve kuzeybatı tarafı yıkılmış durumdadır (Res.582).

8.30 m. uzunluğundaki güney duvarının günümüze gelebilen kısmı, dıştan toprakla aynı seviyededir. İç mekandan çalışabildiğimiz güney duvarının doğu kısmı kilisenin kuzey duvarına dıştan eklenmiştir ve kilise duvarından 1.00 m. daha dışa taşkındır (Res.583).

Jamatunun doğu cephesi aynı zamanda kilise ve şapelin batı cephelerini oluşturmakta ve şapelin batı duvarının yarısı, kilisenin ise tüm cephesi yapının içinde kalmaktadır. Doğuda jamatuna ait ayrı bir duvar örgüsü yoktur. Şapel ve kilisenin

batı cephelerindeki girişleri jamatunun içine açılmaktadır. Bu girişler kısmen tahrip olmuştur (Res.584).

Yapının kuzey cephesi 7.80 m. uzunluğundadır. Arazinin eğimi nedeniyle 1.20 m. genişliğindeki kapı açıklığı bu cephenin ortasında yer almaktadır. Duvarın doğusu, şapelin batı cephesinin ortasına bitiştirilmiştir (Res.585).

Kilisenin batı cephesinden kalan izler, jamatunun kuzey ve güney duvarlarının kilisenin mazgal penceresinin alt hizasına kadar bir yüksekliğe sahip olduğunu göstermektedir. Günümüzde bu duvarların çoğunluğu yıkılmış durumdadır.

Yapının üzeri, ortada yer alan dört serbest destek ve duvarların taşıdığı ahşap döşemeli düz toprak damla örtülmüştü. Günümüzde üst örtü tamamıyla çökmüştür. İnköy muhtarının verdiği bilgilerden, üst örtünün 1970'li yıllarda sağlam olduğunu öğrenmekteyiz. Üst örtünün çökmesi ve duvarların büyük ölçüde yıkılması sonucu iç mekan, zemin seviyesinden itibaren yaklaşık 1.50 m. yükselmiş durumdadır.

2.4. Süsleme

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Kilisenin yaklaşık yarı yüksekliğindeki jamatunun beden duvarları, 1.10 m. kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. Duvarların dış yüzeylerinde kullanılan kabaca işlenmiş moloz taşların ortası harçla tutturulmuş ve daha küçük moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir. Kiliseye nazaran kalitesiz malzeme kullanılmış olan jamatunun duvarlarındaki taş örgüler düzensizdir.

5.5.6. GÜRPINAR İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 5.5.6.1

YAPININ ADI : SAINTE MARINE MANASTIRI (SRKHOUVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – GÜRPINAR – ARKBOYU KÖYÜ

RESİM : 586 - 595

ÇİZİM : 56 – 57

İNCELEME TARİHİ : 26.08.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihi bilinmemektedir. Ermeni inanışına göre Sainte Theodora ve Sainte Marine isimli iki azizenin himayesi altında bir rahibeler manastırı olarak kurulmuştur. Ancak tarihi kaynaklarda bu inanışı destekleyecek herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Burada yazılmış 1557, 1570, 1592, 1593 ve 1596 tarihli beş el yazma kitabın tespit edilmesi, manastırın XVI. yy.'ın ikinci yarısında faal olduğunu göstermektedir. Yapılar, 1648 tarihli Van ve çevresinde meydana gelen depremde yıkılmış olup uzun bir süre işlevsiz kalmıştır. Sainte Marine Kilisesi'nin plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak manastırın XVIII. yy. başlarında yeniden kurulduğu kabul edilmektedir. Çocuğu olmayan kadınların çok sık bir şekilde ziyaret ettiği manastırın, XIX. yy.'da üç yüz rahibenin barındığı önemli bir merkez olduğu belirtilmektedir.[299]

Günümüze gelebilen yapılar XVIII. yy.'a tarihlendirilmektedir

XX. yy. başında terk edilen manastır yapılarının günümüzde herhangi bir işlevi bulunmamaktadır.

---

[299] M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - V", *REA*, VIII, Paris, 1971, 218, 220; Sinclair, *a.g.e., 220;* Güzeloğlu, *a.g.e.*, 82-83; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 244.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır, Gürpınar İlçesi'nin 6 km. batısında yer alan Arkboyu (Gelbelesan) Köyü'nün 3 km. kuzeyinde yükselen Cadıtaşmış Dağı'nın güney yamacında kurulmuştur (Res.586). Bu köy Havasor Ovası'nın içinden geçen Micinger Çayı'nın kuzey kıyısında bulunmaktadır.[300]Yapılara köyden itibaren yaklaşık bir saatlik zorlu bir yürüyüşle ulaşılabilmektedir.

Yapılar, kuzey-güney doğrultusunda eğim yapan bir arazi üzerinde inşa edilmiş olup, arazinin topoğrafyası nedeniyle güneyden kuzeye doğru kademeli bir şekilde yükselmektedir (Res.587). Manastır kompleksi, Sainte Marine'ye ithaf edilen bir kilise, kilisenin batısına bitişik yapılan bir jamatun, bu iki yapının kuzeyinde bulunan üç bölümlü mutfak ve yemek salonu, güneyde yatakhaneler ile bütün bu yapıları dıştan kuşatan yüksek bir çevre duvarından oluşmaktadır (Çiz.56). Bu kompleksin dışında bir çeşme ve mezarlık bulunmaktaydı.[301]

Günümüzde kilise hariç diğer bütün yapıların üst örtüleri çökmüş ve duvarları büyük oranda yıkılmıştır. Bazı kısımlarda zeminle duvar kalıntıları aynı seviyeye gelmesi nedeniyle manastır yapılarının planını bir bütün olarak çıkarmamız mümkün olmamıştır. Bütün yapıları kuşatan manastırın çevre duvarı, diğer ek mekanlara oranla günümüze oldukça sağlam olarak gelebilmiştir. Yapılara geçişi sağlayan ana kapı bu çevre duvarının batı cephesinde bulunmaktadır. (Res.588). Manastırın mezarlığına ait herhangi bir veri elde etmemiz mümkün olmamıştır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Manastır yapıları Van ve çevresinde meydana gelen 1648 depreminde yıkılmış ve uzun süre terk edilmiştir. XVII. yy. başında ilk olarak Sainte Marine Kilisesi'nin yeniden inşa edildiği ve aynı yüzyıl içinde jamatunla birlikte eklenen diğer mekanlarla manastır hayatının tekrar canlandığı kabul edilmektedir.[302] Araştırmalarımız esnasında jamatunun kiliseye sonradan eklendiğini gösteren mimari elemanlar tespit edilmiştir. Bunlar arasında kiliseye ait olmayan ve jamatunun iç mekanındaki yıkıntılar arasında bulunan kapı söve ve mukarnas işlemeli taş parçaları önemli birer veri oluşturmaktadır. Bu işlemeli taş parçaları, muhtemelen kiliseye geçişi sağlayan jamatunun kapısına aitti. Ayrıca, jamatun doğuda kilisenin batı

---

[300] Saraçoğlu, *a.g.e.*, 444, 449, 456; Başarır, a.g.m., 15-16.

[301] Thierry, "Monasteres...-V", 218-221.

[302] A.g.e., 218, 220.

cephesine ayrı bir duvarla sonradan eklenmiştir. Bütün bu veriler jamatunun XVIII. yy.'da inşa edildiğini göstermektedir.

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan 7.30 x 11.60 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Sainte Marine Kilisesi'nin batısına bitişik olarak inşa edilen jamatun, dıştan 9.00 x 15.00 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.57). Üst örtünün çökmesi nedeniyle plan tipolojisini belirlemek oldukça güçtür. Ancak ortada ve yan duvarlarda üst örtüyü taşıyan destek sisteminin olmaması, yapının doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli jamatun plan tipinde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Jamatunun 9.00 m. uzunluğundaki batı cephesinden sadece güney tarafta bulunan 2.50 m. uzunluğundaki duvar parçası günümüze gelmiştir. Yıkıntılar batı duvarının zeminini içten ve dıştan oldukça yükseltmiş durumdadır. Bu cephedeki yapıya girişi sağlayan kapının yerini tespit etmek mümkün olmamıştır (Res.589). Ancak eski tasvirlerden kuzeybatı köşede olduğu bilinmektedir.

15.00 m. uzunluğundaki güney cephede hareketliliği sağlayacak herhangi bir unsur bulunmamaktadır. Manastır yapılarını oluşturan her bir mekan güneyden kuzeye doğru teraslanarak düzleştirilmiş bir zemine oturtulmuştur. Bu nedenle güney duvar dışta temel seviyesine kadar örülerek yükseltilmiş olup iç mekanda buna gerek duyulmamıştır (Res.590). Güney cephe günümüze yarı yüksekliğe kadar yıkılmış olarak gelmiştir.

Kilisenin 7.30 m. uzunluğundaki batı cephesine bitiştirilen jamatunun doğu duvarı 9.00 m. uzunluğundadır. Jamatun alışılmışın dışında kiliseye ayrı bir duvarla bitiştirilmiştir. Bu duvar kilisenin batı cephesinin yarı yüksekliğine kadar örülmüş olup, batı mazgal pencerenin alt hizasında kalmakta ve cepheyi tümüyle kapatmamaktadır. Doğu duvarı büyük ölçüde yıkılmıştır. Kiliseye geçişi sağlayan kapının iki yanında bulunan duvar parçaları, kapının kemer hizasına kadar korunmuştur (Res.591). Cephenin ortasında 1.30. m. enindeki sivri kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Yıkıntılar nedeniyle neredeyse kemer başlangıç hizasına kadar dolmuştur (Res.592). Jamatunun doğu duvarı kuzeydoğu köşede kiliseden dışa taşıntı yapmamaktadır. Buna karşın jamatunun güneydoğu köşe duvarı, kilisenin

güneybatı köşesine bitiştirilmiş olup kilisenin duvarından güneye doğru 1.80 m. taşıntı yapmaktadır (Res.593).

Yapının 15.00 m. uzunluğundaki kuzey cephesi, arazinin eğimi ve duvarın yarı yüksekliğe kadar yıkılması sonucu dıştan toprakla aynı seviyeye kadar yükselmiş durumdadır. Bu nedenle ölçü ve görüntü almamız ancak iç mekandan mümkün olabilmiştir. Kuzey duvarın ortasından güneye doğru örülmüş 5.00 m. uzunluğundaki duvar parçası muhtemelen sonraki bir dönemde yapılmış olmalıdır (Res.594).

Jamatunun üst örtüsü çökmüştür. Muhtemelen beşik tonoz veya düz dam şeklinde örtülmüştü.

İç mekanın aydınlatılması hakkında her hangi bir bilgiye ulaşmamız mümkün olmamıştır.

Yapının zemini, çöken üst örtü ve yıkılan duvarlara ait yapı malzemesi nedeniyle yükselmiştir. Bu nedenle yapının orijinal zemini tespit edilememiştir. Dolayısıyla kilise ile jamatun arasında kod farkının olup olmadığı konusunda bir fikir yürütecek veriye ulaşılamamıştır.

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Ancak moloz döküntüleri arasında bulunan iki taş parçası dikkat çekmektedir. Bunlardan biri düz ve kaval silmelerle profillendirilmiş, diğerinin köşesine ise iki sıra mukarnas dizisi işlenmiştir. Başka örneklerle kıyaslandığında bu iki parçanın kiliseye geçişi sağlayan süslemeli bir kapıdan arta kalanlar olduğu anlaşılmaktadır (Res.595).

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları kuzey ve doğuda 0.90 m., güneyde 0.70 m., batıda ise 0.60 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan şişt (yapraktaş) taşlarla örülen duvarların ortası kalitesiz kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşlarla doldurulmuştur.Yapının duvarları kiliseye göre oldukça kalitesiz bir işçilik göstermektedir.

Jamatunun duvarlarında kullanılan taşları birbirine tutturacak olan harcın kalitesi oldukça düşüktür. Şişt blokların düzensiz bir şekilde dizilmesi ile oluşturulmuş duvarların yüzeyindeki girintilerin arasını doldurarak düzgün bir yüzey oluşturacak derz ve sıva izine rastlanılmamıştır.

KATALOG NO : 5.5.6.2

YAPININ ADI : HOGEACVANK MANASTIRI (DER MERYEM) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – GÜRPINAR – KIRKGEÇİT (KASRİK) KÖYÜ

RESİM : 596 – 612

ÇİZİM : 58 – 59

İNCELEME TARİHİ : 05.08.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihi bilinmemektedir. Ermeni inanışına göre Havari Andrea tarafından yapılan Vierge Marie'nin (Kutsal Bakire Meryem) resmini alan Havari Bartholomeus, bu manastırın bulunduğu yerde bir şapel yaparak Sainte Marie'nin ikonunu koruyacak rahibeler topluluğu oluşturmuştur. Bu inanış, manastırın kuruluşunu havarilere atfetmek için Hogeacvank Manastırı rahiplerinin XI. yy.'da yoğun olarak propagandasını yaptıkları bir söylentiden ibarettir. Tarihi kaynaklarda bu inanışı destekleyecek herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Manastırla ilgili ilk bilgi, Ardzruni Sülalesinin tarihçisi Thomas Ardzruni'nin bir kroniğinde geçmektedir. Tarihçi, Aşot tarafından Gurgen'e 868 tarihinde gönderilen Hogeacvank Manastırı'nın bir başrahibinden bahsetmektedir. Bu tarihi bilgiye dayanarak manastırın IX. yy.'ın sonundan önce kurulduğu kabul edilmektedir. Burada bulunan Meryem ikonu sayesinde manastır XI. yy.'da büyük bir üne kavuşmuştur. Tarihçilerin verdiği bilgiler ve burada yazılan el yazma kitapların tespit edilmesi, manastırda XIV-XVI. yy. arasında eğitim ve el yazma kitap üretim etkinliğinin olduğunu göstermektedir. XVII. yy.'ın ikinci yarısından günümüze gelen üç el yazma kitabın varlığı ve Tauris'li Arakel'in 1651 tarihli kroniğinde verdiği bilgilerden manastırın bu yüzyılda tekrar büyük bir üne kavuştuğunu ve Akdamar Katogikosluğu'na bağlı piskoposluk merkezi olduğunu öğrenmekteyiz.[303]

XVIII. yy. başında sebebini bilmediğimiz bir nedenle manastırın kubbeleri çökmüş ve duvarları tahrip olmuştur. Ecmiadzin Katogikosu II. Abraham'ın 1730

---

[303] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan -I", *REA*, IV, Paris, 1967, 168-172

tarihindeki girişim ve teşvikleri sonucunda manastır büyük bir tamirat geçirmiştir. 1765 tarihine kadar devam eden inşaat faaliyetleri sırasında temel seviyesinden itibaren Vierge Marie Kilisesi ile birlikte jamatun, çevre duvarı ve bir çok ek mekan yeni baştan inşa edilmiştir. XIX. yy. boyunca Meryem ikonundan dolayı çok sık ziyaret edilen manastır, bölgede meydana gelen 1895 Ermeni isyanları sırasında hasar görmüş ve 1915 yılında terk edilmiştir.[304]

Günümüze gelebilen yapılar XVIII. yy.'ın ikinci yarısına aittir.

Hakkında çok az bilgiye ulaşabildiğimiz bu manastır, yöre insanı tarafından Der Meryem (Dira Meryem) olarak anılmaktadır.

Uzun süre yaylaya çıkanlar tarafından barınak olarak kullanılan yapılar, günümüzde metruk bir haldedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır, Gürpınar İlçesi'nin 31 km. güneydoğusunda yer alan Kırkgeçit (Kasrik) Köyü'nün batısındaki Kuş Dağları'nın (Vaviran–3.000 m.) kuzeydoğu bitiminde bulunmaktadır. Kırkgeçit (Kasrik) Deresi'nin Çataksuyu Çayı'na (Norduz Çayı) karıştığı yerdeki bir tabya üzerinde kurulmuştur (Res.596). Yapılara ulaşım, Kırkgeçit Köyü'nün 18 km. güneyindeki bugün boşaltılmış olan ve Yeltepe Tepesi'nin (3.162 m.) kuzeyindeki Özlüce (Araz) Köyü'nden sonra Çataksuyu Çayı boyunca yapılan iki saatlik zorlu bir yürüyüşle sağlanabilmektedir.[305]

Yapılar, düz bir arazi üzerinde inşa edilmişlerdir. Manastır kompleksi, 44.00 x 46.00 m. ölçülerindeki 1.00 m. duvar kalınlığına, 7.00-8.00 m yüksekliğe sahip olan ve köşelerinde 3.50 m. çapında yuvarlak kuleleri bulunan sur görünümündeki bir çevre duvarının içinde oluşturulmuştur. Manastıra tek giriş, çevre duvarının güney cephesinin ortasında açılan kapıdan sağlanmıştır. Çevre duvarının içinde, ana kompleksten ayrı olarak güney duvarına bitişik olarak kapının iki yanında yapılmış olan dikdörtgen planlı kiler, ahır ve küçük hücreler bulunmaktadır. Ana kompleks, çevre duvarının kuzeybatı köşesine toplanmıştır. Güney cephedeki tek kapıdan geçilen bu kompleks, birbirine dehlizlerle bağlanmış değişik büyüklükteki 22 oda, bu odaların doğusunda yer alan bir jamatun ve jamatunun planını tekrarlayan salon ile jamatundan geçilen en doğudaki Vierge Marie'ye (Kutsal Bakire Meryem) ithaf edilen bir kiliseden oluşmaktadır. Kilisenin batı hariç üç yönünde yapı inşa

---

[304] Thierry, "Monasteres...-I", 173-174; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 173, 174, 198.

[305] Cumhuriyetin 50. Yılında Van 1973 İl Yıllığı, İstanbul, 1973, 19, 71-74; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 95, 137-141; Başarır, a.g.m., 17; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 297, 387; Atlas Dergisi, 119, İstanbul, Şubat 2003, Ek-4: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Haritası.

edilmeyerek büyük bir kilise avlusu oluşturulmuş ve bu avlu, güneydeki giriş avlusu ile birbirinden kalın bir duvarla ayrılmıştır (Çiz.58).

Günümüzde manastırın çevre duvarı kısmi yıkılmalara rağmen iyi durumdadır. Güney çevre duvarına bitişik olarak yapılmış ilk grup yapılar olan kiler, ahır ve hücreler ile iki avluyu birbirinden ayıran kalın duvar tamamen yıkılmıştır. Ana kompleksin odalarının üst örtüleri ve duvarları yer yer çökmüştür. Kilisenin kubbesi yarıya kadar yıkılmıştır. Jamatunun kuzeyindeki salonun kuzey ve batı yönlerindeki duvarları ile birlikte kubbesi büyük onanda yıkılmış olup, bu yıkıntılar zemini doldurmuştur (Res.597).

Kilise ile jamatunun batısına eklemlenmiş oda ve hücrelerin zemini, kısmen üst örtülerinin çökmesi ve yaylacılar tarafından uzun süre barınak ve ağıl olarak kullanılmaları nedeniyle oldukça yükselmiştir. Ek mekanların zemininin, bazı kısımlarda kapı üst seviyesine kadar dolması nedeniyle günümüzde bazı odalara girme imkanı bulunmamaktadır. Girilebilen mekanlara ise yıkılan kısımlardan veya kapı üst boşluklarından sürünerek geçilebilmektedir. Bugün en sağlam durumda olan yapılar, kilise ve onun jamatunudur.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihiyle ilgili elimizdeki tek veri, Ecmiadzin Katogikosu II. Abraham'ın mührünü taşıyan 1730 tarihli bir vesikadır. Bu vesikada Abraham, kubbe ve duvarları yıkılan manastır yapılarının yeniden inşası için bağış toplanmasını istemiş ve bu girişimler doğrultusunda başlatılan inşaat faaliyetleri 1765 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihte Vierge Marie Kilisesi temel seviyesinden itibaren, jamatun ise yeni baştan inşa edilmiştir. Günümüze gelen jamatun 1765 tarihlidir.[306]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir yapım veya tamir kitabesi bulunmamaktadır.

---

[306] Thierry, "Monasteres...-I", 172-173, 177-178; Thierry, "La Renaissance...", 825; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 198, 309.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Jamatun dıştan 5.00 x 10.80 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Vierge Marie Kilisesi'nin batısına bitiştirilmiştir (Res.598). Yapı dıştan 8.80 x 10.00 m. ölçülerinde yaklaşık kare bir plana sahiptir (Çiz.59). Plan tipi itibariyle kubbenin destek olmadan kademeli kemerlerle duvarlara oturtulduğu merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Jamatunun 8.80 m. uzunluğundaki batı cephesi, bu cepheye bitiştirilen içten 3.80 x 4.00 m. ölçülerindeki ek mekanın içinde kalmıştır. Cephenin ortasında bulunan 0.70 m. enindeki kapıdan başka bir açıklık bulunmamaktadır. Batı cephe, batı ek mekanın içinin dolması nedeniyle kapının atkı taşının 0.40 m. altına kadar tamamen kapanmıştır (Res.599). Duvar yıkıntısı ve tavan çökmesi olmayan ek mekanın zemininin bu kadar yükselmesinin sebebini tespit etmemiz mümkün olmamıştır. Muhtemelen ek mekanların yaylacılar tarafından uzun süre ağıl olarak kullanılması sonucu, zaman içinde zemin dolmuş olmalıdır. Aynı şekilde batı duvarının iç tarafının zemini de dolarak yükselmiştir. Bir mekandan diğerine ancak sürünerek geçilebilmektedir. Kapının söve taşları 0.30 m. eninde olup iç tarafta üst kısmı basık kemer şeklinde düzenlenmiştir (Res.600).

Yapının güney cephesi 10.00 m. uzunluğundadır. Cepheye bitiştirilen iki bölümlü ek mekanlarla tamamen kapanmış durumdadır. Çöküntüler ve ışığın yetersizliği sebebiyle görüntü alamadığımız cephenin kemer başlangıcı hizasındaki duvarında tahribat oluşmuş ve duvarda küçük çaplı bir delik açılmış durumdadır. Güney duvarının içinden çekebildiğimiz bir resimle bu durumu yansıtabilmekteyiz (Res.601).

Jamatun doğuda kilisenin 5.00 m. uzunluğundaki batı cephesine ayrı bir duvarla bitiştirilmiştir (Res.602). Kilisenin 0.80 m. kalınlığındaki duvarına bitişik örülen jamatunun duvar kalınlığı burada 0.30 m. olup kilisenin batı cephesi jamatunun doğu duvarı, jamatunun doğu cephesi de kilisenin batı duvarı tarafından kapatılmıştır (Res.603). Duvarın ortasında açılan ve kiliseye geçişi sağlayan kapının eni 1.40 m. dir. İç mekanın dolması nedeniyle yüksekliğini alamadığımız basık kemerli kapının yanlarındaki söve taşlarının kalınlığı 0.30 m. olup, jamatunun kiliseye bitiştirildiği duvar kalınlığıyla aynıdır. Bu veriden ve iki yapının duvarlarında kullanılan malzeme farklılığından yola çıkarak kapının jamatunla birlikte inşa edildiğini söylememiz mümkündür. Kapı söveleriyle birlikte basık kemerli kapıyı da dıştan kuşatan yivli kaval silme, yapıya hareketlilik kazandıran tek unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Res.504).

Jamatunun doğu duvarı dıştan kilisenin güney cephesinin batı köşesine 0.80 m. kalınlığındaki bir duvarla bitiştirilmiştir ve kilisenin güneybatı köşesinden güney yönüne doğru 2.30 m. taşıntı yapmaktadır. Ancak güneye taşıntı yapan duvar, güney ek mekanların doğu cephesiyle aynı hizadadır ve malzeme farklılığı bulunmamaktadır (Res.605). Bu kısmın ölçülerini alabilmek için güney ek mekanların içinden titiz bir çalışma yapmamız gerekmiş ve ancak bu şekilde jamatunun ayrıldığı noktalar tespit edilebilmiştir. Aynı şekilde jamatunun kuzeydoğu duvarı, kilisenin kuzeybatı cephesine bitiştirilmiştir ve kilisenin duvarından kuzeye doğru yaklaşık 1.50 m. taşıntı yapmaktadır. Jamatunun güneydoğu köşesi, üst örtüden kayan ve yıkılan duvarların moloz taş malzemesi nedeniyle dıştan kapanarak burada eğimli bir rampa oluşmuş durumdadır (Res.606).

Jamatunun kuzey cephesi, bu cepheye bitiştirilen ve jamatunun planın tekrarlayan ek mekan tarafından kapatılmıştır. Ek mekanın üst örtüsüyle birlikte kuzey ve batı duvarları yıkılmıştır. Yıkıntılar iç mekanı doldurmuş ve yapının planını çıkartmamız mümkün olmamıştır. Bu nedenle kuzey ek mekanın işlevi ve diğer yapılarla olan bağlantılarını ortaya koyma imkanına sahip bulunmamaktayız (Res.607). Jamatunla kuzeyinde bulunan ek mekanı birbirinden ayıran herhangi bir duvar bulunmamaktadır. Her iki yapı arasındaki geçişler 4.30 m. genişliğindeki kemer açıklığıyla sağlanmaktadır (Res.608). Burada jamatunla kuzey ek mekana ait iki ayrı kemer açıklığı olup bunlar birbirinden farklı duvar örgüsüne sahiptir. Aynı zamanda üst örtüyü de taşıyan kemerler 0.80 m derinliğinde olup, köşelerdeki duvar payeleri üzerine yaslanmaktadır. Bugün kuzey ek mekanın üst örtüsünün yıkılması nedeniyle zemin kemer başlangıçlarına kadar dolmuş durumdadır (Res.609).

Günümüzde yapının dıştan üst örtüsü düz toprak dam şeklindedir. Jamatun ile diğer ek mekanların üst örtülerinde bir farklılık gözlenmezken, kilisenin piramidal külahlı kubbesi manastır yapılarının üst örtülerinde göze çarpan tek unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak kilisenin kubbeli kısmı hariç jamatunla kilisenin üst örtüsü dıştan aynı seviyededir (Res.610).

İç mekan 5.80 m. çapındaki bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbenin tam ortasında 0.30 x 0.40 m. ölçülerinde bir fener açıklığı bulunmaktadır (Res.611). Kubbenin ağırlığı sivri kemerlerle kademeli bir şekilde duvarlara aktarılmıştır. Dört köşede yer alan "L" şeklindeki duvar payeleri üzerine yaslanan kemerler pandantif geçişli kubbeyi taşımaktadır. Kubbenin oturduğu içteki ilk kemerlerin derinliği 0.30 m. olup dört yönde de eşit genişlik ve derinlikte yapılmışlardır. Duvarlara doğru kademelenen ikinci kemerler, içteki kemerlere göre daha derindir ve kemer açıklıkları ile derinliklerinde ölçü farklılığı bulunmaktadır. Doğu ve batı kemer açıklığı 4.10 m. dir. Doğu kemer derinliği 1.40 m. iken batı kemer derinliği 1.10 m. yapılmıştır. Kuzey ve güney kemer açıklıkları 4.30 m. dir. Kuzey kemer derinliği

0.80 m., güney kemer derinliği ise 0.40 m. dir. Kemer açıklık ve derinliklerindeki asimetrik duruma karşın, pandantifler ve sivri kemerler üzerinde dolanan kubbenin oturduğu kaide ve kubbe tam daire olarak yapılabilmiştir. Bir sıra taş dizisinden oluşan kubbenin oturtulduğu kaide aynı zamanda yüzeyden dışa taşırılarak bir silme görünümü verilmiş ve iç mekanda bir hareketlilik sağlanmıştır (Res.612).

Jamatunun içi, kubbenin ortasında bulunan fener açıklığıyla aydınlatılmıştır. Bu pencerenin dışında, yapıya ışık sağlayacak başka bir açıklık bulunmamaktadır.

Yapının orijinal zemin döşemesini tespit etme imkanı bulunmamaktadır. İç mekan yaklaşık 2.00 m. dolmuş durumdadır. Bu nedenle jamatunun kilise ve diğer ek mekanlarla olan kod farkını ortaya koymamız mümkün olmamıştır.

2.4. Süsleme

Jamatundan günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunun beden duvarları batıda 0.90 m., güneyde 1.10 m., doğu ve kuzeyde 0.80 m. kalınlığında olup dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. İçten ve dıştan iri moloz taşlarla kaplanan duvarların ortası kireç harcıyla tutturulmuş daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur.

Düzgün kesme taş malzeme sadece kiliseye geçişi sağlayan kapının söveleri ile basık kemerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu kapının dışında kalan iç mekan kubbe dahil tümüyle sıvanmıştır. Sıvalar günümüze kısmen dökülmüş olarak gelebilmiştir.

Yapıda, tuğla malzemenin kullanıldığına dair herhangi bir veri elde edilememiştir.

6. YAZILI KAYNAKLARDA ADI GEÇİP GÜNÜMÜZE GELEMEYEN JAMATUN YAPILARI

6.1. BİTLİS İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

6.1.1. AHLAT İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 6.1.1.1

YAPININ ADI : MADAVANK MANASTIRI JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : BİTLİS – AHLAT – MADAVANK VADİSİ

RESİM : 613 – 614

ÇİZİM : 60

İNCELEME TARİHİ : 07.08.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihini aydınlatacak herhangi bir kitabe veya tarihi veri bulunmamaktadır. Ermeni inanışına göre Havari Thaddee tarafından kurulmuştur. Manastırın kaya kilisesinin yapım tarihi belli değildir. Madavank adı ilk olarak 1348 tarihli bir kolofonda geçmektedir. Kilisenin batısına eklenen jamatunun yapımı, bu kolofondaki bilgi ve yıkıntılar arasında bulunan taş plakalar üzerindeki süslemelerin Ahlat kümbetlerindeki süslemelerle karşılaştırılması sonucu XIV. yy.'ın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.[307]

1893 yılında manastırı ziyaret eden H. F. B. Lynch'in verdiği bilgilerden burasının bir papazla birlikte faaliyette olduğunu öğrenmekteyiz. XX. yy. başında işlevini kaybeden yapılar günümüzde metruk bir haldedir.

---

[307] H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies, II*, Beirut, 1965, 293, 295; J. M. Thierry "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - IX", *REA*, XII, Paris, 1977, 189, 191.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır, Ahlat ilçesinin 18 km. kuzeydoğusunda yer alan Madavank vadisinde bulunmaktadır. Yapılar dar vadinin güney yamacındaki kayalık bir alan üzerinde inşa edilmişlerdir (Res.613).

Madavank Manastırı, kaya kütlesinin oyulmasıyla oluşturulmuş tek nefli Surb Astuacacin Kilisesi ve batısına sonradan eklenen jamatunla birlikte çok sayıda kayalara oyulmuş ek mekanlardan oluşmaktadır. Bu yapılardan kaya içine oyulanlar korunmuş, jamatun ise tamamen yıkılmış durumdadır. Yerinde yaptığımız incelemelerimiz sonucunda jamatunun planını çıkarmamız mümkün olmamıştır. Yapıların mimari tanıtımını veren en önemli kaynak, Lynch'in 1901 yılında basılan kitabı ile J. M. Thierry'nin 1977 yılında yayınladığı bir makaledir.[308]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Yapının tarihlendirilmesindeki en önemli veri, yıkıntılar arasında bulunan geometrik ve bitkisel süslemeli taş plakalarıdır. Bizim tespit edemediğimiz bu süslemeler, Thierry tarafından Ahlat'ta XIII. yy. sonunda yapılmış türbelerin süslemeleriyle karşılaştırılmıştır. Türbelerdeki itinayla işlenmiş ve birçok detayla zenginleştirilmiş süslemelere göre buradaki süslemelerin oldukça iri ve acemice olduğu vurgulanmıştır. Jamatunun süslemelerinin türbelerden sonra yapılmış olması ve ilk olarak 1348 tarihli bir kolofonda manastırın adının geçmesinden yola çıkılarak yapı XIV. yy.'ın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.[309]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Thierry, günümüze gelemeyen yapıyla ilgili Lynch'in verdiği tanımlara ve yerinde yaptığı incelemelere dayanarak yapının bir planını çıkarmıştır (Çiz.60). Bu çizimlere göre jamatun, dıştan 6.50 x 6.50 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir ve

---

[308]Lynch, *a.g.e.*, 293-295 ; Thierry, "Monasteres...-IX", 188-190.

[309]Lynch, *a.g.e.*, 293, 295 ; Thierry, "Monasteres...-IX", 188, 191.

ortada dört serbest taşıyıcının üzerine bir kubbe oturmaktadır. Giriş güney cepheden sağlanmıştır. Ortada dört serbest destek ve duvar payelerinin üst örtüyü taşıdığı merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Batı tarafı derin bir yarla sınırlanan yapının beden duvarları tamamıyla yıkılmış olup bu yıkıntılar zemini oldukça yükseltmiştir. Jamatunun kilisenin batısına eklendiği kısımlardaki harç izleri günümüzde de seçilebilmektedir (Res.614).

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Yıkıntılardan yapının beden duvarlarının düzgün kesme taş malzemeyle ve dolgu duvar tekniğinde örüldüğü anlaşılmaktadır.

6.2. ERZİNCAN İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

6.2.1. MERKEZ İLÇEDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 6.2.1.1.

YAPININ ADI : SAINT JAMES MANASTIRI (KAPOSIVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : ERZİNCAN – MERKEZ – YEŞİLÇAY KÖYÜ

RESİM : ---

ÇİZİM : 61

İNCELEME TARİHİ : 07.07.2002

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Ermeni inanışına göre manastır VI. yy.'da Nisib'li Saint James tarafından kurulmuştur. Ancak bu inanışı destekleyecek herhangi bir kitabe veya tarihi veri bulunmamaktadır. Saint James'in kutsal kalıntılarının (rölik) korunduğu bu manastırdan günümüze gelen 1224 tarihli bir el yazma kitabın tespit edilmesi XIII. yy. da faal olduğunu göstermektedir. Kilisenin ilk yapımı, süsleme özelliklerinden yola çıkılarak XIV. yy.'ın ilk yarısına tarihlendirilir. Manastır, 1425'de Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın orduları tarafından tahrip edilmiştir. Kilise, günümüze gelemeyen kapı alınlığındaki bir kitabeye göre 1460'da tamir edilmiştir. 1425-1460 yılları arasında gerçekleştirilen onarımlarda kilisenin batısına bir jamatunla birlikte keşiş hücreleri inşa edilmiş ve XV. yy. da aktif bir el yazma kitap üretim merkezi olmuştur. XVII. yy. da Erzincan ve Karadağ çevresinin piskoposluk merkezidir. 1684'de Başrahip Awetik Ewdokiac tarafından yapılar tekrar onarılmış ve büyük bir çevre duvarı yaptırılmıştır.[310] XX. yy. başında işlevsiz kalan yapılar günümüzde metruk bir haldedir.

---

[310] J. M. Thierry, "Le Mont Sepuh Etude Archeologique", *REA*, XXI, Paris, 1988-1989, 418-419 ; J. M. Thierry - Patrick Donabedian, *Armenian Art*, New York, 1989, 542.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Kaposivank Manastırı Erzincan'ın 17 km. batısında yer alan Yeşilçay Köyü'nün (Selüke) 3 km. yakınındaki bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Yapılar Karadağ'ın (Gohanam-3030 m.) doğusundaki Sohaçay vadisinde kurulmuştur.[311]

Manastır, Saint James Kilisesi, güney cephesine bitişik Saint Sion Şapeli, kilisenin batısına eklenen jamatun, çan kulesi, keşiş hücreleri ve bu yapıları dıştan kuşatan bir çevre duvarından oluşmaktaydı. Bu yapılardan sadece Saint James Kilisesi kısmen iyi durumda günümüze gelebilmiş, diğer bütün yapılar yıkılmıştır. Manastır yapılarının mimari tanıtımında ulaşabildiğimiz tek araştırmacı J. M. Thierry'dir. Kaposivank'taki yapıları, Karadağ çevresinde yaptığı araştırmalarını yayınladığı bir makale ve Armenian Art adlı kitabında tanıtmıştır.[312]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Manastır yapıları 1425 tarihinde tahrip olmuştur. Kilise, günümüze gelemeyen bir kitabeye göre 1460 tarihinde tamir edilmiştir. Jamatun, manastır yapılarının onarım gördüğü 1425-1460 yılları arasında keşiş hücreleriyle birlikte inşa edilmiştir.[313]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Günümüzde tamamen yıkılmış olan jamatundan ölçü almamız mümkün olmamıştır. Thierry'nin yapmış olduğu plan çizimleri ve yapılar hakkında aktardığı bilgiler, jamatunun planı hakkında oldukça sınırlı bir fikir vermektedir (Çiz.61). Ancak bu yayında daha çok kilise üzerinde durulmuş, jamatunun plan tipi ve üst örtüsü hakkında bilgi verilmemiştir.

---

[311] Reşat İzbırak, "Erzincan", *T.A.*, XV, Ankara, 1968, 140-141, 361; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989, 22-24, 350; Ersal Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Ankara, 1994, 234.

[312] Thierry, "Le Mont...", 418-424; Thierry - Donabedian, *a.g.e.*, 262, 311, 542.

[313] Thierry, "Le Mont...", 419, 421, 423; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 262, 542.

Kilisenin batısına eklenen jamatunun toprak seviyesinde kalan izlerden planı çıkartılmıştır. Girişi batıdan sağlanan yapı, dıştan 17.00 x 15.00 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapının üst örtü ve duvarlarının yıkık olması nedeniyle hangi plan tipinde yapıldığı belirlenememiştir.

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Çevreye yayılan moloz taş malzemeye bakılacak olursa jamatunun duvarlarının bu türdeki malzemeyle örüldüğü düşünülebilir.

6.2.2. KEMAH İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 6.2.2.1

YAPININ ADI : SERAPHINLER MANASTIRI (SEROVBEICVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : ERZİNCAN – KEMAH – KORUYOLU KÖYÜ

RESİM : ---

ÇİZİM : 62

İNCELEME TARİHİ : 08.07.2002

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihini aydınlatacak herhangi bir kitabe veya tarihi veri bulunmamaktadır. İlk olarak XIII. yy.'a ait bir el yazma kitapta adı geçmektedir. Bu belgiye dayanarak manastırın kuruluşu XIII. yy. öncesine tarihlendirilir. Batısına eklenen jamatunun yapım tarihi belli değildir.[314]

Yapılar XX. yy. başında terk edilmiş olup günümüzde herhangi bir işlevi bulunmamaktadır.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır Kemah İlçesi'nin 20 km. kuzeydoğusunda yer alan Koruyolu Köyü'nün (Tavginer) 5 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Yapılar Karadağ'ın (3030 m.) dik güney yamacının dibinde akan Perviçay'ın sağ kıyısı üzerinde kurulmuştur.[315] Burası, Koruyolu köylüleri tarafından yayla olarak kullanılmaktadır.

Seraphinler Manastırı; ismi bilinmeyen tek nefli küçük bir kilise ile batısına eklenen jamatundan oluşmaktaydı. Kilise büyük ölçüde tahrip olmuş, jamatun ise

---

[314] Thierry, "Le Mont...", 407-409.

[315] İzbırak, a.g.m., 140-141, 357-359; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 22-24, 350; Yavi, *a.g.e.*, 234.; Yılmaz Kurt, *Kemah Kitabı*, Ankara, 1997, 15, 149-150.

tamamen yıkılmıştır. Bu yapıların mimari tanıtımını yapan tek yayın, J. M. Thierry'nin 1989'da yayınlanan ve Karadağ çevresini inceleyen bir makalesidir.[316]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Manastırın adı ilk olarak XIII. yy.'a ait bir el yazma kitapta geçmektedir. Jamatun XIII. yy. veya sonrasında yapılmış olmalıdır. Jamatunun kesin yapım tarihini veren herhangi bir kitabe ve yazılı kaynak bulunmamaktadır.

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Thierry'nin verdiği bilgiler ve plan çizimine göre jamatun, tek nefli küçük kilisenin batısına bitiştirilmiş olup dıştan dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.62). Üst örtü, taşıyıcı sistem ve duvarların tamamen yıkılması nedeniyle yapının hangi plan tipinde yapıldığını çıkartmak ve ölçü almak mümkün olmamıştır.

Günümüzde yapının plan çizimini yapabileceğimiz herhangi bir veri bulunmamaktadır.

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Çevreye yayılan taşların içinde kesme taş malzeme bulunmamaktadır. Araziye dağılmış olan ve tamamen irili ufaklı moloz taş malzemeden yola çıkarak, yapının beden duvarlarının da aynı tür malzemeyle örüldüğünü söylemek mümkündür.

---

[316]Thierry, "Le Mont...", 407-409.

KATALOG NO : 6.2.2.2.

YAPININ ADI : SAINT ROI MANASTIRI (VASLIVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : ERZİNCAN – KEMAH – BOĞAZİÇİ KÖYÜ

RESİM : ---

ÇİZİM : 63

İNCELEME TARİHİ : 09.07.2002

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihini aydınlatacak herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Ermeni inanışına göre üç apsisli yapı (trikonkos), bir din şehidi olan Vaslı'nın mezarı olmak üzere Bizans İmparatorluğu zamanında IV. yy. da inşa edilmiştir. Köyde Ermenilerden önce başka Hıristiyanların yaşadığı ileri sürülmektedir. Ermenilerin köye yerleşmesiyle mezar anıtı kiliseye çevrilmiştir. Jamatunun yapım tarihi bilinmemektedir. Yapıların plan tipleri kesin tarihlendirmeye yardımcı olmaz. XVI. yy. sonuna kadar Ermeniler hem köy hem de manastır için bir gelenek olarak Saint Roi (Surb Tagawor) adını kullanmışlardır. Manastır, XVII.yy. başında Celali saldırıları sonucu tahrip olmuş ve köy Ermeniler tarafından terk edilmiştir. Bu olay sonrasında köye Müslüman halk yerleşmiş ve yıllar boyu bağcılıkla uğraşmışlardır.[317] Bugün 27 haneden oluşan ve halkı Müslüman olan bir köy yerleşimidir.

Ayakta kalan yapılar günümüzde metruk bir haldedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır Kemah İlçesi'nin 15 km. batısında yer alan Boğaziçi Köyü yakınındaki Kolik Tepeleri mıntıkasında bulunmaktadır. Boğaziçi Köyü Fırat

---

[317] M. Thierry, "L'Eglise Martyriale Triconque de Vaslı", *REA,* XXV, Paris, 1994-1995, 257, 262, 264-267; M. Thierry, "Donnes Archeologiques Sur Les Principautes Armeniennes de Cappadoce Orientale au XI. Siecle", *REA,* XXVI, Paris, 1996-1997, 154.

Nehri'ni besleyen Zikri Çayı'nın batı kıyısındaki bir boğaz üzerindedir. Köye ulaşım Kemah-İliç karayoluyla sağlanmaktadır.[318]

Saint Roi (Vaslıvank) Manastırı üç yonca yaprağı planlı (trikonkos) bir kilise ve batısına bitiştirilen jamatundan oluşmaktaydı. Günümüzde yapılardan kilise kısmen korunmuş, jamatun ise tamamen yıkılmış durumdadır. Manastırın mimari tanımı hakkında bilgi alabilmek için ulaşabildiğimiz tek kaynak, M. Thierry'nin bu yapılar üzerine yazmış olduğu iki makalesidir. Makalelerden biri direk Vaslıvank Manastırı'nı incelemektedir. Ancak, bu makalelerde daha çok ayakta kalan kilise üzerinde durulmuş olup yıkılan jamatun hakkında çok az bilgi aktarılmıştır.[319]

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihini veren herhangi bir kitabe veya kaynaklarda geçen bilgi bulunmamaktadır.

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Günümüzde tamamen yıkılmış bulunan jamatundan ölçü almak mümkün değildir. Ancak Thierry'nin yapmış olduğu plan çizimleri ve yapılar hakkında aktardığı bilgiler, jamatun için sınırlı da olsa bir fikir vermektedir (Çiz.63).[320]

Kilisenin batı cephesine eklenen jamatun dıştan 5.70 x 7.76 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahipti. Duvarların temel seviyesine kadar yıkıldığını belirten Thierry, yapının üst örtü ve plan tipi hakkında bilgi vermemektedir.[321]

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

---

[318] İzbırak, a.g.m., 140-141; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 22-24,; Yavi, *a.g.e.*, 234.; Kurt, *a.g.e.*, 15, 90-91.
[319] Thierry, "L'Eğlise Martyriale...", 255-267; a.y., "Donnes...", 154.
[320] Thierry, "L'Eğlise Martyriale...", 258.
[321] A.g.m., 259.

2.5. Malzeme ve Teknik

Kalan izlerden yapıda moloz taş malzemenin kullanıldığı belirtilmektedir.[322]

[322]A.g.m., 259.

6.3. KARS İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

6.3.1. DİGOR İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 6.3.1.1

YAPININ ADI : BAĞNAYR MANASTIRI (BAĞNAYRIVANK) GÜNEY JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : KARS – DİGOR – KOZLUCA KÖYÜ

RESİM : 615 - 617

ÇİZİM : 64

İNCELEME TARİHİ : 09.09.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluşuyla ilgili bilgiler XI. yy.'a ait yazılı kaynaklarda ortaya çıkmaktadır. Ermeni tarihçilerin yazdığı kroniklerdeki bilgilere dayanarak manastırın ana yapısı Surb Astuacacin Kilisesi'nin 1010 tarihinde prens Simbat Magitros Pahlavuni (998-1010) tarafından inşa ettirildiği kabul edilmektedir. XI. yy.'ın ilk yarısına ait bilgiler dışında manastırın aktivitesini ortaya koyacak tarihi verilerin XII. yy. sonunda ortaya çıktığı görülmektedir. Kilisenin güneydoğu köşesine bitiştirilen serbest haç planlı Anonim Şapel'in yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak yapının kuzey duvarında bulunan bir bağış kitabesine dayanarak 1020-1030 yılları arasına tarihlendirilir. Bu şapelin güneyine yapılan ve 2.00 metrelik bir boşlukla ayrılan Surb Grigor Şapeli, XII. yy. a ait bir el yazma kitaba göre 1145 tarihinde Mxitar tarafından yapılmıştır.[323]

---

[323] Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire. A Brief Study of Armenian Art and Civilization,* Massachusetts, 1945, 72; Rene Grousset, *Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071,* Payot-Paris, 1947, 550-551, 645; Paolo Cuneo, *L'Architettura della scuola regionale di Ani nell Armenia mediawele,* Rome, 1977, 14-15; Jean Michel Thierry, "A Propos de Quelques Monuments Chretiens du Vilayet de Kars -III", *REA,* XVII, Paris, 1983, 344-345; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 166.

Surb Astuacacin Kilisesi'nin batı cephesini içine alacak şekilde eklenen batı jamatunun yapımı, günümüze gelemeyen bir bağış kitabesine göre 1201 tarihinden önce bitmiştir. Kesin yapım tarihi belli olmayan batı jamatununun plan tipi ve mimari özellikleri, bölgede yapılan XII. yy. sonu XIII. yy. başına tarihlendirilen jamatunlarla karşılaştırılmaktadır. Bu verilerden yola çıkılarak batı jamatunu XII. yy. sonuna tarihlendirilir. Kompleksin son yapısı olan güney jamatunu ana kilisenin güneyine, şapellerin batısına ve batı jamatununun güneydoğu köşesine eklenmiştir. Yapım tarihi belli değildir. Plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak XIII. yy. başına tarihlendirilmektedir.[324]

XIII. yy. sonundan itibaren manastırla ilgili kitabe ve yazılı kaynaklarda geçen bilgi bulunmamaktadır. Timur'un Anadolu'ya girişiyle terk edildiği kabul edilmektedir (XIV. yy. sonu XV. yy. başı).[325]

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Bağnayr Manastırı Digor İlçesi'nin 26 km. kuzeyinde yer alan Kozluca Köyü içinde bulunmaktadır. Manastır yapıları Ani örenyerinin bulunduğu Arpaçay'ın 11 km. batısında ve bütün Arpaçay vadisine hakim olan Aladağ'ın (2693 m.) doğu yamacındaki bir yükselti üzerinde inşa edilmişlerdir[326]. Ulaşım Digor İlçesi'nden sonra kuzeye ayrılan 26 km. lik bozuk bir şose yoldan veya Kars-Ocaklı Köyü'nü (Ani) birbirine bağlayan 45 km. lik asfalt yoldan sağlanmaktadır.

Kuzey-güney yönlere doğru meyil yapan bir sırt üzerinde kurulmuş olan manastır; merkezde Surb Astuacacin Kilisesi, kilisenin kuzeydoğu köşesinde yer alan iki şapel, batıda yer alan birinci jamatun, şapellerin batı cephesi ile kilisenin güneyine eklenen ikinci jamatun ve bu birleşik yapıları kuşatan bir çevre duvarından oluşmaktaydı.

Yapılar topluluğundan günümüze sadece Surb Astuacacin Kilisesi'nin girişindeki batı haç kolu ile batı cephesine eklenen jamatunun doğu tarafı sağlam olarak gelebilmiştir. Diğer bütün yapılar ve çevre duvarı yıkılmış ve düzleşmiştir. Sadece güney jamatunun güney duvarından 0.50 m. yüksekliğinde ve 1.20 m.

---

[324] S. X. Mnatsakanyan, *Arxitektura Armyanskix Pritvorov (Ermeni Jamatun Mimarisi)*, Erivan, 1952, 43-57, 106-108; Thierry, "A Propos... -III", 349-351; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197-198, 568-569.

[325] Thierry, "A Propos... -III", 345.

[326] Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, 91; Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara, 1987, 139; Saraçoğlu, *a.g.e.*, 308-310; Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 56-57, 66-67.

uzunluğunda bir duvar kalıntısı bulunmaktadır. Bu duvarın da dış kaplama taşları günümüze gelememiştir (Res.615).

Yerinde yaptığımız incelemelerimiz sonucunda günümüze gelemeyen jamatunun planını çıkarmamız mümkün olmamıştır. Yapının mimari tanıtımı ve plan çizimlerini veren önemli iki kaynak P. Cuneo'nun kitabı ile J. M. Thierry'nin 1966 yılında manastırda yaptığı çalışmalarını içeren bir makalesidir. Ayrıca Nahapetean'ın XX. yy. başında çektiği ve Thierry'nin makalesinde yayınladığı bir fotoğraf, yapıların o günkü durumunu yansıtması açısından önem taşımaktadır (Res.616).[327]

Ayakta kalan yapılar köylüler tarafından saman ve ot deposu olarak kullanılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Bağnayr Manastırı güney jamatununun yapım tarihi bilinmemektedir. Yapılardan kilise ve şapeller XI. yy. başına, batı jamatunu ise XII. yy. sonuna tarihlendirilmektedir. Kompleksin son yapısı olan güney jamatunu ana kilisenin güneyine, şapellerin batısına ve batı jamatununun güneydoğu köşe duvarına sütun ve kemerlerle eklenmiştir. Üç yönden duvar olmadan sütunlarla önceki yapılara eklenmesi ve Sanahin Manastırı'nın 1215 tarihli 2. jamatununa plan ve üst örtü bakımından benzerliği nedeniyle XIII. yy. başına tarihlendirilmektedir.[328]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Thierry; eski fotoğraflar ve 1966'da manastırda yaptığı araştırmalar sonucu, yapıların bir planını çıkartmıştır (Çiz.64). Bu çizimlere göre jamatun, ortada üç serbest ve duvarlara bağlı sütunlar üzerine yaslanan kemerlerin üst örtüyü taşıdığı bir plana sahipti. Yapının üstü, doğu-batı doğrultusunda uzanan iki beşik tonozla

---

[327] Thierry, "A Propos... -III", 386, Planche XLIV, Fig. 29.

[328] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 43-57, 106-108; Thierry, "A Propos...-III", 349-351; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197-198, 568-569.

örtülmüştü. Bu plan tipiyle güney jamatunu, iki nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Güney jamatunun güney duvarından kaplama taşları dökülmüş olarak günümüze gelebilen 1.20 m. uzunluğunda 0.50 m. yüksekliğindeki duvar kalıntısı, yapıda kullanılan malzeme ve teknik dışında bir fikir vermemektedir.

Güney jamatunun kuzey nefinin üstünü örten tonoz batıda, batı jamatununun güneydoğu duvarının doğu cephesine bitiştirilmiştir. Bu tonozun bitiştirildiği kısımdan kalan harç izleri günümüze kadar gelmiş olup hala belirginliğini korumaktadır (Res.617).

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Kalan duvar parçasından yapının beden duvarlarının düzgün kesme taş malzemeyle ve dolgu duvar tekniğinde örüldüğü anlaşılmaktadır.

KATALOG NO	:	6.3.1.2.
YAPININ ADI	:	MREN MANASTIRI JAMATUNU
BULUNDUĞU YER	:	KARS - DİGOR - KARABAĞ KÖYÜ
RESİM	:	618 – 619
ÇİZİM	:	---
İNCELEME TARİHİ	:	09.09.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Mren Kilisesi kapı alınlığındaki kitabeye göre 639-640 yıllarında Nerseh Kamsarakan tarafından yaptırılmıştır. Kilise XIII. yy. da tamir edilmiş ve bu tamirat sırasında batısına bir jamatun inşa edilmiştir.[329]

XIX. yy. sonunda terk edilen yapılardan jamatun tamamen yıkılmış, kilisenin üst örtüsünde ve güneybatı köşesinde kısmi tahribat oluşmuştur. Günümüzde metruk bir haldedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Mren Manastırı Digor İlçesi'nin 25 km. güneydoğusunda yer alan Karabağ Köyü yakınında inşa edilmiştir. Günümüzde Türkiye-Ermenistan sınırını çizen Arpaçay'a hakim bir düzlük üzerinde kurulmuştur[330] (Res.618). Sınır bölgesi içinde olan yapıları ziyaret etmek için özel izin gerekmektedir. Ulaşım Doğubeyazıt-Digor karayolu ile sağlanır.

Manastır bir kilise ve batısına eklenen jamatundan oluşmaktaydı. Yapılardan kilise kısmen tahrip olmuş durumda günümüze gelmişken, jamatun tamamen yıkılmıştır. Bu yıkıntılar kilisenin batı cephesini kilisenin kapı alınlığına kadar yükseltmiştir (Res.619).

---

[329] Nersessian, *Armenia...*, 73, 87, 89, 96, 110; N.-M. Thierry, "Notes Sur Des Monuments Armeniens En Turquie", *REA*, II, Paris, 1965, 171-172; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 556-557.

[330] Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara, 1999, 66-67.

Araştırmalarımızda jamatunun mimari tasvirini ve plan çizimini veren yazılı bir kaynağa ulaşamadık. Taradığımız kaynaklar sadece kilisenin batısına bitişik bir jamatun olduğunu bildirirler fakat tanımını vermezler. Bunun sebebi muhtemelen jamatunun XX. yy. öncesinde yıkılmış olmasıdır. Thierry'nin araştırmalarında da sadece kilisenin tanıtımı yapılmaktadır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatun, Mren Kilisesi'nin batısına XIII. yy. da kilisede yapılan onarım sırasında eklenmiştir.[331]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Yapının plan tipini ve mimari özelliklerini veren yazılı bir kaynak bulunmamaktadır.

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Jamatunda kullanılan malzeme ve teknik hakkında bilgiye sahip değiliz. Günümüzde jamatunun bulunduğu alan düzleşmiştir.

---

[331] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 556.

6.4. VAN İLİNDE BULUNAN JAMATUN YAPILARI

6.4.1. GEVAŞ İLÇESİNDE BULUNAN JAMATUNLAR

KATALOG NO : 6.4.1.1.
YAPININ ADI : NAREK MANASTIRI JAMATUNU
BULUNDUĞU YER : VAN – GEVAŞ – YEMİŞLİK KÖYÜ
RESİM : 620 – 621
ÇİZİM : 65
İNCELEME TARİHİ : 11.08.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Narek Manastırı'nın çekirdeğini oluşturan Saint Sanduxt Kilisesi ile güneyine bitişik yapılan Surb Astuacacin Kilisesi'nin yapımı 935 tarihinde Vaspurakan Krallığı'nın yöneticileri olan Ardzruni Sülalesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Her iki yapının batısına bitiştirilen jamatun 1787 tarihinde inşa edilmiştir.[332]

Manastır, Akdamar Kilisesi ile birlikte uzun yıllar bölgenin kültürel merkezi olmuş ve bu manastırda eğitim görmüş çok sayıda şair ve tarihçi yetişmiştir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır Gevaş İlçesi'nin 20 km. batısında yer alan Uysal Beldesine bağlı Yemişlik Köyü'nde kurulmuştu. Bu köyün ismi yöre insanı tarafından günümüzde de Narik olarak anılmaktadır. Köye ulaşım Van-Tatvan karayolu ile sağlanmaktadır.

---

[332] M. Theophile Deyrolle, *Le Tour du Monde,* LLX, Paris, 1876, 397-399; E. Lalayan "Couvents celebres du Vaspurakan", *Azgakrakan Handes,* XXI, Tiflis, 1911, 40; Nersessian, *Armenia...*, *54;* Jean Michel Thierry, "La Renaissance Architecturale du XVII. Siecle au Vaspurakan", *Armenian Etudes Armeniennes in Memoriam Haiğ Berberian,* Lisboa, 1986, 825; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 173-174, 309.

Bölgenin ünlü manastırlarından biri olan Narek Manastırı, Saint Sanduxt Kilisesi, bunun güneyine bitişik yapılmış Surb Astuacacin Kilisesi, her iki kilisenin batısına eklenmiş bir jamatun ve jamatunun batı duvarına bitişik çan kulesinden oluşmaktaydı (Res.620).

XX. yy. başında terk edilen ve işlevsiz kalan manastır yapılarının hepsi yıkılmış olup günümüze gelen hiçbir kalıntı bulunmamaktadır. Yemişlik Köyü muhtarından aldığımız bilgilere göre manastırın bulunduğu yerdeki yıkıntılar 1940'lı yıllarda temizlenerek buraya bir cami inşa edilmiştir (Res.621).

Bu yapıların mimari tanıtımını veren en önemli kaynaklar; M. Theophile Deyrolle'nin 1869 yılında bölgede yapmış olduğu gezilerini anlatan seyahatnamesi, E. Lalayan'ın Vaspurakan Bölgesi'ndeki manastırları anlatan makaleleri ile J. M. Thierry'nin yayınlarıdır.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatun 1787 tarihinde kiliselerin batısına eklenmiştir.[333]

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Lalayan'ın verdiği plan çizimine göre jamatun, her iki kilisenin batı cephesine bitiştirilmiştir. Dıştan 13.00 x 15.00 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Orta kare mekandaki dört serbest destek ve duvarlardaki sekiz duvar payesinin üzerine yaslanan kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir (Çiz.65).

Yapıya giriş batı cepheden sağlanmıştır. Doğusundaki iki kapıdan ise kiliselere geçiş sağlanmaktadır. İç mekan güney-kuzey cephede açılmış altı mazgal pencere ile aydınlatılmıştı.

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

---

[333] Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309.

2.5. Malzeme ve Teknik

Yapıda kullanılan malzeme hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

KATALOG NO : 6.4.1.2.

YAPININ ADI : SAINT ETIENNE MANASTIRI (NAKARAVANK) JAMATUNU

BULUNDUĞU YER : VAN – GEVAŞ – İNKÖY KÖYÜ – GENÇLER (AĞIN) MEZRASI

RESİM : ---

ÇİZİM : 66

İNCELEME TARİHİ : 13.06.2001

1. MANASTIR

1.1. Tarihçesi

Manastırın kuruluş tarihini aydınlatacak herhangi bir kitabe veya tarihi veri bulunmamaktadır. Buna karşın XIII. yy.'a ait el yazma kitaplarda adının geçmesi manastırın bu yüzyılda faal olduğunu göstermektedir. Kilisenin doğusundaki apsis penceresinin solunda bulunan bir kitabeye göre 1453 tarihinde Patrik III. Zakaria gözetiminde keşiş Tuma tarafından tamir edilmiştir. Yine kilisenin batı duvarı üzerine 1658 tarihi kazınmıştır. Bu manastırda yazılmış beş el yazma kitabın tespit edilmesi, XV.-XVII. yy. arasındaki aktivitesini göstermektedir. Jamatunun yapım tarihi belli değildir. Ancak yapının plan tipi ve kalitesiz işçiliğinden yola çıkılarak XV. ve XVII. yy.'da yapılan onarımlar sırasında kiliseye eklendiği tahmin edilmektedir.[334]

XX. yy. başında işlevini yitirerek terk edilen yapılar günümüzde metruk bir haldedir.

1.2. Konumu ve Genel Özellikleri

Manastır; Van Gölü'nün güneyindeki Alacabük Dağı'nın (3076 m.) kuzeyinde göle doğru uzanan Deveboynu yarımadasının batısındaki Bağmeşe koyunda bulunmaktadır. Yapılar koyun doğu kıyısındaki Gençler (Ağın) Mezrası'nın

---

[334] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan-VIII", *REA*, XI, Paris, 1975-1976, 382-385.

kuzeyinde kurulmuştur.[335] Karayolunun olmadığı Bağmeşe koyuna, Gevaş İlçesi'nin 53 km. batısında yer alan İnköy Köyü'nden gidin motorlu teknelerle yaklaşık üç saatte ulaşılabilmektedir.

Manastır Saint Etienne Kilisesi ve batısındaki jamatundan oluşmaktaydı. Kilise özgün mimarisini yitirerek büyük ölçüde tahrip olmuş, jamatun ise tamamen yıkılmıştır. Bu yapıların mimari tanıtımını ve plan çizimini veren ulaşabildiğimiz tek yayın, J. M. Thierry'nin Van Gölü'nün güneyindeki manastırları inceleyip 1976 yılında yayınladığı bir makalesidir.

İnköy muhtarından aldığımız bilgilere göre Gençler (Ağın) 1980'li yıllara kadar İnköy'ün bir mezrası olmuştur. Son yirmi yıldır yaşamın olmadığı bu mezra günümüzde zaman zaman yaylaya çıkanların uğradığı bir yerdir.

2. JAMATUN

2.1. Tarihçesi

Jamatunun yapım tarihi bilinmemektedir.. Kilisenin 1453 ve 1658 tarihinde tamir edildiği bilinmektedir. Jamatun, plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak XVII.-XVIII yy. arasına tarihlendirilmektedir. Muhtemelen 1658 onarımında veya bu onarımı takip eden sonraki bir zamanda yapılmış olmalıdır.

2.2. Kitabeler

Jamatundan günümüze ulaşan veya kaynaklarda geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

2.3. Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Thierry'nin verdiği bilgiler ve plan çizimine göre jamatun, tek nefli küçük kilisenin batısına bitiştirilmiş olup dıştan 7.80 x 7.00 m. ölçülerinde kare bir plana sahiptir (Çiz.66). Destek sistemi ve üst örtüsünden yola çıkarak plan tipolojisini vermek mümkün değildir.

Yazarın 1960'lı yıllarda ziyaret ettiği yapılar hakkında verdiği bilgilerden kilisenin duvarlarının üstüne bir kat eklenerek eve dönüştürüldüğünü öğrenmekteyiz. Jamatunun orijinal mimarisinden sadece yan duvarların alt kısımlarının kaldığını ve üstünün ağaç direkler üstüne atılan dal yığınlarıyla örtüldüğünü bildirmektedir.

---

[335] Saraçoğlu, a.g.e., 93; Galip Başarır ve bşk., "Van İli Coğrafyası", *Van Kütüğü,* Van, 1993, 15.; Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Ankara, 1998, 92, 296.

Günümüzde yapının plan çizimini yapabileceğimiz ve görüntü alabileceğimiz hiçbir veri bulunmamaktadır. Kilise büyük ölçüde tahrip olmuş, jamatunun bulunması gereken yer ise ot ve molozlarla kapanmış durumdadır.

2.4. Süsleme

Günümüze ulaşan herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

2.5. Malzeme ve Teknik

Kilisenin duvarları kayaç (şist) taşlarla örülmüştür. Büyük bir ihtimalle jamatunun duvarları da aynı malzeme ile inşa edilmişti.

7. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

Doğu ve Batı Hıristiyan mimarisinde manastırlar önemli bir yer tutmaktadır. Genel olarak bakıldığında, Doğu Hıristiyan sanatları içinde değerlendirilen Ermeni dini mimarisi de daha çok manastır kuruluşları ile ön plana çıkmaktadır. Bu manastır yapılarıyla bağlantılı olan jamatunların plan ve mekan anlayışı ile diğer özelliklerini değerlendirmeye geçmeden önce, genel anlamda bütün Hıristiyan mezheplerinde karşımıza çıkan manastırların kurumsal ve fiziksel gelişimi ortaya konup, jamatun yapılarının Ermeni manastırları içindeki özgün yerinin belirlenmesine çalışılacaktır.

Yunanca yalnız manasına gelen *monos*[336] kelimesinden adını alan manastırlar (keşişhane), dünya ile ilişkisini kesmiş ve kendi kendine yeterli bir dinsel topluluğun (keşişler-rahibeler) inzivaya çekildikleri, şehir yaşamından uzak, dağlık ve kırsal alanlarda kurulmuş, aynı zamanda dini eğitim ve öğretimin de verildiği yapı yada yapı topluluklarıdır. Manastır kompleksinin içinde, başta kilise olmak üzere bu kuruluşun ihtiyaçlarını karşılamak için şapel, vaftizhane, keşiş hücreleri, çan kulesi, kütüphane, seminer odası, konuk odaları, yemekhane, kiler, şarap mahzeni, yatakhane, hamam, çeşme, ayazma (kutsal su), revir, kripta, zindan, çeşitli gereksinimlerin karşılandığı atölye ve imalathaneler gibi değişik dinsel ve sosyal amaçlı yapı elemanları bulunmaktadır. Manastırlarda, tarım en başta gelen ziraat faaliyetleri arasında yer almaktadır.[337] Dışa kapalı bu kuruluşlar kendi içerisinde hiyerarşik bir düzenlemeye sahiptir. Dış alemden uzakta bir yaşantı sürdürdükleri için manastırlarda yaşayanlara *Tarik-i Dünya* (dünyayı terkeden) denilmiştir.[338]

Manastırları, İslam medeniyetinde sıkça görülen *külliyeler* ile karşılaştırmak mümkündür. Ancak külliyeler; bir caminin etrafında gelişen medrese, sıbyan mektebi, kütüphane gibi eğitim; bimarhane, darüşşifa, sebil gibi toplumsal hizmet; han, kervansaray, arasta gibi ticarete yönelik işlevleriyle daha çok halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılmış olan ve fonksiyonları birbirini tamamlar nitelikte oluşturulmuş yapılar topluluğudur. Özellikle, Osmanlı külliyeleri kentin önemli merkezlerinde; kuruldukları yerin odak noktasını teşkil edecek tarzda yapılmışlardır. Osmanlı külliyelerinde, konum ve kuruluş bakımından simetrik ve dengeli bir yerleşimin geliştiği görülmekte olup, bu külliyeler şehircilik açısından

---

[336]Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi,* III, İstanbul, 1983, 1270.

[337]Arseven, *a.g.e.,* III, 1270 ; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1994, 153 ; Osman Aytekin, *Artvin'deki Mimari Eserler,* I, (Y.Y.Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 1996, 313 ; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü,* İstanbul, 1998, 300.

[338]Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, İstanbul, 1993, 404.

etraflarında birer çevre oluşturan yapı toplulukları olmuşlardır. Manastır ve külliyeler kompleks yapılar olması bakımından benzerlik göstermelerine karşın aralarında iki önemli fark bulunmaktadır. Fonksiyon bakımından külliyelerde halka hizmet, halkla bütünleşme hedeflenirken, manastırlarda sadece din adamlarına hizmet ve toplumdan uzak durma gözetilmiştir. Fiziki açıdan külliyeler belirli bir plan içinde, şehircilik anlayışına uygun bir şekilde inşa edilirken, manastırların dağlık ve kırsal alanlarda kurulmaları nedeniyle düzgün bir planlamaya gidilememiş ve yapılar arazinin topografik konumuna göre şekillenmişlerdir.[339]

Manastır yaşantısı (Monastisizm), ilk kez keşiş yaşamını tercih eden din adamları tarafından IV. yy.'da Mısır'da başlatılmıştır. Mısır'dan sonra Ortadoğu ve Yunanistan'da gelişen manastırların çekirdeğini keşiş kulübeleri oluşturmuştur. Başlangıçta bir yolun iki kenarına dizilen bu kulübelerin etrafına, zamanla savunma amaçlı duvarlar yapılmış ve duvarlar ile sınırlandırılan boş alanın içi başta kilise olmak üzere çeşitli dini ve sosyal işlevli yapılar ile doldurulmuştur. Manastırlar, Protestan mezhebi hariç tüm Hıristiyan mezheplerinde uygulanagelen önemli dini yapılar topluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa'da ilk manastır, 529 tarihinde Nursialı Saint Benedictus tarafından İtalya'da Monte Cassino'da kurulmuştur. Saint Benedictus, batı dünyasında manastır yaşamının temellerini belirlemiş ve oluşturduğu ideal manastır şeması, IX. yy. başlarında Avrupa'daki bütün tarikatlar arasında yayılmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda yapılan manastırlar bu şemaya uygun olarak inşa edilmişlerdir.[340]

Manastırlar, Bizans İmparatorluğu zamanında da İstanbul ve çevresi başta olmak üzere Anadolu ve Suriye'de yaygın bir şekilde inşa edilmişlerdir. 454-463 yıllarına tarihlendirilen ve İstanbul'un en erken tarihli dini yapısı olan Studios Manastırı'nın sadece Hagios İonnes Prodromos Kilisesi ayakta kalabilmiştir. İstanbul ve çevresinde kurulan diğer manastırlar ise daha sonraki zamanlarda çeşitli değişikliklere uğramışlardır. Mersin'in Mut İlçesi'ni Karaman'a bağlayan yol üzerindeki bir dağ yamacında kurulmuş olan Alahan Manastırı (450-550), mevcut

---

[339]Tanju Cantay ve bşk., "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* I, İstanbul, 1988, 57-58 ; Abdullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Külliyeleri" , *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* I, İstanbul, 1988, 167-173 ; Ana Britannica, "Külliye" mad., XIV, İstanbul, 1989, 173-174 ; Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri,* Ankara, 1989, 230-231 ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.,* 144 ; Hasol, *a.g.e.,* 286-287 ; Osman Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler,* Ankara, 1999, 301 ; Hasol, *a.g.e.,* 286-287

[340]Ana Britannica, "Manastır" mad., XV, İstanbul, 1989, 264-265 ; Aytekin, *a.g.t.,* 313-314 ; Hasol, *a.g.e.,* 300-301.

yapısıyla Bizans manastır oluşumunu günümüze taşıyan en iyi örneklerden biridir[341] (Çiz. 67).

Gürcülerin yaşadıkları bölgelerde de çeşitli manastırların kurulduğu bilinmektedir. Anadolu'da Gürcü mimarisine ait manastırlar Artvin ve Erzurum'da yoğunlaşmaktadır. Artvin topraklarındaki ilk manastır, İberya Kralı I. Vahtang Gorgasal tarafından V. yy.'da inşa ettirilen Bağcılar (Opiza) Manastırı'dır. Gürcü dini mimarisine ait Artvin ve ilçelerinden günümüze ulaşan ve VIII.-XI. yy.'a tarihlendirilen birçok manastır ve kilise bulunmaktadır[342] (Çiz. 68).

Ermeniler ile aynı mezhebe (Monofizit) tabi olan Süryaniler tarafından özellikle Mardin ve çevresi ile Diyarbakır'da manastırlar inşa edilmiştir. Bunlardan Mardin'in Midyat İlçesi yakınlarındaki V.-VI. yy.'a tarihlendirilen Mor Gabriel Manastırı (Kartmin) ile Diyarbakır'ın içinde bulunan ve kuruluş tarihi kesin olarak aydınlatılamayan Meryem Ana Manastırı, Süryani manastır oluşumunu yansıtan güzel örnekler olarak günümüzde de dini işlevlerini sürdürmektedir.[343] (Çiz. 69).

---

[341]Bizans manastırları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; P. Verzone, *Alahan Manastırı Mimarisi Üzerinde Bir İnceleme,* (Çev.; Mükerrem Usman), İstanbul, 1955, 10 v.d. ; Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture,* Maryland, 1965, 149 v.d. ; Semavi Eyice, *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler,* İstanbul, 1971, 89-105 ; a.y., "Türkiye'de Bizans Sanatı" mad., *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi,* III, İstanbul, 1982, 522-546 ; Eyice ve bşk., "Bizans Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* I, İstanbul, 1988, 45-51 ; Cyril Mango, *Byzantine Architecture,* New York, 1976, 58-79 ; M. Sacit Pekak, "İstanbul'da Studios Manastırı H. Ionnes Prodromos Kilisesi-I", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi,* X, Bornova-İzmir, 2000, 101-103 ; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* (Çev.; Ülker Sayın), İstanbul, 2002, 72-215 ; Eda Tokaker, *Alahan Manastırı,* (Y.Y.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bitirme Çalışması), Van, 2003, 7-18.

[342]Artvin ve Erzurum'daki Hıristiyan dini mimarisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Mine Kadiroğlu, *Oltu–Tao Bölgesi'nde 9-11. Yüzyıl Kiliseleri,* (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1984 ; a.y., *Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları,* (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989, 12-13 v.d. ; a.y., "Gürcü Mimarlığı ve Sanatı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 731-732 ; Osman Aytekin, *Artvin'deki Ortaçağ Dönemi Kiliseleri,* (Y.Y.Ü. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1993, 17-139 ; a.y., *a.g.d.t.,* 15-91 ; a.y., *a.g.e.,* 15-91, 301-306 ; Haldun Özkan, *Erzurum ve Çevresindeki Hıristiyan Mimarisi,* (Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1994, 1 v.d..

[343]Krautheimer, *a.g.e.,* 214-217 ; Hans Hollerweger, *Lebendiges Kulturerbe - Living Cultural Heritage Turabdin,* (Canlı kültür Mirası Turabdin-Türkçe'ye çev.; Sevil Gülçur), Linz-Österreich, 1999, 47-77 ; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri,* Ankara, 2002, 18-36 ; Elif Keser, *Tur Abdin, Süryani Ortodoks Dini Mimarisi,* İstanbul, 2002, 52-53, 82 ; M. Zeki Özcaner, *Mardin ve Midyat'taki Ortodoks Süryani Kiliselerinden Örnekler,* (Y.Y.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bitirme Çalışması), Van, 2002, 13-17.

Aynı şekilde Doğu Hıristiyanları içerisinde farklı bir mezhebe (Diofizit) tabi olan Nasturi'ler tarafından, Hakkari'nin dağlık bölgelerinde kurulmuş olan manastırlar bulunmaktadır. Bunlar arasında, Hakkari merkeze bağlı Kırıkdağ (Dez)-Mar Salita Manastırı ile Oğul (Tal) Vadisi'nde bulunan Mar Abdişo Manastırı, günümüzde herhangi bir işlevi bulunmamasına karşın mimari açıdan sağlam kalabilmiş dağ manastırlarıdır[344] (Çiz. 70).

Yukarıda genel olarak değinilen farklı Hıristiyan mezheplere ait manastır kuruluşları içerisinde, başta kilise olmak üzere değişik dini ve sosyal işlevlere sahip çok sayıda ek mekanın oluşturulduğu bilinmektedir. Bunların içerisinde, Bizans, Gürcü, Süryani ve Nasturi gibi Hıristiyanların yaptıkları kiliselerin çoğunlukla batısında yer alan ve işlevleri sadece kiliselere geçişi sağlamak olan narteks[345] mekanları bulunmasına karşılık, Ermeni manastırlarında görülen ve Ermeni dini mimarisine özgü bir yapı olan jamatunlar yer almamaktadır. Oysa daha çok merkezi planlı inşa edilmiş ve Ermeni kiliselerine sonradan eklemlenmiş olan jamatunları; XII. yy. sonundan itibaren yaygın bir şekilde inşa edilmeye başlanan, genellikle manastır kiliselerinin batı cephelerine büyük bir salon şeklinde eklenen ve kiliselerden daha büyük mekanlara sahip olan, kiliselere geçiş özelliği gösteren, içinde din adamları, zenginler ve soylu idarecilerin mezarlarının bulunduğu, zaman zaman eğitim amaçlı kullanılan, içinde sosyal ve dini konuların tartışılıp kararların alındığı toplantılar yapılan, dini ayin ve törenlerde kiliselerde yer kalmadığı zamanlarda toplanılıp dua edilen, yarı dini yarı sivil işlevli mekanlar olarak tanımlamamız mümkündür.[346]

Ermeni dini mimarisine ait ilk manastır oluşumu, Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınındaki Ecmiadzin Manastırı'dır (Vagarşabat). Ermeniler arasında özel bir yeri bulunan ve ilk Ermeni dini merkezi olan bu manastırın ana kilisesinin, Ermeniler arasında Hıristiyanlığı yayan Saint Gregoire tarafından IV. yy. başlarında yaptırıldığı kabul edilmektedir. Burası Saint Gregoire'nin bir rüyasına göre

---

[344]Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli,* (Çev.; Meral Barış), İstanbul, 1996, 18 ; Mehmet Top, "Hakkari İli Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçeleri Yüzey Araştırması 2000 – Nasturi Kiliselerinin Plan Tipleri Üzerine", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu,* Ankara, 2001, 517-533 ; a.y., "Hakkari İli Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçesi'nde Yüzey Araştırması, 2000", *XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* I, Ankara, 2002, 33-48.

[345]Narteks (İng.; Nartex): Erken Hıristiyan ve Bizans mimarilerinde kiliselerin ana mekanına açılan giriş bölümü. Genel olarak kiliselerin batısında ana eksene dik konumda yer alan ve dışa kapılarla açılan kapalı mekanlardır. Bkz.; Arseven, *a.g.e.,* III, 1499-1500 ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.,* 171 ; Hasol, *a.g.e.,* 328.

[346]Terim olarak "*Kilise Evi*" anlamına gelen jamatunun tanımı ve gelişimi, tezimizin *Jamatunun Tanımı* başlığı altında detaylı olarak anlatıldığı için burada aynı bilgiler tekrar edilmeyecektir.

"Tanrı'nın oğlu İsa'nın indiği" yer olarak kabul edildiğinden dolayı kutsaldır. Zaman içinde yapılan çeşitli ek mekanlarla kompleks bir hale gelen Ecmiadzin Manastırı, aynı zamanda geçmişte ve günümüzde Katogikosluk merkezi olmuştur[347] (Çiz. 71).

IV. yy. başlarında Hıristiyanlığı kabul eden Ermeniler, yaşadıkları toprakların özellikle kırsal ve dağlık bölgelerinde çok sayıda manastır inşa etmişlerdir. Genel olarak bakıldığında Ermeni manastırlarının başta kilise, jamatun, şapeller, rölik odası, vaftizhane, çan kulesi, keşiş hücreleri, kütüphane, yemekhane, yatakhane, kiler, revir, konuk odaları, hamam, çeşme, mezarlık gibi dini ve sosyal işlevli mekanlardan oluştuğu ve çoğunlukla bu yapıların dıştan yüksek bir çevre duvarı ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Manastırların çekirdeğini kiliseler oluşturmakta ve mimari açıdan özen gösterilen yapıların başında kiliseler gelmektedir. Ancak çok sayıda jamatunun, eklemlendikleri kiliselerden mekan olarak daha büyük ve süsleme açısından daha zengin olduğu izlenmektedir. İncelenen manastırlarda şapeller vazgeçilmez mimari mekanlardır. Çan kuleleri, çoğunlukla jamatunların batı cephelerine bitiştirilmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde içinde jamatun bulunan 35 manastır tespit edilmiştir. Bu manastırların illeri göre dağılımı şu şekildedir; 35 manastırdan 7 tanesi Bitlis, 1 tanesi Elazığ, 3 tanesi Erzincan, 6 tanesi Kars, 1 tanesi Muş, 17 tanesi Van il sınırları içinde yer almaktadır.

Bitlis'te bulunan 7 manastırdan 2'si Merkez, 3'ü Hizan, 1 tanesi de Mutki İlçesi'nde bulunmaktadır. Merkez İlçede bulunan Saint Jean Manastırı Değirmenaltı Köyü'nün (Por) kırsalında, Saint Anania Manastırı ise aynı köyün içinde yer almaktadır (Çiz. 1-3 ; Res. 1, 19). Bir vadi içindeki Ahlat Madavank Manastırı'nın kaya kilisesi sağlam durumda iken jamatunu tamamen yıkılmıştır (Çiz. 60 ; Res. 613). Hizan'ın Kayaş Mezrası'ndaki Saint Croix (Aparank), eskiden mezra olan Yemişli'deki Barijorivank ile Güvendik Mezrası'ndaki Sainte Croix (Sinijorivank) manastırları günümüzde özel mülkiyette olup kısmen değişikliğe uğramışlardır (Çiz. 4-9 ; Res. 32-33, 55-56, 66-67). Mutki İlçesi'ndeki Surb Alberik Manastırı, bir dağ yamacındaki derin bir vadi içinde kurulmuştur ve bünyesinde çift jamatun barındırmaktadır (Çiz. 10-11 ; Res. 72-74, 90-92). Bitlis il ve ilçelerindeki toplam sekiz jamatunun hepsi ana kiliselerin batı cephelerine sonradan eklenmiştir.

---

[347]H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies,* I, Beirut, 1965, 228-315 ; J. M. Thierry-Patrick Donabedian, *Armenian Art,* New York, 1989, 51, 516-519 ; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997, 44, 174-175, 250 ; Christina Maranci, *Medieval Armenian Arhitecture Constructions of Race and Nation,* Leuven-Paris, 2001, 200-207.

İki ayrı gruptan oluşan Elazığ'ın Merkez İlçesi'ndeki Saint Georges Manastırı (Hulevank), Şahinkaya Köyü'nün kırsal alanında kurulmuş olup günümüze gelebilen kilise ile batısındaki jamatunu özel mülkiyettedir (Çiz. 14-15 ; Res. 105-106).

Erzincan'ın Merkez İlçesi'ndeki Saint James (Kaposivank) ile Kemah İlçesi'ndeki Seraphinler (Serovbeicvank) ve Saint Roi (Vaslıvank) manastırlarının jamatunları tamamen yıkılmıştır. Bu üç manastır da yerleşim birimlerinin dışında olup, her üçünün de günümüze gelemeyen jamatunları kiliselerin batı cephelerine bitişik inşa edilmişlerdi (Çiz. 61-63).

Kars'taki 6 manastırdan 4 tanesi Merkez, 2 tanesi Digor İlçesi'nde bulunmaktadır. Merkeze bağlı Ocaklı Köyü'ndeki Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç), Vierges Hripsimiennes (Bexencvank) ve Holly Apostles (Surb Arakelok) manastırları Ani örenyeri içinde yer almaktadır. Holly Apostles Kilisesi'nin jamatunu kilisenin güney cephesine, diğer manastırların jamatunları ise ana kiliselerin batı cephelerine bitişik olarak inşa edilmiştir (Çiz.16, 18, 20 ; Res. 122, 124-125, 148-150, 158-160). Ocaklı Köyü'nün 7 km. kuzeydoğusundaki bir tepe üzerinde kurulmuş olan Horomos Manastırı (Koşavank) iki ayrı gruptan oluşmaktadır ve içinde çift jamatun bulunmaktadır. Kuzey jamatunu ana kilisenin batı cephesine, Ariwc jamatunu ise iki rölik odasının batı ve güney cephelerine eklemlenmiştir (Çiz. 22-23, 25 ; Res. 191-192, 194-195). Horomos Manastırı'nın bulunduğu alan ile Ani örenyerinin geçmişte yerleşim birimleri oldukları bilinmektedir. Digor İlçesi'nin Kozluca Köyü içindeki Bağnayr Manastırı'nda çift jamatun inşa edilmişti. Ana kilisenin batısına sonradan eklemlenmiş batı jamatununun günümüze gelebilen kısımları ot deposu olarak kullanılmaktadır. Kilisenin güneyine, çift şapelin batısına bitiştirilen güney jamatunu tamamen yıkılmış durumdadır (Çiz. 27 ; Res. 257-259, 615-616). Digor İlçesi'nin Karabağ Köyü kırsalında kurulmuş olan Mren Manastırı'ndaki ana kilisenin batısına bitiştirilmiş jamatun günümüze gelememiştir. Kars ve ilçelerindeki 6 manastırda toplam 8 jamatun bulunmaktadır. Bunlardan 5 tanesi ana kiliselerin batı cephelerine, 2 tanesi güney cephelerine, 1 tanesi de iki rölik odasının (Ariwc Jamatunu) batı ve güney cephelerine bitişik olarak inşa edilmiştir. Ani örenyeri, Horomos ve Mren manastırlarının bulunduğu mıntıka, günümüzde Türkiye-Ermenistan sınırını çizen Arpaçay Irmağı'nın kenarında olup askeri sınır bölgesi içerisinde kalmaktadır.

Muş'un Merkez İlçesi'ndeki Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) bir dağ yamacında kurulmuş olup, ana kilisenin batısına sonradan eklemlenmiş olan jamatun günümüze temel seviyesinde gelebilmiştir (Çiz. 29-30 ; Res. 279-280).

Van'da jamatun olduğu tespit edilen 17 manastırdan 4'ü Merkez, 4'ü Bahçesaray, 1'i Başkale, 1'i Çatak, 5'i Gevaş, 2'si Gürpınar İlçesi'nde

bulunmaktadır. Van'ın Merkez İlçesi'ndeki Varagavank (Yedi Kilise) ile Saint Sahak (Erernayvank) manastırları dağ yamaçlarında kurulmuşlardır. Saint Jean Manastırı (Ktouts) Van Gölü'ndeki Çarpanak Adası'nda, Saint Georges Manastırı (Lim) ise Adır Adası'nda yer almaktadır. Bu dört manastırın da jamatunları ana kiliselerin batı cephelerine sonradan eklemlenmiştir. (Çiz. 31-32, 34-38, ; Res. 288-291, 354-355, 363, 365-366, 390-391). Bahçesaray İlçesi'ndeki Saint Georges (Pouthkouvank) ile Saint Sauver (Tzpativank) manastırları stratejik özelliği olan (geçit noktaları) dağ yamaçlarında kurulmuşken, Saintes Femmes (Kanancvank) ve Ketchavavank manastırları derin vadiler içinde yer almaktadır. Bu dört manastır da yerleşim birimlerinden uzakta olup, jamatunları ana kiliselerin batı cephelerine sonraki bir zamanda bitiştirilmiştir (Çiz. 40, 42, 44-45 ; Res. 411, 414, 427-428, 440-441, 455). Başkale'nin Albayrak Köyü (Deir Köy-Zapbaşı) içindeki Saint Bartholomeus Manastırı bir tepe üzerinde kurulmuştur. Albayrak çevresinin dini merkezi konumundaki manastırın jamatunu kilisenin batısında yer almaktadır. Günümüze gelen kilise ile jamatunu, XVII. yy.' da ki onarım sırasında temel seviyesinden itibaren yeniden inşa edilmiştir ve dıştan ortak bir cephe düzenlemesine sahiptir. Yapılar günümüzde askeri karakol sınırları içinde bulunmaktadır (Çiz. 46 ; Res. 461-463). Çatak'taki Albıçak Manastırı (Cunik), Korulu Köyü yakınlarındaki Kepçe Dağı'na (Arnos) doğru yükselen bir vadi içerisinde kurulmuştur. Manastırın dini işlevini kaybetmesiyle birlikte yapılar etrafında Albıçak (Cunik) Mezrası oluşmuştur. Günümüzde tahıl deposu olarak kullanılan yapılardan jamatun, kilisenin batı cephesine sonradan ilave edilmiştir (Çiz. 48 ; Res. 491-492). Gevaş yakınlarındaki Akdamar Adası'nda bulunan Kutsal Haç Manastırı uzun yıllar bölgenin katogikosluk merkezi olmuştur. Bir saray kilisesinin etrafında oluşmuş manastır yapılarının içinde çift jamatun yer almaktadır. Katogikos Thomas Jamatunu süslemeleriyle ünlü Kutsal Haç Kilisesi'nin batı haç koluna, kuzey jamatunu ise kilisenin kuzey haç kolu ile Saint Sergius Şapeli'nin batı cephesine bitişik olarak sonradan inşa edilmiştir. Van Gölü'nün güney kıyılarında yer alan Saint Thomas (Ganjak) ile Saint Resurrection (Divaboynuvank) manastırları yerleşim birimlerinden uzakta olup, daha çok inziva amaçlı oluşturulmuş manastırlardır. Her iki manastırın da jamatunu, ana kiliselerin batı cephelerine sonradan eklemlenmiştir. Yemişlik Köyü'ndeki eğitim ağırlıklı Narek Manastırı'nın bütün yapı elemanları tamamen yıkılarak ortadan kalkmış durumdadır. Aynı şekilde Van Gölü'nün güneyindeki Bağmeşe Koyu'nda kurulmuş olan Saint Etienne Manastırı'nın da (Nakaravank) jamatunu tamamen yıkılmıştır. Bu manastırın yer aldığı mıntıkada, günümüzde terk edilmiş olan ve manastırın işlevini kaybetmesiyle birlikte sonradan oluşmuş Gençler (Ağın) Mezrası bulunmaktaydı. Günümüze gelemeyen bu iki jamatunun da, ana kiliselerin batı cephelerine bitişik olarak sonradan inşa edildikleri bilinmektedir (Çiz. 49, 52, 54, 65-66 ; Res. 519-521, 523, 551-553, 563-565, 578-581, 620). Gürpınar'daki Sainte Marine Manastırı

(Srkhouvank) bir dağ yamacında, Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) ise Çataksuyu Çayı (Norduz Çayı) kenarında kurulmuştur. Yerleşim birimlerinden uzak olan her iki manastırın da jamatunları, ana kiliselerin batı cephelerine sonraki bir tarihte eklemlenmiştir (Çiz. 56, 58 ; Res. 586-588, 596-597)

Yukarıda içinde jamatun bulunan Ermeni manastırları hakkında yaptığımız özlü değerlendirme sonucunda;

-Bitlis'in Ahlat İlçesi'ndeki Madavank, Erzincan'ın Merkez İlçesi'ndeki Saint James (Kaposivank) ile Kemah İlçesi'ndeki Seraphinler (Serovbeicvank) ve Saint Roi (Vaslıvank), Kars'ın Digor İlçesi'ndeki Bağnayr ve Mren, Van'ın Gevaş İlçesi'ndeki Narek ile Saint Etienne (Nakaravank) manastırlarının jamatunları günümüze gelememiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit ettiğimiz 39 jamatun yapısından 8 tanesi tamamen yıkılmıştır (Çiz. 60-66 ; Res. 613-621).

-Katalog ana başlığı altında tarihçesi ile birlikte konumu ve genel özellikleriyle tanıtmaya çalıştığımız manastırlardan dördünde (Bitlis-Mutki-Surb Alberik Manastırı; Kars-Merkez-Horomos Manastırı; Kars-Digor-Bağnayr Manastırı; Van-Gevaş-Akdamar Manastırı) çift jamatun bulunmaktadır (Çiz. 10-11, 22, 27, 49).

-Mimari açıdan bütün manastırların aynı ölçüde gelişim gösterdikleri söylenemez. Bu anlamda Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki manastırların içinde, jamatun yapısı olmayan manastırlar da bulunmaktadır. Bazı manastırların yayılım alanları çok daha büyük olup, daha kompleks yapılardan oluşmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Bitlis'in Hizan İlçesi'ndeki Saint Croix (Aparank) ile Mutki İlçesi'ndeki Surb Alberik, Kars'ın Merkez İlçesi'ndeki Horomos (Koşavank) ve Digor İlçesi'ndeki Bağnayr, Van'ın Merkez İlçesi'ndeki Varagavank (Yedikilise) ile Gevaş İlçesi'ndeki Akdamar manastırları, bir Ermeni manastır yapılaşmasını günümüze taşıyan önemli manastır kuruluşlarıdır. Bu manastırlar bulundukları bölgelerin dini (Katogikosluk-Piskoposluk) merkezleri olmuştur (Çiz. 4, 10, 22, 27, 31, 49). Buna karşın kimi manastırlar (Gevaş-Narek Manastırı ; Adır Adası Saint Georges Manastırı) daha çok eğitim-öğretime ağırlık vermiş, bazı manastırlar ise inziva amaçlı kullanılmışlardır (Gevaş-Saint Thomas ve Saint Resurrection manastırları gibi). Bölgedeki manastırlar içinde; Kars Ani'deki Vierges Hripsimiennes (Bexencvank) ile Van'ın Gürpınar İlçesi'ndeki Sainte Marine (Srkhouvank) manastırları, rahibeler için kurulmuş manastırlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Çiz. 65, 52, 54, 38, 18, 56).

-İncelenen manastırların birçoğunun yer seçiminde, Ermeniler arasında yaygın olan sözlü inanış (dinsel yönlendirme) ile stratejik özelliği olan yerlerin seçildiği ve genellikle etraflarının yüksek duvarlarla çevrildiği görülmektedir. Bu manastırların çoğunluğu, havarilerden veya önemli din büyüklerinden birinin kutsal

emanetlerini (rölik) saklamak amacıyla kurulmuştur. Yapılar, genellikle kutsal emanetleri saklanan din büyüklerinin adına ithaf edilmiştir.

-Manastır komplekslerini oluşturan yapı elemanlarından biri veya birkaçı çeşitle sebeplerle yıkılarak genel özelliğini kaybetmiştir. Araştırmalarımız esnasında bölgedeki manastır yapılarının çoğunun, ya bölge insanının bu yapıları bir şekilde kullanmaları veya askeri alan içerisinde koruma altına alınması sonucunda günümüze sağlam olarak gelebildikleri tespit edilmiştir. Ulaşılması oldukça zor olan dağlık bölgelerde kurulmuş manastır yapılarının zaman içerisinde doğal tahribata uğradıkları da gözlemlenmiştir.

-Günümüze gelemeyen jamatunlar dahil olmak üzere toplam 39 jamatundan 35 tanesi, manastırlardaki ana kiliselerin batı cephelerine eklemlenmiştir. Kiliselerden sonra inşa edilen bu jamatunların mekanlarının, genelde eklemlendikleri kiliselerin mekanlarından daha büyük tutuldukları gözlemlenmiştir. Kimi jamatunların cephelerine, yapıldıkları tarihten sonra dini veya sosyal işlevli ek mekanlar bitiştirilmiştir. Bu eklemeler, Van'daki Varagavank Manastırı'nın Saint Georges Jamatunu'nda olduğu gibi yapının cephelerini ya tamamen veya kısmen kapatmıştır. 4 jamatunun manastır içindeki konumu, genel uygulamanın dışındadır. Kars'ın Ani örenyerindeki Holly Apostles Kilisesi'nin (Surb Arakelok) jamatunu kilisenin güney cephesine; Horomos Manastırı'nın Ariwc Jamatunu, ana kiliseden bağımsız olan iki rölik odasının batı ve güney cephelerine; Digor İlçesi'ndeki Bağnayr Manastırı'nın güney jamatunu, ana kilisenin güney cephesi ile doğusunda bulunan iki şapelin batı cephelerine; Gevaş yakınlarındaki Akdamar Adası'nda bulunan Kutsal Haç Manastırı'nın kuzey jamatunu, kilisenin kuzeydoğusundaki şapelin batı cephesi ile kilisenin kuzey haç koluna sonradan bitişik olarak inşa edilmiştir (Çiz. 20, 25, 27, 49, 51).

-Jamatunların günümüze gelebilen inşa veya tamir kitabeleri, yazılı kaynaklar (El yazmaları, seyahatnameler, bilimsel yayınlar) ile plan tipleri ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak yapılan tarihlendirmeleri sonucunda; günümüze gelemeyen jamatunlar dahil olmak üzere toplam 39 jamatundan 36 tanesinin, eklemlendikleri kiliselerden sonra inşa edildikleri tespit edilmiştir. Erzincan'ın Kemah İlçesi'ndeki Seraphinler (Serovbeicvank) ve Saint Roi (Vaslıvank) manastırlarındaki günümüze gelemeyen iki jamatunun yapım tarihi belirlenememiştir. Tek istisna olan Ani'deki Vierges Hripsimiennes Manastırı'nın (Bexencvank) jamatunu, kilise ile birlikte 1215 tarihinde yapılmıştır.

-Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki jamatunların erken tarihli örnekleri, bölgenin kuzeyindeki Kars ve çevresinde yoğunlaşmaktadır. XII. yy. sonuna tarihlendirilen Horomos Manastırı kuzey jamatunu, tüm bölgenin en erken tarihli jamatunu olarak

karşımıza çıkmaktadır. Daha çok Ermeni soylu ailelerinin maddi desteği ile inşa edilen Kars il sınırları içindeki 8 jamatun yapısı, XII. yy. sonu XIV. yy. başına tarihlendirilmektedir. Daha güneydeki Van'da bulunan 18 jamatundan, 16 tanesi XVII.-XVIII. yy. arasında inşa edilmiştir. Diğer iki yapıdan Saint Sahak Manastırı jamatunu 1460, Saint Sauver Manastırı jamatunu ise 1570 yıllarında yapılmıştır. Aynı şekilde Bitlis'te bulunan 8 jamatundan ikisi hariç diğer altısı XV. yy.'ın ikinci yarısı ile XIX. yy.'ın ikinci yarısı arasında yapılmıştır. Hizanda bulunan Sainte Croix Manastırı'nın (Sinijorivank) jamatunu XII. –XV. yy arasına, Ahlat Madavank Manastırı'nın jamatunu da XIV. yy' a tarihlendirilmektedir. Erzincan'daki Saint James Manastırı (Kaposivank) jamatunu 1425-1460, Elazığ'daki Saint Georges Manastırı (Hulevank) jamatunu 1615, Muş'taki Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) jamatunu ise 1555 tarihinde inşa edilmiştir. Bu tarihi veriler, bölgenin güneyinde yapılan jamatunların daha çok Osmanlı Devleti'nin 1555 tarihinde bölgeye tamamen hakim olmasıyla başlayan uzun ve istikrarlı süreçte gerçekleştirildiğini göstermesi açısından ilgi çekicidir.

7.1. PLAN VE MEKAN ANLAYIŞI

Jamatun yapılarının plan tipleri, taşıyıcı sistem ve üst örtülerine göre sınıflandırılmaktadır. Jamatun mimarisinin gelişimine paralel olarak üst örtüde meydana gelen değişimler iç mekandaki taşıyıcı sisteme de yansımış ve bunun sonucu çok çeşitli jamatun plan tipleri oluşmuştur.[348] Konu üzerinde bugüne kadar yapılan yayınları da dikkate alarak bölgede yaptığımız araştırmalarımız sonucu, jamatunların plan tiplerinin üç ana grupta toplandığı tespit edilmiştir. Ana ve alt gruplardaki bu plan tipleri karşılaştırmalı bir şekilde açıklandıktan sonra, Doğu Anadolu Bölgesi'nde incelediğimiz 39 jamatun yapısının hangi plan tipine girdiği kronolojik olarak ele alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

I. Merkezi Planlı Jamatunlar

Bir bütün olarak bakıldığında, bölge ve bölge dışında inşa edilen jamatunların daha çok merkezi plan tipinde yapıldıkları görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde plan tipini tespit edebildiğimiz 35 jamatundan 25 tanesi merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Ermeni jamatun mimarisinin ana plan tipini oluşturan merkezi planlı jamatunların kaynağı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Daha çok Ermeni ve Rus yazarlar tarafından ileri sürülen ana görüş, bu plan tipindeki jamatunların

---

[348]S. X. Mnatsakanyan, *Arxitektura Armyanskix Pritvorov,* Erivan, 1952, 15, (Ermeni Jamatun Mimarisi) ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 601-602.

kaynağını Grabar Ermenicesi'nde "tun" adı verilen geleneksel Ermeni ev tipinden aldığı yönündedir. Tun denilen Ermeni evleri, dört serbest destek üzerinde tüteklikli (kırlangıç) kubbesi olan ve bu kubbenin ortasında ışıklandırmayı da sağlayan fener açıklığının bulunduğu mekanlardır. İlk olarak T. Toramanyan tarafından ortaya konan jamatun yapılarının sivil mimariden kaynaklandığı ve kilise yapılarına sonradan büyük bir salon olarak eklendiği görüşü, sivil mimari alanında araştırmaları bulunan S. D. Lisitsiyan, R. Y. Agababyan ve M. İ. İlina tarafından da tekrarlanmaktadır. Bu yazarlar, jamatunların plan ve kompozisyon bakımından geleneksel Ermeni ev tipinden kaynaklandığı ve bu evlerde uygulanan dört serbest destek üzerine oturan kırlangıç kubbeli üst örtülerde uygulanan ağaç konstrüksiyonların jamatunlarda taş malzemeyle yeniden inşa edildiklerini ileri sürmektedir.[349] V. M. Haroutiounian'ın Ermenice yazdığı makalede, bu araştırmacılar tarafından ileri sürülen görüşler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu yazar da jamatunların ortaya çıkış ve gelişimini, üst örtüsü dört kolona oturan ve ortası tüteklikli kubbe (hazaresen) ile örtülü olan geleneksel Ermeni ev tipine (glxatun) dayandırmaktadır. Jamatunları kiliselerin giriş sahınları olarak tanımlayan Haroutiounian, Ermeni evlerindeki ağaç malzemeyle yapılmış tüteklikli kubbe örtü (kırlangıç kubbe) kullanımının geleneksel olarak devam ettiğini ve XII.- XIV. yy. jamatun yapılarında taş malzemeye uyarlanarak tekrar kullanıldığını ifade etmektedir. Aynı zamanda verdiği çizimler ile geleneksel ev tipinin nasıl jamatuna dönüştüğünü ortaya koymaya çalışmıştır[350] (Çiz. 72).

Ermenistan'daki jamatunları araştıran ve bu alanda günümüze kadar yazılmış tek kitap olma özelliğini koruyan eser, S. X. Mnatsakanyan'ın 1952 yılında Rusca olarak yayınladığı çalışmasıdır. XII.-XIII. yy.'da anıtsal olarak inşa edilen merkezi planlı jamatunların kaynağını, Ermeni evlerinde uygulanan plan ve üst örtü şekillerine bağlamaktadır. Ancak yazar, "Azaraşen" olarak tanımladığı bu tip örtünün Hindistan'dan Frikya'ya kadar uzanan coğrafi alan içerisinde ve zaman açısından büyük bir tarihi süreci kapsayan çeşitli kültürlere ait anıtlarda uygulandığını da belirtmektedir. Mnatsakanyan'a göre mimarideki yaratıcılık, Selçuklularla birlikte ticaretin canlanması ve bunu takip eden süreçte Gürcüler ile yapılan askeri ve siyasi antlaşmalar sonucu XII. yy. sonu XIII. yy. başında gerçekleşmiştir. Bu binaların ortaya çıkmasının asıl nedeni, sosyo-politik koşullara bağlı olarak komşu ülkeler ile olan ilişkilerin gelişmesi, şehirlerde oluşan aristokrat yaşam ve bu süreçte

---

[349]M. İ. İlina, "Drevneyşaye tıpı jiliş Zakavkazya", *Soobşeniya İnstuta İstorii Akrhitekturı Akademii Akrhitekturi*, SSSP, Vıp.5, Moskova, 1946, 17.

[350]Varazdat M. Haroutiounian, "Les Sources Populaires de L'Architecture Monumentela Laique de L'Armenie Medievela", (Fransızca'ya Çev.; Patrick Donabedian), *Armenian Studies Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian*, Lisboa, 1986, 295-305 ; Maranci, *a.g.e.*, 226-235.

manastırların feodalleşmesi gösterilmektedir. Bu dönemde manastır kiliselerinin batısında bulunan zengin soylular, idareciler ve din adamlarına ait mezarların üzeri, manastırlara yapılan büyük bağışlar sonucu inşa edilen yeni jamatun binaları ile kapatılmıştır.[351]

Ermeni mimarisi üzerine geniş çaplı araştırmaları olan J. M. Thierry, jamatunların yerleşim yerlerindeki cemaat kiliselerinde yapılmayıp, daha çok XII. yy. sonundan itibaren büyük manastır komplekslerindeki ana kiliselerin batısına sonradan eklemlendiğini belirtmekte ve jamatunların kaynağı hakkında Mnatsakanyan'ın görüşlerini tekrarlamaktadır.[352]

Genel Ermeni mimarisi üzerine kitabı bulunan N. M. Tokarski'nin görüşü, jamatunların yarı sivil yarı dinsel yapılar oldukları ve bu yapıların XII. yy.'dan itibaren inşa edilmeye başlandıkları yönündedir. M. Ahunbay'da, Ermenilerin XII.-XIII. yy.'da Gürcü korumacılığına sığınarak mimariye yeni bir ivme kazandırdıklarını ve bu yüzyıllarda değişik bir yapı türü olarak çok amaçlı jamatunları inşa ettiklerini belirtmektedir. Ahunbay'a göre jamatunların kökeni, İslam-Bizans saray mimarisinden kaynaklanmaktadır.[353]

Yukarıda görüşlerini aktarmaya çalıştığımız araştırmacıların verdiği bilgilerden; merkezi planlı jamatunların geleneksel Ermeni ev mimarisinden kaynaklandığı ve bu plan tipindeki yapıların XII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı sonucunu çıkartmaktayız.

Merkezi planlı jamatunların kaynağını geleneksel Ermeni ev mimarisine bağlayan yazarların görüşleri dışında kalan ve bu plan tipinin kaynağını Asya merkezi mekan geleneğine bağlayan farklı görüşlere sahip yazarlar da bulunmaktadır. Bunlardan E. Neubauer, jamatunların kaynağını aldığı iddia edilen Ermeni ev mimarisinde kullanılan plan tipinin sadece bu bölgede değil, Hindikuş-Pamir (Afganistan) bölgesinde de V.-VI. yy.'da yaygın bir şekilde uygulandığını vurgulamaktadır. Böylece, XII.-XIII. yy.'da anıtsal olarak inşa edilen jamatunların, Asya'da geleneksel olarak dini-sivil mimaride uygulanan kare içindeki dört serbest kolonun üst örtüyü taşıdığı plan tipinden kaynaklandığı belirtilmektedir.[354]

Bu alanda önemli araştırmaları bulunan Prof. Dr. Günkut Akın da İran, Afganistan, Hindistan, Türkistan, Çin, Kafkasya ve Anadolu'da çeşitli dini-sivil yapılarda yaygın olarak kullanılan ve M.Ö. V.- M.S. XVII. yy. arasına oturttuğu kare

---

[351]İlina, a.g.m., 26 ; Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 5-27, 115, 117, 135-136.

[352]Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197-198, 612.

[353]N. M. Tokarski, *Arhitektura drevney Armenii,* Erivan, 1946, 43-48 ; M. Ahunbay, "Ermeni Mimarlığı ve Sanatı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, 537-542.

[354]E. Neubauer, *Armenische Baukunst vom 4. bis 14. Jahrhundert,* Dresden, 1970, 42-49.

içinde dört serbest destekli plan tipinin, Asya merkezi mekan geleneğinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. G. Akın Asya'daki mimari eserler üzerine araştırmaları bulunan Pugaçenkova, Golombek, Neubauer, Schippman, Wutt ve Edelberg gibi yazarların eserlerinden de yararlanarak yazdığı *Asya Merkezi Mekan Geleneği* isimli kitabında, bu plan tipini tarihi süreç içerisinde örnekleriyle birlikte detaylı bir şekilde incelemiştir. Kare bir mekanın merkezindeki serbest düşey kolonun üst örtüyü taşıdığı plan tipinin erken örnekleri, Ahamenid dönemine kadar inen ve M.Ö. IV.- M.S. I. yy. arasına tarihlendirilen İran, Afganistan, Irak ve Suriye'deki ateş tapınakları (Ateşgede) gösterilmektedir. Part mimarisine ait olan Eki Nisa'daki (Türkmenistan) M.Ö. III. yy.'da inşa edilen ve beşyüz yıl boyunca kullanılan saray yapısının taht salonu, merkezi kare mekanda bulunan 8 m. yüksekliğindeki dört serbest demet sütunun tüteklikli kubbesi olan bir üst örtüyü taşıması bakımından dikkat çekmektedir. Semerkant'ın 60 km. doğusundaki Pencikent'te bulunan ve M.S. V.- VI. yy.'a tarihlendirilen duvar resimleriyle de ünlü evlerdeki 80 m^2 yi bulan kabul salonları, plan açısından kare içinde dört serbest destek üzerine oturan tüteklikli üst örtüleriyle prestij mekanları olarak kullanılmışlardır. Günümüzde de Hindikuş-Pamir bölgesindeki evlerde bulunan bu tip prestij mekanları, geçmişteki plan tipleriyle birlikte etnik ve iklimsel farklılıklara rağmen geleneksel olarak yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Bu geleneğin titizlikle sürdürülmesinin nedeni olarak, tüm Asya kültürlerinde karşımıza çıkan toplumsal inançlar ile evin ritüel kullanımının bütünleşmesi gösterilmektedir. Mekanın bu denli retorik biçimlenmesi ile kullanımındaki dogmalar, kutsal mekanı çağrıştırmaktadır ve yönler ile sıkı bağlantısı bulunmaktadır. Evlerdeki kullanılan plan şeması, bu bölgede varlığını sürdüren pagan grupların kutsal mekanı olan Yeştak-Han'larda da tekrarlanmaktadır. İnanca bağlı olarak oluşturulan kare içinde dört serbest ayak üzerine oturan dokuz bölümlü üst örtünün, günümüzde de Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Alevi Cemevleri'nde aynı plan, aynı malzeme ve aynı örtü konstrüksiyonuyla bu geleneği devam ettirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu tip mekanların inançlara göre şekillenmesi, Hint ve Çin kökenli dinlere ait tapınaklarda da yaygındır. Her iki kültüre ait tapınaklarda kullanılan kare içinde dört serbest desteğin dokuz bölümlü üst örtüyü taşıdığı plan tipi, aynı zamanda yön ve takvimler ile de ilgilidir. Hint tapınaklarındaki merkezi kare mekan "dünya ekseni" olarak en kutsal bölümü oluşturmakta, çevresindeki kareler de dünyanın sekiz yönünü göstermektedir. Hemen bütün Asya toplumlarının mimari anıtlarında karşımıza çıkan bu plan tipinde, merkezi kare kutsaldır ve çevreye egemenliği simgelemektedir. Bu nedenle de ortadaki dört serbest düşey taşıyıcının sınırladığı

merkezi kare mekan daha yüksek tutulmuş ve genellikle içbükey bir üst örtüyle vurgulanmıştır[355] (Çiz. 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79).

Aynı şekilde IX.- XII. yy. arasına tarihlendirilen ve doğuda Afganistan'dan batıda İspanya'ya kadar uzanan İslam coğrafyası içinde inşa edilmiş bir dizi cami, üst örtüsü ortadaki dört serbest destek üzerine oturan kare plan tipinde inşa edilmiştir. Afganistan'ın Belh şehrindeki IX. yy.'a tarihlendirilen Mescid-i Tarih, Batı İran'daki Susa'da bulunan 838-841 tarihli Ebu Fatata Camisi, Türkmenistan Hazara'daki XI. yy.'da inşa edilen Diggaron Camisi ile Irak'ın Musul şehrindeki 1148 tarihli Circis Peygamber Camisi, İslam dini mimarisinin bu plan tipindeki erken tarihli örneklerinden birkaçı olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı plan tipi, sonraki yüzyıllarda yapılmış dini ve sivil mimaride de yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Diyarbakır Fatih Paşa Camisi (1516-1520), Bitlis Adilcevaz'daki Zal Paşa Camisi ile Muş'taki Alaaddin Bey Camisi'ni (1748) örnek olarak verebiliriz[356] (Çiz. 80, 81, 82, 83, 84).

Günkut Akın bu plan tipindeki jamatunların kaynağını, M.Ö. V. yy.'dan beri geleneksel olarak devam eden ve çeşitli Asya toplumlarına ait dini-sivil mimaride kullanılan Asya merkezi mekan geleneğine bağlamaktadır. Ermeni mimarisindeki jamatunlarda XII. yy.'dan itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan üst örtüsü kare mekanın ortasındaki dört serbest destek üzerine oturan merkezi plan tipinin, Asya merkezi mekan geleneğinin bir versiyonu olarak bu yapılarda da kullanıldığını ileri sürmektedir. Yarı dinsel yarı sivil nitelikli yapılar olarak tanımladığı jamatunların, kiliselerin batı duvarlarına sonradan bitişik olarak inşa edilmelerine ve kiliselere göre oransız boyutlandırılmalarına dikkat çeken Akın, Ermenistan'daki Ahpat (Halbat) Manastırı Hamazasp Jamatunu (XIII. yy.) ile Van'daki Varagavank Manastırı Saint Georges Jamatunu'nu (XVII. yy.) örnek vermektedir[357] (Çiz. 85).

---

[355]Alexandre Belenitsky, *Asia Centrale,* (Fransızca'ya çev.; P. A. Aellig-J. Marcade), Geneve, 1968, 158-159, 191 ; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,* İstanbul, 1977, 258 ; Günkut Akın, *Asya Merkezi Mekan Geleneği,* Ankara, 1990, 187-189, 191-200 ; Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları),* İstanbul, 1993, 96-98.

[356]K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture,* Beirut, 1968, 267-268 ; Richard Ettinghausen-Oleg Grabar, *The Art and Architecture of İslam : 650-1250,* London, 1987, 214-215 ; Akın, *a.g.e.,* 189-190, 203-207 ; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı,* İstanbul, 1993, 27-29, 247-249 ; Bülent Nuri Kulağuz, *Muş ve Çevresindeki Türk mimari Eserleri* (Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996, 36-45 ; Şahabettin Öztürk, *Van-Ahlat ve Adilcevaz'daki Tarihi Camilerin Rölöve Proje Çalışması,* (Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996, 51-54.

[357]Akın, *a.g.e.,* 189, 201-202.

Burada irdelenmesi gereken ikinci nokta, merkezi planlı jamatunların plan tipinin şekillenmesini sağlayan ve geleneksel Ermeni ev mimarisine bağlanan tüteklikli örtü şeklidir. Bu konuda objektif bir bakış açısıyla yapılacak değerlendirme, Orta Asya-Anadolu eksenindeki çeşitli tarihi kesitlerde yapılmış anıt nitelikli sivil mimari örneklerin üst örtülerinde kullanılan tüteklikli kubbenin yerinin belirlenmesinde önem taşımaktadır. Ermeni mimari terminolojisinde *hazarasen (azareşen)* olarak adlandırılan tüteklikli örtü şekli (kırlangıç kubbe), yüzyıllar boyunca çeşitli toplumlara ait dini-sivil mimaride çok yaygın olarak kullanılan bir üst örtü şeklidir. Tüteklikli örtü (kırlangıç kubbe), açıklığı eldeki kiriş boyutlarını aşan kare veya kareye yakın mekanların örtülmesi için geliştirilmiş bir konstrüksiyondur.[358]

Ahşap malzemeyle uygulanan tüteklikli örtünün başlangıcını konut mimarisinde aramak gerekmektedir. Kış mevsiminin uzun sürdüğü ve sert geçtiği yörelerde konut hem daha uzun süreli ve yoğun kullanılmakta, hemde ılıman iklime göre daha fazla sayıda fonksiyon barındırmaktadır. Soğuk iklim bölgelerinde uygulanan tüteklikli konutun Neolitik Dönem'e kadar inen bir başlangıcı olduğu ileri sürülmektedir. Ancak yazılı kaynaklarda; bu tür konutların Pers egemenliğindeki Doğu Anadolu Bölgesi'nde çukur ev niteliğinde (M.Ö. V. yy. sonu), Roma hakimiyetindeki Orta Anadolu'daki tarihi Frig bölgesinde ise anıt yapı şeklinde (M.Ö. I. yy.) yapıldıkları belirtilmektedir. Doğu Anadolu'daki tüteklikli ev dağılımı Kafkasya üzerinden Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktadır. Kafkasya'daki Gürcü mimarisine ait kiliselerde kullanılan silindirik kubbeli merkezi planlı yapıların erken tarihli örnekleri VI. yy.'a kadar indirilmekte ve bu kubbeli yapıların kaynağı olarak ortasında tüteklikli örtüsü olan *darbazi*[359] adındaki köy evleri gösterilmektedir.

---

[358]Tüteklikli örtünün oluşturulması bir zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Karşılıklı duvarlar arasındaki mesafeyi geçmekte yetersiz kalan kirişler, ilk aşamada köşelerin önüne çapraz olarak yerleştirilerek açıklıklar küçültülür. Bir sonraki aşamada, köşe kirişlerinin üzerine bu sefer duvarlara paralel kirişler oturtulur ve kontrüksiyon, çapraz ve paralel kirişlerin almaşık olarak birbirleri üzerine oturtulmasıyla, en yukarıda kenar boyu ortalama 50 cm. olan bir kareye ulaşıncaya kadar yükselerek sürer. Bu örtü tipi, adını merkezdeki karenin muhtemel fonksiyonlarından alır. Aydınlatma işlevinden dolayı fenerli örtü, konutta kullanıma özgü olan duman deliği fonksiyonundan dolayı da tüteklikli örtü adını almıştır. Açıklamalar için bkz.; Doğan Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisi'nin Kaynak ve Sorunları,* Istanbul, 1965, 129-130 ; Haşim Karpuz, *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri,* Ankara, 1984, 28-29 ; Sözen- Tanyeli, *a.g.e.,* 83, 130, 243 ; Günkut Akın, "Tüteklikli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", *Vakıflar Dergisi,* XXII, Ankara, 1991, 323-324 ; Adnan Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1993, 41 ; Hasol, *a.g.e.,* 169.

[359]Geleneksel Gürcü konut mimarisi ve "Darbazi" terimi için bkz.; Akın, *a.g.e.,* 327 ; Niko Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi,* (Çev.; Hayri Hayrioğlu), İstanbul, 1997, 109 ; David Marshall Lang, *Gürcüler,* (Çev.; Neşenur Domaniç), İstanbul, 1997, 108-109 ; Kadiroğlu,

Topluluk evi anlamına gelen darbazi mimarisindeki büyük salonlar aynı zamanda heterodoks Gürcülerin toplandıkları kutsal mekanlardır. Günümüzde de bu tip ev mimarisinin yapımı Doğu Gürcistan'da devam etmektedir. Gürcü araştırmacıların 1920'li yıllarda tüteklikli Gürcü evlerine ilişkin yaptıkları rölöveler, bu tür evlerin Kafkasya'da ulaştığı düzeyin yüksekliğini ortaya koymaktadır. Asya'daki tüteklikli evlerin diğer bir dağılım alanı da Hindikuş-Pamir bölgesidir. Arkeolojik araştırmalara göre üzeri tüteklikli örtüyle kapatılmış yerevleri (çukurevler) yapımı, Amu Derya'dan Uzak Doğu'ya kadar uzanan bölgede uygulanmış ve geleneksel olarak bu tür örtünün inşası günümüze kadar ulaşmıştır[360] (Çiz. 86).

Tüteklikli mekan, sembolik muhtevası ve mekandaki ifadesel gücüyle prestij yapılarındaki ihtişama katkıda bulunan bir zemin oluşturmaktadır. Bu nedenle geniş bir coğrafyada örneklerin gördüğümüz sivil mimari alanında inşa edilen yapıların, genellikle kabul salonlarının üst örtüleri tüteklikli kubbe ile kapatılmıştır. Türkmenistan'daki Eski Nisa'da bulunan Part sarayının taht salonu (M.Ö: III.-M.S. II. yy.), Tacikistan'daki Pencikent konutlarının kabul salonları (M.S. V.-VI. yy.) ile Çin'in Pekin kentindeki İmparatorluk Sarayı'nın Yüce Uyum Salonu'nun üst örtülerinde tüteklikli kubbe kullanılmıştır. Ermenistan'ın Dvin şehrindeki VII. yy.'a tarihlendirilen ve III. Nerses tarafından 650 yıllarında yaptırıldığı kabul edilen Ermeni Patrik Sarayı ile aynı yüzyıla tarihlendirilen Aruc ve Zuart'noc saraylarının planları arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkartılmıştır. Özellikle Dvin'deki Ermeni Patrik Sarayı'nın rekonstrüksiyonunda, büyük salonun tavanının üç adet tüteklikli örtü ile kapatıldığı öngörülmektedir. Ancak kaynağı İran'daki Part saray mimarisine bağlanan bu mimari eserlerin üst örtüleri, kare mekan içindeki dört serbest destek üzerine oturmamaktadır. Dikdörtgen planlı mekanlardaki yanal duvarlar boyunca devam eden duvar sütunları üst örtüyü taşımaktadır. Azerbaycan Bakü'deki Şirvanşahlar Sarayı'nda bulunan tüteklikli örtünün yapım tarihi XIV. yy.'dır. Sivil mimaride severek uygulanan bu örtü tipinin geleneksel olarak yapımı, coğrafi alanların farklılığına rağmen yüzyıllar boyu devam etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün ülkemizin Doğu Anadolu bölgesi başta olmak üzere (Kars, Ağrı, Muş, Erzurum, Bayburt) coğrafi konumu itibariyle Erzurum'a yakın olan Artvin'in Yusufeli İlçesi'nde de tüteklikli örtü kullanımına rastlanmaktadır. Prof. Dr. Haşim Karpuz, tüteklikli örtü geleneğinin Orta Asya-Anadolu ekseninde binlerce yıllık süreklilik arzeden bir geçmişi olduğunu vurgulamaktadır. Tüteklikli mekan kullanımındaki ortak nokta, 40° coğrafi enlem içinde kalan ve Doğu Anadolu'dan

---

a.g.m., 731 ; Osman Aytekin, "Selçuklu ve Bağratlı Arasındaki Mimari Form Etkileşimi Üzerine", *I. Uluslararsı Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, I, Konya, 2001, 70.

[360]Akın, *a.g.e.*, 324-325

Orta Asya'ya kadar uzanan bölgelerde karşılaşılan soğuk karasal iklimle birlikte yaşama zorunluluğudur.[361] (Çiz. 87, 88, 89, 90).

Tüteklikli örtü sadece sivil mimaride kullanılmamıştır. M.Ö. VI.– M.S. IV. yy. arasına tarihlendirilen Antik döneme ait mezar anıtlarının Batı Anadolu'da yoğunlaştığı ve bu mezar anıtlarının üzerlerinin taş malzemeden yapılmış tüteklikli kubbe ile örtülü olduğu bilinmektedir. Anadolu'dakine benzer bir başka tüteklikli anıt mezar yoğunluğu Kore'de karşımıza çıkmaktadır. Kore'deki en erken tarihli anıt mezarlar IV. yy. ortalarına aittir. VIII.-IX. yy.'dan XVIII. yy.'a kadar uzanan tarihi süreç içerisinde, Hindistan'daki Budist, Cayna ve Hindu tapınakları ile Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki Budist ve Maniheist tapınaklarında tüteklikli kubbe bir gök sembolü olarak kullanılmıştır.[362] Yukarıda örneklerini verdiğimiz M.Ö. VI. yy.'dan başlayan ve Anadolu'dan Kore'ye kadar uzanan bölgelerde inşa edilmiş mimari yapılar, tüteklikli örtü geleneğinin çeşitli yer ve mekanlarda uygulanan bir konstrüksiyon olduğunu göstermektedir.

Tüteklikli örtünün Anadolu'daki tarikat yapıların yanısıra bir çok camide de kullanılmış olması dikkat çekicidir. XIII.-XVIII. yy. arasına tarihleri arasında inşa edilmiş olan Erzurum Ulu Camii (1175-1190), İspir Çarşı Camii (1200-1225), Sivrihisar Hamamkarahisar Köyü Camii (1259), Edremit Behramkale Hüdavendigar Camii (XIII.-XIV. yy.), Bayburt Hınzaverek Köyü Kutluk Bey Camii (1360-1389), Milas Firuz Bey Camii (1394), Bilecik Osmaneli Camii (1565-1566), Erzurum Cedit Camii (1679), Kırşehir Çarşı Camii (XVII. yy.-1864), Kütahya Mollabey Camii (1855-1856) ile Şeyh Salih Mescidi (1853) plan tipolojisi bakımından bir grup oluşturmamaktadır. Tüteklikli örtü, farklı plan tiplerindeki camilerde ve bu yapıların farklı özellikteki mekanlarında kullanılmıştır. Buna karşın araştırdığımız kaynaklarda tüteklikli örtü ile kapatılmış tek bir Ermeni kilisesi tespit edilebilmiştir. Lynch eserinin ikinci cildinde, Van'ın Haykavank Kilisesi'nde bu tür bir örtünün olduğunu bildirmekte ve bu kilisenin benzerini başka hiçbir yerde görmediğini belirtmektedir. Bu yapı günümüze gelememiştir[363] (Çiz. 91, 92).

---

[361]Belenitsky, *a.g.e.*, 158-159, 191 ; Cezar, *a.g.e.*, 258 ; Karpuz, *a.g.e.*, 28-29 ; Haroutiounian, a.g.m., 296-299 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 73, 496, 515, 594-595 ; Akın, *a.g.e.*, 187-189, 191-200 ; a.y., a.g.m., 326-327 ; Utarid Büyük Dünya Atlası, Stuttgart, 1993, 10-13, 74 ; Kuban, *Batıya Göçün...*, 96-98 ; Osman Aytekin, "Artvin'in Sivil Mimarisinden Örnekler', *XIII. Türk Tarih Kongresi*, III. C – II. Kısım, Ankara, 2002, 1210-1211 ; Maranci, *a.g.e.*, 196-197.

[362]Remzi Oğuz Arık, "Karalar Hafriyatı", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, II, Ankara, 1934, 15-16 ; Dündar Tokgöz, "Iğdır Tümülüs Kazısı Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXII-2, Ankara, 1975, 151-157 ; Akın, a.g.m., 327-330.

[363]Lynch, *Armenia...*, II, 101-102 ; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul, 1966, 227, 514-516 ; İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde-*

Yukarıda verilen bilgiler bize, tüteklikli örtü kullanımının sadece Anadolu'nun yerel geleneklerinden kaynaklanmadığını ve belli bir topluma özgü olmadığını göstermektedir. Tüteklikli konstrüksiyon, çeşitli Asya toplumlarında tarih boyunca uygulanmış ve önemli bir prestij örtüsü olma özelliğini korumuştur.

Şimdi jamatunlar hakkında sorulması gereken iki önemli soru bulunmaktadır. Bunlar; neden Ermeni mimarisinde XII. yy.'ın ikinci yarısına kadar merkezi planlı jamatunların inşa edilmedikleri ve neden kiliselerden daha büyük boyutlu mekanlar olarak kiliselerin batı cephelerine sonradan eklemlendikleri sorularıdır. Rus ve Ermeni yazarlar başta olmak üzere bir kısım yazarlar tarafından iddia edildiği gibi eğer bu plan tipi doğrudan Ermeni sivil mimarisinden kaynaklanıyorsa, merkezi planlı jamatunların XII. yy.'dan önce de geleneksel olarak yapımının yüzyıllar boyu devam etmesi ve XII. yy.'dan önce inşa edilmiş jamatunlardan günümüze ulaşan somut örneklerinin bulunması gerekirdi. Oysa, Ermenistan'ın Siunik Bölgesi'nde, sayıları azda olsa X. yy.'a tarihlendirilen tek nefli bazilikal planda yapılmış jamatun örnekleri günümüze kadar gelebilmiştir. Aynı şekilde, Ermeni dini mimarisinden gürümüze gelebilen merkezi planlı kilise örnekleri VII. yy.'a kadar inmektedir. Gerek tetrakonkos planlı (Ermenistan-Ecmiadzin'deki Surb Hripsime Kilisesi / 618 ; Türkiye-Van, Akdamar Manastırı Kutsal Haç Kilisesi / 915-921), gerekse ortadaki dört serbest destek tarafından üst örtüsü taşınan kiliselerin (Ermenistan-Ejmiadzin Surb Gayane Kilisesi / 630 ve Ojun Katedrali / 720, ; Türkiye-Digor Mren Kilisesi / 639-640 ve Bagawan Kilisesi / 631-639 gibi) yapımının VII. yy. ve sonrasında kesintisiz devam ettiği izlenebilmektedir. Bu kiliselerden günümüze gelen somut örneklerin bulunmasına karşılık, XII. yy.'ın ikinci yarısından önce inşa edilmiş merkezi planlı jamatun örneği bulunmamaktadır. Bu sorulara verilecek objektif cevapları bulabilmek için, yapıların ortaya çıktığı dönem ve hemen öncesinde tarihi olaylara bağlı olarak gelişen politik ve sosyo-kültürel ortama bakarak, bu ortamın meydana çıkardığı sonuçları irdelemek gerekmektedir.[364]

Doğu Anadolu Bölgesi, jeostratejik konumu nedeniyle kuzey-güney ile doğu-batı arasında kalan bir geçiş noktasında bulunmaktadır. Tarih boyunca Anadolu ve

---

Aksaray Tarihi, I, İstanbul, 1974, 983, 987 G. Uslu, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri,* İstanbul, 1980, 47-50, 71-72 ; Haluk Karamağaralı, "Erzurum Ulu Camii", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi,* III, Ankara, 1981, 137-177 ; Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi,* İstanbul, 1981, 37-40 ; Ara Altun, *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi,* İstanbul, 1982, 316-321, 356 ; Aslanapa, *a.g.e.,* 111, 213-214 ; Ali Murat Aktemur, "İspir'de İki Selçuklu Eseri: Kale Mescidi ve Çarşı Camii", *Ortaçağ'da Anadolu – Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan,* Ankara, 2002, 39-52.

[364]Bölgenin tarihçesi, tezimizin *Doğu Anadolu Bölgesinin Coğrafya ve Tarihçesi* ana başlığı altında detaylı bir şekilde incelenmiştir. Burada ayrıntılardan kaçınılacak ve ana hatlarıyla tarihi sürece değinilerek sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

İran'da kurulmuş büyük devletler , bu bölgeyi ele geçirmek için uzun süren çetin mücadeleler vermişlerdir. Bölgeye hakim olan büyük devletler bu toprakları satraplık, eyalet ve temalara ayırarak genel valiler eliyle yönetmişlerdir. Bölgede yaşayan Ermeniler tarih boyunca süreklilik arzeden siyasi bir güç oluşturamamış ve bu nedenle bölgeye hakim güçlerin himayesine sığınmış veya Abbasi Devleti'nin hakimiyetinde olduğu gibi, kısa ömürlü ve bütün Ermenileri birleştirmeyen yerel Ermeni krallıkları kurmuşlardır.

Bu plan tipinin erken örneklerinin inşa edildiği topraklar, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyi ile Ermenistan içerisinde kalmaktadır. Bu yerlerin X.-XIII. yy. arasındaki tarihi sürecine bakıldığında; IX. yy. sonu X. yy. başında Abbasi Devleti'ne bağlı vasal Ermeni krallıklarının kurulduğu, XI. yy.'ın ilk yarısında Bizans İmparatorluğu'nun bu krallıkları ilhak ederek onbinlerce Ermeniyi İç Anadolu'ya tehcir ettiği, XI. yy.'ın ikinci yarısında Selçukluların bölgeye tamamen hakim olduğu ve XII. yy. boyunca büyük bir iskan politikası yürüttükleri, XII. yy.'ın sonlarından itibaren Güney Kafkasya ile birlikte Kars ve çevresinin Gürcü hakimiyetine girdiği ve hemen ardından XIII. yy.'ın ilk yarısında Moğol istilasının geldiği ve Moğolların önünden kaçan yeni bir göç dalgasının bölgeye yayıldığı görülecektir. Büyük Selçuklu ve arkasından Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan yeni Türk beyliklerinin yürüttükleri iskan faaliyetleri sonucu, bölgedeki etnik yapının hızla değiştiği izlenmektedir. Bu değişimde, Bizans'ın bölgedeki Ermenileri iç bölgelere çekmesinin de etkisi büyüktür. Araştırmacılar, Türklerin Anadolu'da süratle yerleşik düzene geçtiklerini ve 150 yıl gibi kısa bir sürede Anadolu'nun bir Türk yurdu haline geldiğini ifade etmektedir.[365]

Bu süreçte Ermeniler İran, Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu ile daha öncede kısmen var olan siyasi ve kültürel ilişkilerini üst boyutlara taşımak durumunda kalmışlardır. Bölgede başlayan iskan hareketleri ile yeni bir kültürel ortam oluşmuş, gelenlerin getirdikleri kültürel miras ile önceden var olan yerel kültürel yapı arasında etkileşim süreci yaşanmıştır. Burada, Türklerin değişik sentezlerle ortak oldukları bir Türk-İran-İslam kültür ortamından bahsedilmektedir. Bu ortamın geçtiği süreç etnik, ulusal, dinsel ve coğrafi sınırları tek bir sözcükle belirlenemeyecek kadar

---

[365]Doğan Kuban, "Claude Cahen'in 'Pre Ottoman Turkey' Adlı Kitabı ve Anadolu'da Türk Şehri, Mimarisi ve Sanatı ile İlgili Bazı Düşünceler", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, II, İstanbul, 1970, 7-11 ; Ali Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, 67-74 ; Friedrich Karl Kienitz, "Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Yeri", *Belleten*, L, 196, Ankara, 1986, 279-289 ; Mehmet Altan Köymen, "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Belleten*, L, 198, Ankara, 1986, 613-620 ; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul, 1988, 33-49.

hareketlidir. Anadolu'yla sürekliliği açısından bakıldığında; Doğu-İslam dünyasının Türk egemenliği altındaki XI.-XIII. yy.'lardaki sanatının bütünlüğü, politik ortamın tüm karmaşasına rağmen Selçuklu Devleti'nin İran'daki üretim olgusuna dayanmaktadır. Bu yüzyıllar İran-İslam geleneğine Türk faktörünün katıldığı yıllar olmuştur. Bu ortamla birlikte sanat ve mimaride yeni bir bölgesel oluşum ortaya çıkmıştır. Bu oluşumda; Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri gelenekler ile Rum ve Ermenilerin mimaride Türkler ile işbirliği yapmalarının rolü büyük olmuştur. Araştırmacılar tarafından, Güney Kafkasya'daki Hıristiyan mimarisinin XI. yy.'dan itibaren İslam mimarisinin etkisinde kaldığı ve bu ortamın oluşmasında Selçukluların göstermiş oldukları hoşgörünün büyük etkisinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu dönem, Anadolu için sürekli bir oluşum ve yeni mimari formların ortaya konduğu bir süreç olmuştur.[366]

Sosyal ve politik alandaki hareketliliğin bir benzeri ekonomide de yaşanmış ve XII.-XIII. yy.'da büyük şehirlerde aristokrat bir yaşam tarzı oluşmuştur. Özellikle Selçuklu ve Moğol hakimiyeti zamanında Ermeni manastırlarından vergi alınmadığı bilinmektedir. Bu nedenle zengin soylu Ermeni aileleri vergi vermek yerine, manastırlara büyük miktarlarda mali bağış yapmayı tercih etmişlerdir. Bunun sonucu, manastır kuruluşları gittikçe güçlenerek feodal bir yapıya bürünmüştür. Soylu zengin ailelerin yaptıkları bu bağışlar karşılığında manastır kuruluşlarından istekleri, öldükten sonra özellikle ana kiliselerin batısında ve kilisenin girişine yakın yerlerde gömülerek, mezarlarının üzerlerinin kapatılması şeklinde olmuştur. Soyluların gömülmelerini istedikleri kiliselerin batı girişine yakın yerler, Ermeniler tarafından manastırların en önemli yeri olarak kabul edilmektedir. Bu istekler, yeni jamatun binalarının inşa edilmesini sağlamıştır.[367]

Mimari açıdan bakıldığında Ermeni kiliselerinin genelde küçük boyutlu ve tetrakonkos dediğimiz plan tipinde yapıldıkları görülmektedir. Nüfusun yoğun olduğu yerlerdeki manastırlarda yapılan dini ayin ve merasimler sırasında, ana kiliselerde yer problemi yaşanmaktaydı. Manastırların büyümesi ve güçlenmesiyle birlikte, kiliselere sığmayan insanların dua edebilecekleri, dini eğitimin verilebileceği ve aynı zamanda toplantı salonu olarak da kullanılabilecek büyük mekanlara ihtiyaç duyulmuştur. Mnatsakanyan'ın kitabında aktardığı Rus bilim adamlarından N. Y. Marr'ın; "Jamatunlar, kiliselerin dar ve küçük olmaları nedeniyle kiliselere bitiştirilmekteydi. Kilise ayinlerinde dua için yer bulamayanlar jamatunlarda dualarını yapıyorlardı. Jamatunlara soylu idareciler ve zenginler gömülmekteydi.

---

[366]Kuban, *Anadolu Türk...*,68 ; a.y., a.g.m., 11-17 ; a.y., , *Batıya Göçün...*, 123-125, 164-166 ; a.y., *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul, 2002, 1-38, 71-75 ; Orhan Cezmi Tuncer, "Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkileri Üzerine", *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara, 1976, 239.

[367]Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 8-9.

Aynı zamanda jamatunlarda kilisenin sorunları tartışılır, politik ve içtimai toplantılar yapılarak sorunlara çözüm aranırdı. Genellikle Ani'deki kiliselerin jamatunlarında, Ani halkının idarecilerle olan ilişkileri, yeni çıkan kurallar ve emirler hakkında tartışmalar yapılıyordu. Bu nedenle Ermeni kiliselerinin jamatunlarında, havarilerin yaşamını anlatan resimlerden boş kalan yerlerde Ermenice yazılar yer almaktaydı. Bu yazıtlarda kiliseye yapılan bağışlar ve Ani'nin önemli olayları anlatılmaktadır. Bu yazıtlarda en çok ismi geçenler ise kiliseye bağlı, dindar ve çok bağış yapanlardır" görüşü ile İ. A. Orbeli'nin "Sivil mimari XI.-XII. yy.'larda, o zamana kadar Ermenistan'da bulunmayan yeni yapı tiplerini meydana çıkarmıştır. Bunlardan jamatunların dış görüntülerinin sivil olmasına bakılmaksızın, kullanım açısından dini ve sivil işlerde yararlanılmıştır. Birçok durumda orada halk toplantıları yapılmakta, konferanslar verilmekteydi"[368] şeklindeki görüşleri, bizim de başlangıçtan beri ortaya koymaya çalıştığımız düşüncelerimize destek sağlamaktadır.

Yukarıda sayılan gerekçeler doğrultusunda, manastırlarda hem dini hem de sivil işlevleri birarada yürütebilecek yeni bir yapı tipine ihtiyaç duyulmuş ve bütün bu işlevleri karşılayabilecek merkezi planlı jamatunların kiliselerden daha büyük boyutlarda inşa edilmeleri süreci başlamıştır. Ermeni evlerinde de kullanılan ancak geçmişi M.Ö. V. yy.'a kadar giden ve çeşitli Asya toplumları tarafından dini-sivil mimaride sevilerek kullanılan tüteklikli örtüsüyle (kırlangıç kubbe) dıştan kare şeklinde sınırlanan mekanın içindeki dört serbest ayağın üst örtüyü taşıdığı merkezi plan tipi, bölgesel bir etkileşim sonucu jamatun mimarisinde de yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bölgesel etkileşimin daha iyi anlaşılabilmesi için Prof. Dr. Doğan Kuban'dan aldığımız paragrafı olduğu gibi aktarıyoruz. Kuban'ın, Türkiye'de Ermeni ve Gürcü sanatlarının başlıca verileri nelerdir sorusuna verdiği; "Bu mimarilerin özelliklerini kavramak için meydana geldikleri ortamın kültürel niteliklerini ortaya koymak faydalı olacaktır. Kafkasya hiçbir zaman Ortadoğu'ya hakim olan büyük uygarlıkların etkisine tam olarak girmemiş bir bölgedir. Burada çevredeki sayısız etnik kaynaşmanın tortuları, izole gruplar halinde yaşarlar. Bunların kültürleri, çevrelerinde gelişen ve o sırada politik etkisi altında kaldıkları büyük merkezlerin kültürünün özel bir yorumudur. Ermeniler Suriye'den gelen misyonerlerin etkisiyle erkenden Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Daha önceki kültürleri Part, Sasani ve Roma etkileri gösterir. Hıristiyan olduktan sonra Suriye Hıristiyan kültürünün etkisi görülür. Uzun bir süre de Bizans'ın politik ve kültürel

---

[368]Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Massachusetts, 1945, 55-83 ; Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 9-10, 19 ; Andrea Grabar, "Les Formes Les Plus Originales Des Eğlises Anciennes De L'Armenie Et L'Art De La Basse Antiquite", *Armenian Studies Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian*, Lisboa, 1986, 271-277.

ortamı içinde yaşamışlardır. Müslümanların bu bölgeye hakim olmasından sonra da özellikle İslam kültürünün etkisinde kalmışlardır. Politik bağımsızlıkları ve ekonomik güçleri sınırlı bu küçük Kafkasya toplumları, çevrelerindeki uygarlıkları yerli gelenekler ile karıştırarak Ermeni ve Gürcü sanatları dediğimiz bölgesel Hıristiyan sanatını yaratmışlardır. Özellikle Ermeni mimarisi ilginç bir Ortaçağ ürünüdür" şeklindeki tanımı, Ermeni mimarisinin oluşumunu sağlayan kültürel, politik ve ekonomik şartların ne gibi süreçlerden geçtiğini ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.[369]

Yukarıda yaptığımız kapsamlı değerlendirme sonucu elde edilen veriler; Ermeni jamatun mimarisinin ana plan tipi olan merkezi planlı jamatunların kaynağını, Asya merkezi mekan geleneğine bağlamamıza imkan tanımakta ve bu plan tipinin Ermeni manastırlarındaki jamatunlarda XII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığını söylememizi mümkün kılmaktadır.

Merkezi planlı jamatunlar kendi içerisinde altı grup halinde değerlendirmeye alınmıştır. Bu gruplardan üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi plan tipinin yaygın bir şekilde uygulandığı, diğer beş grubun ise bu plan tipinin bir versiyonu olarak ortaya çıktıkları görülmektedir.

A. Üst Örtüsü Dört Serbest Destek Üzerine Oturan Jamatunlar

Bu gruba giren jamatunlar, Ermeni jamatun mimarisinin ana plan tipini oluşturmaktadır. Bu nedenle jamatun yapılarının daha çok üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi plan tipinde inşa edildikleri görülmektedir. Bu gruptaki jamatunların üst örtüleri, genel kural olarak merkezi kare mekanda bulunan dört serbest sütun-paye ile duvarlardaki sekiz gömme sütun-duvar payesi üzerine yaslanan kemerlerle taşınmaktadır. Bu şekilde kemer atılımlarıyla iç mekan dokuz bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan merkezi kare mekanın üzeri, genellikle ortasında fener açıklığı şeklinde ışıklandırması bulunan merkezi bir kubbeyle örtülmüştür. Işıklandırması bulunmayan orta kubbelerin, genellikle dıştan kubbe kasnağı üzerine oturan piramidal bir külahla kapatıldıkları görülmektedir. Köşelerde kalan kısımlar daha küçük kubbelerle, merkezi kare mekanı dik eksenlerde kesen yan bölümler ise genellikle tonozla kapatılmıştır (Çiz. 93 / I-A).

Bu plan tipinde, iç mekanın üst örtüsünün kapatılış şeklinde değişik versiyonlar uygulanmaktan kaçınılmamıştır. Bazı yapılarda dokuz bölümün hepsinin kubbe veya tonozla örtülü olduğu örnekler bulunmaktadır. Ancak bu yapılarda da merkezi kare mekan, diğer bölümlerden ya geniş veya yüksek tutularak

---

[369]Doğan Kuban, *100 Soruda Sanat Tarihi,* İstanbul, 1981, 96-97.

vurgulanmıştır. Bu konu, değerlendirme bölümünün örtü sistemleri başlığında detaylı bir şekilde örnekleriyle ele alınacaktır.

Üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı jamatunların Ermeni mimarisindeki ilk örnekleri, günümüzde Ermenistan sınırları içinde kalmaktadır. Tegenyatsvank (Teleneac'vank-1167), Sanahin (1181), Gosavank (1197), Agartsin (1201), Makaravank (1224), Haricavank (1225) ve Yovhannavank (1250) manastırlarının jamatunları bu plan tipinin erken örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'deki erken tarihli örnekler ise, Kars'ın Merkez İlçesi'ndeki Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu (XII. yy. sonu) ile Digor İlçesi'ndeki Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunudur (XII. yy. sonu). Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere bu plan tipi, XII. yy.'ın ikinci yarısından önce Ermeni mimarisinde karşımıza çıkmamaktadır ve XII. yy. sonu-XIII. yy.'da Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyi ile Ermenistan sınırları içinde yoğunlaştığı görülmektedir (Çiz. 94, 24, 28).

Katalog bölümünde ayrıntılı olarak incelediğimiz Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki 39 jamatun yapısından 20 tanesi, üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Bu planda yapılmış jamatun yapılarının bölgedeki ilk örnekleri, XII. yy.'ın sonundan itibaren karşımıza çıkmaktadır. Kars'ın Merkez İlçesi'ndeki Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu ile Digor İlçesi'ndeki Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, XII. yy. sonuna tarihlendirilmektedir. Her iki jamatunun da üst örtüsü, ortadaki dört serbest sütun ile duvarlardaki sekiz gömme sütun üzerine oturmaktadır. Horomos Manastırı kuzey jamatunu doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen (14.60 x 19.30 m.), Bağnayr Manastırı batı jamatunu ise kare planlı (19.00 x 19.00 m.) inşa edilmiştir. İki jamatun da doğusunda bulunan ana kiliselerin batı cephelerine sonradan eklemlenmiştir. Bu jamatunlar doğuda, kiliselerin kuzeybatı-güneybatı köşe duvarlarına bitiştirilmiş olup, kiliselerin bu köşelerinden kuzey-güney yönlere doğru taşıntı yapmaktadır. İki jamatunun da zemini, kiliselerin zemininden daha aşağıdadır ve bitiştirildikleri kiliseler ile aralarında kod farkı bulunmaktadır. Bağnayr Manastırı batı jamatununun güney ve batı duvarları ile batı yarısının üst örtüsü yıkılmış durumdadır (Çiz. 23-24, 27-28 ; Res. 194, 202, 204, 207, 257, 260, 262, 263).

XIV. yy.'ın ilk yarısına tarihlendirilen Bitlis"in Ahlat İlçesi'nde bulunan Madavank Manastırı'ndaki jamatun, 6.50 x 6.50 m. ölçülerinde kare bir mekana sahiptir. Kaya kilisesinin batı cephesine bitiştirilen dört serbest destekli jamatun, tamamen yıkılmış olup günümüze gelememiştir (Çiz. 60 ; Res. 613-614).

XIII. yy.'ın ilk yarısında Moğol istilasıyla başlayan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki siyasi istikrarsızlık uzun süre devam etmiş ve bunun doğal sonucu olarak ekonomik ve kültürel yaşam çöküntüye uğramıştır. Bu çöküntü mimariye de yansımış ve jamatun yapılarının inşası bazı istisnalar hariç XIV.-XVI. yy. arasında kesintiye uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin 1555 tarihinde bölgede sağladığı kesin hakimiyet sonrası oluşan uzun süreli istikrar ortamında, kültürel ve manastırlardaki dini yaşamın yeniden canlandığı ve bu gelişmeye paralel olarak dini mimaride de büyük bir atılımın gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunda, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere tanıdığı geniş dini özgürlüğün de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Van Gölü çevresinde yoğunlaşan ve 1555 sonrasına tarihlendirilen, üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi plan tipinde inşa edilmiş 17 adet jamatun yapısı, mimarideki bu atılımın bariz bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bitlis'in Mutki İlçesi'nde bulunan Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu (XVI.-XVII. yy.) 11.10 x 12.00 m., Muş'un Merkez İlçesi'ndeki Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) jamatunu (1555) 12.50 x 13.50 m. ve Van'ın Bahçesaray İlçesi'ndeki Saint Sauver Manastırı (Tzpativank) jamatunu (1570) 10.50 x 11.20 m. ölçülerinde olup, üç yapıda mekan itibariyle yaklaşık kare planlı olarak inşa edilmiştir. Bu jamatunlar, doğu tarafında bulunan kiliselerin doğrudan batı cephelerine bitiştirilmiştir. Muş'taki jamatun, doğusundaki kilisenin batı cephesinden kuzey-güney yönlere doğru taşıntı yapmamaktadır. Mutki'deki jamatun sadece kuzeye doğru, Bahçesaray'daki jamatun ise kilisenin batı cephesinden kuzey-güney yönlere doğru taşıntı yapmaktadır. Bu jamatunların iç mekanlarının batı yönüne doğru 1.00 m. kadar uzatıldığı görülmektedir. Üç jamatunun da orijinal zemin döşemesinin bozuk olması nedeniyle kiliseler ile aralarında kod farkının bulunup bulunmadığı tespit edilememiştir. (Çiz. 11-12, 29-30, 44 ; Res. 72-74, 77-79, 280, 284, 286, 441, 445, 448-450).

XVII. yy.'da inşa edilmiş olan 7 jamatundan; Elazığ'ın Merkez İlçesi'ndeki Saint Georges Manastırı (Hulevank) jamatunu (1615) 8.40 x 8.70 m., Bitlis Hizan'daki Saint Croix Manastırı (Aparank) jamatunu (1629) 11.30 x 11.40 m., Barijorivank Manastırı jamatunu (XVII. yy.) 9.30 x 9.50 m., Van'ın Merkez İlçesi'ndeki Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu (1648) 13.70 x 13.90 m. ölçülerinde olup kare mekanlı yapılardır. Van'ın Gevaş İlçesi'ndeki Saint Thomas Manastırı (Ganjak) jamatunu (1671) 8.65 x 9.30 m. ölçülerinde yaklaşık kare bir mekana sahiptir. Van Bahçesaray'daki Ketchavavank Manastırı jamatunu (1650) 9.20 x 12.00 m. ve Saintes Femmes Manastırı (Kanancvank) jamatunu (XVII. yy.) 10.80 x 14.00 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı inşa edilmişlerdir. Bu iki jamatunun mekanlarının batıya doğru uzatıldığı görülmektedir.

7 jamatundan 2 tanesi doğuda eklemlendikleri kiliselerin güneybatı-kuzeybatı köşelerine, 5 tanesi de doğrudan kiliselerin batı cephelerine bitiştirilmişlerdir. Van'ın Gevaş İlçesi'ndeki Saint Thomas Manastırı (Ganjak) jamatunu ile Bahçesaray'daki Ketchavavank Manastırı jamatunu, eklemlendikleri kiliselerin batı cephelerinden kuzey-güney yönlere doğru taşıntı yapmazken, diğer 5 jamatun farklı ölçülerde taşıntı yapmaktadır. Bu uygulama ile iç mekan kuzey-güney yönlere doğru genişletilerek kare mekanın elde edilmesine çalışılmıştır. Ancak, Bahçesaray'daki Saintes Femmes Manastırı (Kanancvank) jamatunu dikdörtgen planıyla bu uygulamanın dışında kalmaktadır. 7 jamatundan 3 tanesinin zemini kiliselerin zemininden daha aşağıda olup, jamatunlardan kiliselere basamaklarla geçilmektedir. Diğer 4 jamatunun orijinal zemin döşemelerinin bozulması nedeniyle kiliseler ile aralarında kod farkının olup olmadığı tespit edilememiştir (Çiz. 14-15, 4-7, 32-33, 52-53, 45, 42-43 ; Res. 105, 111-112, 114, 34, 41-43, 45, 56, 58, 60, 288-289, 302, 304, 307, 326, 564, 566, 569-571, 457-459, 428, 432-434, 437).

Plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak XVII.-XVIII. yy.'a tarihlendirilen 3 jamatun Van il sınırları içinde kalmaktadır. Bunlardan Çatak İlçesi'ndeki Albıçak Manastırı (Cunik) jamatunu 12.90 x 13.00 m. ölçülerinde kare, Gevaş'ta bulunan Saint Resurrection Manastırı (Divaboynuvank) jamatunu 8.30 x 10.30 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen ve aynı ilçedeki Saint Etienne Manastırı (Nakaravank) jamatunu 7.00 x 7.80 m. ölçülerinde yaklaşık kare planlı olarak inşa edilmiştir. Bunlardan Gevaş Saint Etienne Manastırı (Nakaravank) jamatunu tamamen yıkılmış durumdadır. Jamatunlardan Albıçak Manastırı (Cunik) ile Saint Resurrection Manastırı (Divaboynuvank) jamatunları doğuda kiliselerin güneybatı-kuzeybatı köşelerine, Saint Etienne Manastırı (Nakaravank) jamatunu ise doğrudan kilisenin batı cephesine eklemlenmiştir. Her üç jamatun da doğuda eklemlendikleri kiliselerin batı cephelerinden kuzey-güney yönlere doğru değişik ölçülerde taşıntı yapmaktadır. Bu uygulama ile jamatunların mekanlarının batıya doğru uzayarak dikdörtgene dönüşmesi engellenmiştir. Albıçak Manastırı (Cunik) jamatununun zemini, kiliseden daha düşük seviyede olup kod farkı bulunmaktadır. Jamatundan kiliseye basamaklar ile geçilebilmekteydi. Diğer iki jamatunun zemini bozuktur ve kod farkı tespit edilememiştir (Çiz. 48, 55, 66 ; Res. 492, 496, 499, 582-585).

XVIII. yy. içinde inşa edilen 4 jamatundan 3 tanesi Van Gölü'ndeki adalar üzerinde yer almaktadır. Van'ın Merkez İlçe sınırları içerisinde kalan Çarpanak Adası'ndaki Saint Jean Manastırı (Ktouts) jamatunu (XVIII. yy. ortası) 12.00 x 12.10 m., Adır Adası'ndaki Saint Georges Manastırı (Lim) jamatunu (1766) 14.25 x 14.25 m. ve Gevaş İlçesi'ndeki Akdamar Adası'nda bulunan Kutsal Haç Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu (1763) 12.30 x 12.70 m ölçülerinde olup, mekan

itibariyle kare planlı inşa edilmiştir. Üç jamatun da doğuda eklemlendikleri kiliselerin güneybatı-kuzeybatı köşelerine bitiştirilmiştir ve kiliselerin batı cephelerinden kuzey-güney yönlere doğru farklı ölçülerde taşıntı yapmaktadır. Gevaş'ta bulunan Narek Manastırı jamatunu (1787) 13.00 x 15.00 m. ölçülerinde dikdörtgen bir mekana sahipti. Tamamen yıkılarak günümüze gelemeyen bu jamatun, doğuda kilisenin batı cephesine doğrudan eklemlenmişti ve kuzey-güney yönlere doğru taşıntı yapmamaktaydı. Saint Jean Manastırı (Ktouts) jamatunu ile Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu'nun zeminleri, eklemlendikleri kiliselerin zeminlerinden daha düşük olup aralarında kod farkı bulunmaktadır. Bu iki jamatundan kiliselere basamaklar ile geçilebilmektedir. Adır Adası'ndaki Saint Georges Manastırı (Lim) jamatunu ile Narek Manastırı jamatununun kiliseler ile aralarında kod farkı bulunup bulunmadığı tespit edilememiştir (Çiz. 37-39, 49-50, 65 ; Res. 365-366, 373-374, 391, 398-403, 523, 533-536, 620-621).

Yukarıda üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı 20 jamatun hakkında verdiğimiz bilgiler ışığında;

-3 jamatun (Bitlis-Ahlat-Madavank Manastırı Jamatunu ; Van-Gevaş-Narek Manastırı ile Saint Etienne Manastırı'nın jamatunları) tamamen yıkılmıştır. Günümüze gelemeyen bu yapıların plan tipleri ve mekanlarının anlatımında çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgilerden yararlanılmıştır.

-İncelenen 20 jamatundan mekan itibariyle 5 tanesi dikdörtgen, 10 tanesi kare, 5 tanesi de yaklaşık kare planlı olarak inşa edilmiştir.

-Bu gruptaki jamatunların hepsinde, merkezi kare mekanda bulunan dört serbest sütun-paye ile duvarlardaki sekiz gömme sütun-duvar payesi üzerine yaslanan kemer atılımlarıyla iç mekan dokuz bölüme ayrılmaktadır ve çeşitli şekillerde örtülen dokuz bölümlü bir üst örtü oluşmaktadır.

-Jamatunlardan 9 tanesi eklemlendikleri kiliselerin kuzeybatı- güneybatı köşe duvarlarına, 11 tanesi de doğrudan kiliselerin batı cephelerine bitiştirilmiştir. Jamatunlardan 4 tanesi kiliselerin batı cephelerinden kuzey-güney yönlere doğru taşıntı yapmazken, 16 tanesi farklı ölçülerde taşıntı yapmaktadır. Bazı istisnalar hariç kiliselerin batı cephelerinden kuzey-güney yönlere doğru taşıntı yapan jamatunların iç mekanları, bu yönlere doğru genişletilerek 15 yapıda kare veya kareye yakın bir mekan elde edildiği görülmektedir. Jamatunlarda kare veya kareye yakın mekanların elde edilmesi ile üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi plan şemasının daha rahat bir şekilde uygulanması sağlamıştır.

-20 jamatundan 7 tanesinin zemininin eklemlendikleri kiliselerden daha düşük seviyede olduğu ve jamatunlar ile kiliseler arasında kod farkı bulunduğu tespit

edilmiştir. Bu jamatunlardan kiliselere basamaklar ile geçilebilmektedir. Diğer jamatunların zeminlerinin orijinal halini kaybetmesi veya çeşitli sebepler ile yükselmesi nedeniyle, kiliselerle jamatunlar arasında kod farkı bulunup bulunmadığı tespit edilememiştir. Ancak arazi şartlarından kaynaklanan nedenler, jamatunların kiliselere sonradan eklemlenmeleri ve kiliselerden işlevsel olarak farklılığını vurgulamak amacıyla, jamatunların zemininin kiliselerden daha düşük tutulduğu görülmektedir. Jamatunlar ile kiliseler arasında kod farkının bulunması, bazı istisnalar hariç genel bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

B. Üst Örtüsü İki Serbest Destek Üzerine Oturan Jamatunlar

Bu plan tipi, üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan jamatunların plan tipinden türemiştir. Burada iç mekanın ortasında bulunan dört serbest destekten ikisi ortadan kalkmıştır ve üst örtü sadece iki serbest taşıyıcı ile duvarlardaki altı gömme sütun-duvar payesi üzerine yaslanan kemerler tarafından taşınmaktadır. Aynı zamanda asimetrik olan ve nadiren kullanılan bu plan tipinde, merkezdeki iki serbest desteğin kalkmasıyla üst örtüde de değişim olmuş ve dokuz bölümlü üst örtü altı bölümlü bir üst örtüye dönüşmüştür. Kilisenin giriş eksenindeki serbest payelerin ayırdığı iki bölüm daha geniş ve yüksek tutulmuş ve üzerleri kubbe veya çapraz tonozla kapatılarak vurgulanmıştır. Yanlarda kalan dört bölüm daha küçük tutulmuş olup, bu bölümlerin üzeri yanal duvarlara doğru ya kemerlerle genişletilmiş veya beşik tonozlar ile kapatılmıştır (Çiz. 93 / I-B).

Ortaya çıkışında topografyanın olumsuz şartlarının da etkili olduğu bu plan tipinin geliştirilmesi yoluna gidilmemiş ve tespit edebildiğimiz üç mimari örnekle sınırlı kalmıştır. Bunlardan iki tanesi Ermenistan'da, bir tanesi de Türkiye sınırları içinde kalmaktadır. Ermenistan'daki Gökçe Göl'ün (Sevan) batı kıyısındaki Ayrivan Köyü yakınında kurulmuş olan Hayrivank Manastırı (Ayrivank) jamatununun yapım tarihi 1211 olup, bu plan tipinin en erken tarihli örneğidir. Ermenistan'daki diğer jamatun, Şamsadin İlçesi'nin Tsahkavan Köyü yakınlarında kurulmuş olan Sxmurativank Manastırı'nda (Şıhmurat Manastırı) bulunmaktadır ve XIII. yy.'a tarihlendirilmektedir[370] (Çiz. 95)

Türkiye sınırları içindeki tek örnek, Van'ın Bahçesaray İlçesi'nde bulunan ve 1601 yılında inşa edilen Saint Georges Manastırı (Pouthkouvank) jamatunudur.[371] Bu

---

[370]Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 15-16, 40-43 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197, 601.

[371] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - IV", *REA*, VII, Paris, 1970, 150-153 ; a.y., "La Renaissance Architecturale du XVII. Siecle au Vaspurakan", *Armenian Etudes Armeniennes in Memoriam Haiğ Berberian*, Lisboa, 1986, 825 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309, 601 ; Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van*, Ankara, 2000, 129-132.

jamatun, dıştan 6.30 x 11.20 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Saint Georges Kilisesi'nin batısına eklenmiştir. Dıştan 9.50 x 10.20 m. ölçülerinde olup yaklaşık kare bir plana sahiptir. Ortada iki serbest paye ve altı duvar payesinin üst örtüyü taşıdığı merkezi plan şemasında inşa edilmiştir. Jamatun, kilisenin kuzeybatı-güneybatı köşe duvarlarına dıştan bitiştirilmiştir ve bu kısımlar kiliseden kuzey-güney doğrultusunda 1.80 m. taşıntı yapmaktadır. İç mekandaki serbest destek sayısının ikiye düşmesi sonucu, üst örtü de değişime uğramıştır. İç mekân; ortada yer alan 0.70 x 0.70 m. ölçülerinde ikisi bağımsız, kuzey ve güneyde duvar yüzeyinden 0.30 m. çıkıntı yapan birer, doğu ve batıda ikişer "L" şeklindeki duvar payesine yaslanan yuvarlak kemerlerin taşıdığı altı bölümlü bir üst örtüye sahiptir. 3.30 x 3.80 m. ölçülerindeki batı giriş bölümünün üzeri pandantif geçişli elips bir kubbeyle kapatılmıştır. Doğudaki kiliseye bitişik 3.10 x 3.80 m. ölçülerindeki ikinci bölümün üzeri ise aynalı tonozla örtülüdür. Jamatun ve kilisenin giriş ekseninde bulunan kubbe ve tonoz iç mekanın tamamını kapatmadığından, kuzey ve güney kısımlarının üzeri ikişerden dört adet beşik tonoz şeklindeki geniş kemerlerle örtülmüştür. Yapının planı asimetriktir ve batıdan doğuya doğru genişleyen bir iç mekana sahiptir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan duvarlar ile payeler arasında kalan kenarlardaki dört bölüm, ortadaki iki bölüme göre oldukça küçük tutulmuş mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Jamatunun zemini kilisenin zemininden düşük seviyede olup, jamatundan kiliseye basamaklarla geçilebilmektedir. Her iki yapı arasında kod farkı bulunmaktadır (Çiz. 40-41 ; Res. 418-425).

C. Üst Örtüsü Duvarlardaki Sekiz Destek Üzerine Oturan Jamatunlar

Üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı jamatunlardan türeyen bu plan tipinde, ortadaki dört serbest destek kalkmıştır. Bu gruptaki jamatunların üst örtüleri duvarlardaki ikişerden sekiz adet gömme sütun-duvar payesi üzerine yaslanan kemerler tarafından taşınmakta ve bu kemerlerin ayırdığı dokuz bölümlü bir üst örtü oluşmaktadır. Duvarlardaki destekler üzerine karşılıklı atılan ikişer kemerin kesişmesi sonucu merkezde oluşan kare bölüm, köşe ve yan bölümlere göre daha geniş ve yüksek tutularak vurgulanmış ve genelde üzeri kubbe ile örtülmüştür (Çiz. 93 / I-C).

XIII. yy.'da inşa edilmiş yedi adet jamatun yapısı bu plan tipine girmektedir. Jamatunlardan altı tanesi Ermenistan, bir tanesi Türkiye sınırları içinde kalmaktadır. Ermenistan'ın çeşitli bölgelerinde inşa edilmiş olan jamatunlar; Getaşen Köyü'ndeki Saint Apotres (Surb Arakelocvank-1245), Xorakert (Horakert-1251), Nor

Varagavank (1261), Deljnutivank (Dehtnust-XIII. yy. ortası), Usi (Uşya-XIII. yy. ortası) ve Bartugemeos (XIII. yy. ortası) manastırlarının jamatunlarıdır[372] (Çiz. 96).

Türkiye sınırları içerisinde kalan bu plan tipindeki tek jamatun örneği, Kars'ın Ocaklı Köyü yakınındaki Horomos Manastırı'nda (Koşavank) bulunan ve 1277 tarihinde inşa edilmiş olan Ariwc Jamatunu'dur.[373]

Horomos Manastırı'ndaki iki rölik odasına geçişi sağlayan Ariwc Jamatunu, dıştan 9.40 x 10.50 m ölçülerinde yaklaşık kare planlı inşa edilmiştir. Yapı, duvarlardaki sekiz paye üzerine yaslanan kemerlerin üst örtüyü taşıdığı merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Iç mekandaki dört serbest destek kaldırılmış olup, üst örtüyü taşıyan iki çift kemerin payeler üzerine boydan boya atılmasıyla dokuz bölümlü bir üst örtü oluşmuştur. Yapıda altı ayrı örtü şekli karşımıza çıkmaktadır. İki çift kemerin kesiştiği orta kısımda oluşan 2.00 x 2.00 m. ölçülerindeki kare bölümün üzeri, ortasında fener açıklığı bulunan mukarnas kubbe ile örtülerek vurgulanmıştır. Serbest desteklerin kaldırılması, iç mekanın boyutlarının dört serbest destekli jamatunlara göre küçülmesine neden olmuştur. Mekanın küçülmesinde taş malzemeden oluşan üst örtünün ağırlığını taşıma endişesi kendini hissettirmektedir (Çiz. 22, 25-26 ; Res. 236-251).

Jamatun doğuda Ariwc'in Rölik Odası'nın batı cephesine, kuzeyde ise Vacutean'ın Rölik Odası'nın güney cephesine sonradan eklemlenmiştir ve bu iki rölik odasından daha küçük boyutlu olup, yapıların köşelerinden taşıntı yapmamaktadır. Yapının orijinal zemin döşemesinin bozulması nedeniyle, diğer yapılar ile aralarında kod farkının bulunup bulunmadığı tespit edilememiştir.

D. Üst Örtüsü İki Çift Çapraz Kemer Üzerine Oturan Jamatunlar

Araştırmalarımız neticesinde, bu plan tipine giren bir jamatun tespit edilebilmiştir ve karşılaştırma yapabileceğimiz başka bir örnek bulunmamaktadır. Kars'ın Ocaklı Köyü'ndeki Ani örenyeri içerisinde yer alan ve XIII. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilen Saint Apostles Kilisesi (Surb Arakeloc) Jamatunu, bu plan tipinin tek örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.[374]

---

[372]Jurgis Baltrusaitis, *Le Probleme de l'ogive en Armenie et Georgie,* Paris, 1936, 19-29 ; Mnatsakanyan, a.g.e., 15, 53-76 ; J. M. Thierry, "Notes...-1964", 169-170 ; a.y., *Le Couvent Armenien d'Horomos,* Louvain-Paris, 1980, 65-66, 88 ; Haroutiounian, a.g.m., 303-304 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 197, 560, 589, 601 ; Maranci, *a.g.e.,* 178-194.

[373]Baltrusaitis, *a.g.e.,* 19-29; Mnatsakanyan, *a.g.e.,*15; Thierry, *a.g.e*; 64-66; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 538 ; Maranci, *a.g.e.,* 180-183, 186-187.

[374]Lynch, *Armenia...,* I, 384 ; Nersessian, *Armenia...,* 68, 80 ; Mnatsakanyan, *a.g.e.,* 77, 88-92 ; Thierry, "Notes...", 168 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 197, 485-486 ; Uluhogian, a.g.m., 394, 402 ; Ahunbay, a.g.m., 540.

Kilisenin güney cephesine eklemlenen ve kiliseden taşıntı yapmayan jamatun, dıştan 12.00 x 16.80 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapı plan tipi itibariyle, doğu-batı duvarlarındaki ikişerden dört gömme sütun ile kuzey-güney duvarların ortasında bulunan iki fil paye üzerine ardı ardına yaslanan çapraz kemerlerin üst örtüyü taşıdığı plan tipinde inşa edilmiştir. İkiz payeler ikiz gömme sütunlara sahiptir (Çiz. 93 / I-D).

Bu plan tipi, üst örtüsü duvarlardaki sekiz destek üzerine yaslanan iki çift kemerin üst örtüyü taşıdığı merkezi planlı jamatunların bir versiyonudur. Ancak burada iki çift kemer yerine, birbirini kesen ve ardarda gelen iki çift çapraz kemer kullanımı söz konusudur. Bu tip bir uygulama ile peşpeşe gelen iki çift çapraz kemerin kesiştiği orta kısımda, merkezi büyük kare bölüm oluşmuş ve bu bölümün üzeri fener açıklığı bulunan mukarnas kubbe ile kapatılarak vurgulanmıştır. Merkezi karenin dışında kalan kısımlardaki çapraz kemerlerin kesişmesi sonucu, kemerler ile duvarlar arasında kalan altı üçgen düz tavan oluşmuş ve her üçgen tavan kendi içinde üçe bölünmüştür. Üst örtüdeki bu değişim iç mekana da yansımıştır. Kemer sayısının çoğalmasıyla iç mekan doğu-batı doğrultusunda uzamış ve 11.00 x 14.00 m. ölçülerinde dikdörtgen bir mekan elde edilmiştir. Oysa üst örtüde iki çift kemerin kullanıldığı plan tipi, daha çok kare bir mekana sahip yapılara uygun düşmektedir. Kuzey-güney duvarlarının ortasındaki ikiz gömme sütunlara sahip fil payelerin duvarlardan içe doğru 2.50 m. çıkıntı yapması, yapının içinde iki bölümlü bir mekan olgusu uyandırmaktadır. Fil payeler ile doğu-batı duvarları arasında kalan her bir bölüm, kuzey-güney doğrultusunda uzanan 6.50 x 11.00 m. ölçülerindedir. Jamatunun orijinal zemininin bozulması nedeniyle iki yapı arasında kod farkı tespit edilememiştir (Çiz. 20-21 ; Res. 160-163, 168-174, 176, 181-183).

E. Karma Planlı Jamatunlar

Bu plan tipi üst örtüsü iki serbest destek üzerine oturan jamatunların plan tipine benzemektedir. Ancak burada üst örtünün yaslandığı kemerler, duvarlardaki çok sayıda gömme sütun-duvar payesi ile batı veya doğu duvarına yakın yerde bulunan iki serbest taşıyıcı üzerine oturmaktadır. Bu uygulama ile iki serbest destekli jamatunlarda oluşan asimetrik ve altı bölümlü üst örtü yerine, çok sayıda taşıyıcı üzerine atılan kemerlerin birbirini kesmesiyle oluşan oniki bölümlü ve farklı şekillerde kapatılan bir üst örtü elde edilmiştir. Bu plan tipindeki yapılarda görülen ortak nokta, kemer atılımlarıyla merkezde oluşturulan büyük karenin köşe ve yan kısımlara göre daha yüksek tutulması ve fener açıklığı bulunan bir kubbe ile örtülerek vurgulanmasıdır (Çiz. 93 / I-E).

Jamatunlarda değişik üst örtü şekillerinin denendiği XIII. yy.'da inşa edilmiş bu plan tipindeki yapıların, üst örtülerinin çözümlenmesinde karşılaşılan zorluklar

nedeniyle geliştirilmesi yoluna gidilmemiş ve tespit edebildiğimiz dört jamatun yapısıyla sınırlı kalmıştır. Bunlardan Ahpat (Halbat-1185-1210) ve Mışkavank (XIII. yy.) manastırlarının jamatunları Ermenistan'ın Tumanyan İlçesi'nde, Gandjasar Manastırı'nın jamatunu (1261) ise Azerbaycan'ın Gence (Gandza) şehrinde bulunmaktadır[375](Çiz. 97).

Türkiye sınırları içerisinde kalan dördüncü jamatun,Van'ın Başkale İlçesi'nin Albayrak Köyü'nde yer almaktadır. İlk yapım dönemi XIII. yy. sonu XIV. yy. başına tarihlendirilen Saint Bartholomeus Kilisesi ile jamatunu, günümüze 1651 tarihinde temel seviyesinden itibaren yapılan köklü bir onarım ve sonraki yüzyıllar içinde gerçekleştirilen tamiratlar sonucu ulaşabilmiştir.[376]

Dıştan ortak bir cepheye sahip olan ve doğu-batı doğrultusunda 17.00 x 31.00 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı jamatun ile kilise, içten ortada örülen bir duvarla iki bölüme ayrılmıştır. Batıda kalan bölüm jamatunu oluşturmaktadır. İçten 10.50 x 12.80 m. ölçülerindeki jamatunun planı, üst örtünün doğuda iki serbest ve altı duvar payesinin üzerine yaslanan kemerlerin taşıdığı karma planlı jamatunlar grubuna girmektedir.

Yapının üst örtüsü batı kısmının bir bölümü hariç tümüyle yıkılmıştır. Bachman'ın verdiği bilgi ve çizimlerden iç mekanın, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir mekana sahip olduğunu öğrenmekteyiz. Yapının ortası dört büyük kemerin taşıdığı aynalı tonozla örtülmüştü ve tonozun ortasında çan kulesine açılan kare bir boşluk bulunmaktaydı. Bu tonoz ve doğu kemeri yıkılmıştır. Üst örtüyü taşıyan kemerler batıda duvar yüzeyinden 0.70 m. taşıntı yapan 1.20 m. enindeki iki, kuzeybatı-güneybatı köşelerde yer alan ve yüzeyden 1.20 m. taşıntı yapan 1.00 m. enindeki birer duvar payesi üzerine yaslanmaktadır. Yapıdaki ilginç uygulama doğuda karşımıza çıkmaktadır. Burada kemerleri duvar payeleri değil, ikisi serbest ikisi ise jamatunun doğu duvarına bitişik yarım daire kesitli iki gömme sütun taşımaktaydı. Gömme sütunlarla doğu kemeri günümüze gelememiştir. Doğu-batı doğrultusundaki kemerleri taşıyan 0.85 m. çapındaki serbest sütunlardan kuzeydoğu köşedeki hala ayaktadır. Kemerlerle duvarlar arasında kalan kısımlar yarım tonoz şeklinde örtülmüştür (Çiz. 46-47 ; Res. 462-463, 475-477, 479-481).

---

[375]Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 15, 79-81, 96, 98 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197, 526, 534-535.

[376]Walter Bachman, *Kırchen und Moschen in Armenian und Kurdistan*, Leipzig, 1913, 123-128 ; J. M. Thierry, "Notes...", 178-180 ; a.y., "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - III", *REA*, VI, Paris, 1969, 162-167, 178, 180 ; a.y., "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - VI", *REA*, IX, Paris, 1972, 178 ; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey. An Architectural and Archaeological Survey - I*, London, 1987, 215-217 ; Selçuk Güzeloğlu, *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, İstanbul, *1996*, 86 ; Uluçam, *Ortaçağ... -I- Van*, 155.

İç mekanda dikkati çeken nokta, bu plan tipinde inşa edilmiş diğer üç jamatunun serbest taşıyıcılarının batı duvarı tarafında bulunmasına karşın bu jamatunun iki serbest sütunu doğu duvarı tarafındadır ve neredeyse kuzey-güney duvarlarına bitişik şekildedir. Gerek serbest iki sütunun, gerekse duvar payelerinin bulundukları kısımlar ile duvarlar arasında kalan köşelerde ölü mekanlar oluşmuştur. Bu uygulama ile orta mekanda bir bütünlük sağlanırken, köşe bölümler işlevsel olarak orta mekana dahil edilememiştir. İç mekandaki vurgu, fener açıklığı bulunan merkezi karedeki aynalı tonozla kapatılmış orta mekanda toplanmaktadır.

Doğuda jamatuna ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Kilise ile jamatun iç mekanda örülen 12.80 m. uzunluğundaki bir duvarla birbirinden ayrılmıştır ve jamatun kilisenin batı cephesinden taşıntı yapmamaktadır. Yıkılan bu duvar hakkında Bachman'ın verdiği bilgiler ön plana çıkmaktadır. Duvarın ortasında taçkapı formunda düzenlenmiş kilisenin giriş kapısı bulunmaktaydı ve iki basamakla kiliseye girilmekteydi. Kapının iki yanında bulunan yarım daire kesitli iki gömme sütun üzerine üst örtünün doğu kemerleri yaslanmaktaydı.[377] Aynı zamanda kilisenin batı cephesini oluşturan bu duvar kemerlerle birlikte yıkılmış durumdadır. Verilen bu bilgilerden, jamatunun zemininin kiliseden daha düşük tutulduğu ve her iki yapı arasında kod farkının bulunduğunu öğrenmekteyiz.

F. Üst Örtüsü Kademeli Kemerlerle Duvarlara Oturan Jamatunlar

Çok az örneği olan bu plan tipinin ana özelliği, ortadaki serbest destekler ve duvarlardaki gömme sütun-duvar payesi olmadan üst örtünün dört yöne doğru kademeli kemerler ile genişletilerek doğrudan beden duvarları üzerine oturtulmasıdır (Çiz. 93 / I-D).

Tespit edebildiğimiz üç yapı, bu gruba girmektedir. Bunlardan iki tanesi Ermenistan, bir tanesi de Türkiye sınırları içerisinde yer almaktadır. Mnatsakanyan ve Thierry tarafından jamatunlar için yapılan plan tipolojisinde, bu gruba dahil edilen erken tarihli iki örnek bulunmaktadır. Bunlar; Ermenistan'ın Vayoc'jor Bölgesi'ndeki Elegiş Köyü yakınlarında kurulmuş Tsahats-Kara Manastırı'nın (C'alac'kar) doğu grubundaki Kutsal Seal Şapeli'nin batısında yer alan iki katlı yapı ile Amağu Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda kurulmuş olan Noravank Manastırı'ndaki 1261 tarihinde inşa edilmiş olan jamatundur[378] (Çiz. 98).

Tsahats-Kara Manastırı'ndaki şapelin batısına bitişik olarak 1041 tarihinde inşa edilmiş olan iki katlı küçük yapı (2.20 x 2.80 m.), iki katlı mezar yapılarının en erken tarihli örneği olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda yapının alt katı

---

[377] Bachman, *a.g.e.*, 24.

[378] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 15-16, 27, 55-56, 103-105 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197, 478, 507.

jamatunlar grubuna dahil edilerek bu plan tipinin de en erken tarihli örneği olarak gösterilmektedir. Yapı, şapelin batısında giriş niteliği taşıması bakımından jamatun olarak kabul edilse bile, düz tavanlı üst örtüsü ile merkezi planlı jamatunlar grubuna dahil edilmemesi gerekmektedir. Bu tip iki katlı kilise-mezar yapıları, Ermeni mimarisinde daha sonra da yaygın olarak inşa edilmiş ve alt katları jamatun olarak isimlendirilmemiştir.

Bu plan tipinin Türkiye'deki tek örneği, Van'ın Gürpınar İlçesi'nin Kırkgeçit Köyü (Kasrik) yakınlarındaki Hogeacvank Manastırı'nda bulunmaktadır. Jamatunun yapım tarihi 1765'dir.[379] Yapı, dıştan 5.00 x 10.80 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Vierge Marie Kilisesi'nin batısına bitiştirilmiş olup, 8.80 x 10.00 m. ölçülerinde yaklaşık kare bir plana sahiptir. Plan tipi itibariyle kubbenin destek olmadan kademeli kemerlerle duvarlara oturtulduğu merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir (Çiz. 58-59).

Jamatun doğuda kilisenin 5.00 m. uzunluğundaki batı cephesine ayrı bir duvarla bitiştirilmiştir ve kilisenin doğu cephesinden kuzeye doğru 1.50 m., güneye doğru 2.50 m. taşıntı yapmaktadır. Bu uygulama ile dikdörtgen planlı kiliseye bitiştirilen jamatunun içinde, kareye yakın bir mekanın elde edilmesi sağlanmıştır. İç mekan 5.80 m. çapındaki bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbenin tam ortasında 0.30 x 0.40 m. ölçülerinde bir fener açıklığı bulunmaktadır (Res.611). Kubbenin ağırlığı sivri kemerlerle kademeli bir şekilde duvarlara aktarılmıştır. Dört köşede yer alan "L" şeklindeki duvar payeleri üzerine yaslanan kemerler pandantif geçişli kubbeyi taşımaktadır. Kubbenin oturduğu içteki ilk kemerlerin derinliği 0.30 m. olup, dört yönde de eşit genişlik ve derinlikte yapılmıştır. Duvarlara doğru kademelenen ikinci kemerler, içteki kemerlere göre daha derindir ve kemer açıklıkları ile derinliklerinde ölçü farklılığı bulunmaktadır. Doğu ve batı kemer açıklığı 4.10 m. dir. Doğu kemer derinliği 1.40 m. iken batı kemer derinliği 1.10 m. yapılmıştır. Kuzey ve güney kemer açıklıkları 4.30 m. dir. Kuzey kemer derinliği 0.80 m., güney kemer derinliği ise 0.40 m. dir. Kemer açıklık ve derinliklerindeki asimetrik duruma karşın, pandantifler ve sivri kemerler üzerinde dolanan kubbenin oturduğu kaide ve kubbe tam daire olarak yapılabilmiştir. Yapının orijinal zemin döşemesini tespit etme imkanı bulunmamaktadır. İç mekan yaklaşık 2.00 m. dolmuş durumdadır. Bu nedenle jamatunun kilise ve diğer ek mekanlarla olan kod farkını ortaya koymamız mümkün olmamıştır (Res. 598, 602-606, 611-612).

Hogeacvank jamatunu ile karşılaştırma yapabileceğimiz tek yapı, Ermenistan'daki Amağu Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda kurulmuş olan Noravank

---

[379] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan -I", *REA*, IV, Paris, 1967, 168-174 ; a.y., "La Renaissance...", 825 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 173, 174, 198, 309.

Manastırı'ndaki 1261 tarihinde inşa edilmiş olan jamatundur. Ancak bu jamatunun da üst örtüsünün ortasında oluşan merkezi kare, kubbe yerine aynalı tonozla kapatılmıştır. Üst örtünün ağırlığı kademeli bir şekilde kurgulanan tonoz ve kemerler aracılığıyla taşıyıcı sistem olmadan duvarlara aktarılmıştır.

II. Bazilikal Planlı (Paralel Nefli - Dikdörtgen) Jamatunlar

Bazilika terimi, Yunanca krallık yapısı veya saray anlamına gelen *basilike* kelimesinden türemiştir. Özgün olarak ilk önce Atina pazar yerinde, baş yargıç Basile'in adaleti uyguladığı yapılara bu isim verilmiştir. Sonrasında Romalıların adaleti uyguladığı dikdörtgen planlı yapılar bu ismi almıştır. Din dışı kamusal işlevlere hizmet eden bu yapıların kısa kenarında, hakimin oturacağı bir niş ve içine imparatorun veya herhangi bir tanrının heykelinin yerleştirilebileceği yuvarlak bir hücre bulunmaktaydı. Duruşmaların yapıldığı büyük salon, ahşap çatıyı taşıyan sütun dizileri ile neflere ayrılmaktaydı. Aynı zamanda, Roma evlerindeki sütunlu büyük salonlara da bazilika denilmiştir. Erken Hıristiyan ve Ortaçağ mimarilerinde yan geçitleri bulunan, yan neflerin üzerinde ikinci bir katı olan veya olmayan yapıların ana plan tipi bazilika olmuştur. İtalya, Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Kuzey Afrika'daki (Mısır) Hıristiyan dini mimarisinde, bazilika plan tipi yaygın bir şekilde kullanılmıştır. IV. yy.'dan itibaren genelde kilise yapılarında uygulanan bu plan tipinde, dikdörtgen mekan sütun dizileri ile üç nefe ayrılmakta ve neflerin üzeri ahşap çatı ile kapatılmaktadır.Yan neflere göre daha geniş ve yüksek tutulan orta nefe girişler batında sağlanmış olup, bu nefin doğusunda yarım daire planlı bir apsis yer almaktadır. Ermeni mimarisinde de IV. yy.'dan başlayarak modern zamana kadar devam eden ve kaynağını Anadolu ile Suriye'den alan bazilika plan tipinde pek çok dini-sivil yapı inşa edilmiş.[380] Merkezi plan tipinde yapılmış jamatunlar kadar yaygın olmasa da bazilika plan tipinde yapılmış jamatun örnekleri bulunmaktadır.

A. Tek Nefli Jamatunlar

Kaynağını muhtemelen Gürcü mimarisinden almış olabileceği ileri sürülen ve Ermeni mimarisinde yaygın olmayan tek nefli jamatunların ilk örnekleri, Ermenistan'ın Siunik Bölgesi'nin kırsal kesiminde ortaya çıkmıştır. X. yy.'da inşa edilmiş olan bu yapılar, anıtsal jamatun yapma geleneği oluşturmamış ve dar bir bölge ile sınırlı kalmıştır. Büyük olmayan, sade ve basit yapılar olarak tasarlandıkları ve özellikle sivil işler ile mezar odası şeklinde kullanılmadıkları belirtilmektedir. Bu

---

[380]Ayrıntılı bilgi için bkz.; Nersessian, *Armenia...*, 57-61 ; Krautheimer, *a.g.e.*, 12-116, 127-197 ; Eyice, *a.g.e.*, 89-105 ; Mango, *a.g.e.*, 9-39, 58-96 ; C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1983, 199-200 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 50-53, 120-122, 307-308 ; J. M. Thierry, "Les Basiliques Armeniennes en Haute-Armenie", *REA*, XXIV, Paris, 1993, 153-178 ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 38-39 ; Hasol, *a.g.e.*, 80-81.

plan tipindeki yapılar, daha sonra Ermenistan'ın kuzeyi ile güneybatısında inziva hücrelerine dönüştürülmüştür.[381] (Çiz. 99 / II-A).

Siunik Bölgesi'nden günümüze ulaşan tek nefli jamatunların erken tarihli örnekleri; Kafan İli'nin Beh Köyü yakınındaki Vaganavank (911), Mikoyan İli'nin Haçik Köyü'ndeki Karkopivank (X. yy.'ın ilk yarısı) ve aynı bölgedeki Gidevank (996) manastırlarının jamatunları ile Vayoc'jor Bölgesi'nin Eleğiş Köyü yakınlarında bulunan Tsahats-Kara Manastırı'nın (C'alac'kar) doğu grubundaki şapelin batısına bitişik olarak 1041 tarihinde inşa edilmiş iki katlı kilise-mezar yapısının alt katı gösterilmektedir. X. yy.'da yapılmış üç yapının işlevsel olarak kiliselere geçiş özelliği taşımasının yanısıra mutfak, kütüphane ve arşiv odası olarak da kullanıldıkları bilinmektedir. Kiliselerin batı cephelerini tamamen kapatmayacak şekilde inşa edilmiş bu küçük boyutlu yapılar, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı yapılmışlardır ve tek neften oluşan iç mekanlarının üzeri kaburga kemerleri ile desteklenen beşik tonozla örtülmüştür. XI. yy. yapısı olan Tsahats-Kara Manastırı'ndaki (C'alac'kar) iki katlı yapının alt katının üzeri, iki katlı olması nedeniyle düz tavanla kapatılmıştır[382] (Çiz. 100).

Mimari açıdan bakıldığında; yaptıranların ekonomik imkanlarının yetersizliğiyle bağlantılı olarak, bu jamatunların yapımında anıtsal ve süslemeli olmalarından çok bir an önce tamamlanarak işlevsel hale getirilmelerinin amaçlandığı görülmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edebildiğimiz 39 jamatundan 4 tanesi bu plan tipinde inşa edilmiştir. Bunlar; Bitlis'in Hizan İlçesi'ndeki Saint Croix Manastırı (Sinijorivank-XII.-XV. yy.) jamatunu ile Mutki İlçesi'ndeki Surb Alberik Manastırı Saint Etienne Jamatunu (1880), Van'ın Gevaş İlçesi'ndeki Akdamar Manastırı kuzey jamatunu (XVIII. yy. sonu-XIX. yy. başı) ve Gürpınar İlçesi'ndeki Sainte Marine Manastırı (Srkhouvank-XVIII. yy.) jamatunudur.

Bu dört jamatundan Hizan'daki Saint Croix Manastırı jamatunu bölgenin en erken tarihli jamatunu olup, dıştan 7.20 x 14.60 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Kilisenin batı cephesine eklemlenen jamatunun üst örtüsü ile birlikte duvarlarının büyük kısmı yıkılmıştır. Eski çizim ve resimlerden yapının kuzey-güney doğrultusunda uzanan tek nefli jamatunlar grubuna girdiğini ve üst örtüsünün kilisenin batı cephesindeki iki paye ile duvarlar üzerine atılan kemerler tarafından taşındığını öğrenmekteyiz. Yapı, kilisenin batı cephesinden kuzey-güney yönlere doğru taşıntı yapmayacak şekilde bitiştirilmiş olup, iç mekanın oldukça dar ve uzun

---

[381] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 10, 16-17 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 198.

[382] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 23-28, 104-105 ; Thierry, *Horomos...*, 45-46 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.* 168, 177-178, 198, 310, 313, 507, 587.

tutulduğu görülmektedir. Jamatun plan ve mekan anlayışı bakımından, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen mekanı ile diğer üç jamatundan ayrılmaktadır (Çiz. 8-9 ; Res. 66-71)

XVIII.-XIX. yy.'a tarihlendirilen diğer üç jamatunun mekanları, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı inşa edilmiştir. Mutki Surb Alberik Manastırı Saint Etienne Jamatunu, dıştan 8.60 x 9.60 m. ölçülerindeki Saint Apotree (Thaddee) Kilisesi'nin batısına, 11.10 x 12.00 m. ölçülerindeki Surb Karapet Jamatunu'nun güneyine sonradan ilave edilmiştir. Dıştan 11.20 x 14.50 m. ölçülerinde olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Plan tipi itibariyle tek nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli dikdörtgen iç mekanın üstü sivri beşik tonozla kapatılmıştır. Üst örtü duvarlarda yer alan yedi duvar payesi ve köşelerde paye şeklinde çıkıntı yapan dört köşe duvarı üzerine yaslanan sivri kemerlerle taşınmaktadır. Duvar payeleri yüzeyden kuzey ve batıda 1.00 m., güneyde 1.20 m., doğuda ise 0.80 m. taşıntı yapmaktadır. Payeler arasındaki kemer açıklıklarının dar tutulması duvar yüzeylerinde derin ve geniş nişler şeklinde bir oluşum meydana getirmiştir. Jamatun, doğuda bitiştirildiği kilisenin batı cephesinden kuzey-güney doğrultusunda taşıntı yapmaktadır. Bu uygulama ile iç mekanın kiliseye göre daha geniş ve uzun tutulması sağlanmıştır. Yapının orijinal zemin döşemesi bozulmuştur ve diğer yapılarla kod farkı tespit edilememiştir (Çiz. 11, 13 ; Res. 72, 76, 94-101).

Gürpınar'daki Sainte Marine Manastırı'nın jamatunu, kilisenin batı cephesine ayrı bir duvarla bitiştirilmiştir ve güneye doğru taşıntı yapmaktadır. Yapının üst örtüsü ve beden duvarlarının yarısı yıkılmış durumdadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan ve tek neften oluşan bir mekana sahiptir. Mutki'deki jamatuna göre daha dar tutulmuş olan iç mekanın üzeri, muhtemelen duvarlar üzerine oturan beşik tonozla kapatılmıştı. Zeminin dolması nedeniyle kod farkı tespit edilememiştir (Çiz. 56-57 ; Res. 586-594).

Gevaş İlçesi'ndeki Akdamar Manastırı'nın Kuzey Jamatunu doğuda dıştan 4.80 x 8.60 m. ölçülerindeki Saint Sergius Şapeli'nin batısına, güneyde ise Kutsal Haç Kilisesi'nin kuzey haç koluna eklenmiştir. Yapı, dıştan 4.60 x 7.65 m. ölçülerinde olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Plan tipi itibariyle tek nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir Güney ve batıda jamatuna ait ayrı bir duvar bulunmamaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli dikdörtgen iç mekanın üstü beşik tonozla kapatılmıştır. Üst örtü duvarlarda yer alan iki duvar payesi ile köşelerde bulunan dört köşe payesi üzerine yaslanan yuvarlak kemerlerle taşınmaktadır. Bu jamatun diğer üç jamatuna göre daha küçük ve basık bir iç mekana sahiptir. Şapel ile diğer yapılar arasında kod farkı bulunmamaktadır (Çiz. 49, 51 ; Res. 551-562).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, ülkemiz dışında X. yy.'da inşa edilmiş küçük boyutlu ve kiliselerin batı cephelerini tamamen kapatmayan jamatunlara göre Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki dört jamatunun da bitiştirildikleri kiliselerin batı cephelerini tamamen kapattıkları ve kuzey-güney yönlere doğru farklı ölçülerde taşıntı yaptıkları görülmektedir. Bu uygulama, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı tek nefli jamatunların iç mekanlarının, Hizan'daki jamatun hariç eklemlendikleri yapılardan daha büyük ve geniş boyutta yapılmalarına imkan tanımıştır.

Dikkati çeken bir başka nokta ise, Akdamar ile Surb Alberik manastırlarındaki jamatunların iki yapıya birden sonradan eklemlenmesidir. Dolayısıyla bu iki yapının iç mekanlarında kendilerine ait sadece iki duvar bulunmaktadır.

B. İki Nefli Jamatunlar

Mnatsakanyan'ın X.-XIII. yy. arasında inşa edilmiş Ermenistan'daki jamatunları kapsayan araştırmasında, bu plan tipinden hiç bahsedilmemekte ve yapılan plan tipolojisi içerisinde iki nefli jamatunlar yer almamaktadır. Araştırmalarımız sonucu, iki nefli jamatunlar grubuna giren Doğu Anadolu Bölgesi'nde dört, yurtdışında ise bir yapı tespit edilmiştir.

İki nefli bazilikal planlı jamatunlarda, bir veya birden çok serbest destek ile duvarlardaki destekler üzerine atılan kemerler tarafından beşik tonoz şeklinde kapatılan üst örtü taşınmakta ve iç mekan iki nefe ayrılmaktadır (Çiz. 99 / II-B).

Azerbaycan'ın Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki Tol Köyü yakınlarında kurulmuş olan Gtic Manastırı'nda (Gtc'avank) bulunan jamatunun kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak manastırın ana kilisesi 1241-1246 yılları arasında inşa edilmiştir. Kilisenin batısına eklenen jamatun, bu tarihten sonraki bir dönemde eklenmiş olmalıdır. Yurtdışında tespit edebildiğimiz tek örnek olan bu yapının iç mekanı, doğu-batı doğrultusunda uzanan iki neften oluşmaktadır ve bu neflerin üzeri beşik tonoz ile kapatılmıştır. İç mekandaki nefleri, kuzey duvarına yakın olan ortadaki tek paye ile duvar payeleri üzerine yaslanan kemerler ayırmaktadır. Burada, kuzey nefin güney nefe göre oldukça dar tutulmuş olması ve neflerin tek paye ile ayrılması dikkat çekmektedir[383] (Çiz. 101).

İncelediğimiz yapılardan dört tanesi iki nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Bunlar kronolojik olarak; Kars'ın Digor İlçesi'ndeki Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) güney jamatunu (XIII. yy. başı), Van'ın Dağönü Köyü'ndeki Saint Sahak Manastırı (Erernayvank) jamatunu (1460), Bitlis'in

[383]Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 198, 309, 532.

Değirmenaltı Köyü'ndeki (Por) Saint Anania Manastırı jamatunu (XV. yy.'ın ikinci yarısı) ile aynı köyün yakınında kurulmuş olan Saint Jean Manastırı (Porayvank) jamatunudur (XVI. yy.).

Dört jamatundan Digor'daki Bağnayr Manastırı güney jamatunu, bölgenin bu plan tipinde inşa edilmiş en erken tarihli örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Tamamen yıkılarak günümüze gelemeyen jamatunun eski çizim ve resimlerinden ana kilisenin güneyine, doğusundaki şapellerin batısına eklendiği anlaşılmaktadır. Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahipti. Üst örtünün iki beşik tonozu, ortadaki üçü serbest ve duvarlara bağlı gömme sütunlar üzerine yaslanan kemerler tarafından taşınmaktaydı. İç mekan, ortadaki sütun dizisi ile eşit iki nefe ayrılmıştı. Bu jamatun plan ve mekan anlayışı bakımından, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planı ve eşit ölçülerdeki iki nefli iç mekanı ile diğer üç jamatundan ayrılmaktadır[384] (Çiz. 64 ; Res. 257-258, 263, 616-617).

Van'daki Saint Sahak Manastırı jamatununun üst örtüsü tamamen çökmüştür. Eski çizimlerden yapının, kuzey-güney doğrultusunda uzanan iki nefli bazilikal plan tipinde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Nefleri birbirinden kuzey ve güney duvarlarının ortasında yer alan duvar payeleri üzerine atılan kemer ayırmaktaydı. Dıştan 5.60 x 7.00 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Saint Sahak Kilisesi'nin batısına eklenen jamatun, 8.50 x 9.20 m. ölçülerinde olup yaklaşık kare bir plana sahiptir. Yapı doğuda, kilisenin batı duvarına dıştan bitiştirilmiştir. Jamatunun duvarı, kilisenin batı cephesinden güneyde 2.60 m., kuzeyde ise 1.00 m. dışa taşıntı yapmaktadır. Bu uygulama, yapının iç mekanının kuzey-güney doğrultusunda genişlemesini sağlamış ve bu doğrultuda bir iç mekanın oluşmasına neden olmuştur. Eski çizimlerden, kuzey-güney doğrultusunda uzanan iki neften, batı tarafındakinin doğudakine göre daha dar tutulduğu anlaşılmaktadır. Zeminin yükselmesi nedeniyle kilise ile jamatun arasında kod farkı bulunup bulunmadığı tespit edilememiştir[385] (Çiz. 34-35 ; Res. 354–362).

Bitlis'teki Saint Anania Manastırı jamatunu, dıştan 7.00 x 16.20 m. ölçülerindeki tek nefli dikdörtgen kilisenin batısına eklemlenmiş olup 10.80 x 11.40 m. ölçülerinde yaklaşık kare bir plana sahiptir. Jamatunun üst örtüsü ve duvarları yarı yüksekliğe kadar yıkılmıştır. Thierry'nin 1975 öncesi manastırda yaptığı araştırmalar, yapının orijinal planını çıkartmamıza ve tanımlamamıza yardımcı

---

[384]Nersessian, *Armenia...*, 72; Rene Grousset, *Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071*, Payot-Paris, 1947, 550-551, 645; Paolo Cuneo, *L'Architettura della scuola regionale di Ani nell Armenia mediawele*, Rome, 1977, 14-15; J. M. Thierry, "A Propos de Quelques Monuments Chretiens du Vilayet de Kars -III", *REA*, XVII, Paris, 1983, 344-351; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 166, 197-198, 269-270, 309, 470, 568-569, 602.

[385]J.M. Thierry, " Monasteres Armeniens du Vaspurakan - VIII", *REA*, XI, Paris, 1975-1976, 396-401.

olmuştur. Jamatun plan tipi itibariyle, kuzey-güney doğrultusunda uzanan iki nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Kuzey-güney duvarlarının ortasında yer alan iki duvar payesi üzerine atılan kemer açıklığı, iç mekanı iki nefe ayırmaktadır. Doğuda kalan nef, batı tarafındaki nefe göre daha dar tutulmuştur.[386] Doğuda kilisenin 7.00 m. uzunluğundaki batı cephesine bitiştirilen jamatun, bu cepheden kuzeye doğru 1.20 m., güneye doğru 3.00 m. taşıntı yapmaktadır. Böylece iç mekan kuzey-güney doğrultusunda genişlemiş ve yaklaşık kare bir plan elde edilmiştir. Jamatunun zemini, kilisenin zemininden daha aşağıda olup orijinal döşemesi bozulmuş durumdadır (Çiz. 2-3 ; Res. 19, 22–26, 28, 31).

Değirmenaltı Köyü'nün 2 km. doğusunda kurulmuş olan Saint Jean Manastırı'nın jamatunu, diğer üç jamatuna göre günümüze oldukça sağlam durumda gelmiştir. Dıştan 4.30 x 6.70 m. ölçülerindeki dikdörtgen ve tek nefli küçük kilisenin batısına eklenen jamatun, 9.40 x 10.70 m. ölçülerinde olup yaklaşık kare bir plana sahiptir. Yapının plan tipi, iki nefli bazilikal planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Jamatunun doğu cephesi kilisenin batı, güney ve kuzey cephelerine dıştan ayrı bir duvarla bitiştirilmiştir. Yapı, kilisenin güneybatı-kuzeybatı köşelerine 1.00 m. kalınlığındaki duvarlarla eklenmiştir ve bu duvarlar kiliseden güneye doğru 2.50 m., kuzeye doğru 2.60 m. taşıntı yapmaktadır. Jamatunun eklenmesiyle iç mekanın kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde 1.20 x 1.70 m. ölçülerinde beşik tonozlu iki köşe odası oluşmuştur. Jamatunun güneydoğu köşe odası günümüzde yıkılmış durumdadır. Kilisenin batı cephesini kuzey-güneyde kaplayan 1.20 m. enindeki iki duvar payesi, jamatunun kuzey ve güney duvarlarına içten sivri kemerlerle bağlanmış ve bu kemerli açıklıklardan jamatunun köşe odalarına geçiş sağlanmıştır. Jamatunun iç mekanı, ortada yer alan 1.00 x 1.00 m. ölçülerindeki kare paye ve kuzey-güney duvarlarına yaslanan sivri kemerlerle iki bölüme ayrılmıştır. Jamatunun giriş aksında bulunan ve kuzey- güney doğrultusunda uzanan 1.70 x 7.00 m. ölçülerindeki ilk nef, diğerine göre daha dar tutulmuştur. Üzeri tuğla malzemeyle örülmüş bir beşik tonozla kapatılmıştır. 3.60 x 7.00 m. ölçülerindeki doğudaki ikinci nef ilk nefe göre daha geniş yapılmış olup, buradan kiliseye ve köşe odalarına geçilmektedir. Bu nefin kuzey duvarının büyük bir bölümü ile güneydeki mazgal penceresinin üst kısmı yıkılmıştır. Burada da üst örtü, kemerlerin üst hizasından başlayan ve tuğla malzemeyle örülmüş beşik tonoz şeklindedir. Jamatunun zemini, kilisenin zemininden 0.80 m. daha aşağıda olup, kilise ile arasında kod farkı bulunmaktadır. (Çiz. 1 ; Res. 1, 7-10, 13-16).

---

[386] J. M. Thierry, "L'eglise Saint Anania de Por", *Handes Amsorya,* LXXXIX, Wien, 1975, 183-200 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 53, 57-58, 62, 198, 262.

İki nefli bazilikal planlı dört yapı hakkında yapılan değerlendirme sonucu;

-Bölgenin kuzeyindeki Digor'da bulunan jamatunun doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan ve eşit ölçüde iki neften oluşan iç mekan anlayışına karşılık, bölgenin güneyindeki Bitlis ve Van'da inşa edilmiş üç jamatunda da yaklaşık kare planın uygulandığı görülmektedir. Digor hariç üç yapının da nefleri kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır ve neflerden birinin diğerine göre daha dar tutulmuş olması dikkat çekicidir. Bu uygulama, zorunlu olarak her üç yapının girişlerinin güneybatı köşede açılmasına neden olmuştur.

-Digor'daki jamatun hariç, üç jamatunun da doğuda eklemlendikleri kiliselerin batı cephelerinden kuzey-güney yönlere doğru taşırılarak, bu yönlere doğru iç mekanın genişletildiği bir uygulama söz konusudur. Böylece, kiliselerden daha büyük kareye yakın mekanlar elde edilmiştir.

-Muhtemelen Saint Sahak ve Saint Anania manastırlarının jamatunlarının ortasında, Saint Jean Manastırı jamatununda olduğu gibi nefleri ayıran ve üst örtünün beşik tonozlarını taşıyan kemerin yaslandığı bir paye bulunmaktaydı. Üst örtü ve duvarların yıkılmasıyla birlikte bu yapılarda bulunması muhtemel olan orta payeler de yıkılmış olmalıdır.

-Bitlis'teki iki jamatunun zemini, eklemlendikleri kiliselerden daha düşük seviyede olup aralarında kod farkı bulunmaktadır. Diğer iki yapıdan Digor'daki günümüze gelememiş, Van'daki jamatunun zemini ise yıkıntılar sebebiyle dolmuştur.

C. Üç Nefli Jamatunlar

Doğu Anadolu Bölgesi'nde örneği bulunmayan bu plan tipindeki jamatunların erken tarihli örneği, Ermenistan'ın Tumanyan İlçesi'ndeki Sanahin Manastırı'nda bulunan 1215 tarihli II. jamatundur. Bu jamatun altı kütlesel paye ile üç nefe ayrılmış olup, üst örtüyü oluşturan beşik tonozları paye dizileri üzerine yaslanan kemerler taşımaktadır.[387] (Çiz.102).

Çok nadir olarak kullanılan bu plan tipinin diğer bir örneği olarak, Kırım'daki (Crimea) Holly Cross Manastırı'nda (Surxat) bulunan ve 1336 tarihinde inşa edilmiş olan jamatun gösterilmektedir.[388] (Çiz. 99 / II-C).

Bölgede araştırdığımız jamatun yapıları içinde, değerlendirme ve karşılaştırmaya tabi tutabileceğimiz üç nefli bazilika plan tipinde yapılmış jamatun örneği tespit edilememiştir.

---

[387]Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 17,43, 106-107.

[388]Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 198, 269-270, 309, 470, 569, 602.

III. Galeri Planlı (Revak) Jamatunlar

Thierry'nin yazlık jamatunlar olarak tanımladığı galeri planlı (revak) jamatunların temel özelliği, mekanlarının dışarıya sütunlar üzerine yaslanan kemerler ile açılmasıdır. Kiliselerin batı veya güney cephelerine bitiştirilen galeri planlı jamatunların üst örtüsü, kiliselerin bitiştirildiği cepheler hariç en az iki veya üç yönde oluşturulmuş sütun-paye dizileri üzerine yaslanan dışa açık kemerler tarafından taşınmaktadır (Çiz. 103 / III).

Literatürde galeri[389] terimi ile ifade edilen bu plan tipindeki yapıları tarif etmek için, önceleri sarah ve portika[390] terimleri kullanılmaktaydı. Ermeni tarihçiler, VII. yy. öncesi kiliselerde yapılan törenler sırasında, kiliselere sığmayan halkın dış sarahlar ile kilise çevresinde toplandıklarını bildirmektedir. Sarah ve portika terimleri, kiliselerin etrafındaki sundurmaları anlatmak için kullanılan terimler olmuştur. Sarah, XI. yy. yapısı olan Ermenistan'ın Goris yerleşimindeki Tat'ew Manastırı'nda bulunan galeri planlı yapının kitabesinde şu şekilde geçmektedir; "1043 tarihinde, Aşot'un oğlu Smbat'ın hükümdarlığında, ben Ates Oganes bu sarahları yaptım". Bu yapı, 1605 tarihinde onarım görmüş ve orijinal halini kaybetmiştir. Ermenistan'daki X.-XIII. yy. arasındaki jamatunları araştıran Mnatsakanyan, bu plan tipinin sadece Siunik Bölgesi'nin kırsal kesiminde XI. ve XIII. yy.'da inşa edilmiş bazı manastırlarda bulunduğunu, başka hiçbir yer ve yüzyılda galeri planlı jamatunlara rastlanmadığını ileri sürmektedir.[391]

Ermenistan'ın Siunik Bölgesi'nde inşa edilmiş Orotnavank (Kizikvank-1006) ve Tat'ew manastırlarının galeri planlı jamatunları en erken tarihli örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Orotnavank jamatununun kuzey tarafının, kemer açıklığı yerine tamamen duvar örülerek kapatıldığı görülmektedir. XIII. yy.'da inşa edilmiş olan Kobayr (1276), Sedvivank (XIII. yy.) ve Dadivank (XIII. yy.) manastırlarındaki galeri planlı jamatunlar, bu plan tipinin Doğu Anadolu Bölgesi dışında yapılmış diğer örnekleridir. Bu üç jamatun da ayrı konstrüksiyon özelliklerine sahiptir. Sedvivank jamatunu, bitiştirildiği kilisenin cephesi hariç üç yöne doğru birer kemer ile (baldaken tipi) açılmaktadır. Dadivank jamatunu üç yönden kapalı olup, güney tarafındaki beş sütun dizisi üzerine yaslanan altı kemerle güneye açılmaktadır. Kobayr jamatununun batı cephesi ile güney cephesinin batı yarısı duvarla örülmüştür. Duvarlar haricinde dört kemer açıklığı bulunmaktadır. Sedvivank hariç

---

[389]Galeri (gallery); dehliz, koridor, üstü kapalı balkon, tünel ve salon anlamını taşımaktadır. Bkz. ; İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul, 1993, 398.

[390]Portika (portico); büyük bir binanın kapısı önünde bulunan direkler altındaki mekan, revak anlamına gelmektedir. Bkz.; İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, İstanbul, 1993, 398.

[391]Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 20, 24.

Orotnavank, Tat'ew, Kobayr ve Dadivank manastırlarındaki galeri planlı jamatunlar, dikdörtgen mekanlı yapılardır ve bu mekanların üzeri beşik tonozla kapatılmıştır[392] (Çiz. 104).

Uzun bir süre uygulanmayan galeri plan tipi, Ermeni mimarisinin modern döneminde (XVII.-XVIII. yy.) bazı değişikler ile çok sayıda yapıda uygulanmıştır. Kiliselerin batı girişlerine eklenen ve üç yöne doğru büyük kemer atılımlarıyla açılan galerili jamatunların üst kısımlarına çan kulelerinin eklendiği görülmektedir (Siunik Bölgesi; Satinvank, Mec Anapet. Bex Anapet, Bist, Parağa, Sorot. Zoravor, Mulni kiliselerinin girişlerindeki revaklı yapılar). Bu uygulama ile daha çok çan kulesi işlevi gören yapılar, büyük ölçüde jamatun işlevini kaybetmiştir.[393]

Ülkemiz sınırları içinde, bu plan tipinde yapılmış iki jamatun tespit edilmiştir. Yapılar, Kars'ın Ocaklı Köyü'ndeki Ani örenyerinde bulunmaktadır.

Saint Gregory İlluminator Manastırı (Tiğran Honenç) jamatunu (1215 sonrası-XIII. yy. başı), dıştan 9.50 x 14.20 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı Saint Gregory İlluminator Kilisesi'nin batı cephesine eklenmiştir. Yapı, 6.50 x 8.70 m. ölçülerinde olup kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahiptir. Doğu hariç üç yönden beden duvarı olmayan jamatun, kiliseye revak şeklinde bitiştirilmiştir. Doğudaki beden duvarı ise kiliseye aittir. Yapı, plan tipi itibariyle serbest ve gömme sütunlar üzerine yaslanan dışa açık kemerlerin üst örtüyü taşıdığı galeri (revak) planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Jamatunun üst örtüsü ve bu üst örtüyü taşıyan güney cephedeki kemerlerin hepsi yıkılmıştır. Şapelin bitiştirildiği kuzey cephe ve batı cephenin kuzey kemeri günümüze gelmiştir. Ancak yerinde yaptığımız detaylı çalışma ve eski kaynaklardan elde ettiğimiz doküman sayesinde jamatunun plan ve mekanı hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmuştur.[394]

Jamatunun batı cephesinde üç, güney cephesinde iki, kuzey cephesinde ise bir kemer açıklığı bulunmaktaydı. Serbest sütunlar ile kilisenin batı cephesindeki gömme sütunlar üzerine yaslanan bu kemerler üzerine, günümüze gelemeyen tekne tonoz şeklindeki üst örtü oturmaktaydı. Yapının kuzeyine sonradan eklenen şapel, burada bulunan tek göz kemer açıklığını kapatmıştır (Çiz. 16-17 ; Res. 124-126, 128-129, 131-134, 136, 139).

---

[392]Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 20, 108-109 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 198, 511-512, 547-548, 602.

[393]Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 309, 558, 593.

[394]Lynch, *Armenia...* I, 375; W. Barthold, "Ani", *İslam Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1960, 435-437 ; N.-M. Thierry, "Notes Sur des Monuments Armeniennes en Turquie-1964", *REA,* II, Paris, 1965, 167; Erdem Yücel, "Ani", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* 28/307, İstanbul, 1970, 4; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 487-488; G. Uluhogian, "Les Eğlises d'Ani d'Apres le Temoignage des İnscriptions", *REA;* XXIII, Paris 1992, 402-403; Beyhan Karamağaralı, "Ani", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, 102-103.

1215 tarihinde inşa edilmiş olan Vierges Hripsimiennes Manastırı (Bexencvank) jamatunu, içten ve dıştan altı adet yarım yuvarlak nişle hareketlendirilmiş poligonal planlı Holly Virgins Kilisesi'nin batısına bitişik olarak yapılmıştır. Doğu hariç üç yönden beden duvarı olmayan jamatun, kiliseye dışa açık kemerlerle revak şeklinde bitiştirilmiştir. Batıda üçü serbest, doğuda ise duvara bağlı iki sütun üzerine atılan kemerlerin üst örtüyü taşıdığı galeri (revak) planlı jamatunlar grubuna girmektedir (Çiz.18-19).

Günümüzde batıdaki üç serbest destek ve kemerler üzerine oturan üst örtü yıkılmıştır. Uluhogian'dan aldığımız plan, Texier'in gravürü ve yerinde yaptığımız çalışmalarımız sonucu yapının, kuzey-güney doğrultusunda uzanan 3.00 x 4.30 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahip olduğunu ve üst örtüyü oluşturan aynalı tonozun üç yönden sütunlar üzerine oturan kemerlerle taşındığını öğrenmekteyiz.[395] Batıda iki kemer açıklığı, kuzey ve güneyde ise birer kemer açıklığı bulunmaktaydı. Yapı plan ve üst örtüsüyle Ani'deki Saint Gregory İlluminator Kilisesi'nin batısına eklenen jamatuna benzemektedir. Jamatunun günümüze gelebilen kısmı kilisenin batı duvarıyla bitişik örülmüş olan 4.30 m. uzunluğundaki doğu duvarıdır. 0.60 m. kalınlığındaki bu duvar, kilisenin poligonal batı yüzeyinden kuzey ve güney yönlere doğru 0.80 m. taşıntı yapmaktadır (Res. 148-150, 152-155).

Ani'deki iki jamatunun da bitiştirildikleri kiliselerin batı cepheleri hariç üç yöne doğru kemerlerle açılması dikkat çekmektedir. Yurtdışındaki galeri planlı jamatunlarda, değişik versiyonların uygulandığı bilinmektedir.

IV. Plan Tipi Tespit Edilemeyen Jamatunlar

Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde araştırdığımız 39 jamatun yapısından, 4 tanesinin plan tipi tespit edilememiştir. Kars'ın Digor İlçesi'ndeki Mren, Erzincan'ın Merkez İlçesi'ndeki Saint James (Kaposivank) ile Kemah İlçesi'ndeki Seraphinler (Serovbeicvank) ve Saint Roi (Tagaworivank-Vaslıvank) manastırlarında bulunan jamatunların tamamen yıkılarak günümüze gelememesi nedeniyle plan tipleri çıkarılamamıştır. Günümüze gelemeyen toplam sekiz jamatun yapısından dört tanesinin plan tipleri araştırdığımız kaynaklardan bulunup plan tipolojisi içinde değerlendirmeye alınmışken, yukarıda adı geçen dört yapının planları kaynaklarda da tespit edilememiş ve bu nedenle değerlendirmeye alınmamıştır.

---

[395] Thierry, "Notes...", 167 ; Erdem Yücel, "Ani", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* 28/307, İstanbul, 1970, 4 ; G. Uluhogian, "Les Eglises d'Ani d'Apres le Temoignage des İnscriptions", *REA;* XXIII, Paris 1992, 402-403 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 488.

7.2. MİMARİ ELEMANLAR

7.2.1. CEPHE DÜZENLERİ

Jamatunlar kiliselerin batı cephelerine sonradan eklemlenen yapılardır. Bu nedenle Kars Ani'deki Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu hariç, doğuda jamatunlara ait cephe olgusu bulunmamaktadır. Jamatunların doğu duvarları aynı zamanda eklemlendikleri yapıların batı cephesini oluşturmaktadır. Kiliselerin batı cepheleri jamatunların içinde kalmaktadır ve kiliselere geçişler bu cephelerdeki kapılardan sağlanmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, Van Gölü çevresindeki manastırların kuruldukları alanların engebeli bir topografyaya sahip oldukları görülmektedir. Eğimli arazilerdeki manastırlarda inşa edilmiş jamatunların, kuzey cephe başta olmak üzere en az bir cephelerinin toprağa yaslandığı izlenmektedir. Bu şekilde arazinin teraslanması sonucu kuzey cepheleri toprağa dayanan 14 jamatun tespit edilmiştir. Bu jamatunların kuzey cepheleri sağırdır ve genelde duvarlar, yarı yüksekliğe veya çatı hizasına kadar toprakla kapalıdır.

Bazı jamatunlarda topografyadan kaynaklanmayan başka nedenlerden dolayı, iki veya üç cephenin birden kapandığı görülmektedir. Jamatunlarda doğu hariç birden çok cephenin kapanma sebebi, iki yapıya birden eklemlenmeleri veya inşa edildikleri tarihten sonra cephelerine çeşitli ek mekanların ilave edilmesidir. Gerek arazi şartları gerekse ek yapıların ilavesiyle cephelerin kapandığı jamatunlar, daha çok Van ve Bitlis'te karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde iki veya üç cephenin birden kapandığı jamatunlara; Bitlis Hizan'daki Barijorivank Manastırı jamatunu (XVII. yy.), Mutki'deki Surb Alberik Manastırı'nda bulunan Surb Karapet (XVI.-XVII. yy.) ve Saint Etienne Jamatunu (1880), Van Merkez'deki Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu (1648), Bahçesaray'daki Saint Georges ve (Pouthkouvank-1601) ve Saint Sauver (1570) manastırlarının jamatunları, Gevaş'taki Akdamar Manastırı kuzey jamatunu (XVIII. yy. sonu-XIX. yy. başı), Gürpınar'daki Sainte Marine (XVIII. yy.) ve Hogeacvank (1765) manastırlarında bulunan jamatunları örnek olarak verebiliriz (Çiz. 6, 11, 31-33, 51, 56, 58-59 ; Res. 56, 58, 62, 72-76, 80, 91-93, 96-98, 291, 297-298, 300-307, 411-412, 414, 417, 421, 434, 440-442, 445-447, 450, 553-559, 587-589, 596, 599, 605-609).

Yukarıda sayılan gerekçeler nedeniyle, jamatunlarda girişlerin bulunduğu cepheler birinci derecede önem kazanmıştır. Gözlemlerimiz sonucu, 16 jamatunda cephe düzenlemesine gidildiği ve bu yapıların dışındaki jamatunların cephelerinin oldukça sade tutulduğu tespit edilmiştir. Cephe düzenlemesi bulunmayan yapılarda,

küçük mazgal pencerelerden başka cephelere hareketlilik sağlayan başka bir unsur bulunmamaktadır.

Jamatunların cephelerinde geometrik ve simetrik anlayışın yansıtıldığı örneklerin, bölgenin kuzeyinde bulunan Kars'ta yoğunlaştığı görülmektedir. Horomos Manastırı kuzey jamatununun (XII. yy. sonu) doğu hariç üç cephesinin üst orta kısımları, üst örtüdeki beşik çatıya bağlı olarak üçgen alınlıklar şeklinde düzenlenmiştir. Bu üçgen alınlıklar, üç cephede de orta mazgal pencerelerin üst hizalarına denk gelecek şekilde yerleştirilmişlerdir. Kuzey cephedeki üç, güney cephedeki iki adet yuvarlak formlu mazgal pencerenin etrafı, kaval silmeler ile içi doğru kademelendirilmiştir. Bütün cepheleri dolanan dışa çıkıntılı çatı saçaklarıyla birlikte, üçgen alınlıklar ve mazgal pencereler aracılığıyla dikey bir simetri oluşturularak cephelerde hareketlilik sağlanmıştır (Res. 200, 205-207). Aynı şekilde, girişin bulunduğu batı cephede de dikey bir simetri uygulanmıştır. 14.60 m. uzunluğundaki batı cephenin tam ortasında dikdörtgen kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapının iki kenarında demet sütunceler ve bu sütunceler üzerine yaslanan yuvarlak formlu bir boşaltma kemeri (sağır kemer), kapı ve üzerindeki kapı alınlığını dıştan sınırlandırmaktadır. Boşaltma kemerinin üst orta hizasında dikdörtgen mazgal pencere ve bu pencerenin üstünde bulunan üçgen alınlıkla cephe hareketlendirilmiştir (Res. 195, 198-199). Bu jamatunun merkezi kare mekanının üzerine 1296 tarihinde inşa edilen ve yüksek bir kasnak üzerine oturtulmuş olan sekiz sütunun taşıdığı pramidal külahlı çan kulesi, her üç cephede karşımıza çıkan dikey simetri ile uyum içindedir (Res. 208).

Horomos Manastırı'ndaki kuzey jamatunun batı cephe düzenlemesi, aynı manastırda bulunan Ariwc Jamatunu'nun batı cephesinde de tekrarlanmıştır. Günümüze gelemeyen batı kapısı ve üzerindeki dikdörtgen formlu mazgal pencerenin etrafını boydan boya dolanan düz ve kaval silmeler, bu cepheye bir hareketlilik kazandırmıştır. Ancak burada, kuzey jamatunun üst örtüsünden kaynaklanan üçgen alınlıklar bulunmamaktadır (Res. 235-236).

Kars Ani'deki iki jamatunda bölüntülü bir cephe düzenlemesiyle karşılaşmaktayız. Bu yapılardan, Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatununun (XIII. yy.'ın ikinci yarısı) doğu cephesi çok çeşitli mimari unsurla hareketlendirilmiştir. Bölgedeki jamatun mimarisinde, girişin doğuda açıldığı ve bu denli hareketli cephe düzenlemesine sahip başka bir jamatun örneği bulunmamaktadır. 12.00 m. uzunluğundaki yapının doğu cephesi, bazı bozulmalara rağmen günümüze yıkılmadan gelebilmiş tek cephedir. Mukarnas kavsaralı taç kapısı, duvar yüzeyinden içe girinti yapan yırtmaç nişler, pencere açıklıkları ve geometrik süsleme bordürleriyle bölüntülü bir cephe yüzeyi oluşturulmuştur (Res. 164-165). Doğu cephesinin ortasında açılan kapının eni 1.50 m. dir. Eşik taşından

itibaren mukarnas kavsaranın başlangıç noktasına kadar olan yükseklik 3.00 m. dir. Kapının üstünde alt kısmı kırılmış olan 0.70 m. eninde dikdörtgen formlu bir mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Girişin etrafı mukarnas kavsaralı anıtsal taçkapı formunda düzenlenmiştir. Dıştan dışa 2.85 m. genişliğindeki taçkapıyı dışta düz, içte yivli kaval silme sınırlandırmaktadır. Her biri 0.20 m. enindeki bu silmelerin yükseklikleri 6.25 m. olup, mukarnas kavsarayı üstte kuşatma kemeri olarak çevrelemekte ve kaş kemer şeklinde sonlanmaktadır. Kırkbeş derecelik eğimle içe doğru girinti yapan yan kanatların ortası yırtmaç nişlerle hareketlendirilmiştir ve bu nişlerin üst kısımları üç dilimli mukarnasla taçlandırılmıştır (Res. 185-186). Taçkapının her iki yanında zeminden çatı hizasına kadar düşey bir şekilde uzanan ikişer adet yırtmaç niş bulunmaktadır. Bu nişlerin arasında kalan duvar yüzeyleri geometrik motiflerle bezenmiştir. Cephenin üst köşelerinde birer adet ince uzun dikdörtgen formlu mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Dış yırtmaç nişlerin üst yan köşelerinde açılmış bu pencerelerden kuzeydekinin dış kaplama taşları dökülmüştür. Kaş kemer şeklindeki kuşatma kemerinin üst köşelerinde açılan dairesel formlu iki adet mazgal pencerenin içleri dilimlendirilerek, anıtsal taçkapının üst köşelerinde de bir hareketlilik oluşturulmuştur (Res.166-167, 187).

Ani'deki cephe düzenlemesi açısından dikkat çeken diğer örnek, Saint Gregory İlluminator Manastırı (Tiğran Honenç) jamatunudur (XIII.-XIV. yy. başı). Galeri planlı (revak) bu jamatunun günümüze gelebilen batı cephesindeki mimari elemanlar, yapının cephe düzenlemesi açısından önemli veriler sunmaktadır. Yapının batı cephesi 8.70 m. uzunluğundadır. Eski tasvirlerden ve kalan izlerden bu cephede dört sütun üzerine atılan üç kemer açıklığının olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde cephenin kuzey kemeri hariç diğer iki kemeri yıkılmıştır. Kuzey ve güneyde bulunan kemerler, orta kemere göre daha küçük yapılmışlardı. Ayakta kalan kuzey kemeri taşıyan ve silindirik bir kaideye oturtulmuş olan iki sütunun da yüksekliği 1.70 m.dir. Sütun başlıkları, dışa doğru kademelenen çok köşeli kaval silme şeklinde düzenlenmiştir. Bu başlıkların üzerine yaslanan yuvarlak kemer dışta süslemeli düz bir silmeyle hareketlendirilmiştir. Batı cephenin kemer açıklıkları zeminden itibaren üçte iki yüksekliğe sahip olup, üst kısımları örtü seviyesine kadar düzgün kesme taşla yükseltilmiştir. Kalan izlerden alt kemerlerin üst ortalarında daha küçük ikinci bir kemer sırasının olduğu anlaşılmaktadır. İçe doğru iki kaval silmeyle kademelendirilen bu küçük kemerler ile birlikte alt sıradaki kemer açıklıkları, batı cepheye yatay iki bölümlü bir görünüm kazandırarak bu cephede büyük bir hareketlilik oluşmasını sağlamıştır (Res. 129-134, 141, 145).

Digor'daki Bağnayr Manastırı batı jamatununun (XII. yy. sonu) batı ve güney duvarları yıkılmış olup, kuzey duvarı günümüze gelebilmiştir. Yapının kuzey cephesi sade tutulmuştur. Bu cephede hareketlilik sağlayan tek unsur, cephenin üst hizasında

birbirine simetrik olarak açılmış 0.10 x 1.25 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu üç adet mazgal penceredir. Üst kısımları yuvarlak kemer şeklinde sonlanmaktadır. Alışılmış mazgal pencerelerin aksine, oldukça dar ve uzun tutulmuş olan bu pencerelerin üst kısımlarında süsleme bordürleri bulunmaktadır. Bu süsleme bordürlerinin üst kısımları, dışa çıkıntı yapan altta düz üstte yuvarlak kemer şeklindeki kaval silmelerle hareketlendirilmiştir (264-265, 276-277).

Gözlemlerimiz sonucu, Kars'taki jamatunlarda birbirini tekrarlayan aynı tarzda bir cephe düzeni ile karşılaşılmamaktadır. Beş jamatundan sadece Horomos Manastırı kuzey jamatununun batı cephesi ile aynı manastırdaki Ariwc Jamatunu'nun batı cephesindeki kapı ve pencerelerde karşımıza çıkan dikey simetri anlayışı kısmen örtüşmektedir. Ani'deki jamatunlar hariç diğer üç yapıda, bölüntüsüz ve süslemeden kaçınan bir cephe anlayışı hakimdir.

Bölgenin güneyindeki Bitlis Merkez'de bulunan Saint Jean Manastırı (Porayvank) jamatunu (XVI. yy.) ile Mutki'deki Surb Alberik Manastırı Saint Etienne Jamatunu'nun (1880) güney cephelerinin oluşturulmasında itina gösterilmesi dikkat çekmektedir. Saint Jean Manastırı jamatununun 10.70 m. uzunluğundaki güney cephesinde, duvarın yarı yükseklikten itibaren içe doğru 0.30 m. girinti yaparak örülmesi sonucu bir kademelenme oluşmuştur. Böylece cephenin bütününde yatay iki katlı bir görünüm oluşmuştur. Bu uygulama ile birlikte, güneybatı köşede açılan sivri kemerli kapı ile üst orta hizada bulunan mazgal pencere güney cepheyi hareketlendirmiştir. Diğer cepheler sağırdır (Res. 3-5). Girişi batı cephede bulunan Saint Etienne Jamatunu'nun sadece güney cephesi açıktadır. Bu cephenin ortasında birbirine simetrik olarak açılmış dikdörtgen üç mazgal pencere bulunmaktadır. Bu pencere açıklıkları ile kesme taş malzemeden yapılmış üzeri süslemeli pencere söveleri, moloz taşla örülmüş güney cepheye kısmi bir hareketlilik kazandırmıştır (Res. 94-95, 103-104).

Van il sınırları içinde kalan üç jamatun cephe düzenlemesi açısından önem taşımaktadır. Başkale İlçesi'ndeki Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu (1651), Van Gölü çevresindeki jamatunlar içerisinde en görkemli cephe düzenlemesine sahip yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Jamatunun doğu hariç üç cephesi de açıktadır ve eklemlendiği kilise ile kuzey-güneyde aynı cephe düzenlemesine sahiptir. Bina bir bütün olarak topraktan 1.30 m. yüksekliğindeki üç kademeli taş platform üzerine oturtulmuştur. Anıtsal bir görünüşe sahip jamatunun batı cephesi 17.00 m. uzunluğundadır. Jamatuna geçişi sağlayan batı cephenin ortasındaki basık kemerli kapının etrafı, 5.00 m. genişliğinde ve 9.20 m. yüksekliğindeki görkemli bir taçkapı şeklinde düzenlenmiştir. Kaval silmeler ve geometrik bezemeli şeritlerle kuşatılan taçkapı kademeli kemerli iki alınlıkla taçlandırılmıştır. Alınlıklarda bulunan figürlü kabartmalarla birlikte mimari plastik süsleme, düzgün kesme taş cephenin görkemini

artırmaktadır. Taçkapı duvar yüzeyinden kapı açıklığına kadar kademeli bir şekilde 1.60 m girinti yapmaktadır. Bu uygulama ile giriş kapısının içine açıldığı 3.00 m. enindeki taçkapı nişi oluşturulmuştur. Yapının 3/2 oranında yüksekliğe sahip iki sıra halindeki yatay düz bir silme, bütün cepheleri dolanmakta ve cephelere iki katlı bir görünüm kazandırmaktadır. İkili yatay silmenin üstü düz, alt kısmı ise kaval silme şeklinde düzenlenmiştir. Batı cephedeki taçkapının güney ve kuzey tarafında bulunan ve yatay silme ile zemin arasında ortalama 1.80 m. aralıklarla sıralan düşey silmeler, her iki tarafta duvar yüzeyine dörder parçalı bir görünüm kazandırmıştır. Düşey silmelerden kaval silme şeklinde olanlar altta yarım yuvarlak kaideler üzerine oturmaktadır. Cephenin kuzey-güney köşesinde bulunan 0.75 m. çapındaki yarım daire kesitli iki payanda batı cephenin vurgusunu artırmaktadır. Cephenin ortasındaki taçkapının güneyinde iki kuzeyinde ise üç mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Dıştan 0.30 x 0.80 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli pencereler, duvar yüzeyinden içe doğru iki sıra mukarnas dizisi ile kademelenmekte ve içte kaval silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alınmaktadır. Pencerelerin bu şekilde hareketlendirilmesi, bir bütün olarak bakıldığında cephe düzenlemesine uyum sağlamıştır. Bu uygulama, diğer jamatunlardaki alışılmış mazgal pencere uygulamalarının dışındadır (Res. 462-464, 467-468, 470-471, 483-486). Jamatunun güney cephesi kiliseyle birlikte 31.00 m. uzunluğundadır. Bu cephede jamatunla kiliseyi birbirinden ayıran bir düzenleme bulunmayıp, cephe bir bütün olarak ele alınmıştır. Üst kısımda cephe boyunca devam eden yatay silme jamatun tarafında sağlam durumdadır. Yatay silmenin hemen altındaki dikdörtgen formlu mazgal pencere, batı cephedeki mazgal pencerelerle aynı düzenlemeye sahiptir. Zeminle yatay silme arasında bulunan ve cephe boyunca 1.80 m. aralıklarla devam eden 16 adet düşey silme, cepheye büyük bir hareketlilik kazandırmıştır. Bu düşey silmeler, 0.24 m. enindeki ikili kaval silmelerden oluşmaktadır. (Res. 473-474). Jamatunun kuzey cephesi güney cephe ile aynı düzenlemeye sahiptir. Üst yatay silmenin hemen altında açılan dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli jamatunun penceresi dıştan 0.50 x 1.50 m. ölçülerinde olup, diğer mazgal pencerelerden daha büyük yapılmıştır. Kaval silmelerle çerçeve içine alınarak hareketlendirilen bu pencerenin silmelerinde kısmen kırılmalar olmuştur. Bunun haricinde cepheye hareketlilik kazandıran tek unsur, cephe boyunca 1.80 m. aralıklarla devam eden 16 adet ikili düşey kaval silmelerdir (Res.478). Her üç cephede, silmeler ile oluşturulmuş düşey bölüntülü bir cephe anlayışı hakimdir. Kaynaklardan, jamatunun orta mekanını kapatan tonozun üzerinde, sonradan yapılmış bir çan kulesinin olduğunu öğrenmekteyiz. .[396] Ancak üst örtünün çökmesi nedeniyle bu çan kulesi günümüze gelememiştir.

---

[396]Walter Bachman, *Kırchen und Moschen in Armenian und Kurdistan,* Leipzig, 1913, 27.

Üç cephesiyle birlikte bütünlük gösteren cephe düzenlemesine sahip diğer bir yapı, Van Gölü'ndeki Çarpanak Adası'nda bulunan Saint Jean Manastırı (Ktouts) jamatunudur (XVIII. yy.). Özellikle batı cephede; taçkapı, çan kulesi, mazgal pencereler, konsollar ve iki renkli taş işçiliği ile oldukça hareketli bir cephe düzenlemesi gerçekleştirilmiştir. Batı cephe 12.10 m. uzunluğundadır. Cephenin tam ortasında ikinci katı çan kulesi olarak düzenlenmiş olan jamatunun dikdörtgen kapısı yer almaktadır. Osmanlı Sanatı üslubunu yansıtan mukarnas kavsaralı taçkapı formunda düzenlenen giriş, cephenin 2/3 oranında bir yüksekliğe sahip olup 3.80 m. eninde ve 4.50 m. yüksekliğindedir. Duvar yüzeyinden 0.95 m. çıkıntı yapan yan kanatlar, iki adet yuvarlak kemerli kör niş ile hareketlendirilmiştir. Taçkapı kanatları arasındaki giriş aralığının üzeri yedi sıra halinde düzenlenmiş mukarnaslı kavsara ile örtülmüştür. Ana nişin üzerini örten kavsarayı mukarnasların başlangıç hizasındaki konsollara oturan kuşatma kemeri çevrelemektedir. Taçkapının üzerine oturtulan çan kulesi 3.75 x 3.80 m. ölçülerinde olup, taçkapıdan 0.30 m. enindeki kaval bir silmeyle ayrılmıştır. Bu silme yüzeyden 0.25 m. çıkıntı yapmaktadır. Çan kulesinin ortasında, giriş kapısına simetrik olarak yapılmış pencere açıklığı yer almaktadır. 1.10 m. eninde, 2.10 m. yüksekliğindeki yuvarlak kemerli pencerenin etrafı kaval bir silmeyle çevrelenmiştir. Üst köşelerde yer alan 0.50 x 0.60 m. ölçülerindeki iki adet kör niş çan kulesinin ön cephesine bir hareketlilik kazandırmıştır. Kulenin ikinci katı yıkılmıştır. Batı cephede açılan dikdörtgen formlu üç mazgal pencereden biri kuzey diğeri güneyde olup, yatay silmenin üst kısmındadır. Ortadaki üçüncü mazgal pencere, çan kulesinin içinde kalmıştır. Yatay silmenin altında, duvardan çıkıntı yapan altı adet açık renk taş konsol bulunmaktadır (Res.366-369). Yapıya iki katlı bir görünüm veren ve üç cephe boyunca devam eden yüzeyi işlemesiz açık renk taşla oluşturulmuş yatay silme, cephelerin 2/3 oranında bir yüksekliği sahiptir. Beden duvarlarının kahverengi tüf taşından yapılmış düzgün kesme taş malzemesiyle yatay silmelerde açık renkli düzgün kesme taş malzemenin kullanılması, üç cephede de iki renkli taş almaşıklığı oluşturulmuştur. 12.00 m. uzunluğundaki güney-kuzey cepheler, birbirine simetrik olarak yapılmış dikdörtgen formlu üçer adet mazgal pencere ve her cephe boyunca devam eden yatay silmeyle hareketlendirilmiştir (Res. 372-373, 378-379). Mazgal pencerelerin alt hizasından geçen düz yatay silmenin haricinde, çatı saçağının altında bulunan ve her üç cepheyi de dolanan açık renk taşlardan yapılmış ikinci düz bir yatay silme ile dışa taşıntı yapan çatı saçakları, üç cepheyi de hareketlendiren diğer unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Res.381).

Van Merkez'deki Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu'nun (1648) bütün cepheleri, doğu hariç üç cepheye sonradan ilave edilen ek yapılar ile kapanmıştır. Ancak bu yapının batı cephesine eklenen revaklı ön mekanın üzerine inşa edilen iki katlı çan kulesi, batı cephesini tamamen

kapatmamıştır. Diğer cephelerin tamamen kapanmayan yüzeylerinde her hangi bir özellik görülmezken, 13.70 m. uzunluğundaki batı cephede bulunan anıtsal giriş, konsollar ve yatay süsleme kuşağı ile cephe düzenlemesine gidildiği görülmektedir (Res. 290, 291, 293-295). Jamatuna geçişi sağlayan batı cephenin ortasındaki dikdörtgen formlu kapı, silmeler ve süsleme bordürleriyle taçkapı formunda düzenlenmiştir. Yan kanatları olmayan taçkapının dıştan dışa uzunluğu 3.75 m., yüksekliği ise 4.25 m. dir. Taçkapının üst köşelerinde duvar yüzeyinden 0.30 m. çıkıntı yapan yarım daire kesitli konsollar bulunmaktadır. Silme ve bordürlerle kuşatılmış jamatunun girişi ile üst köşelerinde bulunan konsollar batı cepheye bir hareketlilik kazandırmıştır (Res. 296, 299, 329-332). Taçkapı ve konsollar dışında cepheye hareketlilik sağlayan diğer bir unsur ise, zeminden 1.70 m. yükseklikte cephe buyunca kesintisiz devam eden haç işlemeli süsleme kuşağıdır. (Res. 334). Cepheyi hareketlendiren dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli üç adet mazgal pencere, çan kulesini taşıyan revaklı bölümün çatı seviyesinin üst hizasında kalmıştır (Res. 297-298). Cephe düzenlemesini aktardığımız Van'daki diğer iki jamatuna göre, bu jamatunun düzgün kesme taşla kaplanan batı cephesinin daha sade tutulduğu ve bölüntülü bir cephe düzenlemesine gidilmediği izlenmektedir.

Van'daki bu üç jamatun dışında kalan altı jamatunun, sadece cephelerinde bulunan girişler ile ön plana çıktıkları görülmektedir. Bahçesaray'daki Saint Georges (Pouthkouvank-1601), Saintes Femmes (Kanancvank-XVII. yy.), Gevaş'taki Saint Thomas (Ganjak-1671) manastırlarındaki jamatunlar ile aynı ilçede bulunan Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu (1763), batı cephe düzenlemesi açısından birbiriyle paralellik göstermektedir. Bu dört jamatunun da batı cephelerinin orta aksındaki dikdörtgen formlu kapı açıklıklarının üstünde bulunan alınlıklar, sivri veya yuvarlak boşaltma kemerleri (sağır kemer) ile kuşatılmıştır. Akdamar'daki kapı alınlığında kitabe ve süsleme unsurları bulunurken, diğer üç jamatunun alınlıkları boş bırakılmıştır. Bahçesaray'daki jamatunun kapı sövelerinin etrafı hariç, üç jamatunun girişinin dıştan kaval ve düz silmeler ile bu düşey silmelerin üst köşelerinde çıkıntı yapan konsollar tarafından hareketlendirildiği izlenmektedir. Girişlerle vurgulanan batı cephelerdeki kapıların üst hizasında açılan dikdörtgen formlu mazgal pencereler, bu cephelere hareketlilik kazandıran diğer unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki öğe dışında cepheler oldukça sade ve bölüntüsüz tutulmuş olup, hareketlilik sağlayacak başka herhangi bir mimari veya süsleme elemanı bulunmamaktadır (Res. 415-416, 429-430, 524-526, 566-568).

Kuzey-güney doğrultusundaki eğimli bir arazi üzerinde inşa edilmiş olan Çatak'taki Albıçak Manastırı (Cunik) jamatununun (XVII.-XVIII. yy.) girişi güneybatı köşede yer almaktadır. Kapı alınlığı bulunmayan sivri kemerli giriş, dıştan yivli kaval ve oluk silmelerle hareketlendirilmiştir. Aynı şekilde üst hizada açılmış

olan üç adet mazgal pencerenin sövelerinde, geometrik ve bitkisel süsleme bulunmaktadır. Kapı ve pencerelerde kullanılan düzgün kesme taş malzeme, kaba yonu taş malzeme ile kaplanan jamatunun güney cephesinde dikkat çekmektedir (Res. 496-498, 517-518).

Van Gölü'ndeki Adır Adası'nda bulunan Saint Georges Manastırı (Lim) jamatunu (1766), diğer beş jamatundan batı cephesine bitişik olarak yapılan çan kulesi ile ayrılmaktadır. Yapının diğer cephelerinde üçer adet mazgal pencere haricinde açıklık bulunmamaktadır. Jamatunun batı cephesi, alınlığı bulunmayan sivri kemerli ve mukarnas dizileriyle çevrelenmiş giriş, bu girişin üst hizasında açılmış üç adet mazgal pencere ve orta mazgal pencerenin üstünde batı cepheye bitişik yapılmış çan kulesi ile hareketlendirilmiştir. Girişin üstünü kapatan ve çatı seviyesinin dört taş sırası altından başlayan çan kulesi günümüze gelememiştir. Ancak, çan kulesinin jamatuna bitiştirildiği kısımda kullanılan açık renkli kalker taşların kısmen korunduğu gözlemlenmektedir. Yine muhtemelen bu çan kulesinin duvara bitişik desteklerini taşıyan iki adet konsol, girişin üst köşelerinde korunmuştur. Koyu kahverengi volkanik tüf taşından oluşturulmuş düzgün kesme taşlarla kaplanan batı cephe, giriş ve çan kulesinde açık renkli kalker taşının kullanılmasıyla ayrıca vurgulanmıştır. Bu unsurlar dışında bölüntüsüz ve sade bir cephe düzenlemesine sahiptir (Res. 394-397).

7.2.2. KAPI FORMLARI

Günümüze kadar gelebilmiş Ermeni dini mimarisine ait yapılardan VI. yy.'a kadar inen örnekler bulunmaktadır. Bu yapıların girişlerindeki dikdörtgen kapı açıklıkları, genellikle dıştan gömme sütunlar üzerine yaslanan ve kapı alınlıklarını çevreleyen yuvarlak formlu boşaltma kemerleriyle sınırlandırılmışlardır. Bazı örneklerde, boşaltma kemerlerin üst kısımları üçgen alınlıklarla hareketlendirilmiştir. Bu kapı formu, Ermeni mimarisinde uzun süre sevilerek uygulanmıştır.[397]

Geç Ortaçağ'da (XIII.-XIV. yy.) Ermeni Sanatı, bezeme ile birlikte yapısal ayrıntılarda bölgeye egemen Selçuklu ve İlhanlı sanatlarıyla yoğun ilişkiler içine girmiştir. Kilise mimarisinde fazla bir değişiklik yapmayan Ermenilerin kemer biçimleri, bitkisel ve geometrik süsleme, mukarnas kullanımı ile kapı formlarında Selçuklu ve ilerleyen yüzyıllarda Osmanlı biçimlerini alıp rahatlıkla kullandıkları görülmektedir.[398]

---

[397]Patrick Donabedian, "Le Portail Dans L'Architecture Armenienne du Haut Moyen Age", *REA*, XX, Paris, 1986-1987, 337-380.

[398]Orhan Cezmi Tuncer, "Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkileri Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara, 1976, 239, 241, 253-258 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 312 ; A.

Ermeni mimarisindeki girişlerde karşımıza çıkan en önemli değişiklik; Selçuklu ve Osmanlı tarzı taçkapı formlarının gerek XIII. yy., gerekse XVI. yy. ve sonrasında inşa edilen jamatunların girişlerinde kullanılmasıdır. Bölgenin kırsal alanında yapılmış jamatunların girişleri basit ve sade tutulmuştur. Buna karşın, taçkapı düzenlemesinin daha çok bulundukları bölgelerin dini-eğitim merkezleri konumundaki manastırlarda inşa edilen jamatunların girişlerinde uygulandığı izlenmektedir.

Latince porta, Farsça piştak, ritac, serder, dervaze gibi isimlerle de anılan taçkapılar; genellikle bir kamusal yapıya veya önemli bir mimari esere giriş-çıkışı sağlayan anıtsal kapılardır. Bazı istisnalar hariç cephenin tam ortasına yerleştirilen ve cepheden az veya çok bir çıkıntı yaparak dikkat çeken taçkapıların, form itibariyle anıtsal yapılmaları ve çeşitli süsleme unsurları ile zengin bir şekilde bezenmeleri en önemli unsurlarıdır[399] (Çiz. 105).

İran, Mısır, Irak, Suriye, Anadolu Türk Mimarisi ile Avrupa'daki Romanesk ve Gotik Mimari'de yaygın olarak taçkapılar yapılmıştır. Diğer dönem ülke ve üsluplarındaki anıtsal girişler taçkapı olarak nitelendirilmemektedir. Ermeni jamatunlarında görülen taçkapı formları da bir etkileşim sonucu ortaya çıkmıştır.

Anadolu'da Selçuklu öncesi görülmeyen taçkapılar, Anadolu Selçuklu zamanında altın çağına ulaşmış ve mimari eserin organik bütünlüğünü belirtmek için taçkapılar vurgu unsuru olmuştur. Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi'nde geometrik şemaları, mukarnas ve bezeme unsurlarıyla önemini koruyan taçkapılar; gelişen Osmanlı mimarisinde merkezi mekan arayışının ön plana geçmesiyle birlikte cephenin birinci öğesi olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde anıtsal yapı ve yalın taçkapı anlayışı hakimdir. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi gibi başkent üslubundan uzak ve coğrafi konum itibariyle kısmen dışa kapalı bölgelerde, Selçuklu tarzında taçkapı yapma geleneği Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiştir. Osmanlı zamanında

---

Ödekan, "Mukarnas" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 1303-1304 ; Ahunbay, a.g.m., 539-540 ; Abdüsselam Uluçam, "Eski Van'da Selçuklu İzleri", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri,* Konya,1994, 53-67 ; a.y., "Doğu Anadolu'daki Hıristiyan ve İslam Mimarisinde Görülen bazı Sanat Etkileşimleri", *Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu,* Ankara, 2000, 260-266 ; a.y., "Doğu Anadolu Türk Mimarisinde Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *21. Yüzyıla Girerken tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslar arası Sempozyumu,* Ankara, 2000, 169-178

[399]Taçkapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme,* I, İstanbul, 1979, 46-47 ; Rahmi Hüseyin Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar,* İzmir, 1982, 17 v.d. ; Semra Öğel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı,* Ankara, 1987, 144 ; A. Ödekan, "Taçkapı" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* III, İstanbul, 1997, 1729.

bölgede inşa edilen Müslüman ve Hıristiyanlara ait mimari eserlerin girişleri taçkapılarla vurgulanmıştır.

Anahatlarıyla baktığımızda, Selçuklu dönemi taçkapılarının cephe yüzeyinden dışa taşırılarak bir ana niş oluşturulduğu ve bu nişin kapı açıklığına doğru kademelendirildiği görülmektedir. Bölgedeki jamatunlar içinde; kavsaralı ana nişiyle birlikte yan kanatları bulunan 3 taçkapı tespit edilmiştir. Buna karşın, cepheden taşıntı yapmayan ve ana nişiyle birlikte kavsarası bulunmayan 6 taçkapı bulunmaktadır.

Selçuklu tarzı taçkapı formunu yansıtan en güzel örnek, bölgenin kuzeyindeki Kars Ani'de bulunan Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatununun (XIII. yy.'ın ikinci yarısı) doğu cephesindeki taçkapıdır. Dıştan dışa 2.85 m. genişliğindeki bu taçkapının yüksekliği 6.25 m. dir. Cephe yüzeyinden taşıntı yapmayan girişte, içe doğru kırkbeş derecelik eğim yapan yan kanatlar aracılığıyla 1.30 m. derinliğinde ana niş oluşturulmuştur. Girişin yan yüzeyleri yırtmaç nişlerle hareketlendirilmiştir. Taçkapı dıştan düz ve kaval silmelerle sınırlandırılmıştır. Bu silmeler, girişin üstündeki mukarnas kavsarayı dolanarak üstte kaş kemer şeklinde sonlanmaktadır (Res. 164-167, 185).

Van Başkale'deki Saint Bartholomeus Manastırı jamatununun (1651) batı girişindeki taçkapı, düşey olarak cepheyi boydan kapatmaktadır. Duvar yüzeyinden taşıntı yapmayan giriş, duvar kalınlığından yararlanılarak içe doğru kademelendirilmiş ve böylece 1.60 m. derinliğinde, 3.00 m. genişliğinde taçkapı ana nişi oluşturulmuştur. Burada ana nişin üzerinin mukarnas kavsara yerine, yuvarlak kemerli tonozla kapatıldığı görülmektedir. Nişin yan yüzeylerine derinlik kazandıran karşılıklı küçük nişler açılmıştır. Dıştan kaval silmeler ve geometrik bezemeli şeritlerle kuşatılan ana nişin üst kısmı, kademeli kemerli iki alınlıkla taçlandırılmıştır. Süsleme kuşakları ve kuşatma kemerleriyle 5.00 m. genişliğe ve 9.20 m. yüksekliğe ulaşan taçkapının alınlıklarındaki figürlü süslemeler girişe ayrı bir hareketlilik kazandırmıştır (Res. 462, 467-471, 483-485).

Duvar yüzeyinden çıkıntı yaparak yan kanatların oluşturulduğu taçkapı düzenlemesi, Van Gölü'ndeki Çarpanak Adası'nda bulunan Saint Jean Manastırı (Ktouts) jamatununun (XVIII. yy.) batı cephesinin ortasındaki girişte gerçekleştirilmiştir. Cepheden 0.95 m. taşıntı yapan yan kanatlar aracılığıyla taçkapı yüzeyi dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Girişteki ana niş, 1.00 m. derinliğe ve 1.90 m. genişliğe sahiptir. Taçkapı kanatları arasında kalan nişin üzeri, yedi sıra halinde düzenlenmiş mukarnas kavsara ile kapatılmıştır. Kavsarayı dıştan sınırlayan kuşatma kemeri, üstte sivri kemer şeklinde sonlanmaktadır. Cephenin 2/3 ünü kapatan taçkapı dıştan dışa 3.80 m. genişliğinde ve 4.50 m. yüksekliğinde olup,

mukarnaslı kavsarası ve cephe yüzeyinden taşıntı yapan dikdörtgen formuyla Osmanlı taçkapılarını çağrıştırmaktadır. Bu taçkapının üzerine, taçkapıdan 0.30 m. enindeki kaval silmeyle ayrılan ve bugün kısmen tahrip olmuş çan kulesi oturtulmuştur. 3.80 m. enindeki çan kulesinin yüksekliği 3.75 m. dir (Çiz. 106 ; Res. 367-372). Aynı jamatunun içinden doğudaki kiliseye geçişi sağlayan girişteki taçkapı duvar yüzeyinden 0.10 m. taşıntı yapmaktadır. Ancak, bu taçkapının yan kanatları yoktur ve cephe yüzeyinde dikdörtgen bir form oluşturmamaktadır. Taçkapı; 2.90 m. genişliğinde ve 3.95 m. yüksekliğinde olup, girişin etrafındaki profil ve kademelenmeyi sağlayan yivli kaval silmeler, mukarnas şeritleri, kapı alınlığı ve bu alınlığı dıştan kuşatan yuvarlak kemerden oluşmaktadır (Res. 374-376). Burada, aynı jamatunda bulunan iki taçkapının aynı düzenlemeye sahip olmadığı izlenmektedir.

Van Merkez'deki Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu'nun (1648) batı cephesi ile iç mekanının doğusundaki Surb Astuacacin Kilisesi'ne geçişi sağlayan girişler taçkapı şeklinde düzenlenmiştir. Duvar yüzeyinden taşıntı yapmayan bu iki taçkapının da yan kanatları ve ana nişleri bulunmamaktadır. Cephe yüzeyinde dikdörtgen bir form oluşturmayan taçkapılar; dıştan kapı açıklığına kadar profil ve kademelenmeyi sağlayan düz ve kaval silmeler, mukarnas şeritleri, bitkisel ve geometrik süslemeli bordürler, kapı alınlığı ve bu alınlıkları dıştan sınırlayan kuşatma kemerlerinden oluşmaktadır. Her iki taçkapı da, 4.00 m. yi bulan genişlikleri ve 4.50 m. ye yaklaşan yükseklikleri ile bulundukları cephelerin en önemli mimari elemanları konumundadır (Çiz. 107 ; Res. 294, 299, 329-333, 304, 326, 335-337, 340).

Van Çatak'ta bulunan Albıçak Manastırı (Cunik) jamatununun (XVII.-XVIII. yy.) iç mekanının doğusundaki duvarda bulunan ve kiliseye geçişi sağlayan girişin, Varagavank Manastırı'nda bulunan taçkapılarla aynı düzenlemeye sahip olması dikkat çekicidir. Burada da basık kemerli dikdörtgen kapı açıklığı, dıştan içe doğru mukarnas şeritleri, düz ve kaval silmelerle kademelendirilmiştir. Bu şeritler kapı alınlığının üstünü kuşatan sivri kemer şeklinde sonlanmaktadır. 3.40 m. enindeki taçkapının yüksekliği 4.90 m. dir (Res. 499, 502-503, 514).

Bitlis Merkez'deki Saint Jean Manastırı (Porayvank) jamatununun (XVI. yy.) iç mekanının doğusundaki taçkapı ile Hizan'da bulunan Saint Croix Manastırı (Aparank) jamatununun (1629) iç mekanından kiliseye geçişi sağlayan girişteki taçkapı, Van Varagavank Manastırı'ndaki taçkapıların formunu tekrarlamaktadır. Ancak bu iki taçkapıda, dıştan içe doğru kademelenmeyi sağlayan mukarnas şeritleri bulunmamaktadır. Aynı şekilde, süsleme açısından da diğer taçkapılara göre oldukça sade tutuldukları izlenmektedir (Res. 11, 2, 17, 42, 35-36).

Bölgedeki jamatunlarda karşımıza çıkan taçkapı düzenlemeleri hakkında verdiğimiz bilgiler ışığında;

-Bu taçkapıların, Selçuklu Dönemi'nde inşa edilen yapılardaki taçkapılar ile karşılaştırıldığında oldukça sade ve anıtsallıktan uzak oldukları görülmektedir. Van Ulu Camii (XII. yy.-Çiz. 108), Sivas Gökmedrese (1271), Divriği Ulu Camii (1228-1229) ve Erzurum'daki Yakutiye Medresesi'nin (1310) taçkapıları oldukça süslemeli ve anıtsal olup, cephe yüzeyini kaplayan formlarıyla mimari yapıyı temsil etmektedirler. Örnek verdiğimiz bu taçkapılara yaklaşan taçkapı düzenlemelerinin görüldüğü yapılar; Kars Ani'deki Holly Apostles Kilisesi'nin jamatunu ile Van Çarpanak Adası'ndaki Saint Jean ve Başkale İlçesi'ndeki Saint Bartholomeus manastırlarında bulunan jamatunlardır. Cephe düzeni ve taçkapı formu açısından bakıldığında bu üç jamatunda bulunan taçkapıların benzer örnekleri, Bitlis'teki Şerefiye Camii (1528-1529) ile İhlasiye Medresesi'nin (1589) girişlerinde karşımıza çıkmaktadır (Res. 622-623).

-Yan kanatların bulunmaması nedeniyle ana nişin oluşmadığı, dıştan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmayan ve kademelenmenin duvar kalınlığından yararlanılarak silme ve süsleme şeritleriyle oluşturulduğu taçkapıların, Van ve çevresinde inşa edilmiş İslam mimari eserleriyle form ve süsleme açısından örtüştüğü tespit edilmiştir. Van Merkez'de bulunan Hüsrev Paşa (1567) ve Kayaçelebi Camii'nin (1660) girişleri, Gevaş İlçesi'ndeki İzzettin Şir Medresesi ile Hakkari Meydan Medresesi'nin girişlerindeki duvar yüzeyinden taşıntı yapmayan taçkapı düzenlemeleriyle, jamatunlarda uygulanan taçkapı düzenlemeleri birbirine oldukça yakındır (Res. 624-627). Bu tip taçkapıların Van ve çevresinde yapıldıkları göz önüne alındığında; Van Gölü çevresinin ekonomik, siyasi ve kültürel yapıya bağlı olarak kendi içinde bir oluşum geçirdiği ve bu kültürel oluşumun tarihi süreç bakımından Osmanlı zamanında gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Aynı tarz bir oluşumun, jamatunların bulunduğu Kars ve çevresinde gerçekleşmediği görülmektedir. Bu olgu, Osmanlı'nın Van Gölü çevresine verdiği siyasi ve kültürel önemin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

7.3. STRÜKTÜREL ELEMANLAR

Jamatunların strüktürel elamanlarını değerlendirmeye başlamadan önce, kaç yapının destek ve taşıyıcı elemanlarıyla birlikte üst örtülerinin günümüze sağlam olarak gelebildiklerinin tespitinin yapılmasında fayda bulunmaktadır. Bu tespit, kaynaklarda sağlam olarak gösterilen yapıların bugünkü durumlarının ortaya konması bakımından önem taşımaktadır.

Destek, geçiş ve üst örtüleri yıkılan jamatunlar, kaynaklardan ulaşabildiğimiz bilgi ve plan çizimleriyle birlikte yerinde yaptığımız incelemelerimiz esnasında elde edilen veriler doğrultusunda değerlendirmeye alınacaktır. Böylece bütün yapıların strüktürel elemanlarının, yüzyıllara göre bölgedeki dağılımının ortaya konulmasına çalışılacaktır. Destek ve üst örtüsü hiçbir şekilde çözümlenemeyen jamatunlar ayrıca belirtilecektir.

Yapıların değerlendirilmesi daha önce tipolojisini yaptığımız plan grupları içinde gerçekleştirilecektir. Bu uygulama, hangi plan tipinde ne tür strüktürel eleman kullanıldığının ortaya çıkartılması bakımından yarar sağlayacaktır.

Yaptığımız arazi çalışması sonucu, üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı 20 jamatundan 11 tanesinin destek ve geçiş elemanlarıyla birlikte üst örtülerinin günümüze sağlam olarak geldiği tespit edilmiştir. Bu yapıların illere göre dağılımı aşağıdaki şekildedir: Bitlis Hizan'daki Saint Croix Manastırı (Aparank) jamatunu ile Mutki'deki Surb Alberik Manastırı Surb Karapet Jamatunu; Elazığ'daki Saint Georges Manastırı (Hulevank) jamatunu; Kars'taki Horomos Manastırı (Koşavank) batı jamatunu; Van'daki Saint Jean (Ktouts), Saint Georges (Lim) ve Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu; Van Bahçesaray'daki Saint Sauver Manastırı (Tzpativank) jamatunu; Van Çatak'taki Albıçak Manastırı (Cunik) jamatunu; Van Gevaş'taki Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu ile Saint Thomas Manastırı (Ganjak) jamatunudur.

3 yapının kısmen sağlam durumda oldukları görülmektedir. Bitlis Hizan'daki Barijorivank Manastırı'ndaki jamatunun duvar payeleri ayakta iken, dört serbest desteğiyle birlikte üst örtüsü tamamen değişmiştir. Kars Digor'daki Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu ile Van Bahçesaray'daki Saintes Femmes Manastırı (Kanancvank) jamatununun dört serbest desteğinden ikisi ile üst örtülerinin yarısı yıkılmıştır.

Bu plan tipindeki 6 jamatunun strüktürel elemanları günümüze gelememiştir. Bu yapılar: Bitlis Ahlat'taki Madavank Manastırı jamatunu; Muş'taki Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) jamatunu; Van Bahçesaray'daki Ketchavavank Manastırı jamatunu; Van Gevaş'taki Saint Resurrection (Divaboynuvank), Saint Etienne (Nakaravank) ve Narek manastırlarının jamatunlarıdır.

Merkezi planlı jamatunların versiyonu olarak inşa edilen Van Bahçesaray'daki Saint Georges (Pouthkouvank), Gürpınar'daki Hogeacvank (Der Meryem) manastırlarının jamatunları ile Kars'taki Horomos Manastırı Ariwc Jamatunu'nun strüktürel elemanları tamamen iyi durumda iken, Kars Ani'deki Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatununun batı yarısının üst örtüsü ve batıdaki gömme sütunları günümüze gelememiştir. Van Başkale'deki Saint Bartholomeus

Manastırı jamatununun destek elemanları ayaktadır. Ancak, bu yapının da üst örtüsünün büyük bir bölümünün çökmüş olduğu görülmektedir.

Bölgedeki tek nefli 4 jamatundan; Bitlis Hizan'daki Sainte Croix (Sinijorivank) ile Van Gürpınar'daki Sainte Marine (Srkhouvank) manastırlarındaki jamatunların destek elemanlarıyla birlikte üst örtüleri tamamen yıkılmıştır. Bitlis Mutki'deki Surb Alberik Manastırı Saint Etienne Jamatunu ile Van Gevaş'taki Akdamar Manastırı Kuzey jamatunu sağlam durumdadır.

İki nefli 4 jamatundan; Kars Digor'daki Bağnayr Manastırı güney jamatunu, Van'daki Saint Sahak (Erernayvank) ve Bitlis'teki Saint Anania manastırlarında bulunan jamatunların strüktürel elemanları günümüze gelememiştir. Bitlis Saint Jean Manastırı (Porayvank) jamatunu iyi durumdadır. Fakat, bu yapının da doğu tonozunda kısmi tahribat oluşmuştur.

Kars Ani'de bulunan galeri (revak) planlı 2 jamatunun da üst örtüsü tamamen çökmüştür. Ancak, Saint Gregory İlluminator Manastırı'ndaki (Tiğran Honenç) jamatunun taşıyıcı elemanlarının bir kısmı ayaktadır. Vierges Hripsimiennes Manastırı (Bexencvank) jamatunundan, sadece kilisenin batı duvarına bitişik yapılmış iki gömme sütun günümüze gelmiştir.

5 jamatunun strüktürel elemanları hakkında hiçbir veriye ulaşılamamıştır. Bunlar; Kars Digor'daki Mren, Van Gürpınar'daki Sainte Marine, Erzincan'daki Saint James (Kaposivank) ile Kemah İlçesi'ndeki Seraphinler (Serovbeicvank) ve Saint Roi (Vaslıvank) manastırlarının jamatunlarıdır.

7.3.1. DESTEK VE GEÇİŞ UNSURLARI

7.3.1.1. Paye ve Sütunlar

Genellikle taş malzeme ile inşa edilen yapılarda duvar örme teknikleriyle oluşturulmuş kare, dikdörtgen veya çokgen olabilen düşey taşıyıcılara paye; özellikle tek parçadan oluşan ve çeşitli şekilleri bulunan taş veya mermerden yapılmış düşey taşıyıcı öğelere de sütun denilmektedir.[400]

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki jamatunlarda, taşıyıcı eleman olarak daha çok paye ve duvar payesi kullanılmıştır. Ancak, örnekleri azda olsa sütun ve gömme sütun kullanılan yapılar bulunmaktadır.

Üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı 20 jamatundan, 14 tanesinde paye ve duvar payesi kullanılmıştır. Bitlis Ahlat'taki Madavank Manastırı jamatunu (XIV. yy.) hariç, Van Gölü çevresinde (Van, Bitlis, Muş)

---

[400]Arseven, *a.g.e.*, IV, 1854 v.d. ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 188, 223 ; Hasol, *a.g.e.*,170, 421-424.

bulunan bu jamatunların XVI.-XVIII. yy. arasında inşa edilmiş olmaları dikkat çekicidir. Yapılardan Bahçesaray'daki Saintes Femmes Manastırı'ndaki jamatunun dört serbest payesi, haç paye şeklinde yapılmıştır. Bu yapının dışındaki bütün payeler kare kesitlidir ve üst kısımlarında, düz veya kaval silme şeklinde hafif çıkıntı yapan ince tablalar bulunmaktadır. Bu paye başlıklarının üzerine üst örtüyü taşıyan kemerler yaslanmaktadır. Mutki'deki Surb Alberik Manastırı Surb Karapet Jamatunu'nun üst örtüsü, kare kesitli dört serbest paye ile sekiz duvar payesinin yanısıra, duvarların köşelerinde yer alan ve "L" şeklinde çıkıntı yapan dört köşe payesinin üzerine atılan kemerler aracılığıyla taşınmaktadır (Çiz. 42, 12 ; Res. 77, 82, 85-87, 435, 437-448). Van Gölü çevresi dışındaki 3 yapıda, destek unsuru olarak sütun ve gömme sütunların kullanıldığı görülmektedir. Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatununda (XII. yy. sonu) ortadaki dört serbest yekpare sütun ile duvarlarda bulunan oniki gömme sütun üst örtüyü taşırken, Digor'daki Bağnayr Manastırı batı jamatununda (XII. yy. sonu) gömme sütun sayısı sekize düşmüştür. Tek parça sütun kullanılan bir başka örnek ise, Elazığ'daki Saint Georges Manastırı (Hulevank) jamatunudur (1615). Ancak bu yapıda da duvarlarda bulunması gereken gömme sütunlar kaldırılarak üst örtü, ortadaki dört serbest sütun ile duvarlardaki altı konsol üzerine yaslanan kemerlere oturtulmuştur (Çiz. 24, 27-28, 15 ; Res. 115-119, 209-211, 215-218, 260, 266-269).

Strüktürel elemanları tamamen yıkılarak günümüze gelemeyen dört serbest destekli üç jamatundan, Bahçesaray'daki Ketchavavank Manastırı jamatununun (1650) yıkıntıları arasında sütun parçalarının olduğu bildirilmektedir. Ancak, bu yapıyla ilgili bir makalede verilen bilgiler sadece bununla sınırlı kalmaktadır. Ayrıca ulaşabildiğimiz kaynaklarda bu yapının planı da bulunamamıştır.[401] Gevaş İlçesi'ndeki Saint Resurrection Manastırı (Divaboynuvank) jamatunu (XVII.-XVIII. yy.) ile Saint Etienne Manastırı'nın (Nakaravank) jamatununun (XVII.-XVIII. yy.) planlarında dört serbest sütun işlenmiştir. Ancak, küçük boyutlu ve inziva amaçlı bu manastırların jamatunlarındaki desteklerin ahşap malzemeden yapılmış direkler olduğu da belirtilmektedir[402] (Çiz. 45, 54, 66).

Üst örtüsü iki serbest destek üzerine oturan jamatunların tek örneği olan Van Bahçesaray'daki Saint Georges Manastırı (Pouthkouvank) jamatununda (1601), ortada iki kare kesitli serbest paye ile altı duvar payesi kullanılmıştır. Doğu ve batı duvar payeleri "L" şeklinde örülerek oluşturulmuştur (Çiz. 41 ; Res. 418, 420, 422).

---

[401] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - VII", *REA*, X, 1973-1974, 194-197.

[402] J. M. Thierry, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - VI", *REA*, IX, Paris, 1972, 167-168 ; a.y., "Monasteres Armeniens du Vaspurakan-VIII", *REA*, XI, Paris, 1975-1976, 382-385 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*; 171, 503-504 ; Uluçam, *Ortaçağ... -II- Bitlis*, Ankara, 2003, 306-308.

Ortadaki serbest desteklerin kaldırılarak sekiz duvar payesinin kullanıldığı yapı, Kars'taki Horomos Manastırı'nda bulunan Ariwc Jamatunu'dur (1277). Burada üst örtüyü taşıyan kemerler "T" şeklinde oluşturulmuş sekiz duvar payesi üzerine oturmaktadır (Çiz. 25-26 ; Res. 238, 241, 244).

Üst örtüsü ardarda gelen iki çift çapraz kemer üzerine oturan plan grubunda bulunan Kars Ani'deki Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatununda (XIII. yy.'ın ikinci yarısı), sadece sekiz gömme sütun kullanılmıştır. Buradaki ilginç uygulama, kuzey ve güney duvarlarının ortasında çifte gömme sütunun bulunmasıdır (Çiz. 20-21 ; Res. 163, 168-169, 174).

Karma plan tipinin tek örneği olan Van Başkale'deki Saint Bartholomeus Manastırı'nın jamatununda (1651) üç ayrı taşıyıcı eleman ile karşılaşmaktayız. Bu yapının doğu duvarında iki gömme sütun, kuzeydoğu-güneydoğu köşelerinde iki serbest sütun, kuzeybatı güneybatı köşelerinde ise ikişerden dört adet duvar payesi kullanılmıştır (Çiz. 46, 47 ;Res. 475, 479-481).

Van Gürpınar'daki Hogeacvank Manastırı'ndaki jamatunun (1765) üstünü kapatan tek kubbe, kademeli kemerler aracılığıyla köşelerde bulunan "L" şeklindeki kademeli köşe payeleri tarafından taşınmaktadır (Çiz. 59 ; Res. 600-601, 603, 606).

Tek nefli jamatunlarda köşe ve duvar payeleri kullanılmıştır. İki nefli dört jamatundan Digor'daki günümüze gelemeyen Bağnayr Manastırı güney jamatununun (XIII. yy. başı) ortasında nefleri ayıran dört sütun ile kuzey-güney duvarlarında dörderden sekiz gömme sütun bulunmaktaydı. Diğer üç jamatundan günümüze sağlam durumda gelebilen Bitlis'teki Saint Jean Manastırı (Porayvank) jamatununun (XVI. yy.) ortasındaki bir adet kare kesitli paye mekanı iki nefe ayırmaktadır (Çiz. 64, 1 ; Res. 13, 18, 616).

Kars Ani'deki galeri (revak) planlı Vierges Hripsimiennes Manastırı (Bexencvank-1215) ile Saint Gregory İlluminator Manastırı (Tiğran Honenç - XIII-XIV. yy. başı) jamatunlarında serbest sütunlar ile ikişer gömme sütun üzerine yaslanan dışa açık kemerler tarafından üst örtü taşınmaktaydı (Çiz. 16, 18 ; Res. 128-129, 131-134, 137, 139, 149, 152-154).

-Bu veriler ışığında; plan tipi gözetilmeksizin serbest ve gömme sütun kullanımının bölgenin kuzeyinde yoğunlaştığı görülmektedir. Kars'ta XII. yy. sonu ile XIII. yy.'da inşa edilmiş sekiz jamatundan altısında bu tip taşıyıcı eleman kullanılmıştır. Diğer iki jamatundan Digor'daki Mren Manastırı jamatunu hakkında hiçbir veri elde edilememiştir. Kars'ta duvar payesinin kullanıldığı tek istisna, Horomos Manastırı Ariwc Jamatunu'dur. Bu uygulama, plan tipinin getirdiği bir zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Kars dışında dört serbest sütunun kullanıldığı tek örnek, Elazığ'daki Saint Georges Manastırı jamatunudur. Bölgenin güneyindeki Van

Gölü çevresinde (Van, Bitlis, Muş), XVI.-XVIII. yy. arasında inşa edilmiş olan jamatunların hepsinde kare kesitli payeler ile duvar payelerinin kullanıldığı görülmektedir.

7.3.1.2. Kemerler

İki sütün veya iki ayak arasındaki bir açmanın üstünü örtmek için, uçları bu sütun veya ayaklara oturmak üzere yapılan düzgün eğrisel biçimli strüktürel elemana kemer denilmektedir. Bir açıklığı geçmek için eskiden beri tüm mimari elemanlarda sevilerek kullanılan kemerlerin çok çeşitli örnekleri bulunmaktadır.[403]

İncelemelerimiz sırasında, bölgedeki jamatunlarda kullanılan yuvarlak ve sivri kemerlerin daha çok iki destek arasındaki bir açıklığı geçmek için kullanıldığı ve çoğunlukla bu kemerler üzerine üst örtünün oturtulduğu görülmüştür. Bu uygulama şekliyle kemerler, aynı zamanda üst örtüye geçiş unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kars'ta bulunan XII. yy. sonu - XIII. yy.'da inşa edilmiş jamatunlarda, açıklıkları geçmek için istisnasız yuvarlak kemerlerin yaygın bir şekilde kullanıldığı izlenmektedir. Ani'deki Saint Gregory İlluminator (XIII.-XIV. yy. başı), Vierges Hripsimiennes (1215) ve Holly Apostles Kilisesi'ndeki (XIII. yy.) jamatunlar, Horomos Manastırı'ndaki kuzey (XII. yy. sonu) ve Ariwc Jamatunu (1277), Digor'daki Bağnayr Manastırı batı (XII. yy. sonu) ve günümüze gelemeyen güney jamatununda (XIII. yy. başı) destek elemanları arasındaki bağlantılar yuvarlak kemerler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (Res. 149, 131-134, 209-214, 244-245, 266, 269, 616).

Bu yapılardan Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatununun doğu cephesindeki anıtsal taçkapıda, mukarnas kavsarayı çevreleyen ve üstte kaş kemer şeklinde sonlanan bir kuşatma kemeri (baş kemer) bulunmaktadır. Jamatun bu özelliğiyle Kars'taki diğer jamatunlardan ayrılmaktadır (Res. 164-167). Horomos Manastırı kuzey jamatununun batı girişindeki kapı alınlığının üzerinde bulunan ve yukarıdan gelen ağırlığı karşılamak amacıyla yapılmış olan yuvarlak formlu boşaltma kemeri (sağır kemer), Kars'taki jamatunlarda bu amaçla kullanılan tek kemer çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır (Res. 199).

Kars dışında bulunan ve daha çok bölgenin güneyindeki Van Gölü çevresinde inşa edilmiş XVI. yy. ve sonrasına tarihlendirilen jamatunlarda, plan tipi gözetilmeksizin payeler arasındaki açıklıkların çoğunlukla sivri kemerlerle geçildiği

---

[403]Orhan Cezmi Tuncer, "Anadolu Selçuklu Yapılarında Açıklıkların Örtülmesi ve Sorunları", *Bedrettin Cömert'e Armağan*, Ankara, 1980, 341-361 ; Arseven, *a.g.e.*, II, 1006-1022 ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 188, 269 ; Hasol, *a.g.e.*, 247-251.

tespit edilmiştir. Bahçesaray'daki Saint Georges Manastırı (Pouthkouvank) jamatunu (1601) ile Gevaş'taki Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, payeler arasında geçiş elemanı olarak basık kemerlerin kullanılmasıyla diğer jamatunlardan ayrılmaktadır (Res. 418, 422-426, 556, 561-5629.

Van'daki iki yapı, birden çok kemer çeşidinin kullanılmasıyla dikkat çekmektedir. Başkale İlçesi'ndeki Saint Bartholomeus Manastırı jamatunundaki (1651) destekler arasındaki geçişler yuvarlak kemerler ile gerçekleştirilmişken, batı taçkapısının alınlığında sivri, kavsarası ile kuşatma kemerinde yuvarlak, pencere ve kapısında basık kemer kullanıldığı görülmektedir (Res. 464-468, 482, 489). Van Merkez'deki Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu'nun (1648) destek geçişleri ile batı taçkapısının alınlığında sivri, mazgal pencerelerinde basık, iç mekanın kuzeybatı-güneybatı köşelerinde yer alan iki kapıda üç dilimli boşaltma (sağır), duvar yüzeylerinde bulunan nişlerde ise üç veya beş dilimli olabilen kaş kemer çeşitleri kullanılmıştır (299, 312, 318-312, 327).

Bahçesaray Saintes Femmes (XVII. yy.), Gevaş Saint Thomas (Ganjak-1671) ve Akdamar Manastırı Katogikos Thomas (1763) jamatunlarının batı cephelerinde, kapı alınlıklarını çevreleyen sivri kemer formundaki boşaltma kemerlerinin (sağır) kullanılmasıyla cephelere hareketlilik kazandırılmıştır (Res. 429-430, 524-525, 566-567).

Van ve Bitlis dışındaki jamatunlardan; Muş Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok-1555) jamatununun strüktürel elemanlarının tamamen yıkılması nedeniyle, bu yapıda ne tür kemer kullanıldığı hakkında herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Elazığ'daki Saint Georges Manastırı (Hulevank) jamatununda (1615) ise, dört serbest sütun ile duvarlarda bulunan konsollar arasındaki açıklıkları geçmek için sivri kemer kullanımı tercih edilmiştir (Res. 115-119).

7.3.1.3. Tromp ve Pandantifler

Kare planlı bir mekanın üzerini örten kubbenin oturtulabilmesi için çeşitli geçiş elemanları kullanılmaktadır. Bölgedeki jamatunlarda, kubbeye geçiş elemanı olarak tromp ve çoğunlukla da pandantifin tercih edildiği görülmektedir. VII. yy.'da Sasaniler tarafından geliştirilerek kullanılan ve Büyük Selçuklu döneminin vazgeçilmez kubbeye geçiş elemanı olan tromp; karenin köşelerine çaprazlamasına örülen ve karenin üstünü sekiz kenarlı bir şekle sokarak kubbenin oturmasını sağlayan tonoz bingilerdir (köşe tonozu). Ilk olarak Geç Antik Çağ'da Suriye'deki yapılarda kullanılmış olan pandantif; üçgen biçiminde içbükey olarak oluşturulan ve

kareden kubbenin dairesel kaidesine geçmeyi sağlayan küresel bingiler olarak tarif edilmektedir.[404]

Bölgedeki jamatunlardan sadece ikisinde tromp kullanıldığı tespit edilmiştir. Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatununun (XII. yy. sonu) ortasındaki pramidal kubbe ile bu kubbenin doğu-batı ekseninde bulunan sekiz dilimli tonozlara geçişte tromp kullanılmıştır. Kareyi sekizgene çeviren bu trompların içi istiridye kabuğu formunda düzenlenmiştir (Res. 211-212, 220-222). Tromp kullanılan diğer yapı, Digor İlçesi'ndeki Bağnayr Manastırı batı jamatunudur (XII. yy. sonu). Yapının orta kubbesinin doğu kısmı ve doğudaki üç bölümün üst örtüsüne geçişi sağlayan unsurlar günümüze gelebilmiştir. Doğu köşelerdeki sekiz dilimli tonozlar ile bugün üst örtüsü yıkılmış olan doğudaki orta bölümün köşelerinde, mukarnas dolgulu tromplar ile üst örtüye geçildiği görülmektedir (Res. 272-275). XII. yy. sonunda inşa edilmiş bu jamatunlarda, İran kökenli tromp ve mukarnas kullanımının Selçuklu etkisi olduğu ve XIV. yy.'a kadar artarak devam ettiği belirtilmektedir.[405]

Bu iki yapının dışında üst örtüsü günümüze sağlam olarak gelebilmiş olan bütün jamatunlardaki kubbelere geçişlerde, pandantif kullanımı tercih edilmiştir. Osmanlı mimarisinde de sevilerek yaygın bir şekilde kullanılan pandantifin, Osmanlı'nın bölgeye tamamen hakim olduğu XVI. yy. sonrasında inşa edilen jamatunlarda kullanılmış olması dikkat çekicidir. Aynı şekilde, tromp kullanılan iki yapının da Selçuklu kültürünün bölgeye yerleştiği XII. yy. sonunda inşa edilmesiyle paralellik arzeden bu uygulama, Ermeni mimarisinin hakimiyeti altına girdikleri Selçuklu ve Osmanlı kültürünün etkisinde kaldığını göstermesi bakımından somut veriler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kars'taki üç yapının merkezi kubbesi, mukarnas kubbe şeklinde yapılmıştır ve bu kubbelere geçiş unsuru olarak tromp ve pandantif kullanılmamıştır. Ani'deki Holly Apostles Kilisesi jamatunu (XIII. yy.), Horomos Manastırı Ariwc Jamatunu (1277) ve Digor'daki Bağnayr Manastırı batı jamatununun (XII. yy. sonu) mukarnas kubbeleri, yukarı doğru düz ve kaval silmeler ile kademeli bir şekilde daraltılmış kare kaideler üzerine oturmaktadır (Res. 181-182, 245-246, 266, 268, 271).

7.3.2. ÖRTÜ SİSTEMLERİ

Bir yapıyı üstten kapatan kubbe, tonoz ve çatı gibi strüktürel her türlü öğe, örtü veya örtü sistemi şeklinde tarif edilmektedir.[406] Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki

---

[404]Arseven, *a.g.e.*, II, 1023 ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 184, 240, 271 ; Hasol, *a.g.e.*, 346, 456.

[405]Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 352.

[406]Arseven, *a.g.e.*, III, 1581 ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 181 ; Hasol, *a.g.e.*, 342.

jamatunlarda; düz tavan, kubbe ve tonoz çeşitlerinden oluşan üç tip örtü ile karşılaşılmaktadır.

Yapıların içten üst kısımlarının düz tavan şeklinde kapatıldığı sadece iki örnek bulunmasına karşılık, üst örtüsü sağlam olan diğer bütün jamatunlarda yaygın olarak kubbe ve tonoz kullanılmıştır. İçte uygulanan bu örtülerin tümü dıştan kırma, beşik çatı veya hafif meyilli düz dam şeklinde kapatılmıştır. Bazı yapılarda, ortadaki kubbenin dıştan yüksek bir kasnak üzerine oturan pramidal külahla kapatılarak iç mekandaki merkezi anlayışın dıştan da vurgulandığı görülmektedir.

Jamatunların üst kısımlarının kapatılmasında; tamamen kubbe veya tamamen tonoz kullanılmış örneklerin yanısıra düz örtü, kubbe ve tonoz çeşitlerinin kullanıldığı birden çok örtü ile kapatılmış jamatunlar da bulunmaktadır. Kubbe kullanımının sadece merkezi planlı jamatunlarda tercih edilmesine karşın, tonoz örtü çeşitlerinin her plan tipinde uygulandığı tespit edilmiştir.

Gerek kaynak taraması gerekse arazi çalışmalarımız neticesinde, 39 jamatundan 11 tanesinin üst örtüsü hakkında somut herhangi bir veri elde edilememiştir.

7.3.2.1. Kubbeler

Kubbe; kare, çokgen veya dairesel planları örtmekte kullanılan yarım küre biçimindeki mimari örtü öğesidir.[407] Kubbe, sadece merkezi planlı jamatunlarda uygulanmıştır. Üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı toplam 20 jamatundan, Bahçesaray'daki Ketchavavank ile Gevaş'taki Saint Etienne, Saint Resurrection ve Narek manastırlarındaki jamatunların üst örtüleri hakkında somut bir veriye ulaşılamamıştır. Bu dört yapı, üst örtüleri açısından değerlendirme dışında tutulacaktır. 11 jamatunun üst örtüsü sağlam durumdadır. 5 yapının üst örtüsü, kaynaklar ve arazi çalışmalarımız esnasında elde ettiğimiz veriler ışığında değerlendirmeye alınmıştır.

Üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı 13 jamatunun üst örtüsünde kubbe kullanıldığı tespit edilmiştir. Dört serbest destek üzerine yaslanan kemerler ile dokuz bölüme ayrılan üst örtünün hepsinde kubbe kullanılan 4 jamatun bulunmaktadır. Bunlar; Bitlis Mutki'deki Surb Alberik Manastırı Surb Karapet Jamatunu (XVI.-XVII. yy.), Van'daki Varagavank Manastırı Saint Georges Jamatunu (1648), Adır Adası'ndaki Saint Georges Manastırı (Lim) jamatunu (1766) ile Gevaş'ta bulunan Saint Thomas Manastırı (Ganjak) jamatunudur (1671). Bu yapılardan Surb Karapet Jamatunu'nun merkezi kubbesi, diğer sekiz kubbeden daha

---

[407] *a.g.e.*, III, 1145-1147 ; *a.g.e.*, 140 ; *a.g.e.*,280

yüksek tutulmuştur. Varagavank'taki Saint Georges Jamatunu'nun orta kubbesi ise, dıştan da yüksek bir kasnak üzerine oturtulan pramidal külahlı bir kubbe ile kapatılarak merkezi mekan vurgulanmıştır (Çiz. 11-12, 33, 39, 53 ; Res. 81-84, 309-310, 312-313, 404-408, 571, 573-575).

6 jamatunun sadece iç mekanındaki dört serbest destekle sınırlanan merkezi kare mekanlarının üst kısımları kubbe ile örtülmüştür. Bu yapılardan Ahlat Madavank (XIV. yy.), Hizan Barijorivank (XVII. yy.) ve Muş Saint Apotres (1555) manastırlarındaki jamatunların üst örtüleri yıkılmış olup, kaynaklardan elde edilen bilgi ve plan çizimlerinden orta mekanlarının kubbe ile örtülü olduğunu öğrenmekteyiz.[408] (Çiz. 60, 7, 29). Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatununun (XII. yy. sonu) merkezi kare mekanının üstü, yükseltilerek dıştan da vurgulanmış olan ve sekiz taş plakanın yukarı doğru daralarak pramidal şekilde sonlandığı bir kubbe ile örtülmüştür. Bu kubbenin ortasında fener açıklığı ile iç mekana ışık sağlanmaktadır. Digor İlçesi'ndeki Bağnayr Manastırı batı jamatununun (XII. yy. sonu) orta mekanının mukarnas kubbe ile kapatılması dikkat çekmektedir. Büyük kısmı yıkılan bu kubbenin doğu kısmındaki mukarnas başlangıçları günümüze gelebilmiştir. Van'ın Gevaş İlçesi'ndeki Akdamar manastırı Katogikos Thomas Jamatunu'ndaki (1763) merkezi kubbe, yan ve köşe bölümlerin tonoz örtülerinden daha yüksek ve büyük tutularak vurgulanmıştır. Bu kubbe, birbirini kesen dört kaburga kemeri ile kuvvetlendirilmiştir (Çiz. 24, 27, 50 ; Res. 208, 220-222, 259-260, 266, 271, 539-541).

3 jamatunun merkezi kare mekanı ile dört köşe bölümünün üstü kubbe ile kapatılmıştır. Bu uygulama ile dokuz bölümlü üst örtünün beş bölümü kubbe ile örtülmüştür. Bahçesaray Saint Sauver (1570), Hizan Saint Croix (Aparank-1629) ve Çatak Albıçak (Cunik-XVII.-XVIII. yy.) manastırlarındaki jamatunların iç mekanlarında, dört serbest payenin sınırladığı orta mekanın üzeri, yan ve köşe bölümlere göre daha büyük ve yüksek tutulmuş olan merkezi birer kubbe ile kapatılmıştır. Her üç yapıda da; dik eksenlerdeki yan bölümler beşik tonoz, dört köşe bölümün üzeri ise orta kubbeye göre daha küçük ve basık kubbeler ile örtülmüştür. Bu jamatunlarda dikkati çeken başka bir nokta da, kenarlardan merkeze doğru kademeli bir yükselişin olması ve bu uygulama ile içteki merkezi anlayışın orta kubbelerde toplandığının vurgulanmasıdır (Çiz. 44, 5, 48 ; Res. 451-452, 47-51, 506-508, 510).

---

[408] Lynch, *Armenia..., II*, 293, 295; J. M. Thierry, "Le Couvent des Saints Apotres de Muş", *Handes Amsorya,* XC, Wien, 1976, 235-256 ; a.y., "Monasteres...VII", 226-227; a.y., "Monasteres Armeniens du Vaspurakan - IX", *REA,* XII, Paris, 1977, 189, 191 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.,* 174-175, 309, 559 ; Uluçam, *Ortaçağ...-II- Bitlis* 281.

Merkezi planlı jamatunların diğer gruplarından olan üst örtüsü iki serbest destek üzerine oturan jamatunlar grubundaki Bahçesaray Saint Georges Manastırı (Pouthkouvank) jamatununun (1601) batı giriş bölümünün üzeri, fener açıklıklı basık kubbe; üst örtüsü duvarlardaki sekiz destek üzerine oturan jamatunlardan Kars Horomos Manastırı'ndaki Ariwc Jamatunu (1277) ile Ani'deki üst örtüsü ardarda gelen iki çift çapraz kemer üzerine oturan jamatunların tek örneği olan Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatununun (XIII. yy.'ın ikinci yarısı) üst örtülerindeki merkezi karenin mukarnas kubbe; üst örtüsü kademeli kemerler ile duvarlara oturan plan tipindeki Gürpınar'da bulunan Hogeacvank Manastırı jamatununun (1765) iç mekanını tümüyle örten tek bir kubbe ile kapatıldığı görülmektedir. Bu dört jamatunun kubbelerinin ortasında, iç mekana ışık sağlayan fener açıklığı bulunmaktadır (Çiz. 40, 26, 20-21, 59 ; Res. 422-423, 243, 245-246, 160, 172, 181-182, 611-612).

Yapılan değerlendirme sonucu;

-Merkezi planlı jamatunlarda mukarnas kubbe, sadece Kars'ta XII. yy. sonu XIII. yy.'da inşa edilmiş üç yapıda bulunmaktadır. Üç yapının dışında mukarnas kubbe kullanılan başka bir örnek bulunmamaktadır.

-Merkezi kare mekanın üzerini kapatan kubbelerin, genellikle diğer kısımlara göre daha yüksek ve geniş tutularak vurgulandığı ve çoğunluğunda fener açıklığının bulunduğu izlenmektedir.

-Sekiz dilimli pramidal kubbenin kullanıldığı tek örnek, Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatunudur.

7.3.2.2. Tonozlar

Bir kemerin genişletilmesi ile meydana gelen ve alttan içbükey şekilde taş ve tuğlanın örülmesiyle oluşturulan mimari örtü öğesi olarak tanımlanan tonozun, tek ve çift eksenli olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Tek eksenli tonozlar, geometrik olarak bir kemerin merkezinden geçen yatay bir eksen üzerinde tekrarlanmasından oluşur ve bütün uzunlukları boyunca iki yanda birer duvara oturmaktadır. Bu grubun erken örnekleri Ortadoğu ve Eski Mısır'da rastlanan yarım silindir biçimindeki beşik tonozdur. Aynı grup içinde, yüksek ve sivri beşik tonoz da yer almaktadır. Çift eksenli tonozlar ise, birbirini dikine kesen tonozlardan meydana gelmektedir. Çapraz, tekne, aynalı, altılı ve sekizli tonozlar bu gruba girmektedir.[409]

---

[409]Arseven, *a.g.e.*, V, 2013 ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 283 ; Ana Britannica "Tonoz" mad., XXI, İstanbul, 1992, 85 ; Hasol, *a.g.e.*, 451-452.

Bölgedeki jamatunlarda her iki gruba giren tonoz çeşitlerine rastlanmaktadır. Üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan 20 jamatundan 9 tanesinde tonoz kullanıldığı tespit ediliştir. Bunlardan üç yapının üst örtüsü tamamen tonozla kapatılmıştır. Elazığ'daki Saint Georges (Hulevank-1615) ile Bahçesaray'daki Saintes Femmes (Kanancvank-XVII. yy.) manastırlarında bulunan jamatunların merkezi kare mekanlarının üzeri çapraz tonoz, yan ve köşe bölümlerinin üzeri ise beşik tonozla örtülmüştür. Her iki yapıdaki çapraz tonoz örtü, beşik tonozlara göre yüksek ve büyük tutularak merkezi kare mekan vurgulanmıştır. Elazığ'daki jamatunun çapraz tonozunda fener açıklığı bulunmaktadır. Van'daki Çarpanak Adası'nda inşa edilen Saint Jean Manastırı (Ktouts) jamatununun (XVIII. yy.) dokuz bölümlü üst örtüsünün tamamı aynalı tonozla kapatılmıştır (Çiz. 15, 42, 37 ; Res. 115-119, 121, 435-439, 382-384, 389).

Bu plan tipindeki orta ve köşe bölümleri kubbe ile kapatılan Bahçesaray Saint Sauver (1570), Hizan Saint Croix (Aparank-1629) ve Çatak Albıçak (Cunik-XVII.-XVIII. yy.) manastırlarındaki jamatunların üçünde de, merkezi kare mekanı dik eksenlerde kesen yan bölümlerin üzeri dörder adet beşik tonozla örtülmüştür (Çiz. 44, 5, 48 ; Res. 451, 453, 42, 48, 50, 508-509).

Gevaş'taki Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu'nda (1763), kubbeli orta mekanı dik eksenlerde kesen yan bölümlerin üzeri çapraz tonoz, köşe bölümler ise beşik tonozla kapatılmıştır (Çiz. 50 ; Res. 542, 544-546).

İncelediğimiz tüm jamatunlar içinde; Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatunu (XII. yy. sonu) ile Digor'daki Bağnayr Manastırı batı jamatunu (XII. yy. sonu), üst örtülerinde sekiz dilimli tonozun kullanıldığı iki örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Horomos Manastırı'ndaki jamatunda bulunan sekiz dilimli iki tonoz, merkezi kare mekanın doğu-batı eksenindeki yan bölümlerin üzerini kapatmaktadır. Bağnayr Manastırı batı jamatununda bulunan iki adet sekiz dilimli tonoz ise, kuzeydoğu-güneydoğu köşe bölümlerin üst örtüsünde kullanılmıştır (Çiz. 22, 24, 27-28 ; Res. 211-212, 273-274).

Merkezi planlı jamatunların diğer gruplarından; üst örtüsü iki serbest destek üzerine oturan jamatunlar grubundaki Bahçesaray Saint Georges Manastırı (Pouthkouvank) jamatununun (1601) doğu kısmı aynalı tonoz, kuzey-güney yan bölümleri beşik tonozla örtülmüştür. Karma plan tipindeki Başkale Saint Bartholomeus Manastırı'ndaki jamatunun (1651) orta mekanın üzeri, ortasında fener açıklığı bulunan çapraz tonozla kapatılmıştır (Çiz. 41, 46 ; Res. 422, 424-425, 462, 479, 482).

Kaynaklardan, iki jamatunun üst örtülerinde tekne tonozun kullanıldığını öğrenmekteyiz. Yıkılarak günümüze gelememiş olan Ani örenyerindeki Saint

Gregory İlluminator (XIII. yy.-XIV. yy. başı) ile Vierges Hripsimiennes (1215) manastırlarındaki galeri planlı (revak) jamatunların üst kısımları, tekne tonoz ile kapatılmıştı (Çiz. 16, 18)

Bazilikal planlı jamatunlarda istisnasız beşik tonoz kullanılmıştır. Bugün sağlam durumda olan tek nefli Mutki'deki Surb Alberik Manastırı Saint Etienne Jamatunu (1880) ile Bitlis Merkez'deki iki nefli Saint Jean Manastırı (Porayvank) jamatununun (XVI. yy.) beşik tonozları, bu plan tipinin üst örtülerini günümüze taşıyan iki güzel örnektir (Çiz. 13, 1 ; Res. 99, 101, 09, 12, 14-16).

-Yukarıdaki veriler ışığında; bölgedeki jamatunların üst örtülerinde yaygın olarak beşik tonoz kullanımının tercih edildiği izlenmektedir. Bunun yanısıra, sınırlı sayıdaki jamatunda aynalı, tekne, çapraz ve sekiz dilimli tonozun kullanıldığı görülmektedir.

7.3.2.3. Düz Örtüler

Araştırmalarımız esnasında, üst örtüsünde düz tavan kullanılan iki jamatun ile karşılaşılmıştır. Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatununun (XII. yy. sonu) dokuz bölümlü üst örtüsünün, dört köşe bölümü ile güney yan bölümü düz taş plakalarla kapatılmıştır. Tek parçadan oluşan dikdörtgen taş plakalar, sütun ve gömme sütun üzerine yaslanan kemerler üzerine oturmaktadır (Çiz. 22, 24 ; Res. 214, 216, 225, 227, 229, 231). Dikdörtgen taş plakalar ile üst örtünün kapatıldığı bu uygulamanın bölgede başka bir örneği bulunmamaktadır. Ancak, Ermenistan'da XII. yy.'ın ikinci yarısı ile XIII. yy. boyunca inşa edilmiş birçok jamatunun üst örtüsünde düz taş plakaların kullanıldığı görülmektedir. Bu yapılardan; Tegenyatsvank (Teleneac'vank-1167), Sanahin (1181), Goşavank (1197), Salmosavank (1215) ve Makaravank (1224) manastırlarındaki jamatunların özellikle köşe bölümlerinin üzerleri düz taş plakalar ile kapatılmıştır[410] (Çiz. 109).

Ani'deki Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatununun (XIII. yy.'ın ikinci yarısı) üst örtüsünde; ardarda gelen iki çift çapraz kemerin kesişmesi sonucu, mukarnas kubbe ile örtülü ortadaki merkezi karenin dışında kalan kısımlarda altı adet üçgen örtü oluşmuştur. Kemerler ile duvarlar arasında kalan her üçgen, kendi içinde üçe ayrılmış ve tüm üçgenler altıgen taş plakaların ardışık dizilmesiyle oluşan düz tavanla kapatılmıştır (Çiz. 20-21 ; Res. 163, 173, 181-183).

Bölgedeki jamatunlar içinde, üst örtünün bu şekilde kapatıldığı başka bir örnek bulunmamaktadır.

---

[410]Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 37-63, 102 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 530, 552, 567-569.

7.4. SÜSLEME

Genel olarak mimari eserler üzerinde veya her türlü kullanım eşyasında tezyinata yönelik çalışmaların tümü olarak tarif edilen süsleme kelimesi, daha çok taşınabilir nesneler üzerindeki estetik etkinlikleri anlatmak için kullanılmıştır. Buna karşın, mimari yapıtlarda bezeme kelimesinin kullanılması tercih edilmektedir. Süsleme resim sanatının bir koludur ve belirli bir nesnenin veya mimarinin çok daha güzel olması için üsluplaşmış şekil, resim ve motiflerle değerlendirilmesidir. Süslemede ana tema desendir. Deseni motifler oluşturmaktadır. Eski dönemlerden beri insanoğlu, yaşadığı ortamı ve kullandığı eşyayı göze en güzel gelecek şekilde süsleyerek sanat anlayışı ile biçimlendirmiştir. Çeşitli malzeme ile yapılabilen süsleme ve bezeme, her kültürün kendi inanç ve gelenekleri doğrultusunda yüzyıllar boyu uygulanmıştır.[411]

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki jamatunlarda uygulanan süsleme programını malzeme açısından değerlendirecek olursak; bitkisel, geometrik ve figürlü bezemelerin taş malzeme ile gerçekleştirildiği, fresko süslemenin ise iç mekanlarda bulunan duvar ve paye yüzeylerindeki sıva üzerine yapıldığı görülmektedir. Bu iki malzemenin dışında ahşap, tuğla, çini, mozaik gibi diğer malzeme ve tekniklerle yapılan süsleme örneği bulunmamaktadır.

İncelemelerimiz sonucu 16 jamatunun az veya çok bitkisel ve geometrik motiflerle bezendiği tespit edilmiştir. Bunlardan 4 tanesinde bitkisel ve geometrik bezemeyle birlikte figürlü, 2 tanesinde ise fresko süsleme bulunmaktadır.

7.4.1. MİMARİ PLASTİK SÜSLEME

Taş üzerine işlenmiş süslemeler insanlığın varoluşundan beri çeşitli bölgelerde ortaya çıkmış ve plastik sanatların başlıca kollarından biri olmuştur. Mimari plastik; bitkisel, geometrik ve figürlü süsleme olmak üzere üç başlık altında incelenmektedir.[412]

---

[411] A. Akar-C. Keskiner, *Türk Süsleme Sanatında Desen ve Motif*, İstanbul, 1978, 10 ; Y. Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme -I- Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul, 1979, 20 v.d. ; Selçuk Mülayim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara, 1982, 15 v.d. ; a.y., "Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, III, İzmir, 1984, 97-114 ; a.y., *Değişimin Tanıkları Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, İstanbul, 1999, 11-20 ; Ögel, *a.g.e.*, 1 v.d. ; Z. M. Songül, *Süsleme Sanatı 100 Türk Motifi*, İstanbul, 1990, 3 ; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 223.

[412] Ögel, *a.g.e.*, 75 ; Hamza Gündoğdu, "İkonoğrafik Açıdan Türk Sanatında Rumi ve Palmetler", *Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, Ankara, 1993, 197 ; Arseven, *a.g.e.*, IV, 1615, 1754-1755 ; Hasol, *a.g.e.*, 362.

7.4.1.1. Bitkisel Süsleme

Bitkisel süsleme, çeşitli kültürlerin bulundukları ortamlardaki doğal bitki örtüsüne bağlı olarak yetişen değişik çiçek, ağaç, yaprak gibi motifleri alıp, mimaride üsluplaştırarak kullanması sonucu gelişmiştir. Bölgedeki jamatunlarda, bitkisel süsleme elamanı olarak palmet, rumi, lotüs, kıvrım dal ve çiçek sapı motifleri yaygın olarak kullanılmıştır. Bunun yanısıra asma yaprağı, üzüm salkımları, lale ve yaprak şekli verilmiş mukarnas dizilerinin de süsleme amaçlı motifler olarak kullanıldığı örnekler bulunmaktadır.[413]

Erken tarihli jamatunların bulunduğu Kars'taki Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatununun (XII. yy. sonu) dış cephelerindeki sadeliğe karşın, iç mekanın üst örtüsünde yoğun bir süsleme programı uygulanmıştır. Merkezi kare mekanın üzerini kapatan sekiz yüzeyli pramidal kubbe, tek parça halinde işlenmiş sekiz taş plakadan oluşmaktadır. Damla motiflerinden oluşmuş şeritlerle çerçeve içine alınan bu taş plakalardan altı tanesi, bitkisel motiflerle boş yer bırakılmadan bezenmiştir. Figürlü süslemenin bulunduğu doğu panonun iki yanındaki (güneydoğu-kuzeydoğu) köşelerde yer alan taş plakalarının yüzeyi büyük haçlar ile süslenmiştir. Ortadaki Latin haçı kabartmalarının kenarları düz yüzeyler şeklinde olup, bu yüzeylere palmetler ve bitkisel motifler işlenmiştir. Haçın alt ve üst kollarının uçları, bir kurdelaya bağlanmış iki yana doğru yelpaze gibi açılan saplar taşımaktadır (Res.220-221). Kuzey, batı ve güney plakaları ortak süsleme özellikleri göstermektedir. Bu panoların yüzeyleri, çapraz yivli kaytanların birbirini kesmesiyle oluşturulmuş diziler halindeki gamalı haç motifleriyle süslenmiştir. Her bir gamalı haçın kenarlarında kalan altıgenlerin içleri, dikey ve yatay şekilde sıralanan palmet motifleriyle doldurulmuştur. Böylece bitkisel ve geometrik motiflerin birarada kullanılmasıyla oluşturulmuş karma bir süsleme örneği ortaya çıkmıştır (Res. 222-223). Kuzeybatı köşede bulunan taş plakanın yüzeyi, çok belirgin bir şekilde işlenmiş asma ağacı ve üzüm salkımlarından oluşan kabartma süsleme ile doldurulmuştur. Üzüm kütüğü panoyu ortadan dikey olarak ikiye bölmekte ve iki yana doğru altı sıra asma dalı düz bir şekilde simetrik olarak uzanmaktadır. Alt dört sıradaki asma dallarında, altışar adet iri üzüm salkımı bulunmaktadır. Üst iki sırada ise dörder üzüm salkımı vardır. Ermeni sanatında tam eşdeğeri bulunmayan üzüm salkımlarının bu şekilde işlenişi oldukça realisttir (Res. 224). En üstte bütün panoları dolanan, altta

---

[413]Bitkisel süslemede kullanılan motifler hakkında bkz.; Selçuk Mülayim, "Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi", *Anadolu (Anatolia)*, XX, Ankara, 1976-1977, 141-159 ; a.y., *Değişimin Tanıkları...*, 69-102 ; Nural Gündüzalp, "Dekoratif Sanatta 'Akantuslu Kıvrık Dal Süslemeleri'nin Kaynağı Üzerine", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I, Ankara, 1979, 447-449 ; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 201-205 ; Arseven, *a.g.e.*, IV, 1587-1588 ; Gündoğdu, a.g.m., 197-211 ; Gülsen Baş, *Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme*, Bitlis, 2002, 10-18, 92-96.

ve üstte ince silmelerle sınırlandırılmış bir süsleme bordürü bulunmaktadır. Bu bordürün içi, her bir panoya dörder tane gelecek şekilde yapılmış palmiye ağacı veya buğday başağı olarak yorumlanabilecek bitkisel süsleme ile doldurulmuştur.

Yapının dokuz bölümlü üst örtüsünden, güney orta bölüm ile dört köşe bölümün üzeri düz taş plakalarla örtülmüştür. Merkezi kare mekanın dışında, geometrik ve bitkisel süsleme bu beş bölümün üzerindeki plakalarda yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün taş plakalar aynı tipte süsleme özellikleri göstermektedir. Hepsi birbirine benzer şekilde dekore edilmiştir. Her plaka ortada kesişen iki geniş şeritle dört eşit parçaya bölünmüştür. Şeritlerin kesiştiği yerde etrafı kıvrımdallarla çevrilmiş bir Latin haçı bulunmaktadır. Haçın dört tarafında gamalı haç motifleri ile bunların kesiştiği altıgenlerin içlerini dolduran palmetlerden oluşan bir süsleme görülmektedir (Res. 225-232). Bu süsleme örneği merkezi pramidal örtünün kuzey, batı ve güney plakalarındaki süslemelerle aynıdır.

Bölgede üst örtünün bu şekilde süsleme programıyla yoğun bir şekilde bezendiği başka bir örnek bulunmamaktadır. Ancak, erken örnekleri Suriye'de inşa edilmiş olan Emevi sarayları ile Van Akdamar Manastırı'ndaki Kutsal Haç Kilisesi'nin bitkisel süsleme kuşakları ile karşılaştırmamız mümkündür. Jamatun mimarisi açısından baktığımızda; düz taş plakalardaki bu tarz bitkisel süsleme örnekleri, bugün Ermenistan sınırları içinde kalan ve XII. yy. sonu XIII. yy. başında inşa edilmiş olan Tegenyatsvank (Teleneacvank-1167), Sanahin (1181), Agartsin (1201) ve Makaravank (1224) manastırlarının jamatunlarında karşımıza çıkmaktadır.[414]

Aynı manastırda bulunan 1277 tarihli Ariwc Jamatunu'ndaki duvar payelerinin başlıkları, yaprak şeklinde işlenmiş mukarnas dizileri, kıvrımdal, rumi, palmet ve lotüs motifleriyle bezenmiştir (Res. 252-256).

Kıvrım daldan tek sıra halinde çıkan rumi motifinin işlendiği bir başka örnek, Digor Bağnayr Manastırı'ndaki batı jamatununun (XII. yy. sonu) kuzey cephesinde bulunmaktadır. Bu motif, cephenin doğusundaki mazgal pencerenin üst kısmını süslemektedir (Res. 277). Kars Ani'deki Saint Gregory İlluminator Manastırı (Tiğran Honenç) jamatununun (XIII.-XIV. yy. başı) kuzeybatı köşesindeki kemeri taşıyan iki sütunun alt kısımlarında, ince düz silmelerin ayırdığı bir ters bir düz şekilde sıralanan üç bölümlü palmet motifleri oyma tekniğiyle işlenmiştir. Ortadan çok köşeli kaval silmeyle ayrılmış sütun başlıklarından ikisinin de üst kısımları girift bir halde işlenmiş lotus ve palmet motifleriyle bezenmiştir. Kemer açıklığını dıştan bir süsleme bordürü kuşatmaktadır. Üstte ince düz, altta ise üçgen ve kare şeklinde

---

[414] Mnatsakanyan, *a.g.e.*, 37-61; Thierry, *a.g.e.*, 25; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 197, 552-553, 568.

dendan yapan kaval bir silmeyle sınırlandırılmış süsleme şeridinin ortası, ince bir işçilikle oyma tekniğinde yapılmış birbirine bağlantılı rumi ve palmetlerle süslenmiştir (Res. 141-144). Ani'deki Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunundaki (XIII. yy. sonu) bitkisel süslemeler yapının iç mekanında karşımıza çıkmaktadır. Kars'taki jamatunlar içinde bitkisel süslemenin görüldüğü son örnek olan bu jamatunun gömme sütun başlıkları mukarnaslarla süslenmiştir. En alt sırası yaprak, üst sıraları ise badem ve kanat formlarından oluşan üç yüzeyli mukarnas dizileri yukarı doğru gittikçe daralmaktadır. Sütunların bağlandığı duvar yüzeyinde oyma tekniğiyle işlenmiş ve araları kıvrımdal ve palmetlerle doldurulmuş haç işaretleri bulunmaktadır. Aynı şekilde, doğu duvarının iç yüzeylerinin muhtelif yerlerine haç işlemeli taşlar yerleştirilmiştir. Dıştan rumi ve palmet örgülü bir bordürle sınırlandırılan bu haçların etrafı, girift bir şekilde işlenmiş kıvrımdal, yaprak ve bitkisel motiflerle bezenmiştir (Res. 188-189).

Bitlis'teki jamatunlar süsleme açısından oldukça sade tutulmuştur. Merkez İlçe'deki Saint Jean Manastırı (Porayvank) jamatununun (XVI. yy.) iç mekanının doğusundaki girişte gülbezek ve lale motifi, Hizan'daki Saint Croix Manastırı (Aparank) jamatununun (1629) iç mekanından kiliseye geçişi sağlayan girişin alınlık ve alt kısmında yaprak şekli verilmiş mukarnas dizileri, Mutki'deki Saint Etienne Jamatunu'nun (1880) güney cephesindeki mazgal pencerelerin söve lerinde uçları lale şeklinde biten haç motifleri ile gülbezekler bulunmaktadır (Res. 2, 11, 17, 42, 54, 94, 103-104). Bitlis'teki bu üç jamatunda bulunan ufak çaplı süsleme unsurlarından başka herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Van'da mimari plastik ve fresko süslemeleriyle ön plana çıkan yapı, Varagavank Manastırı Saint Georges Jamatunu'dur (1648). Yapının batı cephesindeki taçkapı ile süsleme şeridinde, iç mekandan kiliseye geçişi sağlayan taçkapı ve duvar yüzeylerindeki nişlerde bitkisel bezeme bulunmaktadır. Batı taçkapının dış silmelerinden sonra 0.14 m. enindeki içleri palmetlerle doldurulmuş örgülü rumi bordürü gelmektedir. Rumiler palmetlerin tepe yaprağının üstünden çıkarak bir sonraki palmetin altında sona ermektedir. Oyma tekniğiyle işlenmiş ve zeminden 2.00 m. yüksekliğe kadar devam eden bu bordürün üst kısımları boş bırakılmıştır. Süsleme amaçlı yapılmış olan 0.37 m. enindeki üç dizi şeklinde düzenlenmiş mukarnas şeritlerinden birinci dizi kaş kemerli ve iki yüzeyli nişçikler, ikinci dizi badem ve kanat formları, üçüncü dizi ise yaprak şeklinde işlenmiştir. Aynı şekilde, dikdörtgen kapının söve ve basık kemerini, dıştan kuşatan 0.24 m. enindeki bitkisel bordür süslemektedir. İki şerit halindeki bordürlerden dıştaki rumi motifi, içteki ise içleri üç bölümlü palmetlerle doldurulmuş örgülü rumi motifiyle bezenmiştir (Res. 329-331, 333). Jamatunun batı cephesindeki diğer bir süsleme kuşağı, cephe boyunca devam eden kazıma tekniğiyle yapılmış haç işlemeli taşlardır.

Zeminden 1.70 m. yükseklikteki haçlar kesintisiz birbirini takip etmektedir. Her bir haçın uç kısımları birbirini tekrarlamayan çok çeşitli bitkisel motiflerle süslenmiştir. Alt köşelerde geometrik veya bitkisel bezeme yada karşılıklı iki kuş figürü yer almaktadır (Res. 334).

Bu jamatunun içinden kiliseye geçişi sağlayan ve doğu duvarının ortasında yer alan giriş açıklığı da taçkapı formunda düzenlenmiş olup, jamatunun batı taçkapısını form ve süsleme bakımından tekrarlamaktadır. Burada jamatunun girişinde bulunmayan ve kapı açıklığını çevreleyen bir kuşatma kemeri dikkat çekmektedir. İki bordür halinde düzenlenmiş olan ve alınlığın üzerinde sivri kemer şeklinde sonlanan bu kuşatma kemerinden dıştaki bordür, "S" şeklinde kıvrım yapan rumi motifiyle süslenmiştir. İkinci bordür kırkbeş derecelik açı yaparak içeri doğru kademelenmektedir. Bu bordürün yüzeyi, kabartma tekniğiyle işlenmiş 0.30 x 0.30 m. ölçülerinde birbirini takip eden 22 adet haç motifiyle bezenmiştir. Zeminden 1.77 m. yüksekliğe kadar olan 6 adet haçın içleri ve kenarları girift halde işlenmiş rumi ve palmetlerle doldurulmuştur (Res. 335-338). Aynı şekilde, kapı söve ve atkı taşının dış yüzeyini dolanan 0.14 m. genişliğindeki bitkisel bir bordür süslemektedir. Bu bordürün içleri palmetlerle doldurulmuş örgülü rumilerle süslenmiştir. Buradaki palmetlerin yaprakları iki bölümlü olarak işlenmiştir. Diğer taçkapıya göre buradaki bir farklılıkta, söve ve atkı taşının 0.20 m. genişliğindeki iç yüzeylerinin kesintisiz kıvrılarak devam eden rumilerle süslenmiş olmasıdır. Aynı bitkisel motiflerden oluşan bezeme kapı alınlığında da uygulanmıştır (Res. 339, 341-342).

İç mekanın kuzey duvarının doğu bitiminde yer alan yuvarlak kemerli nişin etrafı, bitkisel süsleme bordürleri ve mukarnas dizileri ile kuşatılarak 2.00 x 2.50 m. ölçülerinde dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Mukarnaslar, taçkapılarda karşımıza çıkan mukarnas dizileri ile aynı düzenlemeye sahiptir. Yuvarlak kemerli nişin etrafını bitkisel bezemelerden oluşan iki bordür çevirmektedir. Dış bordürün içi kesintisiz olarak dikdörtgen çerçeveyi dolanan rumi motifi, iç bordür ise beş bölümlü palmetleri dıştan saran örgülü rumi motifiyle süslenmiştir. Buradaki bitkisel süslemeler de taçkapılarda karşımıza çıkan rumi ve palmet motifleriyle paralellik göstermektedir (Res. 343).

Van Gölü'ndeki Çarpanak Adası'nda bulunan Saint Jean (Ktouts-XVIII. yy.) ile Adır Adası'ndaki Saint Georges (Lim-1766) manastırlarının jamatunlarında, uç kısımları kıvrım dal veya çiçek motifi şeklinde sonlanan haç işlemeli taşların (kaçkar) batı cephe ve iç mekan duvar yüzeylerine dağınık bir şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Bazı haç motifleri süslemesiz bırakılmıştır (Res. 337-338, 410).

-Bitkisel motiflerle yapılan bezemenin, XII. yy. sonu-XIII. yy.'da Kars'ta inşa edilen beş jamatun ile Van'daki 1648 tarihli Saint Georges Jamatunu'nda

yoğunlaştığı izlenmektedir. Bu iki ildeki jamatunlarındaki bitkisel süslemelerde kullanılan ana motiflerin, Selçuklu tarzı palmet, rumi ve yaprak formunda işlenmiş mukarnas dizileri şeklinde yapılması dikkat çekmektedir (Çiz. 110 ; Res. 628-230).

7.4.1.2. Geometrik Süsleme

Çeşitli sanat dallarının hemen her kesitinde karşımıza çıkan geometrik şekiller, en eski bezeme unsurlarından biri olmuştur. Simetrik ve geometrik şekiller, insanda düzen ve anıtsallık etkisi uyandırmaktadır. Geometrik desenler kare, dikdörtgen, üçgen, eşkenar dörtgen, daire ve yıldızlar gibi bir çok yalın formların birleşmesinden oluşmaktadır. Genellikle sınırları katı çerçevelerle belirlenmeyen yerlerde uygulanarak başlangıç ve bitiş noktası göstermeyen geometrik desenler, anlam olarak da sonsuzluğu simgelemektedir.[415]

Araştırmalarımız neticesi toplam 7 jamatunda geometrik süsleme bulunduğu görülmüştür. Bu yapılardan 4 ü Kars, 3 ü Van il sınırları içinde yer almaktadır.

Kars Ani'deki Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunun (XIII. yy.) doğu cephesi geometrik süsleme açısından oldukça zengindir. Taçkapının mukarnas kavsarasının kuzey başlangıcındaki yaprak formlu beş adet mukarnas dizisinin alt kısımları, kare panolar içine alınmış geometrik motiflerle süslenmiştir. Bu panoların içi oyma tekniğiyle girift halde işlenmiş halat örgü ve düzensiz çokgenlerden oluşan geçme motifleriyle doldurulmuştur (Res. 185-186). Girişin iki yanındaki duvar yüzeylerinde ikişer adet yırtmaç niş açılmıştır. Bu nişlerden dıştakilerin üst kısımları istiridye kabuğu motifi, içtekilerin ise üç sıra mukarnasla süslenmiştir. Yırtmaç nişlerin kenarlarında kalan duvar yüzeyleri çatı saçağından başlayıp zemine kadar devam eden geometrik şekillerle bezenmiştir. Kuzey ve güneyde üçerden altı adet olan bu süsleme şeritleri dıştan ince bir kaytanla sınırlandırılmış olup, simetrik bir şekilde tekrarlanan ve dikey olarak üç sıra halinde işlenmiş sekiz kollu yıldızlarla süslenmiştir. Sekiz kollu yıldızların kesiştikleri noktalarda yine simetrik olarak dört kollu yıldızlar oluşmuştur (Res. 164-167, 187). İç mekanı kapatan üst örtü, iki renk taş almaşıklığının kullanılmasıyla oluşturulmuş geometrik şekillerle bezenmiştir. Siyah ve kahverengi taşların düzenli bir şekilde yerleştirilmesiyle altıgenler, beşgenler ve bunların kesiştikleri noktalarda üçgenler ile kare içine alınmış sekiz kollu yıldızlar oluşturularak üst örtüde bir hareketlilik sağlanmıştır (Res. 173, 182-183, 190).

---

[415] Ünal, *a.g.e.*, 84-94 ; Ögel, *a.g.e.*, 83-89 ; Tuncer, *a.g.m.*, 257 ; Mülayim, *Anadolu...*, 61-65, 70 ; a.y., "Selçuklu Sanatında Geometrik Kompozisyonlar", *I.-II. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 1993, 153-156.

Ani'deki geometrik süslemenin görüldüğü diğer yapı, Vierges Hripsimiennes Manastırı jamatunudur (1215). Jamatundan kiliseye geçişi sağlayan girişin dikdörtgen çerçevesinde bulunan düz silmenin yüzeyi, baklava dilimleri (eşkenar dörtgen) ve bu dilimleri birbirine bağlayan küçük madalyonlar şeklinde süslenmiştir. Kapı çerçevesinin üstüne oturan iki sütunce arasındaki yuvarlak mazgal pencerenin etrafı, damla motifleriyle süslü bir madalyon içine alınmıştır (Res. 156-157).

Horomos Manastırı kuzey jamatunun üst örtüsünü kapatan düz taş plakalardaki madalyonların etrafı, gamalı haçlar, geometrik geçmeler, oyma yarım yıldızlar ve birbirini takip eden daire motifleriyle bezenmiştir (Res. 229-232).

Digor'daki Bağnayr Manastırı batı jamatununun kuzey cephesinde bulunan orta mazgal pencerenin üstü, kırık çizgilerin birbirini kesmesiyle oluşan girift geometrik şekillerle süslenmiştir (Res.276). İç mekandan günümüze gelen tek süsleme frizi, kilisenin batı cephesine bitiştirilen yuvarlak kör kemerde bulunmaktadır. Kemerin dış yüzeyindeki kaval silmeden sonra gelen içe eğimli düz silmenin üzeri, birbirini kesintisiz takip eden yarım daire motiflerle süslenmiştir (Res.278).

Van'daki Varagavank Manastırı Saint Georges Jamatunu'nda (1648) bulunan iki taçkapının kaval silmeleri, geometrik şekillerle bezenmiştir. Bu kaval silmelerin üst kısımlarının boş bırakılmış olup, alt kısımlarına altı kollu yıldızlar ve altıgenler içine alınmış üç kollu yıldızlar işlenmiştir (Res. 329, 332, 335-336).

Çatak İlçesindeki Albıçak Manastırı (Cunik) jamatunun iç mekanındaki taç kapı ile güney cephesinde geometrik bezeme karşımıza çıkmaktadır. Kapı alınlığındaki silik kitabenin iki yanında kazıma tekniğiyle yapılmış süsleme amaçlı rozetler bulunmaktadır. Çizgisel zikzak şeklinde dairesel olarak devam eden üçgenlerle oluşturulmuş şeritle sınırlandırılan madalyonun göbeği altı kollu bir yıldızla doldurulmuştur. Bu süslemeler oldukça zor seçilebilmektedir. Aynı tarz bir süsleme de güney cephenin doğu köşesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu rozetin yanında taşa kazınmış haç motifi yer almaktadır. (Res. 515-516). Güney cephenin ortasındaki yuvarlak kemerli mazgal pencereyi çevreleyen bordürün yüzeyi, altıgen ve eşkenar dörtgenlerin çizgisel bir biçimde kesişmesiyle oluşturulmuş geometrik geçme kompozisyonuyla süslenmiştir. Batı mazgal penceresinin tek parça yuvarlak kemerli atkı taşı, üç adet farklı büyüklüklerde dairesel madalyonla bezenmiştir. Bu madalyonlardan batıdaki, birbirine geçmeli oniki dilimli merkezi geometrik bir kompozisyon şeklinde işlenmiştir. Doğudaki madalyon, merkezde dört kollu bir yıldızdan gelişen dört düğümün geometrik olarak birbirine geçtiği bir kompozisyon içermektedir. Ortadaki daha küçük madalyon, altıgen içine alınmış altı kollu bir yıldızla süslenmiştir (Res. 517-518).

Gevaş Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu'nun (1763) batı girişinde geometrik süslemeye yer verilmiştir. Genel olarak süsleme bakımından oldukça sade tutulan yapının batı kapısı alınlığındaki kitabenin üstünde oyma tekniğiyle işlenmiş dekoratif bir haç kabartması bulunmaktadır. Haçın kollarının uç kısımları çift madalyonlar şeklinde sonlanmakta olup alt kısmı kıvrımlar yapan dalga şeklindeki bir motifin üzerine oturmaktadır. Haçın üst köşelerinde bulunan iki yuvarlak madalyonun içi altı kollu yıldızla doldurulmuştur. Alt köşelerde ise birbirini kesen ve içleri altı kollu yıldızlarla bezeli üçer adet küçük madalyon yer almaktadır. Madalyonların kesiştiği orta kısımda yine içi altı kollu yıldızla doldurulmuş bir daire meydana gelmekte ve dikkatli bakıldığında bu girift süslemenin soyut bir şekilde Süleyman Mührü oluşturduğu fark edilmektedir. Sivri kemerli kapı alınlığını çevreleyen silmelerin oturduğu iki konsolun ön yüzeyleri, içleri altı kollu yıldızlarla süslü üçer adet madalyonla bezenmiştir. Aynı tarz süsleme konsolların yan yüzeylerinde ikişer adet olarak tekrarlanmıştır. Bu madalyonlar üst ve köşelerde zikzak şeklinde devam eden üçgenlerle oluşturulmuş düz bir şeritle sınırlandırılmıştır (Res. 525-526, 547-548).

-Genel olarak bakıldığında, jamatunlardaki geometrik süslemenin bitkisel süslemeye nazaran oldukça sınırlı tutulduğu görülmektedir.

7.4.1.3. Figürlü Süsleme

Bölgedeki Türk, Gürcü ve Ermeni mimarisine ait çeşitli yapılarda, sayıları azda olsa figürlü süsleme örnekleri bulunmaktadır.[416]

İncelenen jamatunlardan çok azında figürlü süsleme örneğiyle karşılaşılmıştır. İnsan ve hayvan figürlerinin bulunduğu 4 jamatundan 2 si Kars, 2 si Van'da bulunmaktadır.

Kars Horomos Manastırı kuzey jamatunundaki (XII. yy. sonu) merkezi kare mekanın üzerini örten sekiz yüzeyli pramidal kubbede figürlü süslemeler bulunmaktadır. Kubbenin doğusundaki taş plakanın yüzeyi ortadan iki eşit parçaya ayrılmıştır. Panonun üst kısmında mahşer konusu işlenmiştir. Kompozisyonun merkezinde taht üzerinde oturan tanrı figürü yer almaktadır. Tanrı Pantokrator İsa

---

[416]Hamza Gündoğdu, *Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı*, Ankara, 1991, 49 , a.y., "İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 1995, 19-31 ; a.y., "Van Gölü Çevresinde Kabartmalarıyla Dikkat Çeken Bazı Türk Eserleri", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu*, Van, 1996, 1-18 ; Mehmet Top, *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler*, 1998, 46 ; Aytekin, *a.g.e.*, 325 ; M. Ş. İpşiroğlu, *Ahtamar Kilises Işıkla Canlanan Duvarlar*, (Çev.; Alev Yalınız), İstanbul, 2003, 23 v.d. ; Eylem Güzel, *Van-Akdamar Kilisesi Mimari Süslemesine İkonoğrafik Bir Yaklaşım*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2003, 31-124.

(Evrenin Hakimi), sol elinde bir kitap tutarken sağ elini dizine dayamış vaziyettedir. Cepheden verilen figürün ayakları dökümlü elbisenin altında kalmıştır. Tahtın üst köşelerinde kanatlı iki melek ellerini açmış dua eder şekilde tasvir edilmiştir. Tahtın ayakları altında aslan ve boğa kabartmaları tanrının oturduğu tahtı taşımaktadır. Tanrının solundaki boğa ile sağındaki aslan figürleri yandan verilmiş olup oldukça gerçekçidir. Aslanın başı üzerinde bombeli vücudu ve açık kanatlarıyla bir kartal, boğanın kafasının üzerinde ise yarı beline kadar verilmiş bir insan figürü bulunmaktadır (Res.221). Bu dört hayvan figürü mahşerde dört İncil yazarını temsil etmektedir. Mahşer konusu Hıristiyanlığın erken dönemlerinde yapılan resim sanatında, tahtta oturan Tanrı İsa ile etrafındaki dört İncil yazarının simgesiyle temsil edilmiştir. Bu dört İncil yazarından Yahya'nın simgesi kartal, Luka'nın öküz, Markos'un aslan, Matta'nın ise insandır. Ermeni resim sanatında VIII. yy. öncesinde terk edilen ve çok nadir olarak işlenen bu konu, daha çok Mısır ve Bizans resim sanatında yaygın olarak resmedilmiştir. Mahşer sahnesinin altında iki sıra halinde yapılmış dörder kişilik büstler bulunmaktadır. Ellerini önlerinde birleştirmiş olarak cepheden kalıpçı bir üslupta verilmiş olan üst sıradaki dört figür, Ermeni Kilisesi'nin ilk katogikoslarıdır. Her figürün altında kimliklerini açıklayan yazıtlar bulunmaktadır. Alt sıradaki yuvarlak nişler içine alınmış dört figürün kimliklerini belirten yazıt bulunmamaktadır. Ancak alt sıradaki bu figürlerin, üst sırada bulunan Ermeni Kilise büyüklerinin (Gregoire, Aristakes, Vertanes ve Houssik) halefleri olduğu kabul edilmektedir. Büst şeklindeki bu kabartma figürlerle oluşturulan kompozisyon, Ermeni Kilise hiyerarşisinin verildiği nadir örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[417]

Kars Ani'deki Vierges Hripsimiennes Manastırı (Bexencvank) jamatununun (1215) doğusundaki kapı çerçevesi ve alınlığında hayvan figürleri bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli kapının üst köşelerinde bugün kırılmış olan iki kuş figürü kabartma olarak işlenmiştir. Kapı alınlığının üstünde yer alan kaval silme, kuzey ve güney yönlerde onar adet küçük sivri nişle hareketlendirilmiştir. Bu nişlerin tam ortasında yüksek kabartma şeklinde yapılmış bir boğa başı bulunmaktadır. Çene kısmı kırılmış olan boğanın boynuzları ile kafasının bir kısmı seçilebilmektedir. (Res. 156-157).

Van'daki en önemli figürlü süsleme, Başkale İlçesi'ndeki Saint Bartholomeus Manastırı jamatununun (1651) batı cephesindeki taçkapının alınlıkları ile ana nişin yan kanatlarında bulunmaktadır. Taçkapı ana nişinin alınlığında yüksek kabartma şeklinde yapılmış iki atlı figürün mücadelesi tasvir edilmiştir. Kuzeydeki atlı figür, yere tökezlemiş düşmek üzere olan hasmına mızrağını saplamaktadır. Bu sahnede

---

[417] Thierry, *a.g.e.*, 16-21; Bedrettin Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara, 1980, 115-117; Özkan Ertuğrul, *Mitoloji ve İkonografi*, İstanbul, 1997, 98-99.

atının kuyruğu düğümlü olan figür ayaktadır ve yere düşmekte olan atlı figüre nazaran daha az tahrip olmuştur (Res. 484, 486). Ana nişin iç yan yüzeyleri birbirini taklit eden karşılıklı ikişer figürle süslenmiştir. Vücutları taşa kazınmış olan figürlerin başları yüksek kabartma şeklinde yapılmıştır. Karşılıklı bu dört figürde, ellerinde tuttukları inşaat malzemeleriyle yapının mimarlarını temsil etmektedir. Elbiselerinin üzerine haçlar kazınmış olan kuzeydeki figürün kafası kırılmış durumdadır (Res. 469, 487-488).

Taçkapının üstünde ve duvar yüzeyinden 0.60 m. dışa taşkın üst kemer alınlığında ikinci bir figür grubu yerleştirilmiştir. 3.50 m. uzunluğundaki bu kompozisyon dıştan 0.70 m. enindeki düz ve kaval silmelerle sivri kemer şeklinde sınırlandırılmıştır. Alınlıkta yüksek kabartma şeklinde işlenmiş tahtta oturan bir tanrı ve tahtı taşıyan altı melek tasvir edilmiştir. Tanrı figürünün ayakları tahtın altında karşılıklı duran iki aslanın kafasına basmaktadır. Kompozisyonun yarıdan itibaren üst kısmı kırılmıştır. Kırılan üst kısmın tanımlanmasında Bachman'ın tasvirleri önem taşımaktadır. Bugün kompozisyonun sadece alt kısmındaki dört melek figürü, tanrının ayaklarını bastığı iki aslan ve tahtın alt kısmı seçilebilmektedir. W. Bachman, yıkılan üst kısımda tahtta oturan deforme edilmiş tanrının kollarının hortum şeklinde olduğunu ve sağ kolunda başı haleli bir figürün, sol kolunda ise başı haleli küçük bir meleğin oturduğunu bildirmektedir. Tanrı figürünün sol omzunda bir güvercin, sağ omzunun üzerinde ise havada süzülen bir melek tasvir edilmişti. Tahtın iki yanında yine temsili iki melek kabartması bulunmaktaydı. Thierry bu kompozisyonun ikonoğrafik açıdan teslisi (Trinite) temsil ettiğini ileri sürmektedir[418] (Res. 468, 470, 489-490).

Van Merkez'deki Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu'nda (1648), kazıma ve kabartma tekniğiyle işlenmiş kuş figürleri karşımıza çıkmaktadır. Jamatunun batı cephesindeki süsleme kuşağı, cephe boyunca devam eden kazıma tekniğiyle yapılmış haç işlemeli taşlardan oluşmaktadır. Zeminden 1.70 m. yükseklikteki haçlar kesintisiz birbirini takip etmektedir. Her bir haçın alt köşelerinde geometrik veya bitkisel bezemeyle birlikte karşılıklı iki kuş figürü yer almaktadır. Üstteki üç dilimli kemerlerin birbirine bağlandığı kısımların ortalarında, stilize edilmiş ve aynı tarzda birbirini tekrar eden kanatlı melek figürleri işlenmiştir (Res.334). Jamatunun içinden kiliseye geçişi sağlayan kapı alınlığının ortasında, yüzeyden 0.10 m. çıkıntı yapan ve üst kısmı üçgen şeklinde sonuçlanan beş kenarlı, ortası haç işlemeli bir taş yer almaktadır. Haçın yatay kollarının altında simetrik olarak yapılmış birbirine bakan iki tavus kuşu işlenmiştir. Kuşların ağızlarında birer üzüm salkımı bulunmaktadır. Ortaçağ Hıristiyan sanatında tavus kuşu; inanan

---

[418] Bachman, *a.g.e.*, 26-27; Thierry, "Monasteres...III", 174-178; Thierry-Donabedian, *a.g.e.*, 472.

ruhların ölümsüzlüğünü, iyi ruhları ve yeniden doğuşu, üzüm salkımları ise kutsal şarabı simgelemektedir[419] (Res. 341-342).

-Günümüze gelebilen özgün Ermeni duvar resimlerinin oldukça az sayıda olması ve bunların çoğunun bozulması nedeniyle, figürlü süslemelerin kesintisiz gelişimi ve üslup özelliklerinin belirlenmesi mümkün görünmemektedir.

7.4.2. FRESKO SÜSLEME

Anıtsal duvar resmi için çok uygun olan Fresko tekniği, özellikle İtalya gibi kurak ve sıcak iklim bölgelerinde yaygın olarak kullanılmış olup, nemli ve soğuk yerlerde az sayıda örneği bulunmaktadır.[420]

Bölgedeki jamatunlardan iki yapıda, fresko süsleme ile karşılaşılmaktadır. Kars Ani'deki Saint Gregory İlluminator Manastırı (Tiğran Honenç) jamatununun (XIII.-XIV. yy. başı) kemer içleri ve duvar yüzeyleri fresko resimlerle süslenmiştir. Ancak, sıvaların büyük bölümü dökülmüştür ve duvar yüzeyindeki resimlerin çoğunluğu bozulmuştur. Kuzeybatı köşedeki kemerin iç yüzeyinde fresko tekniğiyle yapılmış iki aziz tasviri bulunmaktadır. Bu figürler simetrik olarak kemerin iç yüzeyini bütünüyle kaplamaktadır. Kalıpçı bir üslupta yapılmış figürlerin kimliğini belirten herhangi bir yazı veya sembol bulunmamaktadır. Jamatunun içinden kiliseye girişi sağlayan kapı alınlığında iki meleğin Hz. İsa'ya tazimde bulunması resmedilmiştir. Büyük bölümü dökülmüş olan bu sahnenin zemini mavi tutulmuş olup figürler sarı, kırmızı ve kahverengi renklerle başları haleli olarak kalıpçı bir üslupta işlenmiştir. Kapı alınlığının üzerindeki mazgal pencerenin yanlarında konu anlatan İncil kaynaklı iki kompozisyon yer almaktadır. Bunlardan güneydeki Hz. İsa'nın çarmıhtan indirilmesini, kuzeydeki ise mezara koyma ikonoğrafisini anlatmaktadır. Sıvanın yer yer dökülmesi bu kompozisyonları seçmeyi zorlaştırmaktadır (Res. 145-147).

Fresko süslemenin bulunduğu diğer yapı, Van Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu'nun (1648) iç mekanıdır. Ortadaki dört kare paye ve doğu hariç üç yöndeki duvar yüzeyinden çıkıntı yapan altı adet duvar payesinin yüzeyleri, ince bir alçı tabakasının üzerine yapılmış fresklerle süslenmiştir. İkonoğrafik konu içermeyen bu süslemelerde başmelekler, azizler, azizeler, katogikoslar, rahipler, krallar ve savaş kahramanları tek figürler halinde, kendilerine

---

[419] Ebru Parman ve bşk., "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonoğrafisi", *Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar*, Ankara, 1993, 387 v.d.

[420] İtalyanca taze anlamına gelen fresko, yaş kireç sıvası üzerine suda çözülmüş boya pigmentleri kullanılarak yapılan duvar resmidir. Bkz.; Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 86 ; Z. Rona, "Fresk" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1997, 630.

has giysileri ve kimliklerini belirten sembolleriyle birlikte resmedilmiştir. Günümüze oldukça tahrip olmuş halde gelebilmiş bu resimlerdeki figürlerin birçoğunun renkleri ve konturları bozulmuş haldedir (Res. 345-353).

Süsleme üzerine yaptığımız değerlendirmeye bir bütün olarak baktığımızda;

-Kars'taki 4 jamatun (Horomos Manastırı kuzey jamatunu ile Ani'deki üç jamatun) ile Van'daki 2 jamatunda (Varagavank ve Saint Bartholomeus manastırlarının jamatunları) yoğun bur süsleme programının uygulandığı görülmektedir. Kars'taki jamatunlar XII. yy. sonu-XIII. yy., Van'daki jamatunlar ise XVI. yy. ve sonrasındaki süsleme anlayışını yansıtmaktadır.

7.5. MALZEME VE TEKNİK

Bölgedeki jamatun mimarisinde yerel malzemeler kullanılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin içinde bulunduğu coğrafi ve jeolojik şartların etkisiyle taş ana yapı malzemesini oluşturmaktadır. Kerpiç, balçık, ahşap, alçı, mermer ve çini gibi malzemenin jamatun yapılarında kullanılmadığı görülmektedir. Tuğla malzemenin kullanımı ise oldukça sınırlı tutulmuştur. Beden duvarlarında rastlamadığımız tuğla, sınırlı sayıda yapının destek, geçiş ve üst örtülerinin muhtelif kısımlarında karşımıza çıkmaktadır. Bölgede taş malzeme kullanımı günümüzde de devam etmekte olup, bu malzemeyi sağlayan faal taş ocakları bulunmaktadır.

7.5.1. TAŞ MALZEME KULLANIMI

Kimi kütlelerden kopan veya kopartılan ve türlü yapı işlerinde kullanılan, sert ve katı maddelere taş adı verilmektedir. Taşlar; tortul, metamorfik ve mağmatik olarak üç gruba ayrılmaktadır.[421]

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki jamatunlarda, genellikle mağmatik taş cinsinden oluşturulmuş kesme taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Mağmatik taşlar, çoğunlukla dağlık yerlerde ve düzensiz halde olan sert, parlak ve genel olarak billurdan meydana gelen taşlardır. Volkanik halde bulunurlar ve yarı billursal şekildedirler. Bunlar trakit, andezit ve bazalt taşlardır. Bölgelere göre farklı renkleri olabilen mağmatik taşlar, genel olarak kırmızı, siyah, gri, beyaz ve kül rengindedir. Bölgenin hemen her yerinde, volkanik yapı nedeniyle bol miktarda mağmatik taş bulunmaktadır.[422]

---

[421]Hasol, *a.g.e.*, 438.

[422]M. Sayan, *Mineroloji ve Jeoloji*, İstanbul, 1960, 306 ; Arseven, *a.g.e.*, IV, 1944-1948 ; Ali Boran, "Ahlat Taşı (Andezit Tüf)", *Vakıflar Dergisi*, XXVI, Ankara, 1997, 363 v.d. ; Hasol, *a.g.e.*, 438-440.

Kars'ta bulunan ve XII. yy. sonu XIII. yy.'da inşa edilmiş 6 jamatunun; beden duvarları, destek elemanları, geçiş unsurları ve üst örtülerinin düzgün kesme taş malzeme ile oluşturulduğu izlenmektedir. Bu malzeme gri, siyah ve kahverenginin çeşitli tonlarını içeren volkanik (andezit tüf) taşların işlenmesiyle meydana getirilmiştir. Ani'deki Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatununun doğu cephe ve üst örtüsünde olduğu gibi, üç rengin birden kullanılmasıyla renk almaşıklığının oluşturulduğu gözlemlenmektedir (Res. 164-167, 181-183, 260, 264-266, 270-273, 204-205, 209-214).

Elazığ'daki Saint Georges Manastırı (Hulevank) jamatununun beden duvarları ile üst örtüsü moloz taşla inşa edilmişken, kapı ve üst örtüyü taşıyan kemerlerde kahverengi volkanik tüf taşının işlenmesiyle elde edilmiş düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır (Res. 109-113, 116-118). Kars ve Elazığ'da bulunan jamatunların hiçbirinde ve hiçbir şekilde tuğla malzemenin kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Bölgenin güneyindeki Van Gölü çevresinde yapılmış olan jamatunlarda; düzgün kesme taş, kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve kayaç taşların (şist), yapıların beden duvarlarının yanısıra destek ve geçiş unsurlarıyla birlikte üst örtüde de yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Beden duvarları temel seviyesine kadar yıkılmış olan Muş Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) jamatununun (1555) duvar ve batı girişine bitiştirilmiş çan kulesinin kesme taş malzeme ile örüldüğü görülmüştür (Res. 280, 282).

Bitlis ve ilçelerinden günümüze gelebilen 7 jamatundan; Merkez İlçe'deki Saint Jean (Porayvank-XVI. yy.) ile Saint Anania (XV. yy.) manastırlarının jamatunlarında kesme taş, Hizan'daki Saint Croix (Aparank-1629) ile Sainte Croix (Sinijorivank-XII-XV. yy.) manastırlarındaki jamatunlarda kaba yonu taş, aynı ilçedeki Barijorivank Manastırı jamatunu (XVII. yy.) ile Mutki'de bulunan Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet (XVI.-XVII. yy.) ve Saint Etienne (1880) jamatunlarında ise moloz taş malzeme kullanılarak beden duvarları oluşturulmuştur. Bu yapılarda nadir olarak kullanılan düzgün kesme taş malzeme; destek ve üst örtüye geçiş unsurları ile kapı ve pencere sövelerinde karşımıza çıkmaktadır. Saint Croix Manastırı (Aparank) jamatununun dört beşik tonozunda kayaç taşlar (şist) kullanılmıştır (Res. 3, 5, 9, 11, 13, 21, 26, 28, 34, 40, 48, 57-58, 64, 67-70, 75-76, 85, 89, 92, 94, 103-104).

Van'dan günümüze gelen XVI. yy. ve sonrasında inşa edilmiş16 jamatundan sadece Çarpanak Adası'nda bulunan Saint Jean Manastırı (Ktouts) jamatunu (XVIII. yy.) ile Başkale'deki Saint Bartholomeus Manastırı'ndaki jamatunun (1651) beden duvarları ve strüktürel elemanlarının tümünde düzgün kesme taş malzeme

kullanılmıştır (Res. 467-471, 480-484, 372-374, 382-386). 12 jamatunun duvarları kayaç (şist), moloz veya kaba yonu taş malzeme ile oluşturulmuştur. Bu yapıların duvarlarında kullanılan kalitesiz malzemeye karşılık, kimi yapıların destek, kemer ve üst örtüye geçiş elemanlarında düzgün kesme taşın kullanıldığı izlenmektedir.

Adır Adası'ndaki Saint Georges Manastırı (Lim) jamatununun (1766) duvarları, kahverengi andezit tüften oluşturulmuş düzgün kesme taş ile örülmüşken, üst örtüdeki dokuz kubbenin tamamında moloz taş malzeme kullanılmıştır (394, 397, 404-408).

Van'daki Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu'nda (1648) ilginç bir uygulamayla karşılaşılmaktadır.Yapının kuzey ve güney cepheleri kayaç taşlar ile örülmüşken, batı cephe ve iç mekanın duvarları düzgün kesme taşla kaplanmıştır. Aynı şekilde paye, kemer ve ortadaki merkezi kubbe düzgün kesme taşla oluşturulmuşken sekiz küçük kubbede tuğla, jamatun ve kiliseye geçişi sağlayan taçkapılarda açık renkli kalker taşı kullanılmıştır. (Res. 294-296, 300-303, 311-315, 329-330, 335, 339-342).

Taş çeşidi ve şekli nasıl olursa olsun, bütün jamatunların beden duvarları dolgu duvar tekniği ile oluşturulmuştur. Düzgün kesme taş veya diğer taş çeşitleriyle kaplanan duvarların iç ve dış yüzeylerinin ortası, kireç harcıyla tutturulmuş küçük moloz taş malzemeyle doldurularak kuvvetlendirilmiştir.

Yukarıda yapılan değerlendirme sonucunda;

-Kars'ta inşa edilmiş jamatunların hepsinde, beden duvarı veya strüktürel eleman gözetilmeksizin tamamen kesme taş malzeme kullanılmıştır. Buna karşın, Van Gölü çevresindeki 24 jamatundan 17 tanesinin beden duvarlarının kaba yonu veya moloz taş malzeme ile örülerek oluşturulduğu tespit edilmiştir. 6 yapının duvarlarında kesme veya düzgün kesme taş kullanılmışken, 1 yapının da sadece batı cephe ve iç duvar yüzeyleri düzgün kesme taşla kaplanmıştır. Beden duvarlarında moloz taş kullanılan kimi jamatunların paye ve kemerlerinde düzgün kesme taşın kullanılmış olması ilgi uyandırmaktadır.

-Van Gölü çevresinin kırsal alanında inşa edilmiş jamatunlarda daha kalitesiz malzeme kullanılmasına karşılık, bulundukları bölgenin dini veya eğitim merkezleri konumundaki manastırlarda oldukça kaliteli malzeme kullanılması dikkat çekmektedir. Kaliteli malzeme kullanımında ön plana çıkan yapılar; Bitlis Saint Jean (Porayvank) ve Saint Anania manastırlarının jamatunları ile Van'daki Varagavank (Yedi Kilise), Saint Jean (Ktouts), Saint Georges (Lim), Gevaş'taki Akdamar ve Başkale'deki Saint Bartholomeus manastırlarında bulunan jamatunlardır.

7.5.2 TUĞLA MALZEME KULLANIMI

Tamamen sağlam olan veya kısmen yıkılmış olarak günümüze gelebilmiş 31 jamatundan, beden duvarlarının tuğla ile örülerek oluşturulduğu jamatun örneği bulunmamaktadır.

Bölgenin kuzeyindeki Kars ve Elazığ'da bulunan jamatunlarda tuğla kullanılmamasına karşılık, Van Gölü çevresinde (Van, Bitlis, Muş) inşa edilmiş yapıların destek, geçiş ve üst örtülerinin muhtelif yerleri tuğla malzeme ile oluşturulmuştur. Araştırmalarımız neticesinde, tuğlanın kullanıldığı toplam sekiz yapı tespit edilmiştir.

Üst örtüleri ve destek unsurları tamamen çökmüş olan Muş Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) jamatunu (1555) ile Van Saint Sahak Manastırı (Erernayvank) jamatununun (1460) incelenmesi sırasında, çöken üst örtünün oluşturduğu moloz yığınları arasında tuğla malzeme ile karşılaşılmıştır. Muhtemelen bu yapıların üst örtüleri veya geçiş unsurları tuğla ile yapılmıştı.

Bitlis il ve ilçelerindeki 4 jamatunun destek ve üst örtülerindeki malzeme yoğunluğunu tuğla teşkil etmektedir. Merkez ilçedeki Saint Jean Manastırı (Porayvank) jamatununun (XVI. yy.) üst örtüsünü oluşturan iki beşik tonoz, tuğla ile örülerek oluşturulmuştur. Hizan'daki Saint Croix Manastırı (Aparank) jamatununun (1629) duvar payeleri, kemerler, merkezi kubbe ve dört küçük köşe kubbesiyle birlikte, bu kubbelere geçişi sağlayan pandantiflerde tuğla kullanılmıştır. Mutki'deki Surb Alberik Manastırı Surb Karapet Jamatunu'nun (XVI.-XVII. yy.) dört serbest payesi, kemerleri, üst örtüyü oluşturan dokuz kubbesi ve bu kubbelere geçişi sağlayan pandantiflerde kullanılan malzeme tuğladır. Aynı manastırdaki tek nefli Saint Etienne Jamatunu'nun (1880) üstünü kapatan beşik tonozu, bu tonozu destekleyen kaburga kemerleri ile duvar payeleri tuğla ile inşa edilmiştir (Res. 9, 12, 14-16, 42-43, 49-53, 81-84, 87-88 , 96-101).

Van'daki Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu'nun (1648) dokuz kubbeli üst örtüsünde; merkezi kare mekanın büyük kubbesi dışında kalan sekiz küçük kubbe ve bu kubbelere geçişi sağlayan pandantiflerde tuğla kullanılmıştır (Res. 309-310, 312-314).

Van'ın Çatak İlçesi'ndeki Albıçak Manastırı (Cunik) jamatununun dokuz bölümlü üst örtüsünden; merkezi kare mekanı dik eksenlerde kesen beşik tonozlar hariç, ortadaki merkezi büyük kubbe ile dört küçük köşe kubbesi, pandantifler ve güneybatı-kuzeybatı köşe kubbelerinin oturduğu kemerlerin tuğla malzemeden oluşturulduğu görülmektedir (Res. 500, 507-511).

-Tuğla malzemenin kullanıldığı 8 yapıdan; Van Saint Sahak Manastırı jamatunu (1460) hariç, 7 jamatunun XVI. yy. ve sonrasında inşa edilmiş olması dikkat çekicidir. Bitlis, 4 jamatunla en çok tuğla malzemenin kullanıldığı il konumundadır.

7.5.3 DEVŞİRME MALZEME KULLANIMI

Daha önce başka bir amaçla kullanılmış olan, daha sonra bulunduğu yerden alınarak yeni bir yapıda mimari amaçla tekrar kullanılmış yapı öğelerine devşirme malzeme (spoli) denilmektedir.[423]

İncelediğimiz jamatunlardan ikisinde devşirme malzeme kullanıldığı görülmüştür. Elazığ'daki Saint Georges Manastırı (Hulevank) jamatununun (1615) güneybatı kapısının atkı taşı, ikiye bölünerek alt kısmı basık kemer haline getirilmiş bir mezar taşıdır (Res.108, 110).

Devşirme malzemenin kullanıldığı diğer yapı, Van'daki Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu'dur (1763). Yapının güney duvarının ortasına yatay olarak yerleştirilmiş olan bir mezar taşı şahidesi yer almaktadır (Res. 550). Her iki mezar taşında da Ermenice yazıtlar bulunmaktadır. Bu mezar taşları, bulundukları manastırın mezarlığından alınarak jamatunların inşasında kullanılmıştır. Bu uygulama, her iki jamatunun inşa edildikleri tarihlerde, manastırların içinde bulundukları ekonomik şartların eskisi gibi güçlü olmadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

---

[423]Sözen-Tanyeli, *a.g.e.*, 66.

JAMATUN YAPILARI İZLEME TABLOSU

MERKEZİ PLANLI JAMATUNLAR

S.No.	Jamatunun Adı	Bulunduğu Yer	Tarih-Yüzyıl	Plan Tipi	Manastırdaki Yeri	Bugünkü Durumu	Tescil Tarihi - No
1	Horomos Manastırı Kuzey Jamatunu	Kars-Merkez	XII. yy Sonu	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	13.02.1981 / A-2757
2	Bağnayr Manastırı Batı Jamatunu	Kars-Digor	XII. yy Sonu	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Batı Yarısı Yıkık	17.03.1989 / 128
3	Madavank Manastırı Jamatunu	Bitlis-Ahlat	XIV. yy. İlk Yarısı	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Günümüze Gelememiş	-----
4	St. Apotres Man. (Arakelok) Jamatunu	Muş-Merkez	1555	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Temel Sev. Kadar Yık.	-----
5	St. Sauver Manastırı Jamatunu	Van-Bahçesaray	1570	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	-----
6	Surb Alberik Man. Surb Karapet Jam.	Bitlis-Mutki	XVI.-XVII. yy.	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	05.12.1990 / 626
7	St. Georges Man. (Hulevank) Jamatunu	Elazığ-Merkez	1615	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	-----
8	St. Croix Man. (Aparank) Jamatunu	Bitlis-Hizan	1629	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	-----
9	Varagavank Man. St. Georges Jam.	Van-Merkez	1648	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	11.10.1997 / 2018
10	Ketchavavank Manastırı Jamatunu	Van-Bahçesaray	1650	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Temel Sev. Kadar Yık.	-----
11	St. Thomas Man. (Ganjak) Jamatunu	Van-Gevaş	1671	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	-----
12	St. Femmes Man. (Kanancvank) Jam.	Van-Bahçesaray	XVII. yy.	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Üst Örtü Çökmüş	-----
13	Barijorivank Manastırı Jamatunu	Bitlis-Hizan	XVII. yy.	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Üst Örtü Değişmiş	-----
14	Albıçak Manastırı (Cunik) Jamatunu	Van-Çatak	XVII.-XVIII. yy.	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	-----
15	St. Resurrection Manastırı Jamatunu	Van-Gevaş	XVII.-XVIII. yy.	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Strüktürel Ele. Yıkık	-----
16	St. Etienne Man. (Nakaravank) Jam.	Van-Gevaş	XVII.-XVIII. yy.	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Günümüze Gelememiş	-----
17	St. Jean Manastırı (Ktouts) Jamatunu	Van-Merkez	XVIII. yy. Ortası	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	14.09.1994 / 1465
18	St. Georges Manastırı (Lim) Jamatunu	Van-Merkez	1766	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	15.04.1990 / 427
19	Akdamar Man. Katogikos Thomas Jam	Van-Gevaş	1763	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	08.06.1979 / A-1673
20	Narek Manastırı Jamatunu	Van-Gevaş	1787	I-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Günümüze Gelememiş	-----
21	St. Georges Man. (Pouthkouvank) Jam.	Van-Bahçesaray	1601	I-B	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	-----
22	Horomos Manastırı Ariwc Jamatunu	Kars-Merkez	1277	I-C	İki Rölik Odasına Bit.	Sağlam Durumda	13.02.1981 /A-2757
23	Holly Apostles Kil. (St. Arakelok) Jam.	Kars-Merkez	XIII. yy. II. Yarısı	I-D	Kil. Güney Cep. Bit..	Batı Yarısı Yıkık	08.11.2002 / 1306
24	Saint Bartholomeus Man. Jamatunu	Van-Başkale	1651	I-E	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Üst Örtü Çökmüş	-----
25	Hogeacvank Man. (Der Meryem) Jam.	Van-Gürpınar	1765	I-F	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam Durumda	-----

S.No..	Jamatunun Adı	Bulunduğu Yer	Tarih-Yüzyıl	Plan Tipi	Manastırdaki Yeri	Bugünkü Durumu	Tescil Tarihi-No
BAZİLİKAL PLANLI (DİKDÖRTGEN) JAMATUNLAR							
1	St. Croix Man. (Sinijorivank) Jamatunu	Bitlis-Hizan	XII.-XV. yy. Arası	II-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Tem. Sev. Kadar Yıkık	-----
2	St. Marine Man. (Srkhouvank) Jamatunu	Van-Gürpınar	XVIII. yy.	II-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Üst Örtü Yıkık	-----
3	Akdamar Manastırı Kuzey Jamatunu	Van-Gevaş	XVIII. yy. Sonu	II-A	Şapelin Batı Cep. Bit.	Sağlam	08.06.1979 / A-1673
4	Surb Alberik Man. St. Etienne Jamatunu	Bitlis-Mutki	1880	II-A	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam	15.12.1990 / 626
5	Bağnayr Manastırı Güney Jamatunu	Kars-Digor	XIII. yy. Başı	II-B	Ana Kil. Gün. Cep. Bit.	Günümüze Gelememiş	17.03.1989 / 128
6	St. Sahak Man. (Erernayvank) Jamatunu	Van-Merkez	1460	II-B	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Strüktürel Ele. Yıkık	-----
7	St. Anania Manastırı Jamatunu	Bitlis-Merkez	XV. yy. II. Yarısı	II-B	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Strüktürel Ele. Yıkık	15.09.1994 /1472
8	St. Jean Manastırı (Porayvank) Jamatunu	Bitlis-Merkez	XVI. yy.	II-B	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Sağlam	15.09.1994 / 1340
GALERİ (REVAK) PLANLI JAMATUNLAR							
1	Vierges Hripsimiennes Man. Jamatunu	Kars-Merkez	1215	III	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Doğu Duvarı Sağlam	08.11.2002 /1306
2	St. Gregory İlluminator Man. Jamatunu	Kars-Merkez	XIII.-XIV. yy. Başı	III	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Kuzeybatısı Ayakta	08.11.2002 /1306
PLAN TİPİ TESPİT EDİLEMEYEN JAMATUNLAR							
1	St. James Man. (Kaposivank) Jamatunu	Erzincan-Merkez	1425-1460	-----	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Günümüze Gelememiş	-----
2	Seraphinler Man. (Serovbeicvank) Jam.	Erzincan-Kemah	-----	-----	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Günümüze Gelememiş	-----
3	St.Roi Manastırı (Vaslıvank) Jamatunu	Erzincan-Kemah	-----	-----	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Günümüze Gelememiş	-----
4	Mren Manastırı Jamatunu	Kars-Digor	XIII. yy	-----	Ana Kil. Batı Cep. Bit.	Günümüze Gelememiş	-----

8. SONUÇ

Doğu Anadolu Bölgesi, binlerce yıllık tarihi geçmişiyle çoğunluğu Asya kökenli olan çeşitli kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış önemli bir coğrafi bölgedir. Bu bölgeden günümüze kadar gelen mimari eserler arasında ilk sırayı, Ortaçağ ve sonrasında inşa edilmiş dini yapılar almaktadır. Türk-İslam medeniyetlerinin yönetimleri altındaki Ermeniler tarafından oluşturulan bu mimari eserler arasında; başta dini olmak üzere, çeşitli işlevleri bulunan ve çoğunluğu dağlık ve tenha yerlerde kurulmuş manastır toplulukları önemli bir yer tutmaktadır. Tarih boyunca kendilerinden güçlü devletlerin idaresi altında daha küçük ve mütevazi bir yaşam ve yönetim biçimini elde eden Ermeniler, kendi kimliklerini koruyabilmek için dine sarılmış ve Hıristiyanlığın gereği, manastır ve kiliseler inşa etmişlerdir. Bu manastırların başlıca yapılarından biri olan kiliselere, XII. yy. sonundan itibaren jamatun adı verilen yeni bir yapı tipinin yaygın olarak eklenmesi dikkat çekmektedir.

Ermeni dini mimarisinin olgunlaşmaya başladığı IX.-XI. yy. arası veya daha öncesinde inşa edilmiş anıtsal jamatun örneği bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Ermenistan'ın Siunik Bölgesi'nin kırsalında kurulmuş küçük manastırlardaki X.-XI. yy. başına tarihlendirilen galerili ve dikdörtgen tek nefli birkaç yapı, jamatunların erken örnekleri olarak gösterilmektedir. Sarah ve portika terimleri ile tanımlanan ve işlevsel olarak jamatunların görevlerini üstlenmeyen bu küçük, sade ve basit girişlerin, sadece Ermenistan'ın bu dar bölgesine özgü yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar daha sonra inziva hücrelerine dönüştürülmüş olup, bu tür yapılar ileriki aşamada anıtsal jamatun niteliği kazanamamıştır. Çoğunluğu eklemlendikleri kiliselerden daha görkemli ve büyük olan anıtsal jamatun yapıları, XII. yy.'ın sonlarından itibaren yaygın bir şekilde inşa edilmeye başlanmıştır. Gavit ve darpas olarak da isimlendirilen jamatun, terim olarak "Kilise Evi" anlamına gelmektedir. Jamatun, sadece Ermeni mimarisine özgü bir yapı tipidir ve diğer Hıristiyanların mimarilerinde görülmemektedir. Yerleşim birimlerindeki küçük kiliselerde bulunmayan jamatunlar, genellikle manastır kiliselerinin batı cephelerine sonradan büyük bir salon şeklinde eklemlenmiştir. Ekseriyeti kiliselerden daha büyük mekanlara sahiptir. İşlevsel olarak bakıldığında; kiliselere geçiş özelliği gösteren, birçoğunun içinde din büyükleri ve zengin soylu idarecilerin mezarlarının bulunduğu, kısmen eğitim amaçlı kullanılan, sosyal ve dini konuların tartışılıp kararların alındığı toplantılar yapılan, dini ayin ve törenler sırasında kiliselerde yer kalmadığı zaman dua ve ibadetin yapıldığı yarı dini yarı sivil işlevli yapılardır. Öyle ki bu yapıların eklemlendikleri kiliselere göre dinsel olarak önemlerinin daha az olmasına rağmen, Bitlis'teki Saint Jean Manastırı'nda (Porayvank) olduğu gibi

jamatun yapısı (9.40 X 10.70 m.) kiliseden (4.30 X 6.70 m.) daha büyük yapılabilmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki jamatunları araştırma konusu olarak seçerken; bugüne kadar bir bütün olarak incelenmeyen bu yapıların, bölgesel tespitlerinin yapılarak yayılımının saptanması, objektif araştırmalar sonucu bilimsel literatüre kazandırılması, kendine özgü bir mimarisi olan jamatunların etkileşim alanlarını araştırarak kaynağının ortaya konulması ve yüzyıllar boyu içiçe yaşamış farklı inanca sahip toplumlar arasında olabilecek kültürel etkileşimin bu alandaki yansımaların saptanması hedeflenmişti.

Bu hedefler doğrultusunda yaptığımız araştırma sonucu; Doğu Anadolu Bölgesi'ne yayılmış 39 jamatun tespit edilebilmiştir. Bu yapıların 1 tanesi Elazığ, 3 tanesi Erzincan, 8 tanesi Bitlis, 8 tanesi Kars, ve 18 tanesi Van'da inşa edilmiştir. Bu tespit bize, jamatunların Van Gölü çevresinde yoğunlaştığını göstermiştir. İncelenen yapılardan 8 tanesi, çeşitli sebeplerle tamamen yıkılarak günümüze gelememiştir. Ayrıca, kilisesi ile birlikte 16 jamatunun 1979-2002 yılları arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı uzmanlarınca tescillerinin yapıldığı belirlenmiştir. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki Doğu Anadolu Bölgesi'nde 15 il bulunmaktadır. Bu geniş coğrafyada jamatun yapısının sadece 6 ilde tespit edilebilmiş olması, çeşitli soruları akla getirmektedir. Ancak, söz konusu bölgede her ili kapsayan yüzey araştırmalarının yapılamayışı, belki de bizim jamatun tespit edemediğimiz illerde de bu yapıların olabileceğini düşündürmektedir. Başta Erzurum olmak üzere bölgedeki diğer bazı illerde jamatunların bulunmayışı, bu dönem içerisinde Ermeni nüfusun azlığına, ya da Hakkari'deki gibi farklı Hıristiyan unsurların varlığı ile açıklanabilir

Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla, ülkemizde bilinmeyen ve ele alınmayan jamatun yapıları bir bütünlük içinde ilk kez çalışılarak bilimsel literatüre kazandırılmıştır. Bu konuda Ermeni araştırmacılardan S. X. Mnatsakanyan'ın sadece Ermenistan'daki jamatunları inceleyen bir kitabı ile daha çok Fransız J. M. Thierry'nin bölgedeki manastırları tanıtan makaleleri ön plana çıkmaktadır. Ancak, Mnatsakanyan'ın kitabı bu bölgeyi kapsamamakta, Thierry ve kimi seyyahların çeşitli zamanlarda basılmış doğrudan jamatunları konu edinmeyen yayınları, bölgedeki jamatunları tanıtmakta oldukça yetersiz ve eksik kalmaktadır. Bazı makalelerde birkaç satırla geçiştirilen veya çok kısa bir tanımı verilen jamatunlar, ayrıntılı arazi çalışmaları yapılarak ele alınmıştır. Elde edilen detaylı veriler ışığında, çoğu jamatunun plan ve tanıtımında görülen eksiklik ve yanlışlıklar tespit edilerek doğru çizimleri gerçekleştirilmiş, görsel zenginlikle desteklenerek uzun ve ayrıntılı anlatımlarla tanıtımları yapılmıştır.

Plan bazında; bir bütün olarak incelenen yapıların plan tipolojisi yapılmış ve bunun sonucu plan tipolojisi açısından bölgedeki jamatunların; merkezi (25 Adet), bazilikal (8 Adet) ve galerili (2 Adet) olmak üzere üç ana plan tipinde inşa edildikleri ortaya çıkartılmıştır. Bu durum, Ermenistan'daki jamatun tipolojisini değerlendiren Mnatsakanyan'ın yayınında yer almayan iki nefli bazilikal plan tipindeki 4 örneğimizin, Ermeni jamatun tipolojisine eklenmesini sağlamıştır. Ayrıca, Ermenistan ve Kırım'da örneği bulunan üç nefli bazilikal plan tipinde yapılmış jamatunların, Doğu Anadolu Bölgesi'nde inşa edilmediği tespit edilmiştir. Üst örtüsü ardarda gelen iki çift çapraz kemer tarafından taşınan merkezi plan tipinde inşa edilmiş tek yapı örneği, Kars Ani'deki Holly Apostles Kilisesi jamatunudur. Bu plan tipi, bölge ve bölge dışında yapılmış başka bir jamatun yapısına rastlanmamış olması ile dikkat çekmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, incelenen yapılardan çoğu yabancı araştırmacılar tarafından kısmen tanımlanmıştır. Ancak, Van'ın Çatak İlçesi'ndeki Albıçak Manastırı (Cunik) jamatunu, ilk kez tarafımızca yerinde tespit edilerek kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye alınmıştır.

Merkezi planlı jamatunların erken örneği olarak kabul edilen ve kapı alınlığındaki kitabesine göre 1038 yılına tarihlendirilen Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatununun halen yapım tarihi tartışmalıdır. Thierry gibi bir kısım araştırmacıların da kabul ettiği gibi, kapı alınlığında yer alan ve 1038 tarihini veren Ermenice kitabenin bu yapıya ait olup olmadığı üzerindeki kuşkular tarafımızca da ele alınmıştır. Sonuçta, yapının muhtelif yerlerinde bulunan diğer 43 adet Ermenice kitabenin, bu kitabe ile epigrafik olarak uyuşmaması; yapıda uygulanan plan tipinin 1167'den önce görülen başka bir örneğinin bulunmaması, 1038 tarihli kiliseye sonradan eklemlendiğini doğrulayan mimari bulgular ile süsleme özelliklerinden yola çıkarak elde edilen veriler, bu jamatunun bu kilise ile birlikte yapılmadığını destekler niteliktedir. Bütün bu öne sürdüğümüz verilere dayanarak, Horomos Manastırı kuzey jamatununun XII. yy. sonunda yapılmış olabileceği kanaatine varılmıştır. Bu sonuç bile bize, jamatunların kiliselere sonradan eklendiklerini ve merkezi planlı jamatunların XII. yy. sonlarına doğru inşa edilmeye başlandıklarını göstermektedir.

Jamatunların plan tipleri, taşıyıcı sistem ve üst örtülerine göre sınıflandırılmıştır. Bir bütün olarak bölge ve bölge dışında inşa edilmiş jamatunları değerlendirdiğimizde, Ermeni jamatun mimarisinin ana plan tipinin merkezi planlı jamatunlardan oluştuğu izlenmektedir. Bunun yanısıra, sayıları kısıtlı da olsa bazilikal ve galeri (revak) plan tipinin uygulandığı jamatun örnekleri bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde plan tipini belirleyebildiğimiz 35 jamatundan 25 tanesi merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Bu plan tipinin en erken tarihli

örneği, Ermenistan'da bulunan Tegenyatsvank Manastırı jamatunudur (1167). Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatunu (XII. yy. sonu) ile Bağnayr Manastırı batı jamatunu (XII. yy. sonu), merkezi plan tipinin bölgede inşa edilmiş erken tarihli örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna rağmen daha çok Ermeni ve Rus yazarlar tarafından, merkezi planlı jamatunların geleneksel Ermeni ev tipinden kaynaklandığı ve kesintisiz bir süreç geçirdiği iddia edilmektedir. Dikkat edildiğinde, merkezi planlı jamatunların XII. yy.'ın ikinci yarısından önceye gitmediği görülecektir. Oysa, kare içinde dört serbest desteğin tüteklikli üst örtüyü taşıdığı merkezi plan tipinin kullanımı, M. Ö. V. yy.'dan beri geleneksel olarak günümüze kadar devam etmiş ve çeşitli Asya toplumları tarafından dini-sivil mimaride yaygın olarak uygulanmıştır. Değişik zaman dilimlerinde yapılmış merkezi planlı sayısız mimari örnek bulunmaktadır. Bu durumda, merkezi planlı jamatunların ilk yapılmaya başlandığı Doğu Anadolu Bölgesi ile Ermenistan'daki siyasi ve kültürel yapıya bakmak gerekmektedir. Yerli yabancı objektif bütün bilim adamları, bu yüzyılda Selçuklu kültürünün tamamen bölgeye yerleştiğini ve çeşitli nedenlerle Asya'dan göç edenlerin buralarda etnik yapıyı değiştirdiğini ortaya koymuştur. Bu ortamla birlikte, sanat ve mimaride yeni bir bölgesel oluşum ortaya çıkmıştır. Bu oluşumda, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri geleneklerin rolü büyük olmuştur. Ulaştığımız bütün bulgular, bazı araştırmacılar tarafından iddia edildiği gibi, jamatun yapılarının kökeninin sadece Ermeni sivil mimarisinden kaynaklanmadığını göstermektedir. Bu veriler; Ermeni jamatun mimarisinin ana plan tipi olan merkezi planlı jamatunların kaynağını, Asya merkezi mekan geleneğine bağlamamıza imkan tanımakta ve bu plan tipinin Ermeni manastırlarındaki jamatunlarda, XII. yy. sonundan itibaren bölgesel bir etkileşim sonucu yaygın bir şekilde kullanıldığını söylememizi mümkün kılmaktadır.

Araştırma bölgemizin güneyinde kalan Van Gölü çevresindeki jamatunların, yerleşim alanı dışındaki engebeli arazilerde inşa edildikleri ve bu jamatunların çoğunda, bir veya birden çok cephenin ya toprağa yaslandığı veya ek yapılar ile kapandığı görülmektedir. Cephe düzenlemesi açısından yapılar değerlendirildiğinde; geometrik ve simetrik anlayışın yansıtıldığı örneklerin, bölgenin kuzeyindeki Kars çevresinde XII. yy. sonu-XIII. yy.'da inşa edilen jamatunlarda yoğunlaştığı izlenmektedir. Bunun yanısıra, Van'da bulunan ve XVI. yy. sonrasında inşa edilen üç yapıda da cephe düzenlemesine gidildiği görülmektedir. Ancak, her iki ilde bulunan jamatunlarda birbirini tekrar eden cephe düzenlemesine rastlanmamış olması, cephelerde üslup birliğinin oluşmadığını doğrulamaktadır. Kırsaldaki jamatunların hemen hepsinin cepheleri sade tutulmuştur.

Geç Ortaçağ'a (XIII.-XIV. yy.) kadar Ermeni kiliselerine ait girişlerin, küçük ayrıntılar dışında birbirini tekrarlayan dikdörtgen ve sade kapı formlarına sahip

oldukları bilinmektedir. XIII. yy. ve sonrası önemli manastırlarda inşa edilen jamatunlarla birlikte, girişlerdeki kapı formlarının kısmen değiştiği görülmektedir. Bu yüzyılda bölgeye tamamen yerleşen Selçuklu kültüründen esinlenerek, sayıları azda olsa jamatunların girişlerinin taçkapı formunda düzenlendiği izlenmektedir. XIII. yy.'ın ikinci yarısına tarihlendirilen Kars Ani'deki Holly Apostles Kilisesi jamatununun doğu cephesinde bulunan Selçuklu tarzı taçkapı düzenlemesi, bölgesel etkileşimin boyutunu yansıtan en güzel örneklerden biridir. XVI. yy. ve sonrası Van Gölü çevresinde yapılmış Başkale'deki Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu ve Çarpanak Adası'nda bulunan Saint Jean Manastırı (Ktouts) jamatununun anıtsal taçkapıları ile bunlar kadar olmasa da anıtsallık niteliği taşıyan yöredeki diğer altı taçkapının varlığı, Selçuklu taçkapı geleneğinin Osmanlı zamanında da devam ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Strüktürel elemanları sağlam olan 17 jamatun ile bu elemanları tamamen veya yarı yıkılmış olarak günümüze gelebilmiş 18 jamatunun destek, geçiş sistemleri ve üst örtülerinin değerlendirilmesi sonucu; plan tipi gözetilmeksizin serbest ve gömme sütun kullanımının, bölgenin kuzeyindeki Kars'ta XII. yy. sonu-XIII. yy.'da inşa edilmiş jamatunlarda yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Buna karşın bölgenin güneyindeki Van Gölü çevresinde, XVI. yy. ve sonrasında yapılmış jamatunların hepsinde istisnasız kare kesitli paye ve duvar payesi kullanılmıştır. Aynı şekilde yuvarlak kemerlerin Kars'ta, sivri kemerlerin ise Van, Bitlis ve Elazığ'daki jamatunlarda kullanıldığı görülmüştür. Üst örtüye geçiş unsuru olarak tromp kullanımı sadece Kars Horomos Manastırı kuzey jamatunu ile Digor'daki Bağnayr Manastırı batı jamatununda karşımıza çıkarken, diğer tüm jamatunlarda kubbeye geçişler pandantifler ile sağlanmıştır. Yapıların üst örtülerinde, yaygın olarak kubbe ile beşik tonoz ağırlıklı tonoz çeşitleri kullanılmıştır. Merkezi kare mekanların üst örtüleri genellikle daha büyük ve yüksek tutularak vurgulanmış olup, çoğunluğunda fener açıklığı (kırlangıç kubbe) bulunmaktadır. XII. yy. sonu-XIII. yy.'da inşa edilmiş Kars'taki üç yapının üst örtüsünde mukarnas kubbe kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı ildeki Horomos Manastırı kuzey jamatunundaki (XII. yy. sonu) iç mekanın kapatılmasında, pramidal kubbe, beşik tonoz, sekiz dilimli tonoz ve taş plakalardan oluşan düz tavan örtünün birlikte kullanıldığı görülmüştür. Bölgedeki jamatunlar içinde, bu şekilde dört ayrı çeşit üst örtünün kullanıldığı başka bir örnek bulunmamaktadır.

XII. yy. sonu-XIII. yy.'da inşa edilen jamatunlarda tromp ve mukarnas kullanımı Selçuklu, XVI. yy. ve sonrasına tarihlenen yapılarda istisnasız pandantif kullanılması ise Osmanlı mimarisiyle paralellik göstermektedir. Bu iki ayrı dönem ve zaman dilimindeki uygulama birlikteliği, Ermeni mimarisinin Selçuklu ve Osmanlı kültürünün etkisi altında kaldığının somut göstergeleridir. Aynı etki, mimari plastik

süslemede de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bitkisel süslemede; Selçuklu tipi palmet, rumi ve yaprak formu verilmiş mukarnas dizilerinin kullanılması, süslemeye yer verilen tüm yapılarda dikkat çekmektedir.

Jamatunlar içinde mimari plastik süslemenin; Kars'taki Horomos Manastırı kuzey jamatunu ile Ani'de bulunan üç jamatunda yoğunlaştığı izlenmektedir. Kısıtlı da olsa Van ve çevresindeki jamatunlarda da mimari plastik süslemelere rastlanmaktadır. Van'daki Varagavank Manastırı Saint Georges Jamatunu (1648) ile Başkale'deki Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu (1651), mimari plastik süslemenin uygulandığı iki önemli örnek yapıdır. Fresko süsleme geleneği Anadolu Hıristiyan mimarisinde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, jamatunlardan sadece Kars Ani'deki Saint Gregory İlluminator Manastırı (Tiğran Honenç-XIII. yy.-XIV. yy. başı) jamatunu ile Van Varagavank Manastırı Saint Georges Jamatunu'nun (1648) duvar ve destek elemanlarının yüzeylerinde, fresko süslemelere rastlanmaktadır. Jamatunlarda, gerek mimari plastik ve gerekse fresko tekniğiyle yapılmış özgün Ermeni resimlerinden günümüze gelebilen örneklerinin sayıca az olması nedeniyle, figürlü süslemelerin kesintisiz gelişimini izleyerek üslup özelliklerini tespit etmek mümkün olmamıştır.

Malzeme açısından bakıldığında; Kars'taki jamatunların tümü, beden duvarı veya strüktürel eleman gözetilmeksizin tamamen düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Buna karşın, Van Gölü çevresindeki jamatunlarda düzgün kesme taş malzeme ile birlikte kaba yonu ve moloz taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Tuğla, sadece Van Gölü çevresinde inşa edilmiş sekiz yapıdaki üst örtülerin muhtelif kısımlarında karşımıza çıkmaktadır. Kerpiç, balçık, ahşap, alçı, mermer ve çini malzeme kullanılan jamatun örneği bulunmamaktadır. İstisnasız bütün jamatunların beden duvarları, kireç harcıyla tutturulan dolgu duvar tekniğine sahiptir.

Geçmişten son yüzyıla kadar politik bağımsızlıkları ve ekonomik güçleri sınırlı olan Ermeni toplumunun bölgede oluşturduğu Hıristiyan sanatı; çevrelerinde gelişen ve yönetimleri altında bulundukları devletlerin oluşturdukları kültürün özel bir yorumu olarak tanımlanabilir. İzole olmuş haliyle Ermeni sanatı bir çok yabancı kaynaktan etkilenmiştir. Aynı dinden olmasına rağmen mezhep farklılığı nedeniyle, Bizans etkisi çok dar alanlarda ve kısa süreli (VII. ve X. yy.), Emevi, Abbasi ve Sasani sanatının etkileri ise özellikle Van Gölü çevresinde daha uzun süreli olmuştur (IX.-X. yy.). Bu etkilenme süreci X. yy. sonrası Selçuklu, Gürcü ve Osmanlı zamanında da devam etmiştir. Bu dönemde, jamatun yapılarının plan tipleri bölgesel etkileşim sonucu şekillenmiştir. Ermeniler, Selçuklu sanatından taçkapı, mukarnas, tromp, palmet, rumi gibi birçok mimari eleman almışlar ve bunları taş malzeme ile işlerken kendi inanç ve kültürel yorumlarını katmışlardır. Jamatunlarda karşımıza çıkan fresko süsleme, XII. yy. sonu XIII. yy. başındaki Gürcü etkisinden

kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, XVI. yy. ve sonrasında inşa edilmiş jamatunlarda görülen Osmanlı tarzı mukarnaslar, kubbelere geçiş unsuru olarak istisnasız pandantif ve bazı kısımlarda tuğla kullanımı, plan tiplerinde olmasa da mimari ayrıntılarda Osmanlı etkisini ortaya koymaktadır.

Hiç kuşkusuz bir ülkenin mimari yapılaşması, doğrudan siyasi erkin onay verdiği kriterler çerçevesinde şekillenen ve büyük maliyetleri olan sosyo-kültürel gerekliliğin bir sonucu olarak gelişmektedir. Devletlerin ekonomik güçlerine bağlı olarak gelişim gösteren mimari oluşumların başında dini yapıların varlığı gözden kaçmamaktadır. Ağırlıklı olarak Selçuklu ve Osmanlı yönetimleri altında şekillenen Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki manastırların, Ermeni sanatı açısından önemli bir yere sahip oldukları anlaşılmaktadır. IX. yy.'dan başlayarak XX. yy. başlarına kadar kesintisiz olarak bu tür yapıların merkezden kırsala kadar yaygın bir şekilde inşa edilmiş olmaları, özellikle Türk yöneticilerin Hıristiyan unsurlardan biri olan Ermenilere karşı, kaynağını İslam'dan alan hoşgörü ile davrandıklarının bir kanıtıdır. Bu hoşgörü ortamının, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan ve dönemin etkin güçlerinin yönlendirmesi ile gelişen kargaşa ortamıyla kesintiye uğradığı bilinmektedir. Bu durum, Hıristiyan nüfusun bölgeden tamamen ayrılmasına sebep olmuş ve dolayısıyla tarihi seyir içerisinde inşa edilen dini yapılar cemaatsiz kalarak işlevsiz hale gelmiştir. Yaklaşık yüzyıldır kendi kaderi ile baş başa kalan merkez ve kırsaldaki Hıristiyanlara ait mimari eserler, geçen zaman içerisinde doğal afetler ve hazine arayıcılarının tahriplerine rağmen günümüze ulaşmayı başarmışlardır. Ülkemizde gelişen kültürel bilince paralel olarak 1979 yılı itibariyle bölgedeki Hıristiyan dini yapılarının T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca korunması gerekli eserler grubuna alınmış olması, bu konuda Türk Devleti'nin ayrıcalıklı davranmadığının bir göstergesidir.

9. ÖZET

Ortaçağ ve sonrası Doğu Anadolu Bölgesi'nde inşa edilmiş mimari eserler arasında ilk sırayı dini yapılar almaktadır. Bu dini yapılar içinde Ermenilerin oluşturdukları manastırlardaki kiliselere, XII. yy. sonlarına doğru jamatun adı verilen ve çoğunluğu kiliselerden daha anıtsal olan yeni bir yapı tipinin eklendiği görülmektedir.

Gavit ve darpas olarak da isimlendirilen jamatun, terim olarak "Kilise Evi" anlamına gelmektedir. Bu yapılar, sadece Ermeni mimarisine özgü bir yapı tipidir ve diğer Hıristiyanların mimarilerinde görülmemektedir. Yerleşim birimlerindeki küçük kiliselerde bulunmayan jamatunlar, genellikle manastır kiliselerinin batı cephelerine sonradan büyük bir salon şeklinde eklemlenmiştir. Ekseriyeti kiliselerden daha büyük mekanlara sahiptir. İşlevsel olarak bakıldığında; kiliselere geçiş özelliği gösteren, birçoğunun içinde din büyükleri ve zengin soylu idarecilerin mezarlarının bulunduğu, kısmen eğitim amaçlı kullanılan, sosyal ve dini konuların tartışılıp kararların alındığı toplantılar yapılan, dini ayin ve törenler sırasında kiliselerde yer kalmadığı zaman dua ve ibadetin yapıldığı yarı dini yarı sivil işlevli yapılardır.

"*Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisindeki Jamatun Yapıları*" ismini taşıyan bu çalışma; jamatunların bölgesel tespitlerinin yapılarak yayılımının saptanması, objektif araştırmalar sonucu bilimsel literatüre kazandırılması, kendine özgü bir mimarisi olan jamatunların etkileşim alanlarını araştırarak kaynağının ortaya konulması ve kültürel etkileşimin bu alandaki yansımaların saptanması amacıyla araştırma konusu olarak seçilmiştir.

Bu amaçlar doğrultusunda yaptığımız araştırma sonucu; Doğu Anadolu Bölgesi'ne yayılmış 39 jamatun tespit edilebilmiştir. Bu yapıların 1 tanesi Elazığ, 3 tanesi Erzincan, 8 tanesi Bitlis, 8 tanesi Kars, ve 18 tanesi Van'da inşa edilmiştir. Jamatunların Van Gölü çevresinde yoğunlaştığı görülmüştür. İncelenen yapılardan 8 tanesi, çeşitli sebeplerle tamamen yıkılarak günümüze gelememiştir. Ayrıca, kilisesi ile birlikte 16 jamatunun 1979-2002 yılları arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı uzmanlarınca tescillerinin yapıldığı belirlenmiştir.

Bu alanda kısmen yabancı yayınların bulunmasına karşılık, ülkemizde bilinmeyen ve ele alınmayan jamatun yapıları bir bütünlük içinde ilk kez çalışılarak bilimsel literatüre kazandırılmıştır. Jamatunların ayrıntılı arazi çalışmaları yapılarak plan çizimleri gerçekleştirilmiştir. Görsel zenginlikle desteklenerek detaylı anlatımlarla tanıtılan jamatunların son durumları ortaya konulmuştur.

Bölgedeki jamatunların plan tipolojisi, taşıyıcı sistem ve üst örtülerine göre yapılmıştır. Tipolojik olarak; merkezi, bazilikal ve galerili olmak üzere üç ana plan tipinde inşa edildikleri ortaya çıkartılmıştır. Bölgede plan tipini belirleyebildiğimiz 35 jamatundan; 2 tanesi galerili, 8 tanesi bazilikal, 25 tanesi ise merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Bir bütün olarak bakıldığında, Ermeni jamatun mimarisinin ana plan tipinin merkezi planlı jamatunlardan oluştuğu görülmüştür. Araştırmalarımız sonucunda; bu plan tipinin Asya merkezi mekan geleneğinden kaynaklandığı ve bölgesel etkileşim sonucu jamatun mimarisinde XII. yy. sonlarından itibaren uygulandığı görülmüştür.

Bölgede üç nefli bazilikal planlı jamatun örneği bulunmamaktadır. Mnatsakanyan'ın Ermenistan'daki jamatunlar için yaptığı tipolojide bulunmayan iki nefli dört jamatun, bölge için yapılan tipolojiye dahil edilmiştir Van'ın Çatak İlçesi'ndeki Albıçak Manastırı (Cunik) jamatunu, ilk kez tarafımızca yerinde tespit edilerek kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye alınmıştır.

XIII. yy. ve sonrasında inşa edilen bazı jamatunlardaki girişlerin, Selçuklu kültüründen esinlenerek taçkapı formunda düzenlendiği izlenmektedir.

Politik bağımsızlıkları ve ekonomik güçleri sınırlı olan Ermeni toplumunun bölgede oluşturduğu Hıristiyan sanatı; çevrelerinde gelişen ve yönetimleri altında bulundukları devletlerin oluşturdukları kültürün özel bir yorumu olarak tanımlanabilir. İzole olmuş haliyle Ermeni sanatı bir çok yabancı kaynaktan etkilenmiştir. Aynı dinden olmasına rağmen mezhep farklılığı nedeniyle, Bizans etkisi çok dar alanlarda ve kısa süreli (VII. ve X. yy.), Emevi, Abbasi ve Sasani sanatının etkileri ise özellikle Van Gölü çevresinde daha uzun süreli olmuştur (IX.-X. yy.). Bu etkilenme süreci X. yy. sonrası Selçuklu, Gürcü ve Osmanlı zamanında da devam etmiştir. Bu dönemde, jamatun yapılarının plan tipleri bölgesel etkileşim sonucu şekillenmiştir. Ermeniler, Selçuklu sanatından taçkapı, mukarnas, tromp, palmet, rumi gibi birçok mimari eleman almışlar ve bunları taş malzeme ile işlerken kendi inanç ve kültürel yorumlarını katmışlardır. Jamatunlarda karşımıza çıkan fresko süsleme, XII. yy. sonu XIII. yy. başındaki Gürcü etkisinden kaynaklanmaktadır. XVI. yy. ve sonrasında inşa edilmiş jamatunlarda görülen Osmanlı tarzı mukarnaslar, kubbelere geçiş unsuru olarak istisnasız pandantif ve bazı kısımlarda tuğla kullanımı, plan tiplerinde olmasa da mimari ayrıntılarda Osmanlı etkisini ortaya koymaktadır.

Hiç kuskusuz bir ülkenin mimari yapılaşması, doğrudan siyasi erkin onay verdiği kriterler çerçevesinde şekillenen ve büyük maliyetleri olan sosyo-kültürel gerekliliğin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Devletlerin ekonomik güçlerine bağlı olarak gelişim gösteren mimari oluşumların başında dini yapıların varlığı gözden

kaçmamaktadır. Ağırlıklı olarak Selçuklu ve Osmanlı yönetimleri altında şekillenen Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki manastırların, Ermeni sanatı açısından önemli bir yere sahip oldukları anlaşılmaktadır. IX. yy.'dan başlayarak XX. yy. başlarına kadar kesintisiz olarak bu tür yapıların merkezden kırsala kadar yaygın bir şekilde inşa edilmiş olmaları, özellikle Türk yöneticilerinin Hıristiyan unsurlardan biri olan Ermenilere karşı, kaynağını İslam'dan alan hoşgörü ile davrandıklarının bir kanıtıdır. Bu hoşgörü ortamının, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan ve dönemin etkin güçlerinin yönlendirmesi ile gelişen kargaşa ortamıyla kesintiye uğradığı bilinmektedir. Bu durum, Hıristiyan nüfusun bölgeden tamamen ayrılmasına sebep olmuş ve dolayısıyla tarihi seyir içerisinde inşa edilen dini yapılar cemaatsiz kalarak işlevsiz hale gelmiştir. Yaklaşık yüzyıldır kendi kaderi ile baş başa kalan merkez ve kırsaldaki Hıristiyanlara ait mimari eserler, geçen zaman içerisinde doğal afetler ve hazine arayıcılarının tahriplerine rağmen günümüze ulaşmayı başarmışlardır. Ülkemizde gelişen kültürel bilince paralel olarak 1979 yılı itibariyle bölgedeki Hıristiyan dini yapılarının T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca korunması gerekli eserler grubuna alınmış olması, bu konuda Türk Devleti'nin ayrıcalıklı davranmadığının bir göstergesidir.

ABSTRACT

Religious buildings occupy the most prominent place among the architectural monuments built in Eastern Anatolia around the Middle Age. Among these monuments, a new type of building known as *jamatun,* majority of which were much more monumental than churches, has a special place in church architecture emerged towards the end of the 12th century and added to church structure in Armenian monasteries.

Jamatun, also termed as *gavit* and/or *darpas,* means church house. These buildings are specifically Armenian in architectural style, which is not known in other Christian architectures. Not seen in smaller churches in Armenian settlements, *jamatuns* generally integrated into the western front of monastery churches as large saloons after the completion of the churches. They usually have larger space than the church into which they were integrated. As functionally observed, *jamatuns* serve half civilian, half religious purposes: They function as passages to the churches, they contain the graves of wealthy noble administrators as well as the men of religious eminence, partly used for educational purposes they housed meetings in which social and religious issues were discussed and decision were taken, in the time of large congregation *jamatuns* also became places for prayers and rituals.

This study, titled as *"Jamatun Monuments in Christian Architectures in Eastern Anatolian Region",* is concerned with jamatuns, their history, architectural importance, present situations and regional distributions. The main objectives of the study is to put *jamatuns* in its deserved place in scientific literature, to find out their origins and the area of diffusions in which they influenced over and they were influenced by through cultural interactions.

With this purpose in mind, a through study has been conducted in Eastern Anatolia during which 39 *jamatuns* were counted. Of them one is found in Elazığ, three in Erzincan, eight in Bitlis, eight in Kars and eighteen in Van. *Jamatuns* are found to be concentrated in Lake Van region. Of the monuments studied, eight buildings could not survive to the present for several reasons. Between 1979 and 2002, sixteen *jamatuns* were registered by the specialists working for the Ministry of Culture and Tourism.

Leaving aside some foreign publications concerning the limited scope of the subject, this study will be the first attempt in the relevant literature taking *jamatuns* into account with all their integrity in detail. For the purpose of the study, detailed field surveys of *jamatuns* and their plan drawings were carefully conducted. Supported with visual documentations, detailed explanations of *jamatuns* are presented in their latest situations.

The plan typology of *jamatuns* in the regions was classified according to their carrying systems over covers. Typologically, *jamatuns* in the regions are found to be built according to three main plans known as central, *basilical* and *gallerical.* Of the 35 *jamatuns* in the region two are classified as *gallerical*, eight as *basilical* and twenty five as central concerning their plan types. Looking at as a whole, it seems

obvious that central plan types make the main plan type in *jamatuns* architecture. According to the result reached through the study, this type of plan originated in Asian central space tradition and through regional interactions was exclusively used in *jamatun* architecture from 12th. onwards.

There found to be no *jamatun* with three *naphthaed basilical* plans in the region. But four *jamatuns* with two naphtaed plans, which, according to the typology made by Mnatsakanyan, does not exist in Armenia, are included in the typology in the region, which Cunik *jamatun* of Albıçak monastery in Çatak district of Van is thoroughly examined and evaluated first time during our study.

In the study, it is also found that entrances of some *jamatuns*, inspired from Seljukis culture, built in *taçkapı* form from the 13th century onwards.

Taken their limited political independence and economic power into account, it seems to be relevant to suggest that the Christian arts of Armenian society were developed as a special form of culture influenced by the dominant political powers surrounding the region. With its isolated situation the Armenian arts were influenced by many different sources. Although they belong to the same religion, the influence of Byzantine arts remained limited in scope and in duration because of the sectarian differences whereas the influences of *Umayyad*, *Abbasids* and *Sassanids* arts were much deeper in terms of scope and durations. From the 10th.century onward, this process of cultural interactions continued during the reigns of *Seljukis*, Georgians and Ottomans. During these periods, the plan typologies of *jamatun* monuments were formed through the results of regional interactions. Armenians took many architectural elements, such as *taçkapı, mukarnas, tromp, palmet, rumi*, from *Seljukis* and put them into their stone works with their beliefs and cultural interpretations. The fresco decoration on *jamatuns* shows the influence of Georgian culture starting roughly in late 12th.century and ending in early 13th.century. The Ottoman style of *mukarnas,* seen on *jamatuns* built 16th century onwards, are indicative of Ottoman influence in architectural details.

Doubtless to say that the architectural structuring of any country is directly related to the socio-cultural institutions developed according to the criteria put forward and/or approved by the political power. Therefore the architectural formations of any country are very much related the states' economic power. In this regard religious monuments occupy a very special place.

It seems that monasteries in Eastern Anatolia, which were heavily influenced by the *Seljukis* and Ottomans, have an important place in Armenian arts. From the 9th.century onwards, century, the uninterrupted expansion of such buildings in urban settlements as well as in rural ones until the 20th proves the very tolerance of Turkish administrators towards Armenians as one of the Christian subjects, a virtue that originates from İslamic beliefs. This atmosphere of tolerance was interrupted by incidents manipulated by great powers during the World War I. As a result, Christian populations left the region, leaving religious monuments without community and function. Left in their fate for nearly a hundred year, Christian architectural monuments in the region have survived into the present despite the many natural

disaster and the looting of treasure hunters. Parallel to the development of cultural consciousness in the country, the architectural heritage of Christian origin has been taken into conservation by the Ministry of Culture and Tourism since 1979, indicative of the care of the Turkish State with no discrimination concerning its cultural heritage.

10. KAYNAKLAR

1967 BİTLİS İL YILLIĞI, Ankara, 1967.

98 ELAZIĞ İL YILLIĞI, Ankara, 1998.

KURAN, Abdullah; "Mimar Sinan'ın Külliyeleri" , *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* I, İstanbul, 1988.

ABÜ'L FARAC; *Abü'l Farac Tarihi* (Çev.: Ö. Rıza Doğrul), I, Ankara, 1945.

AHUNBAY, M.; "Ermeni Mimarlığı ve Sanatı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, 537-542.

AKAR, A.–KESKİNER, C.; *Türk Süsleme Sanatında Desen ve Motif,* İstanbul, 1978.

AKBULUT, Yılmaz; *Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri,* Ankara, 1998.

AKÇORA, Ergünöz; *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları,* İstanbul, 1994.

AKGÜNDÜZ, Osman-ÖZTÜRK, Said; *Bilinmeyen Osmanlı,* İstanbul, 1999.

AKIN, Günkut; "Tüteklikli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", *Vakıflar Dergisi,* XXII, Ankara, 1991, 323-354.

_____*Asya Merkezi Mekan Geleneği,* Ankara, 1990.

AKINIAN, N.; *History of the Catholicoses of Aghtamar,* Vienna, 1920.

AKSARAYLI KERİMEDDİN MAHMUD; *Musameret al-Ahyar / Selçuki Devletleri Tarihi* (Çev.; M. Nuri Gencosman-F.N. Uzluk), Ankara, 1943.

AKSIN, Ahmet; "Doğu Anadolu'nun Jeopolitik ve Jeostratejik Yapısı", *Doğu Anadolu'da Huzur ve Güvenlik Sempozyumu,* İzmir, 1999, 329-334.

AKŞİN, Sina ve bşk.; *Türkiye Tarihi-4-Çağdaş Türkiye 1908-1980,* İstanbul, 2000.

AKŞİT, İlhan; *Ost Anatolian,* İstanbul, 1989.

AKŞİT, Oktay; *Roma İmparatorluk Tarihi,* İstanbul, 1985.

AKTEMUR, Ali Murat; "İspir'de İki Selçuklu Eseri: Kale Mescidi ve Çarşı Camii", *Ortaçağ'da Anadolu – Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan,* Ankara, 2002, 39-52.

ALTUN, Ara; *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi,* İstanbul, 1982.

ANA BRITANNICA, "Ermeni Alfabesi" mad., VIII, İstanbul, 1987.

_____ "Ermeni Dinsel Törenleri" mad., VIII, İstanbul, 1987.

_____ "Ermeniler" mad., VIII, İstanbul, 1987.

_____ "Külliye" mad., XIV, İstanbul, 1989.

_____ "Manastır" mad., XV, İstanbul, 1989.

_____ "Tonoz" mad., XXI, İstanbul, 1992.

ANADOL, Cemal – ABBASOĞLU, Nazile; *100 Soruda Ermeni Meselesi,* İstanbul, 2000.

ANADOL, Cemal; *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1982.

ANDREASYAN, Hrand D.; "Akdamar Kilisesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyet Fakültesi Tarih Dergisi,* XVI, 21, İstanbul, 1974, 77-82.

ARIK, Remzi Oğuz; "Karalar Hafriyatı", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi,* II, Ankara, 1934, 15-16.

ARSEVEN, Celal Esad; *Sanat Ansiklopedisi,* I-V, İstanbul, 1983-1994.

ASLANAPA, Oktay; *Türk Sanatı,* İstanbul, 1993.

ATALAY, İbrahim; *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği,* İzmir, 2000.

_____*Türkiye Coğrafyası,* İzmir,1997.

ATALAY, İbrahim–MORTAN, Kenan; *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İstanbul, 1997.

ATLAS DERGİSİ, 119, İstanbul, Şubat 2003, Ek-4: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Haritası.

AYDIN, Dündar; *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı,* Ankara, 1988.

AYDIN, Mehmet; *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili,* Konya, 1991.

AYDOĞAN, Feramuz; "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapının Aileye Etkileri", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Van, 1999, 259-283.

AYTEKİN, Osman; *Artvin'deki Ortaçağ Dönemi Kiliseleri,* (Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1993.

_____*Artvin'deki Mimari Eserler,* I-II, (Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 1996.

_____*Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler,* Ankara, 1999.

_____"Selçuklu ve Bağratlı Arasındaki Mimari Form Etkileşimi Üzerine", *I. Uluslararsı Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri,* I, Konya, 2001, 61-72.

_____"Artvin'in Sivil Mimarisinden Örnekler", *XIII. Türk Tarih Kongresi,* III., II. Kısım, Ankara, 2002, 1205-1212.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı; *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402),* İstanbul, 1966.

BACHMAN, Walter; *Kırchen und Moschen in Armenian und Kurdistan,* Leipzig, 1913.

BACQUE, J. L. - GRAMMONT; "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler", *Prof. Dr. Bekir Kütüklüoğlu'na Armağan,* İstanbul, 1991, 205-219

BALTRUSAITIS, Jurgis; *Le Probleme de l'ogive en Armenie et Georgie,* Paris, 1936.

BARTHOLD, Vassiliy Viladimiroviç; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990.

_____"Ani", *İslam Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1960, 435-437.

BAŞ, Gülsen; *Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme,* Bitlis, 2002.

BAŞARIR, Galip; "Van İli Coğrafyası", *Van Kütüğü,* Van, 1993, 1-45.

BAŞGÜN, Necla; *Türk-Ermeni İlişkileri Abdulhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar,* Ankara, 1973.

BAYKARA, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Ankara, 1988.

BEKKİ, Selahattin; "Van'da Yer Adları", *Van Kütüğü,* Ankara, 1993, 305-321.

BELENİTSKY, Alexandre; *Asia Centrale,* (Fransızca'ya Çev.; P. A. Aellig - J. Marcade), Geneve,1968.

BELLİ, Oktay; "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)", *Arkeoloji ve Sanat,* 58, İstanbul, 1993, 27-29.

BERDZENİŞVİLİ, Niko - CANAŞİA, Simon; *Gürcistan Tarihi,* (Çev.; Hayri Hayrioğlu), İstanbul, 1997.

BEYDİLLİ, Kemal ve bşk.; *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I,* İstanbul, 1994.

BORAN, Ali; "Ahlat Taşı (Andezit Tüf)", *Vakıflar Dergisi,* XXVI, Ankara, 1997, 366-373.

BOYNUKARA, Hasan; "Turizm Açısından Van", *Van Kütüğü,* Ankara, 1993, 767-783.

BROSSET, M.; *Collection d'Historiens Armeniens,* St. Petersburg, 1874.

CAHEN, Claude; "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri", (Çev.; Yaşar Yücel-Bahaaddin Yediyıldız), *Belleten,* LI, 201, Ankara, 1987, 1379-1391.

_____*Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* (Çev.; Yıldız Moran), İstanbul, 1994.

CANTAY, Tanju ve bşk.; "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı Sanatı", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* I, İstanbul, 1988, 53-68.

CENGİZ, H. Erdoğan; *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi,* Ankara, 1983.

CEZAR, Mustafa; *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,* İstanbul, 1977.

CHALLEYE, F.; *Dinler Tarihi* (Çev.: Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1969.

CÖMERT, Bedrettin; *Mitoloji ve İkonografi,* Ankara, 1980.

CRESWELL, K. A. C.; *A Short Account of Early Muslim Architecture,* Beirut, 1968.

CUMHURİYETİMİZİN 75. YILINDA KARS, Ankara, 1999.

CUMHURİYETİN 50. YILINDA VAN 1973 İL YILLIĞI, İstanbul, 1973.

CUMHURİYETİN 75. YILINDA VAN, Ankara, 1998.

CUNEO, Paolo; *L'Architettura della scuola regionale di Ani nell Armenia mediawele,* Rome, 1977.

ÇAYCI, Abdurrahman; *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler,* Ankara, 2000.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu Tarihi,* Bornova, 1994.

DANIK, Ertuğrul; "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* I, Ankara, 2000, 67-80.

DEMİRBAĞ, Ömer; "Van'ın Tarihi Eserleri", *Van Kütüğü,* Ankara, 1993, 159-170.

DEMİRİZ, Y.; *Osmanlı Mimarisinde Süsleme -I- Erken Devir (1300-1453),* İstanbul, 1979.

DEVLLİOĞLU, Ferit; Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1993.

DEYROLLE, M. Theophile; *Le Tour du Monde,* LLX-XLVIII, Paris, 1876.

DİYANET, Ekber; *İlk Osmanlı-İran Antlaşması 1555 Amasya Musalahası,* İstanbul, 1971.

DOĞAN, Mehmet; *Büyük Türkçe Sözlük,* Ankara, 1996.

DONABEDIAN, Patrick; "Le Portail Dans L'Architecture Armenienne du Haut Moyen Age", *REA,* XX, Paris, 1986-1987, 337-380.

DORAN, R. A.; "Ani Harabeleri", *Skylife,* 4/98, İstanbul, 1998, 97-102.

DURMUŞ, İlhami; *İskitler (Sakalar),* Ankara, 1993.

DVORNIK, Francis; *Konsiller Tarihi İznikten II. Vatikana* (Çev.: Mehmet Aydın), Ankara, 1990.

EBU BEKR-İ TİHRANİ; *Kitab-ı Diyarbekriyye* (Çev.; Mürsel Öztürk), Ankara, 2001.

EL-BELAZURİ; *Fütuhu'l Büldan* (Çev.; Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

EMECEN, Feridun ve bşk.; *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,* I, İstanbul, 1994.

ERCAN, Yavuz; *Kudüs Ermeni Patrikhanesi,* Ankara, 1988.

ERİNÇ, Sırrı; *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul, 1953.

ERTUĞRUL, Özkan; *Mitoloji ve İkonografi,* İstanbul. 1997.

ERZEN, Afif; *Doğu Anadolu ve Urartular,* Ankara, 1992.

EYİCE, Semavi; *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler,* İstanbul, 1971.

_____ "Türkiye'de Bizans Sanatı" mad., *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi,* III, İstanbul, 1982, 522-546.

_____"Bizans Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* I, İstanbul, 1988, 45-51.

FRANSIZCA-TÜRKÇE BÜYÜK SÖZLÜK, İstanbul, 1990.

GÖRMEZ, Kemal; "Göç ve Kültürel Kimlik", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Van, 1999, 167-172.

GRABAR, Andrea; "Les Formes Les Plus Originales Des Eğlises Anciennes De L'Armenie Et L'Art De La Basse Antiquite", *Armenian Studies Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian,* Lisboa, 1986, 271-277.

GRABAR, Oleg; *İslam Sanatının Oluşumu* (Çev.; Nuran Yavuz), İstanbul, 1988.

GRABAR, Oleg–ETTINGHAUSEN, Richard; *The Art and Architecture of Islam 650-1250,* London, 1987.

GRENARD, Fernard; *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü* (Çev.; Orhan Yüksel), İstanbul, 1992.

GROUSSET, Rene; *Histoire de L'Armenie Des Origines a 1071,* Payot-Paris, 1947.

GÜNDOĞAN, Şengül; "Çarpanak Adası'ndaki Ortaçağ Yapıları", *Türk Arkeoloji Dergisi,* XXXI, Ankara, 1997, 107-108.

GÜNDOĞDU, Hamza; *Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı,* Ankara, 1991.

_____"İkonoğrafik Açıdan Türk Sanatında Rumi ve Palmetler", *Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar,* Ankara, 1993, 197-211.

_____"İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri,* Konya, 1995, 19-31.

_____"Van Gölü Çevresinde Kabartmalarıyla Dikkat Çeken Bazı Türk Eserleri", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu,* Van, 1996, 1-18.

GÜNDÜZALP, Nural; "Dekoratif Sanatta 'Akantuslu Kıvrık Dal Süslemeleri'nin Kaynağı Üzerine", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* I, Ankara, 1979, 447-449.

GÜNEL, Aziz; *Türk Süryanileri Tarihi,* İstanbul, 1970.

GÜNEŞ, Arif; "Osmanlılar'ın Azınlıklara Verdiği Hak ve İmtiyazlar", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* Ankara, 1992, 221-228.

GÜRÜN, Kamuran; *Ermeni Dosyası,* Ankara, 1983.

GÜZEL, Eylem; *Van-Akdamar Kilisesi Mimari Süslemesine İkonoğrafik Bir Yaklaşım,* (Çanakkale Onsekiz Mart Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2003.

GÜZELOĞLU, Selçuk; *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış,* İstanbul, 1996.

HAMMER, Joseph von; *Osmanlı Tarihi,* I-II, (Çev.; Mehmet Ata), İstanbul, 1991.

HANIM, Surma; *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli,* (Çev.; Meral Barış), İstanbul, 1996.

HAROUTİOUNİAN, Varazdat M.; "Les Sources Populaires de L'Architecture Monumentela Laique de L'Armenie Medievela", (Fransızca'ya Çev.; Patrick Donabedian), *Armenian Studies Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian,* Lisboa, 1986, 295-305.

HASOL, Doğan; *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü,* İstanbul, 1998.

HASSAN, Ümit ve bşk.; *Türkiye Tarihi-1-Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler,* İstanbul, 2000.

HOAG, John D.; *İslamic Architecture,* London, 1979.

HONIGMAN, Ernst; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev.; Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.

HÜSAMETTİN, Yıldırım; "Ermeni İhtilal Hareketlerinin Doğuşu ve Gelişiminde Ermeni Dininin Rolü ve Önemi", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* Ankara, 1992, 255-262.

İLİNA, M. İ.; "Drevneyşaye tıpı jiliş Zakavkazya", *Soobşeniya İnstuta İstorii Akrhitekturı Akademii Akrhitekturi,* SSSP, Vıp.5, Moskova, 1946, 17-27.

İLTER, Erdal; *Ermeni Kilisesi ve Terör,* Ankara, 1996.

İNALCIK, Halil; "Doğu Anadolu Tarihine Toplu Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Van, 1999, 65-70.

İNGİLİZCE-TÜRKÇE REDHOUSE SÖZLÜĞÜ, İstanbul, 1993.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent; "Anadolu", *DİA,* III, İstanbul, 1991, 106-138.

İPŞİRLİ, Mehmet ve bşk.; *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi,* I, İstanbul, 1994.

İPŞİROĞLU, M. Şevket; *Ahtamar Kilisesi* (Çev.; Alev Yalınız), İstanbul, 2003.

_____*Die Kirche von Achtamar,* Berlin und Mainz, 1963.

İZBIRAK, Reşat, "Erzincan", *T.A.,* XV, Ankara, 1968, 354-363.

_____*Coğrafya Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1992.

_____*Türkiye,* I-II, İstanbul, 1996.

JANIN, Raymond; *Les Eglises Orianteles et les Rites Orientaux,* Paris, 1955.

KADİROĞLU, Mine; "Gürcü Mimarlığı ve Sanatı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 731-733.

KAFESOĞLU, İbrahim; *Selçuklu Tarihi,* İstanbul, 1992.

KALAFAT, Yaşar; "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi", *2023 Dergisi, 12, Siyasi, Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ermeni Sorunu,* Ankara, 2002, 17-25.

KALOUSTIAN, Şınork; *Saints and Sacraments of the Armenian Church,* New York, 1969.

KARACA Yalçın, *Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri,* (Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Van, 1996.

_____"Ortaçağda El Yazma Kitapların Önemli Üretim Merkezlerinden Biri Adır Adası", *Dünyada Van,* XI, İstanbul, 1998, 4-7.

_____"Van Gölündeki Sihirli Nokta Çarpanak Adası", *Dünyada Van,* X, İstanbul, 1998, 28-31.

_____"Taşın Dile Geldiği Yer Akdamar Adası", *Dünyada Van,* XVII, Ankara, 1999, 2-13.

KARAMAĞARALI, Beyhan; "Ani", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, 102-103.

KARAMAĞARALI, Haluk; "Erzurum Ulu Camii", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yıllık Araştırmalar Dergisi,* III, Ankara, 1981, 137-177.

KARPUZ, Haşim; *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri,* Ankara, 1984.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok; "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 323-330.

_____ *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi,* Ankara, 1990.

KAYAÇELEBİ, Kaya; *Doğunun Yıldızı Van,* İstanbul, 1990.

KESER, Elif; *Tur Abdin, Süryani Ortodoks Dini Mimarisi,* İstanbul, 2002.

KEVORKYAN, Dikran; "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 297-303.

KILIÇ, Orhan; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van,* Ankara, 1997.

KIRŞEHİRLİOĞLU, E.; *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri,* İstanbul, 1963.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; "Armenya / Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü", *Belleten,* L, S. 198, Ankara, 1986, 911-938.

_____"Selçuklular'dan Önce Armenya'ya / Yukarı Eller'e Hakim Olanlar", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Manisa, 1983, 129-198.

_____*Albanlar Tarihi Üzerine,* Ankara, 1994.

_____*Ani Şehri Tarihi (1018 - 1236),* Ankara, 1982.

KIENITZ, Friedrich Karl; "Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Yeri", *Belleten,* L, 196, Ankara, 1986, 279-289.

KOÇAŞ, Sadi; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri,* Ankara, 1976.

KONYALI, İ. H.; *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde-Aksaray Tarihi,* I, İstanbul, 1974.

KÖYMEN, Mehmet Altan; "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Belleten,* L, 198, Ankara, 1986, 613-620.

KÖYMEN, Mehmet Altan; *Selçuklular Devri Türk Tarihi,* Ankara, 1993.

_____"Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten,* LVII, 218, Ankara, 1993, 71-79.

KRAUTHEIMER, Richard; *Early Christian and Byzantine Architecture,* New York, 1965.

KUBAN, Doğan; *Anadolu-Türk Mimarisi'nin Kaynak ve Sorunları,* İstanbul, 1965.

_____"Claude Cahen'in 'Pre Ottoman Turkey' Adlı Kitabı ve Anadolu'da Türk Şehri, Mimarisi ve Sanatı ile İlgili Bazı Düşünceler", *Anadolu Sanatı Araştırmaları,* II, İstanbul, 1970, 7-18.

_____*100 Soruda Sanat Tarihi,* İstanbul, 1981.

_____*Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları),* İstanbul, 1993.

_____*Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* İstanbul, 2002.

KULAĞUZ, Bülent Nuri; *Muş ve Çevresindeki Türk mimari Eserleri* (Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996.

KUNT, Metin ve bşk.; *Türkiye Tarihi-2-Osmanlı Devleti 1300-1600,* İstanbul, 2000.

KURAT, Yuluğ Tekin; "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 227-242.

KURT, Yılmaz; *Kemah Kitabı,* Ankara, 1997.

KÜÇÜK, Abdurrahman; "Dinlerde İbadet ve Mabet", *Diyanet Dergisi,* XXIV, Ankara, 1981, 1-34.

_____*Ermeni Kilisesi ve Türkler,* Ankara, 1997.

KÜRKÇÜOGLU, Erol; "Ermeni, Bizans ve Türk Hakimiyetinde Ani", *Ermeni Araştırmaları,* IV, Ankara, 2002, 83-91.

_____"Ortaçağ'da Bizans ve İran'ın Ermeni Siyaseti", *Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu,* Ankara, 2000, 37-46.

LALAYAN, E.; "Couvents celebres du Vaspurakan", *Azgakrakan Handes,* XX, Tiflis, 1910, 192-212.

_____"Couvents celebres du Vaspurakan", *Azgakrakan Handes,* XXI, Tiflis, 1911, 37-100.

LANG, David Marshall; *Gürcüler,* (Çev.; Neşenur Domaniç), İstanbul, 1997.

LAYARD, A. H.; *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan,* London, 1853.

LEHMAN-HAUPT, C. F.; *Armenia Einst und Jest,* II.-1, Berlin, 1910.

LYNCH, Henry F. Blosse; *Armenia Travels and Studies*, I-II, Beirut, 1965.

MANGO, Cyril; *Byzantine Architecture,* New York, 1976.

MARANCI, Christina; *Medieval Armenian Arhitecture Constructions of Race and Nation,* Leuven-Paris, 2001.

MECERIAN, Jean; *L'Histoire et Institution de L'Eglise Armenien,* Beyrut, 1965.

MELEN, Mithat; "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İstihdam Olanaklarının Artırılması Üzerine Bir Çalışma", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Van, 1999, 109-139.

MERCANGÖZ, Zeynep; "Ortaçağda Van Hıristiyan Dönemi", *Van,* İstanbul, 1995, 75-98.

MERÇİL, Erdoğan; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi,* Ankara, 1993.

METİN, Halil; *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları,* İstanbul, 1992.

MEYDAN LAROUSSE, "Ermenice" mad., IV, İstanbul, 1988.

MICHEL, Thomas; *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş,* İstanbul, 1992.

MİROĞLU, Yusuf; *Mesih ve Birlik,* İstanbul, 1993.

MNATSAKANYAN, S. X.; *Arxitektura Armyanskix Pritvorov,* (Ermeni Jamatun Mimarisi), Erivan, 1952.

MÜLAYİM, Selçuk; "Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi", *Anadolu (Anatolia),* XX, Ankara, 1976-1977, 141-159.

_____*Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler,* Ankara, 1982.

_____"Selçuklu Sanatında Geometrik Kompozisyonlar", *I.-II. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri,* Konya, 1993, 153-156.

_____"Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi,* III, İzmir, 1984, 97-114.

_____*Değişimin Tanıkları Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi,* İstanbul, 1999.

NAUMAN, Rudolf; *Eski Anadolu Mimarlığı* (Çev.; Beral Madra), Ankara, 1991.

NERSESSIAN, Sirarpie Der; *Agh'tamar Church of the Holly Cross,* Massachusetts, 1965.

_____*Armenia and the Byzantine Empire, A Brief Study of Armenian Art and Civilization,* Massachusetts, 1945.

NEUBAUER, E.; *Armenische Baukunst vom 4. bis 14. Jahrhundert,* Dresden, 1970.

OKTAY, Hasan; "Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü", *Ermeni Araştırmaları Dergisi,* V, Ankara, Şubat 2002, 84-137.

ORMANIAN, Malachia; *L'Eglise Armenienne*, (2. Baskı), Antelias-Lübnan, 1954.

OSTROGORSKY, Georg; *Bizans Devleti Tarihi* (Çev.: Fikret Işıltan), Ankara, 1991.

OTTO-DORN, Katharina; "Akdamar Kilisesi Figür Kabartmalarında Türk Tesiri", *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi,* Ankara, 1962, 312-329.

ÖDEKAN, A.; "Mukarnas" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 1303-1304.

_____"Taçkapı" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* III, İstanbul, 1997, 1729.

ÖĞEL, Semra; *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı,* Ankara, 1987.

ÖĞÜN, Gülay; *"Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi", SBED,* I-1, Van, 1990, 102-132.

_____"Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *SBED,* II-2, Van, 1991, 73-80.

ÖKE, Mim Kemal; *Ermeni Sorunu 1914-1923,* Ankara, 1991.

ÖKSE, Necati; "Ermeni Sorununun Doğuşu Tehcir Kanunu ve Uygulaması", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, 271-278.

ÖNEY, Gönül; *Akdamar Kilisesi,* Ankara, 1989.

ÖZCANER, M. Zeki; *Mardin ve Midyat'taki Ortodoks Süryani Kiliselerinden Örnekler,* (Y.Y.Ü. Fen-Edb. Fak. Sanat Tarihi Bl. Bitirme Çalışması), Van, 2002.

ÖZDEMİR, Tunçay–AYGÜN, Metin; "Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Doğu Anadolu", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Van, 1999, 285-291.

ÖZTÜRK, Levent; *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi,* İstanbul, 1995.

ÖZTÜRK, Şahabettin; *Van-Ahlat ve Adilcevaz'daki Tarihi Camilerin Rölöve Proje Çalışması,* (Y.Y.Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996.

PAKALIN, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, İstanbul, 1993.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet; "Ermeniler" mad., *T. A.,* XV, Ankara, 1968, 323-330.

PARMAN, Ebru; "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonoğrafisi", *Sanat Tarihinde İkonoğrafik Araştırmalar,* Ankara, 1993, 387-412.

PEKAK, M. Sacit; "İstanbul'da Studios Manastırı H. Ionnes Prodromos Kilisesi-I", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi,* X, Bornova-İzmir, 2000, 101-121.

PEKTAŞ, Kadir; "Bitlis Çevresi Yüzey Araştırmalarının İlk Beş Yılı ve Bir Değerlendirme", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* Kayseri, 2002, 661-669.

_____"Bitlis, Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları", *XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I,* Ankara, 2002, 49-62.

RENAN, Ernest; *İsa'nın Hayatı* (Çev.; Ziya İhsan), İstanbul, 1992.

RICE, Davit Talbot; *Islamic Art,* New York, 1965.

RONA, Z.; "Fresk" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997, 630.

ROSS, E. Denison; "Şeddad" mad., *İ. A.,* XI, İstanbul, 1997, 381-382.

SAĞIR, Güner; *Kayseri İl Merkezindeki Surb Krikor Lusavoriç ve Surb Asvadzadin Kiliseleri* (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2000.

SAKARYA, İhsan; *Belgelerle Ermeni Sorunu,* Ankara, 1984.

SARAÇOĞLU, Hüseyin; *Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller,* İstanbul, 1990.

_____*Doğu Anadolu Bölgesi,* İstanbul, 1989.

SARAY, Mehmet; "Türk-Rus Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 125-131.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem; *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,* İstanbul, 1983.

SAYAN, M.; *Mineroloji ve Jeoloji,* İstanbul, 1960.

SCHIMMEL, Annemarie; *Dinler Tarihine Giriş,* Ankara, 1955.

SERDAR, M. Törehan; *Rüyalar Şehri Bitlis,* Bitlis, 2000, 237, Ekler: Osmanlı Dönemi Bitlis Haritası.

SEVGEN, Nazmi; *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Yayına Haz., Şükrü Kaya-Halil Kemal Türközü), Ankara, 1982.

SEVİM, Ali; *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* Ankara, 1993.

_____*Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri,* Ankara, 1983.

_____"Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 67-74.

SEVİN, Veli; *Eski Anadolu ve Trakya,* İstanbul, 2003.

SINCLAIR, T. A.; *Eastern Turkey. An Architectural and Archaeological Survey - I,* London, 1987.

SONGÜL, Z. M.; *Süsleme Sanatı 100 Türk Motifi,* İstanbul, 1990.

SÖZEN, Metin - TANYELİ Uğur; *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1994.

SÖZEN, Metin; *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi,* İstanbul, 1981.

SPULER, Bertold; *İran Moğolları* (Çev.; Cemal Köprülü), Ankara, 1957.

STRABON; *Antik Anadolu Coğrafyası* (Çev.; Adnan Pekman), İstanbul, 1993.

STRZYGOWSKI, Joseph; *Die Baukunst der Armenier und Europa,* Vienna, 1918.

SÜMER, Faruk; "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten,* L, 187, Ankara, 1986, 453-457.

_____"Akkoyunlular", *DİA,* II, İstanbul, 1989, 270-274.

_____*Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Ankara, 1990.

_____*Kara Koyunlular, I, (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar),* Ankara, 1992.

_____"Karakoyunlular", *DİA,* XXIV, İstanbul, 2001, 434-438.

SÜSLÜ, Azmi; *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,* Ankara, 1990.

ŞAHİN İlhan - EMECEN Feridun; "Amasya Antlaşması", *DİA,* III, İstanbul, 1991, 4-5.

ŞAHİN, Recep; *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları,* İstanbul, 1988.

ŞAHİNBAŞ, İsmail; *Van Gölü Havzası,* İstanbul, 2002.

ŞEKER, Mehmet; *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması,* Ankara, 1987.

ŞENER, Abdulkadir; "İslam Hukukunda Gayri Müslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Manisa, 1983, 41-47.

TALAY, Aydın; *Bizim Eller Van,* Ankara, 1998.

TANSEL, Selahattin; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,* I, İstanbul, 1991.

TATLIDİL, Ercan; "Bölgesel Kalkınmada İnsan Kaynağı Faktörü", *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu,* Van, 1999, 185-198.

TEKİN, Rahmi, *Ahlat Tarihi,* İstanbul, 2000.

THIERRY, Jean-Michel – DONABEDIAN, Patrick; *Armenian Art,* New York, 1989.

THIERRY, Jean-Michel; *Le Couvent Armenien d'Horomos,* Louvain-Paris, 1980.

_____"L'Eğlise Saint Anania de Por", *Handes Amsorya,* LXXXIX, Wien, 1975, 183-200.

_____"Le Couvent des Saint Apotres de Muş", *Handes Amsorya,* XC., Wien, 1976, 235-256.

_____"La Renaissance Architecturale du XVII. Siecle au Vaspurakan", *Armenian Etudes Armeniennes in Memoriam Haiğ Berberian,* Lisboa, 1986, 793-827.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan - I", *REA,* IV, Paris, 1967, 167-186.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan - II", *REA,* V, Paris, 1968, 65-90.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan-III", *REA,* VI, Paris, 1969, 141-180.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan-IV", *REA*, VII, Paris, 1970, 123-170.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan-V", *REA,* VIII, Paris, 1971, 215-227.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan-VI", *REA*, IX, Paris, 1972, 137-178.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan-VII", *REA,* X, Paris, 1973-1974, 191-232.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan-VIII", *REA,* XI, Paris, 1975-1976, 377-421.

_____"Monasteres Armeniens du Vaspurakan-IX", *REA,* XII, Paris, 1977, 185-214.

_____"A Propos de Quelques Monuments Chretiens du Vilayet de Kars-III", *REA,* XVII, Paris, 1983, 329-394.

_____"Le Mont Sepuh Etude Archeologique", *REA,* XXI, Paris, 1988-1989, 385-449.

_____"Le Couvent Saint Georges de Xule - Xulevank", *REA*, XXII, Paris, 1990-1991, 225-251.

_____"Sasun Voyages Archeologiques", *REA,* XXIII, Paris, 1992, 315-391.

_____"L'Eğlise Martyriale Triconque de Vaslı", *REA,* XXV, Paris, 1994-1995, 255-269.

_____"Donnes Archeologiques Sur Les Principautes Armeniennes de Cappadoce Orientale au XI. Siecle", *REA,* XXVI, Paris, 1996-1997, 119-172.

_____"Les Basiliques Armeniennes en Haute-Armenie", *REA,* XXIV, Paris, 1993, 153-178.

THIERRY, N.- M.; "Notes Sur des Monuments Armeniennes en Turquie-1964", *REA,* II, Paris, 1965, 165-184.

THIERRY, Nicole; "Le Cycle de la Creation et de la Faute d'Adam a Alt'amar", *REA,* XVII, Paris 1983, 289-329.

THORISSIAN, H.; *Histoire de L'Armenie et du Peuple Armenien,* Paris, 1957.

TOKAKER, Eda; *Alahan Manastırı,* (Y.Y.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bitirme Çalışması), Van, 2003.

TOKARSKİ, N. M.; *Arhitektura drevney Armenii,* Erivan, 1946.

TOKGÖZ, D.; "Iğdır Tümülüs Kazısı Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi,* XXII-2, Ankara, 1975, 150-157.

TOP, Mehmet; *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler,* Ankara, 1998.

_____"Hakkari İli Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçeleri Yüzey Araştırması 2000, Nasturi Kiliselerinin Plan Tipleri Üzerine", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu,* Ankara, 2001, 517-533.

_____"Hakkari İli Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçesi'nde Yüzey Araştırması, 2000", *XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* I, Ankara, 2002, 33-48.

TUĞLACI, Pars; *İstanbul Ermeni Kilisesi,* İstanbul, 1991.

TUNCER Orhan Cezmi, "Anadolu Selçuklu Yapılarında Açıklıkların Örtülmesi ve Sorunları", *Bedrettin Cömert'e Armağan,* Ankara, 1980, 341-361.

_____"Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi,* XI, Ankara, 1976, 239-270.

_____*Diyarbakır Kiliseleri,* Ankara, 2002.

TURAN, Osman; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul, 1998.

_____*Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* İstanbul, 1993.

TURANİ, Adnan; *Sanat Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1993.

TÜMER, Günay – KÜÇÜK, Abdurrahman; *Dinler Tarihi,* Ankara, 1993.

TÜZÜN, Necat; *Tarihimizde Ermeniler,* Isparta, 1983.

ULUÇAM, Abdüsselam; "Oltu'da Arslanpaşa Külliyesi", *Vakıflar Dergisi,* XVI, Ankara, 1983, 93-108.

_____*Irak'taki Türk Mimari Eserleri,* Ankara, 1989.

_____"Irak'taki Mukarnas Kubbeli Selçuklu Türbeleri Hakkında", *Vakıflar Dergisi,* XXII, İstanbul, 1990, 255-280.

_____"Eski Van'da Selçuklu İzleri", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri,* Konya,1994, 53-67.

_____"Van Gölü Adalarındaki Manastır ve Kiliseler", *Kültür ve Sanat Van Özel Sayısı,* Ankara, 1996, 32-34.

_____"Doğu Anadolu'daki Hıristiyan ve İslam Mimarisinde Görülen Bazı Sanat Etkileşimleri", *Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu,* Ankara, 2000, 260-266.

_____"Doğu Anadolu Türk Mimarisinde Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *21. Yüzyıla Girerken tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu,* Ankara, 2000, 169-178.

_____*Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları,* Ankara, 2000.

_____*Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -I- Van,* Ankara, 2000.

_____*Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -II- Bitlis,* Ankara, 2002.

_____"III. Binyılın Başlarında Türk Kültür Varlıklarının Durumu", *Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı Dünü - Bugünü – Yarını Kongre Bildirileri,* Bişkek, 2003, 45-49.

ULUHOGIAN, G.: "Les Eğlises d'Ani d'Apres le Temoignage des Inscriptions", *REA*, XXIII, Paris, 1992, 393-417.

UMAR, Bilge; *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi,* İstanbul, 1998.

URAS, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Ankara, 1950.

URFALI MATEOS; *Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (*1136-1162), (Çev.; Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987.

USLU, G.; *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri,* İstanbul, 1980.

UTARİD BÜYÜK DÜNYA ATLASI, Stuttgart, 1993.

UZLUK, Feridun Nafiz; *Anadolu Selçukluları Tarihi,* III, Ankara, 1952.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; "Sivas Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten,* XXXII, 126, Ankara, 1968, 161-189.

_____*Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* Ankara, 1988.

_____*Osmanlı Tarihi,* II, Ankara, 1988.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin; *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar,* İzmir, 1982.

ÜREKLİ, Muzaffer; "Celayirliler", *DİA,* VII, İstanbul, 1991, 264-265.

VARLIK, Mustafa Çetin; "Çaldıran Savaşı", *DİA;* IV, İstanbul, 1993, 193-195.

VERZONE, P.; *Alahan Manastırı Mimarisi Üzerinde Bir İnceleme,* (Çev.; Mükerrem Usman), İstanbul, 1955.

WOLFGANG, Müller-Wiener; *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* (Çev.; Ülker Sayın), İstanbul, 2002.

YAVİ, Ersal; *Doğu Anadolu ve Erzincan,* Ankara, 1994.

YEDİYILDIZ, Bahaaddin; "XVI.-XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumu İçindeki Yeri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 141-147.

YILDIRIM, Suat; *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık,* Ankara, 1988.

YILDIZ, Hakkı Dursun; *İslamiyet ve Türkler,* İstanbul, 1980.

_____"10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu,* Ankara, 1985, 29-51.

YİNANÇ, Mükrimin Halil; "Ermeniye", İA, IV, İstanbul, 1977, 317-336.

_____"Ak Koyunlular", *İA,* I, İstanbul, 1993, 251-270.

YİNANÇ, Rafet; "Sulçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Manisa, 1983, 67-74.

YURTSEVER, Cezmi; *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi,* İstanbul, 1983.

YÜCEL, Erdem; "Ani", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* 28/307, İstanbul, 1970, 2-9.

YÜCEL, Talip; *Türkiye Coğrafyası,* Ankara, 1987.

YÜCEL, Yaşar - SEVİM, Ali; *Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni,* Ankara, 1991.

11. HARİTA LİSTESİ

Harita-1: Türkiye'nin Coğrafi Bölge, Bölüm ve Yöreleri Haritası

Harita-2: Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fiziki Haritası

Harita-3: Doğu Anadolu Bölgesi'nin Jeomorfoloji Haritası

Harita-4: Doğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi Haritası

Harita-5: Bitlis İl Haritası

Harita-6: Elazığ Merkez İlçe Haritası

Harita-7: Erzincan Kemah İlçe Haritası

Harita-8: Kars İl Haritası

Harita-9: Muş İl Haritası

Harita-10: Van İl Haritası

12. ÇİZİM LİSTESİ

Çiz.1 : Bitlis (Merkez), Saint Jean Manastırı (Porayvank) Planı.

Çiz.2 : Bitlis (Merkez), Saint Anania Manastırı Mevcut Planı.

Çiz.3 : Bitlis (Merkez), Saint Anania Manastırı Planı (J. M Thierry).

Çiz.4 : Hizan, Saint Croix Manastırı (Aparank) Planı (J. M.Thierry).

Çiz.5 : Hizan, Saint Croix Manastırı (Aparank) Yapıların Mevcut Planı.

Çiz.6 : Hizan, Barijorivank Manastırı Kilise ve Jamatunun Mevcut Planı.

Çiz.7 : Hizan, Barijorivank Manastırı Kilise ve Jamatunun Planı (J. M. Thierry).

Çiz.8 : Hizan, Saint Croix Manastırı (Sinijorivank) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.9 : Hizan, Saint Croix Manastırı (Sinijorivank) Yapıların Mevcut Planı.

Çiz.10: Mutki, Surb Alberik Manastır Topluluğu Planı (J. M. Thierry).

Çiz.11: Mutki, Surb Alberik Manastırı Yapıların Mevcut Planı.

Çiz.12: Mutki, Surb Alberik Manastırı Surb Karapet Jamatunu Planı.

Çiz.13: Mutki, Surb Alberik Manastırı Saint Etienne Jamatunu Planı.

Çiz.14: Elazığ (Merkez), Saint Georges Manastırı (Hulevank) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.15: Elazığ (Merkez), Saint Georges Manastırı (Hulevank) Kilise ve Jamatunun Mevcut Planı.

Çiz.16: Kars (Merkez), Saint Gregory İlluminator Manastırı (Tiğran Honenç) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.17: Kars (Merkez), Saint Gregory İlluminator Manastırı (Tiğran Honenç) Mevcut Planı.

Çiz.18: Kars (Merkez), Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı Planı (G. Uluhogian).

Çiz.19: Kars (Merkez), Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı Kilise ve Jamatunun Mevcut Planı.

Çiz.20: Kars (Merkez), Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) ve Jamatunun Planı (P. Cuneo).

Çiz.21: Kars (Merkez), Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) Jamatunu Planı.

Çiz.22: Kars (Merkez), Horomos Manastırı (Koşavank) Üst Grup Genel Planı (J. M. Thierry).

Çiz.23: Kars (Merkez), Horomos Manastırı (Koşavank) Saint Jean Kilise Kompleksi Planı (J. M. Thierry).

Çiz.24: Kars (Merkez), Horomos Manastırı (Koşavank) Kuzey Jamatunu Planı.

Çiz.25: Kars (Merkez), Horomos Manastırı (Koşavank) Rölik Odaları ve Ariwc Jamatunu Planı (J. M. Thierry).

Çiz.26: Kars (Merkez), Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu Planı.

Çiz.27: Digor, Bağnayr Manastır Topluluğu (Bağnayrıvank) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.28: Digor, Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) Batı Jamatunu Planı.

Çiz.29: Muş (Merkez), Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) Planı (M. Dupin).

Çiz.30: Muş (Merkez), Saint Apotres Manastırı (Surb Arakelok) Mevcut Planı.

Çiz.31: Van (Merkez), Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Planı (W. Bachman).

Çiz.32: Van (Merkez), Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Yapıların Mevcut Planı.

Çiz.33: Van (Merkez), Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu Planı.

Çiz.34: Van (Merkez), Saint Sahak Manastırı (Erernayvank) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.35: Van (Merkez), Saint Sahak Manastırı (Erernayvank) Kilise ve Jamatunun Mevcut Planı.

Çiz.36: Van (Merkez), Saint Jean Manastırı (Ktouts) Vaziyet Planı (VASTAM Arşivi).

Çiz.37: Van (Merkez), Saint Jean Manastırı (Ktouts) Yapıların Mevcut Planı.

Çiz.38: Van (Merkez), Saint Georges Manastırı (Lim) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.39: Van (Merkez), Saint Georges Manastırı (Lim) Jamatunu Planı.

Çiz.40: Bahçesaray, Saint Georges Manastırı (Pouthkouvank) Planı (M. Dupin).

Çiz.41: Bahçesaray, Saint Georges Manastırı (Pouthkouvank) Kilise ve Jamatunun Mevcut Planı.

Çiz.42: Bahçesaray, Saintes Femmes Manastırı (Kanancvank) Planı (M. Dupin).

Çiz.43: Bahçesaray, Saintes Femmes Manastırı (Kanancvank) Kilise ve Jamatunun Mevcut Planı.

Çiz.44: Bahçesaray, Saint Sauver Manastır Topluluğu (Tzpativank) Planı.

Çiz.45: Bahçesaray, Ketchavavank Manastırı Kilise ve Jamatunun Mevcut Planı.

Çiz.46: Başkale, Saint Bartholomeus Manastırı Planı (W. Bachman).

Çiz.47: Başkale, Saint Bartholomeus Manastırı Kilise ve Jamatunun Mevcut Planı.

Çiz.48: Çatak, Albıçak Manastırı (Cunik) Kilise ve Jamatunun Planı.

Çiz.49: Gevaş, Akdamar Manastırı Yapıların Genel Planı (W. Bachman).

Çiz.50: Gevaş, Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu Planı.

Çiz.51: Gevaş, Akdamar Manastırı Kuzey Jamatunu Planı.

Çiz.52: Gevaş, Saint Thomas Manastırı (Ganjak) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.53: Gevaş, Saint Thomas Manastırı (Ganjak) Jamatunu Planı.

Çiz.54: Gevaş, Saint Resurrection Manastırı (Divaboynuvank) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.55: Gevaş, Saint Resurrection Manastırı (Divaboynuvank) Mevcut Planı.

Çiz.56: Gürpınar, Sainte Marine Manastırı (Srkhouvank) Genel Planı (M. Dupin).

Çiz.57: Gürpınar, Sainte Marine Manastırı (Srkhouvank) Jamatunu Planı.

Çiz.58: Gürpınar, Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) Genel Planı (M. Dupin).

Çiz.59: Gürpınar, Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) Jamatunu Planı.

Çiz.60: Ahlat, Madavank Manastırı Jamatunu Planı (J. M. Thierry).

Çiz.61:Erzincan (Merkez), Saint James Manastırı (Kaposivank) Planı (J. M. Thierry)

Çiz.62: Kemah, Seraphinler Manastırı (Serovbeicvank) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.63: Kemah, Saint Roi Manastırı (Vaslıvank) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.64: Digor, Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) Güney Jamatunu Planı (J. M. Thierry).

Çiz.65: Gevaş, Narek Manastırı Planı (E. Lalayan).

Çiz.66: Gevaş, Saint Etienne Manastırı (Nakaravank) Planı (J. M.Thierry).

Çiz.67: Mut-Karaman Yolu Üzerindeki Alahan Manastırı Planı (C. Mango).

Çiz.68: Artvin (Merkez), Bağcılar Manastırı (Opiza) Planı (O. Aytekin).

Çiz.69: Midyat, Mor Gabriel Manastırı (Kartmin) Planı (H. Hollerweger).

Çiz.70: Hakkari (Merkez), Dez-Mar Salita Manastırı Planı (M. Top).

Çiz.71: Ermenistan-Erivan, Ecmiadzin Manastırı Planı (H. F. B. Lynch).

Çiz.72: Merkezi Planlı Jamatun ve Prototipi (Glxatun) Planı (V. M. Haroutiounian).

Çiz.73: İran. Afganistan, Irak ve Suriye'deki Ateş Tapınakları Planları (G. Akın).

Çiz.74: Türkmenistan-Eski Nisa, Part Sarayı Taht Salonu Plan ve Kesiti (G. Akın).

Çiz.75: Tacikistan-Pencikent, Sarayın Kabul Salonu Rekonstrüksiyonu (M. Cezar).

Çiz.76: Kuzeydoğu Afganistan, Nuristan Evinin İç Mekan Perspektifi (G. Akın).

Çiz.77: Kuzeydoğu Afganistan-Brun Köyü, Yeştak Han Plan ve Kesiti (G. Akın).

Çiz.78: Şarkışla-Yahyalı Köyü, Cemevi Plan ve Kesiti (G. Akın).

Çiz.79: Doğu Hindistan, Lingaraya Tapınağı Planı (G. Akın).

Çiz.80: Kuzey Afganistan-Belh, Mescid-i Tarih Planı (G. Akın).

Çiz.81: Batı İran-Susa, Ebu Fatata Camii Planı (K. A. C. Creswel).

Çiz.82: Türkmenistan-Hazara, Diggaron Camii Planı (O. Aslanapa).

Çiz.83: Diyarbakır (Merkez), Fatih Paşa Camii Planı (O. Aslanapa).

Çiz.84: Muş (Merkez), Alaaddin Bey Camii Planı (B. N. Kulağuz).

Çiz.85: Ermenistan-Tumanyan, Ahpat Manastırı (Halbat) Hamazasp Jamatunu Plan ve Kesiti (E. Neubauer).

Çiz.86: Geleneksel Gürcü Darbazi Evinin Plan ve Bölümleri (D. M. Lang).

Çiz.87: Türkmenistan-Eski Nisa, Part Sarayı Taht Salonu İç Mekan Tüteklikli Örtü Rekonstrüksiyonu (G. Akın).

Çiz.88: Ermenistan-Dvin (Duin), Patrik Sarayı Büyük Salonun Rekonstrüksiyonu (J.M. Thierry).

Çiz.89: Erzurum (Merkez), Semih Bey Konutu Tandır Evi Kesiti (H. Karpuz).

Çiz.90: Yusufeli-Demirkent Köyü, Osman Kılıç Evi Planı (O. Aytekin).

Çiz.91: Erzurum (Merkez), Ulu Camii Plan ve Kesiti (H. Karamağaralı).

Çiz.92: İspir, Çarşı (Tuğrul Şah) Camii Plan ve Kesiti (A. M. Aktemur).

Çiz.93: Merkezi Planlı Jamatunların Plan Tipolojisi.

Çiz.94: Ermenistan-Aparan, Tegenyatsvank Manastırı (Teleneacvank) Jamatunu Planı (S. X. Mnatsakanyan).

Çiz.95: Ermenistan-Ayrivan, Hayrivank Manastırı Jamatunu Planı (J. M. Thierry).

Çiz.96: Ermenistan-Tumanyan, Xorakert Manastırı Jamatunu (J. M. Thierry).

Çiz.97: Azerbaycan-Gence, Gandjasar Jamatunu Planı (J. M. Thierry).

Çiz.98: Ermenistan-Amağu, Noravank Manastırı Planı (J. M. Thierry).

Çiz.99: Bazilikal Planlı Jamatunların Plan Tipolojisi.

Çiz.100: Ermenistan-Siunik Bölgesi, Vaganavank, Karkopivank ve Gidevank Manastırları'ndaki Tek Nefli Jamatunların Planları (S. X. Mnatsakanyan).

Çiz.101: Azerbaycan-Karabağ, Gtic Manastırı (Gtc'avank) Planı (J. M. Thierry).

Çiz.102: Ermenistan-Tumanyan, Sanahin Manastırı'ndaki II. Jamatunun Planı (S. X. Mnatsakanyan).

Çiz.103: Galeri (Revak) Plan Tipi. Ermenistan-Doğu Siunik, Orotnavank Manastırı (Kizikvank) Jamatunu (J. M. Thierry).

Çiz.104: Ermenistan-Tumanyan, Kobayr Manastırı Jamatunu Plan ve Kesiti (S. X. Mnatsakanyan).

Çiz.105: Taçkapı Unsurlarının Dağılım Şeması (R. H. Ünal).

Çiz.106: Van (Merkez), Saint Jean Manastırı (Ktouts) Jamatunu Taçkapısının Plan ve Cephe Görünüşü.

Çiz.107: Van (Merkez), Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu'nun Doğu Duvarındaki Surb Astuacacin Kilisesi Taçkapısının Plan ve Cephe Görünüşü.

Çiz.108: Van, Ulu Camii Batı Cephe Restitüsyon Çizimi (A. Uluçam).

Çiz.109: Ermenistan-Dilijan, Ağartsin Manastırı Jamatunu Plan, Kesit ve Üst Örtü Çizimi (S. X. Mnatsakanyan).

Çiz.110: Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojik Tablosu (S. Mülayim).

13. RESİM LİSTESİ

Res. 1: Saint Jean (Porayvank) Manastırı, genel görünüşü.

Res. 2: Saint Jean (Porayvank) Manastırı, kilise taçkapısı.

Res. 3: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, batı cephesi.

Res. 4: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, dıştan güneydoğu köşesi.

Res. 5: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, güney cephe.

Res. 6: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, dıştan kuzeydoğu köşesi.

Res. 7: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, içten kuzeydoğu köşe odası.

Res. 8: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, güneydoğu köşe odası kalıntıları.

Res. 9: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, doğu duvarın içten görünüşü.

Res.10: Saint Jean (Porayvank) Manastırı, jamatunun eklendiği kilisenin batı duvarı.

Res.11: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, doğu duvarındaki kapı.

Res.12: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.13: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, orta kare paye ve kemerler.

Res.14: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, içten batı nefin görünüşü.

Res.15: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, içten doğu nefin görünüşü.

Res.16: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, doğu nefin tonoz örtüsü.

Res.17: Saint Jean (Porayvank) Manastırı jamatunu, doğu kapı alınlığındaki süsleme.

Res.18: Saint Jean (Porayvank) Manastırı, jamatununda kullanılan malzeme.

Res.19: Saint Anania Manastırı, genel görünüşü.

Res.20: Saint Anania Manastırı, yapıların bugünkü durumu.

Res.21: Saint Anania Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.22: Saint Anania Manastırı jamatunu, batı duvarın içten görünüşü.

Res.23: Saint Anania Manastırı jamatunu, güney cephe ve mezar taşları.

Res.24: Saint Anania Manastırı jamatunu, güneydoğu köşe duvarının içten görünüşü.

Res.25: Saint Anania Manastırı, Saint Anania Kilisesi batı cephesi.

Res.26: Saint Anania Manastırı jamatunu, içten kuzeydoğu köşe payesi.

Res.27: Saint Anania Manastırı, kilisenin batı cephesinde bulunan kapı.

Res.28: Saint Anania Manastırı, jamatunun kiliseye eklendiği kuzeydoğu köşe duvarı

Res.29: Saint Anania Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.30: Saint Anania Manastırı, jamatunun üst örtüsünü taşıyan orta kare paye.

Res.31: Saint Anania Manastırı jamatunu, iç mekanın genel görünüşü.

Res.32: Saint Croix (Aparank) Manastırı, Kayaş Mezrası genel görünüşü.

Res.33: Saint Croix (Aparank) Manastırı, genel görünüşü.

Res.34: Saint Croix (Aparank) Manastırı, yapıların güneybatıdan görünüşü.

Res.35: Saint Croix (Aparank) Manastırı, kitabenin bulunduğu doğu kapısı.

Res.36: Saint Croix (Aparank) Manastırı, jamatunun yapım kitabesi.

Res.37: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.38: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, batı cephe mazgal pencereleri.

Res.39: Saint Croix (Aparank) Manastırı, batı cephedeki jamatunun kapısı.

Res.40: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, güney cephe.

Res.41: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, güneydoğu köşe duvarı.

Res.42: Saint Croix (Aparank) Manastırı, jamatunun eklendiği kilisenin batı cephesi.

Res.43: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, içten kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.44: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.45: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, dıştan kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.46: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, kuzey cephe mazgal pencereleri.

Res.47: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, dıştan üst örtünün görünüşü.

Res.48: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, ortadaki serbest kare payeler.

Res.49: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, merkezi kare mekanın kubbesi.

Res.50: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, yan bölümlerin tonoz örtüsü.

Res.51: Saint Croix (Aparank) Manastırı, köşe bölümlerin kubbe örtüsü.

Res.52: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, içten kuzey duvarının görünüşü.

Res.53: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, iç zemin ve güney duvarı.

Res.54: Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu, doğu taçkapı süsleme detayı.

Res.55: Barijorivank Manastırı, genel görünüşü.

Res.56: Barijorivank Manastırı, yapıların bugünkü durumu.

Res.57: Barijorivank Manastırı jamatunu, batı cephesini kapatan son dönem yapısı.

Res.58: Barijorivank Manastırı jamatunu, güneydoğudan görünüşü.

Res.59: Barijorivank Manastırı jamatunu, güneybatı köşede bulunan kapı açıklığı.

Res.60: Barijorivank Manastırı, jamatunun bitiştirildiği kilisenin batı cephesi.

Res.61: Barijorivank Manastırı jamatunu, kuzeyden ikinci katın görünüşü.

Res.62: Barijorivank Manastırı jamatunu, üst örtünün dıştan görünüşü.

Res.63: Barijorivank Manastırı jamatunu, iç mekanın genel görünüşü.

Res.64: Barijorivank Manastırı jamatunu, iç mekanın orijinal olmayan üst örtüsü.

Res.65: Barijorivank Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşede bulunan duvar nişleri.

Res.66: Saint Croix (Sinijorivank) Manastırı, genel görünüşü.

Res.67: Saint Croix (Sinijorivank) Manastırı, yapıların bugünkü durumu.

Res.68: Saint Croix (Sinijorivank) Manastırı jamatunu, ayaktaki güneybatı duvarı.

Res.69: Saint Croix (Sinijorivank) Manastırı jamatunu, içten güney duvarın görünüşü

Res.70: Saint Croix (Sinijorivank) Manastırı, jamatunun bitiştirildiği kilisenin güneybatı köşe duvarının içten görünüşü.

Res.71: Saint Croix (Sinijorivank) Manastırı, yıkılan yapı temellerinin kuzeybatıdan görünüşü.

Res.72: Surb Alberik Manastırı, kuzeybatıdan genel görünüşü.

Res.73: Surb Alberik Manastırı, yapıların bugünkü durumu.

Res.74: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, batıdan görünüşü.

Res.75: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, batı cephesini kapatan çan kulesinin paye ve kemerleri.

Res.76: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, güney cepheyi kapatan Saint Etienne Jamatunu'nun paye ve kemerleri.

Res.77: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu'nun bitiştirildiği kilisenin batı cephesi.

Res.78: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu'nu kiliseye bitiştiren paye ve kemerlerin görünüşü.

Res.79: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, kilise cephesinden kuzeye taşıntı yapan kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.80: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, kuzey cephe görünüşü

Res.81: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, kuzey cephe yıkıntıları ve yükselen zeminin görünüşü.

Res.82: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, içten merkezi kare mekandaki serbest kare payeler.

Res.83: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, merkezi kare mekanın kemer ve pandantif geçişli kubbesi.

Res.84: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, iç yan ve köşe bölümlerin kubbe örtüsü.

Res.85: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, güneydoğu köşedeki kapının içten görünüşü.

Res.86: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, kilisenin güneybatı köşe odasına geçişi sağlayan kapının içten görünüşü.

Res.87: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, içten güney duvar ve kapanan mazgal pencerelerin görünüşü.

Res.88: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, yıkılan üst örtünün doldurduğu jamatunun zemini.

Res.89: Surb Alberik Manastırı'ndaki Surb Karapet Jamatunu, iç mekanda kullanılan taş ve tuğla malzemenin dağılımı.

Res.90: Surb Alberik Manastırı, doğudan genel görünüşü.

Res.91: Surb Alberik Manastırı, yapıların bugünkü durumu.

Res.92: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, batı cephe.

Res.93: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, batı cepheyi kapatan çan kulesinin yıkıntıları.

Res.94: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, güney cephe.

Res.95: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, kilise cephesinden taşıntı yapan güneydoğu köşe duvarı.

Res.96: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu'nun içinde kalan Saint Apotree Kilisesi'nin batı cephesi.

Res.97: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu'nu kilisenin batı cephesine bitiştiren paye ve kemerlerin görünüşü.

Res.98: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, içten kuzey duvar.

Res.99: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, iç mekan genel.

Res.100: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, içten güney duvarı.

Res.101: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, iç mekanın beşik tonoz örtüsü.

Res.102: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, içten batı kapı.

Res.103: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, güney cephe orta mazgal penceredeki süsleme.

Res.104: Surb Alberik Manastırı'ndaki Saint Etienne Jamatunu, güney cephe doğu mazgal penceredeki süsleme.

Res.105: Saint Georges (Hulevank) Manastırı, güneybatıdan genel görünüşü.

Res.106: Saint Georges (Hulevank) Manastırı, yapıların kuzeydoğudan görünüşü.

Res.107: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, yapım kitabesi.

Res.108: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, güneybatı kapı alınlığındaki mezar kitabesi.

Res.109: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.110: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, güneybatı kapısı.

Res.111: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, güneydoğudan güney cephe.

Res.112: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, iç mekandan doğuya bakış.

Res.113: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, iç mekanda kilise ile jamatunu ayıran payelerin görünüşü.

Res.114: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, kuzeydoğudan kuzey cephe

Res.115: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, iç mekanın genel görünüşü.

Res.116: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, ortadaki dört serbest destek.

Res.117: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, merkezi kare mekanın üstünü kapatan tonoz örtü.

Res.118: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, yan bölümlerin üzerini kapatan beşik tonoz örtüsü.

Res.119: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, güney duvarın iç görünüşü.

Res.120: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, cephelerde kullanılan moloz taş malzeme ve dolgu duvar tekniği.

Res.121: Saint Georges (Hulevank) Manastırı jamatunu, iç mekanda kullanılan yapı malzemesinin dağılımı.

Res.122: Saint Gregory Illuminator (Tiğran Honenç) Manastırı, güneydoğudan görünüşü.

Res.123: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, kilisenin güneydoğu duvarındaki inşa kitabesi.

Res.124: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, yapıların batıdan genel görünüşü.

Res.125: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, kuzeybatıdan yapıların bugünkü durumu.

Res.126: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, jamatunu kiliseye bitiştiren kemerden detay.

Res.127: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, kilisenin doğu cephesindeki tamir kitabesi.

Res.128: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, jamatun ve kilisenin güneyden görünüşü.

Res.129: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.130: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu,batı sütunları taşıyan sütun altlıkları.

Res.131: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, günümüze gelen kuzeybatı kemerin içten görünüşü.

Res.132: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, batı cepheden kalan ikinci sıra kemerin görünüşü.

Res.133: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, bugüne gelemeyen güney cephe gravürü (Texier'den).

Res.134: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, jamatunun bitiştirildiği kilisenin batı cephesi.

Res.135: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, jamatunu kiliseye bitiştiren güney sütun altlığı.

Res.136: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, jamatunu kiliseye bitiştiren doğu kemerin günümüzdeki durumu.

Res.137: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşe sütun ve kemer başlangıçları.

Res.138: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, jamatundan kiliseye geçişi sağlayan kapı açıklığı.

Res.139: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, kuzey kemerin içten görünüşü.

Res.140: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, bugünkü dış üst örtünün kuzeybatıdan görünüşü.

Res.141: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, kuzeybatı kemerdeki mimari plastik süslemeler.

Res.142: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, kuzeybatı sütun başlığındaki rumi ve palmetler.

Res.143: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, orta sütun başlığındaki bitkisel süsleme.

Res.144: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, kuzeybatı kemerin dış yüzeyindeki bitkisel süsleme bordürü.

Res.145: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, kuzeybatı kemerin iç yüzeyindeki fresko süsleme.

Res.146: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı jamatunu, doğu kapı alınlığında bulunan fresko süsleme.

Res.147: Saint Gregory İlluminator (Tiğran Honenç) Manastırı, jamatunun doğu kemeri altındaki fresko süsleme.

Res.148: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı'nın kurulduğu kayalık arazi ve manastırın genel görünüşü.

Res.149: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı jamatunu, günümüze gelemeyen kısımların gravürü (Texier'den).

Res.150: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı, kuzeybatıdan görünüş.

Res.151: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı, yapım kitabesi.

Res.152: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı jamatunu, doğu duvarı.

Res.153: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı jamatunu, günümüze gelen doğu duvar ve poligonal kilisenin kuzeyden görünüşü.

Res.154: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı jamatunu, güneydoğu sütun ve kemer başlangıcı.

Res.155: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı jamatunu, doğu kapı alınlığı ve üstündeki günümüze gelen tonoz başlangıcı.

Res.156: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı jamatunu, doğu kapı dış çerçeve süslemesi.

Res.157: Vierges Hripsimiennes (Bexenc Vank) Manastırı jamatunu, kapı alınlığının üst çerçevesindeki boğa başı ve mazgal pencereyi kuşatan damla motifi süslemesi.

Res.158: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok), genel görünüşü.

Res.159: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok), yapıların güneydoğudan görünüşü

Res.160: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, batıdan görünüşü.

Res.161: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, batı cepheden kalan kuzeybatı köşedeki duvar parçası.

Res.162: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, güney cepheden günümüze gelen doğu yarısının görünüşü.

Res.163: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, içten güneydoğuya bakış.

Res.164: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, doğu cephe.

Res.165: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, doğu cephe taçkapısı.

Res.166: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, taçkapı iç yan yüzeyleri.

Res.167: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, doğu cephedeki yırtmaç niş ve mazgal pencerelerin görünüşü.

Res.168: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, içten kuzey duvarı.

Res.169: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, kuzey orta gömme sütun ve kuzeybatı kemer başlangıçları.

Res.170: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok), jamatunu kiliseye bitiştiren kuzeydoğu kemeri ve kilisenin kapanan mazgal penceresi.

Res.171: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, yapının içine açılan kilisenin güney kapısı.

Res.172: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, dış üst örtü.

Res.173: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, üst örtüyü taşıyan çift çapraz kemerler.

Res.174: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, kemerlerin yaslandığı güneydeki çifte gömme sütunlar.

Res.175: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, sütun altlıkları.

Res.176: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, doğu duvarındaki tek gömme sütunların görünüşü.

Res.177: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, doğu sütun başlıkları.

Res.178: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, güneydoğu köşedeki dikdörtgen kör niş.

Res.179: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, doğu kapının güneyindeki duvar nişi.

Res.180: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, kuzeydoğu köşedeki kör nişin görünüşü.

Res.181: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, orta mekanın üstünü kapatan mukarnas kubbe.

Res.182: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, üst örtüde çapraz kemerler ile duvarlar arasında kalan üçgen bölümlerin görünüşü.

Res.183: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, üst örtüdeki üçgenlerin içinde oluşan kare ve küçük üçgenlerin görünüşü.

Res.184: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, içten güneydoğu mazgal pencerenin görünüşü.

Res.185: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, doğu cephedeki taçkapının mukarnas kavsarası.

Res.186: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, taçkapı yan yüzeylerindeki bitkisel ve geometrik süsleme panoları.

Res.187: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, doğu cephe duvar yüzeyindeki geometrik süsleme bordürleri.

Res.188: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, güney orta gömme sütunlardaki haç süslemeler.

Res.189: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, içten doğu duvarındaki haç ve bitkisel süslemeler.

Res.190: Holly Apostles Kilisesi (Surb Arakelok) jamatunu, üst örtüde taş almaşıklığıyla oluşturulmuş geometrik süslemeler.

Res.191: Horomos Manastırı (Koşavank), genel görünüşü.

Res.192: Horomos Manastırı (Koşavank), yapıların XX yy. başındaki durumu (Thierry-1980).

Res.193: Horomos Manastırı (Koşavank), alt gruptaki yapıların genel görünüşü.

Res.194: Horomos Manastırı (Koşavank), ana gruptaki yapıların kuzeydoğudan genel görünüşü.

Res.195: Horomos Manastırı (Koşavank), Saint Jean Kilise kompleksi ile Rölik Odaları'nın batıdan görünüşü.

Res.196: Horomos Manastırı (Koşavank), kompleksin batısındaki ek mekanların temel kalıntıları.

Res.197: Horomos Manastırı (Koşavank), kuzey jamatunun kapı alınlığındaki kitabe.

Res.198: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, batı cephe.

Res.199: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, batı cephedeki kapı açıklığı ve mazgal pencerenin görünüşü.

Res.200: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, güney cephe.

Res.201: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, güneybatı kapı açıklığı.

Res.202: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, güneydoğu köşe duvarı.

Res.203: Horomos Manastırı (Koşavank), kuzey jamatunun bitiştirildiği kilisenin batı duvarı.

Res.204: Horomos Manastırı (Koşavank), kuzey jamatunun içinde kalan kilisenin batı cephesi.

Res.205: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, kuzey cephenin kuzeybatıdan görünüşü.

Res.206: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, kuzey cephedeki dairesel mazgal pencere.

Res.207: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.208: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, dıştan beşik çatı ve orta çan kulesinin görünüşü.

Res.209: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, içten doğuya bakış.

Res.210: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, güney yan bölümler.

Res.211: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, merkezi kare mekanın üstünü kapatan piramidal çadır örtü ve taşıyıcı elemanların içten görünüşü.

Res.212: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, doğu-batı bölümlerin üstünü kapatan kaburgalı tonozlar.

Res.213: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, kuzey orta bölümün üzerini kapatan beşik tonoz.

Res.214: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, dört köşe bölüm ile güney orta bölümün üzerini kapatan düz taş plakalar.

Res.215: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, ortadaki serbest sütunlar.

Res.216: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, serbest sütun başlıkları.

Res.217: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, kuzey duvarındaki gömme sütunlar ve köşe duvar payesinin güneydoğudan görünüşü.

Res.218: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, doğu-batı duvar payeleri ve bu payelerin yüzeylerindeki gömme sütunlar.

Res.219: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, kilisenin batı kapısı.

Res.220: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, piramidal çadır örtü.

Res.221: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, piramidal örtünün doğu taş plakasındaki figürlü süslemeler.

Res.222: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, piramidal örtünün kuzey taş plakasındaki gamalı haç ve palmet motifleri.

Res.223: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, piramidal örtünün güney-güneydoğu-güneybatı taş plaka yüzeylerini süsleyen gamalı haç motifleri.

Res.224: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, piramidal örtünün kuzeybatı taş plakasının yüzeyini süsleyen üzüm salkımları.

Res.225: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, kuzeybatı köşe bölümünün üzerini örten düz taş plakanın görünüşü.

Res.226: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, düz taş plakalarını dört eşit parçaya bölen saraktaki süsleme detayı.

Res.227: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, güneydoğu köşe bölümün üzerindeki taş plakada bulunan birinci grup süslemeler.

Res.228: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, birinci gruptaki madalyonların süsleme detayı.

Res.229: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, güney orta bölümün üzerini örten taş plakada bulunan ikinci grup süslemeler.

Res.230: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, ikinci gruptaki madalyonların süsleme detayı.

Res.231: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, güneybatı köşe bölümün üzerini kapatan taş plakada bulunan üçüncü grup süslemeler.

Res.232: Horomos Manastırı (Koşavank) kuzey jamatunu, üçüncü grupta bulunan madalyonların süsleme detayı.

Res.233: Horomos Manastırı (Koşavank), genel görünüşü.

Res.234: Horomos Manastırı (Koşavank), yapıların günümüzdeki durumu.

Res.235: Horomos Manastırı (Koşavank), Ariwc Jamatunu ile Rölik Odaları'nın güneybatıdan görünüşü.

Res.236: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, batı cephe.

Res.237: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, güney cephe.

Res.238: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, iç mekanın doğusundaki jamatunun içinde kalan Ariwc Rölik Odası'nın batı cephesi.

Res.239: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu'nun dışında kalan Ariwc Rölik Odası'nın güneybatı duvarı.

Res.240: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, Vacutean'ın Rölik Odası'nın içinde kalan kuzey cephe.

Res.241: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, kuzey duvarın içten görünüşü.

Res.242: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, kuzeydoğu köşedeki kapı

Res.243: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, dış çatının görünüşü.

Res.244: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, iç mekanın güneyindeki kemerler ve duvar payelerine bakış.

Res.245: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, içten üst örtüye bakış.

Res.246: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, orta kare mekandaki mukarnas kubbenin günümüzdeki durumu.

Res.247: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, batı-doğu orta bölümlerin üstünü kapatan düz tavan örtü.

Res.248: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, kuzeydoğu-güneydoğu köşe bölümlerin üzerini kapatan çapraz tonoz örtünün görünüşü.

Res.249: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, güneybatı köşe bölümün üst örtüsü.

Res.250: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, kuzeybatı köşe bölümün üst örtüsü.

Res.251: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, molozlarla dolan zemin ve batı duvarın içten görünüşü.

Res.252: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, doğu duvarı güney paye başlığındaki bitkisel ve geometrik süsleme.

Res.253: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, doğu duvarı kuzey paye başlığı üzerindeki palmet bordürü.

Res.254: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, kuzeydoğu köşe paye başlığındaki mukarnas dizileri.

Res.255: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, kuzey duvar payelerinin başlıklarında bulunan lotüs süsleme.

Res.256: Horomos Manastırı (Koşavank) Ariwc Jamatunu, batı duvar payelerinin üzerinde bulunan geometrik bordür.

Res.257: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank), Kozluca Köyü ve yapıların batıdan genel görünüşü

Res.258: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank), yapıların günümüzdeki durumu.

Res.259: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, yıkılan batı ve güney duvarların güneybatıdan görünüşü.

Res.260: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank), batı jamatunun bitiştirildiği kilisenin batı cephesi.

Res.261: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, kiliseye geçişi sağlayan jamatunun doğusundaki kapı.

Res.262: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.263: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, güneydoğu köşe duvarı.

Res.264: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, kuzey cephe.

Res.265: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, kuzey cephe doğu mazgal penceresi.

Res.266: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, iç mekandan günümüze gelen serbest sütunlar.

Res.267: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, iç mekandan batıya bakış

Res.268: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, merkezi kare mekandaki serbest sütun ve kemerlerin görünüşü.

Res.269: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, kuzey duvardaki gömme sütunlar ve duvar boyunca atılan kemerlerin görünüşü.

Res.270: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, gömme sütun başlıkları.

Res.271: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, merkezi kare mekanın üzerini örten mukarnas kubbenin günümüze gelen doğu kısmı.

Res.272: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, doğu orta bölümün üst örtüsünden günümüze gelen geçiş unsurları.

Res.273: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, kuzeydoğu köşe bölümün sekiz dilimli tonoz örtüsü.

Res.274: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, güneydoğu köşe bölümün yıkılan üst örtüsü.

Res.275: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, mukarnaslı tromp.

Res.276: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, kuzey cephe orta mazgal penceredeki geometrik süsleme.

Res.277: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, kuzey cephe doğu mazgal penceredeki bitkisel süsleme.

Res.278: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank) batı jamatunu, doğu kemer üzerindeki süsleme bordürü.

Res.279: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı, doğudan genel görünüşü.

Res.280: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı, yapıların batıdan görünüşü.

Res.281: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı, ikinci grup yapılar.

Res.282: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı, jamatunun batısındaki çan kulesi.

Res.283: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı jamatunu, batı cepheden günümüze gelen kuzey köşedeki duvar parçası.

Res.284: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı jamatunu, güney-kuzey duvar yıkıntılarının güneyden görünüşü.

Res.285: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı jamatunu, güney cepheden kalan duvar parçası.

Res.286: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı, jamatunun bitiştirildiği kilisenin batı cephesi ve yıkıntılarla dolan jamatunun iç mekanının görünüşü.

Res.287: Saint Apotres (Surb Arakelok) Manastırı, kilisenin batı cephesindeki jamatuna açılan batı mazgal pencerenin bugünkü durumu.

Res.288: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise), güneydoğudan genel görünüşü.

Res.289: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise), yapıların XX. yy. başındaki genel görünüşü (Bachman-1913).

Res.290: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise), yapıların XX. yy. başında batıdan görünüşü (Bachman-1913).

Res.291: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise), batıdan genel görünüşü.

Res.292: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise), batı taçkapı alınlığındaki inşa kitabesi.

Res.293: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı cephe.

Res.294: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı cepheye bitiştirilen revaklı çan kulesi.

Res.295: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı cephe ve revaklı çan kulesinin kuzeybatı köşesi.

Res.296: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı cephedeki girişin üst köşelerindeki konsollar.

Res.297: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, çan kulesi yıkılan revak bölümünün mazgal pencereleri hizasındaki üst örtüsü.

Res.298: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, yıkıntılarla kapanan batı mazgal pencerelerinin görünüşü.

Res.299: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, yapının batı cephedeki girişi.

Res.300: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güney cephe.

Res.301: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güney cepheyi kapatan Saint Sion Kilisesi'nin üst örtüsü.

Res.302: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kilisenin güney cephesinden taşıntı yapan güneydoğu köşe duvarı.

Res.303: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kilisenin batı duvarına doğudan bakış.

Res.304: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu duvarı.

Res.305: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kuzey cepheyi kapatan Saint Croix Kilisesi.

Res.306: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kuzey cephenin görünen üst kısmının günümüzdeki durumu.

Res.307: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kilisenin kuzey cephesinden taşıntı yapan kuzeydoğu köşe duvarı

Res.308: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, dış üst örtü.

Res.309: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, yıkılan orta kubbenin dıştan görünüşü.

Res.310: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı orta bölümün üzerindeki çöken kubbe.

Res.311: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, merkezi kare mekandaki serbest payeler.

Res.312: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, merkezi kare mekanın üstünü örten kubbenin içten görünüşü.

Res.313: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, yan ve köşe bölümlerin üzerini kapatan küçük kubbeler.

Res.314: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu duvarındaki kemerlerin yaslandığı konsollar.

Res.315: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, serbest paye başlıklarının görünüşü.

Res.316: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, içten batı duvarın kaplama taşları dökülen güney kısmı.

Res.317: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, içten batı duvarındaki tahrip olan kuzey duvar nişi.

Res.318: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı duvarı orta mazgal pencerenin içten görünüşü.

Res.319: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, içten güney duvarın genel görünüşü.

Res.320: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güney duvarı doğu duvar nişi.

Res.321: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güneybatı köşedeki kapının içten görünüşü.

Res.322: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güneybatı kapının köşe sütunce başlıkları.

Res.323: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, içten kuzey duvarının görünüşü.

Res.324: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kuzey duvarı orta duvar nişi.

Res.325: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kuzey duvarı doğu duvar nişi.

Res.326: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, içten doğu duvarının ve taçkapının görünüşü.

Res.327: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu duvarındaki güney yırtmaç niş.

Res.328: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu duvarı kuzey kısmının görünüşü.

Res.329: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı taçkapı.

Res.330: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı taçkapı rumi-palmet bordürü.

Res.331: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı taçkapı mukarnas dizileri.

Res.332: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı taçkapı kaval silmelerin alt kısmındaki geometrik süsleme.

Res.333: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı taçkapı sövelerindeki bitkisel süsleme.

Res.334: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı cephe boyunca devam eden süsleme kuşağı.

Res.335: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, yapının içinde kalan doğu duvarındaki taçkapı.

Res.336: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu taçkapının geometrik ve bitkisel süsleme bordürleri.

Res.337: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu taçkapı kuşatma kemerindeki haç işlemeli süsleme kuşağı.

Res.338: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu taçkapı haç ve bitkisel süsleme detayı.

Res.339: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu taçkapı sövelerindeki bitkisel süsleme detayı.

Res.340: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu taçkapı süsleme bordürlerinin oturduğu kaide.

Res.341: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu taçkapı alınlığı ve etrafındaki süsleme bordürleri.

Res.342: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu taçkapı alınlığındaki haç ve kuş motifleri.

Res.343: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kuzey duvarı doğu duvar nişindeki bitkisel süsleme bordürleri.

Res.344: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, doğu duvar yüzeyindeki haç işlemeli taşlar ve bitkisel süsleme detayı.

Res.345: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, iç mekan payelerindeki fresko süslemelerin genel görünüşü.

Res.346: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı duvarı kuzey paye üzerindeki Katogikos I. Philippe figürü.

Res.347: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, batı duvar güney paye üzerindeki Piskopos Kirakos figürü.

Res.348: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, duvar payelerindeki keşiş tasvirleri.

Res.349: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, kuzeybatı serbest payenin doğu yüzündeki Azize Hripsime figürü.

Res.350: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güneybatı serbest payenin doğu yüzündeki Azize Khosrovidoukht ve Çarmıhta Isa tasviri.

Res.351: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güneybatı serbest payenin batı yüzündeki İmparator I: Theodosios figürü.

Res.352: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güneybatı serbest payenin kuzey yüzündeki Kral Abgar figürü.

Res.353: Varagavank Manastırı (Yedi Kilise) Saint Georges Jamatunu, güneydoğu serbest payenin kuzey yüzündeki Başmelek Gabriel (Cebrail) figürü.

Res.354: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı, güneyden genel görünüşü.

Res.355: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı, yapıların kuzeybatıdan görünüşü.

Res.356: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.357: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı jamatunu, güney cephe.

Res.358: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı, jamatunun bitiştirildiği kilisenin batı duvarının güneybatıdan görünüşü.

Res.359: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.360: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.361: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı jamatunu, iç mekanın bugünkü durumu. Kilisenin içinden batıya bakış.

Res.362: Saint Sahak (Erernayvank) Manastırı jamatunu, içten kuzeydoğu köşe ve duvar örgüsünün görünüşü.

Res.363: Saint Jean (Ktouts) Manastırı, Çarpanak Adası'nın havadan görünüşü.

Res.364: Saint Jean (Ktouts) Manastırı, kilisenin doğu cephesi.

Res.365: Saint Jean (Ktouts) Manastırı, kuzeydoğudan genel görünüşü.

Res.366: Saint Jean (Ktouts) Manastırı, yapıların güneybatıdan görünüşü.

Res.367: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.368: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, batı cephedeki taçkapı.

Res.369: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, taçkapının mukarnas kavsarısı.

Res.370: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, taçkapı mukarnaslarının ortasındaki kufi "Allah" yazısı.

Res.371: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, taçkapı kuzey iç yan kanadı.

Res.372: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, batı cephedeki çan kulesi ve mazgal pencerelerin görünüşü.

Res.373: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, güneydoğudan güney cephe.

Res.374: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, yapının bitiştirildiği kilisenin batı cephesi. İçten doğuya bakış.

Res.375: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, doğu taçkapı güney yan yüzeyi.

Res.376: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, doğu taç kapı alınlığı.

Res.377: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, yapının içinde kalan kilisenin batı mazgal penceresi.

Res.378: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.379: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, kuzey cephe mazgal pencereleri.

Res.380: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşedeki kapının Başmelekler Şapeli'nden görünüşü.

Res.381: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, beşik çatının dıştan görünüşü.

Res.382: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, iç mekandaki serbest payeler.

Res.383: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, iç mekanın tonoz örtüsü.

Res.384: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, merkezi kare mekanın üst örtüsü.

Res.385: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşe kapı ve duvar nişi.

Res.386: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, içten kuzey duvarı ve duvar nişleri.

Res.387: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, batı taçkapıdaki haç işlemeli taşlardan oluşan süsleme.

Res.388: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, iç mekan duvar yüzeylerindeki haç işlemeli taş süslemeler.

Res.389: Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu, paye ve kemer yüzeylerindeki günümüze gelen boya izleri.

Res.390: Saint Georges (Lim) Manastırı, Adır Adası.

Res.391: Saint Georges (Lim) Manastırı, yapıların doğudan genel görünüşü.

Res.392: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, I. inşa kitabesi.

Res.393: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, II. inşa kitabesi.

Res.394: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.395: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, batı cephedeki giriş.

Res.396: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, batı cepheye bitiştirilen çan kulesinden kalan izler ve mazgal pencere.

Res.397: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, güney cephe.

Res.398: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, doğu cephe.

Res.399: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, doğuda kiliseden kalan duvar.

Res.400: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, yapının kiliseye bitiştirildiği kuzeydoğu köşe duvarının içten görünüşü.

Res.401: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, yapının kiliseye bitiştirildiği güneydoğu köşe duvarın içten görünüşü.

Res.402: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, yapının içinde kalan kilisenin yıkılan batı cephesinin bugünkü durumu.

Res.403: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.404: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, üst örtüyü taşıyan payeler.

Res.405: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, merkezi kare mekanın kubbesi.

Res.406: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, üst örtüye geçiş unsurları.

Res.407: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, doğu orta bölümün yıkılan kemer ve kubbesinin görünüşü.

Res.408: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, batı duvar ve kapının içten görünüşü.

Res.409: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, iç mekanın kuzeydoğu köşesindeki Saint Sion Şapeli'ne geçişi sağlayan kapının görünüşü.

Res.410: Saint Georges (Lim) Manastırı jamatunu, iç mekan duvar yüzeylerindeki haç işlemeli taş süslemeler.

Res.411: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı, kuzeybatıdan genel görünüşü.

Res.412: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı, güney ek mekanları.

Res.413: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, inşa kitabesi.

Res.414: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı, yapıların bugünkü durumu.

Res.415: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, batı cephe

Res.416: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, batı kapısı.

Res.417: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, güney cephe.

Res.418: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, yapının içinde kalan kilisenin batı cephesi.

Res.419: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.420: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, güneydoğu köşe duvarı ve şapele geçişi sağlayan kapının içten görünüşü.

Res.421: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.422: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, iç mekanın taşıyıcı elemanlarının görünüşü.

Res.423: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, batı bölümün kubbesi.

Res.424: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, doğu bölümün aynalı tonoz örtüsünün görünüşü.

Res.425: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, yan bölümlerin beşik tonoz örtüsünün görünüşü.

Res.426: Saint Georges (Pouthkouvank) Manastırı jamatunu, içten batıya bakış.

Res.427: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı, genel görünüşü.

Res.428: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı, yapıların güneybatıdan görünüşü

Res.429: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.430: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, batı girişi.

Res.431: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, güney cephe yıkıntıları

Res.432: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, kilisenin batı cephesi.

Res.433: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, güneydoğu köşe duvar kalıntısının doğudan görünüşü.

Res.434: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.435: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, sütrüktürel elemanlar.

Res.436: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, merkezi kare mekanın yıkılan manastır tonozu (Thierry-1970).

Res.437: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, içten batıya bakış.

Res.438: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşe bölümün içten görünüşü.

Res.439: Saintes Femmes (Kanancvank) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşe bölümün beşik tonoz örtüsü.

Res.440: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı, genel görünüşü.

Res.441: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı, yapıların kuzeydoğudan görünüşü.

Res.442: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı, jamatunun güney cephesini kapatan Saint Jean Babtiste Şapeli.

Res.443: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı, kilise tamir kitabesi.

Res.444: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı, jamatunun eklendiği kilisenin güneydoğudan görünüşü.

Res.445: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.446: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, kapanan güney cephenin batıdan görünüşü.

Res.447: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, şapelin içinden güney cephe duvarları ile şapelin duvar paye ve kemerlerinin görünüşü.

Res.448: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, güneydoğu köşe duvarın dıştan görünüşü.

Res.449: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, yapının eklendiği kilisenin batı cephesinin içten görünüşü.

Res.450: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, toprakla kapanan kuzey cephenin günümüzdeki durumu.

Res.451: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, strüktürel elemanlar.

Res.452: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, merkezi kare mekanın üzerini kapatan kubbenin içten görünüşü.

Res.453: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, yan bölümlerin beşik tonoz örtüsünün görünüşü.

Res.454: Saint Sauver (Tzpativank) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşe bölümün içten görünüşü.

Res.455: Ketchavavank (Kavay Narakecivank) Manastırı, yapıların kuzeybatıdan genel görünüşü.

Res.456: Ketchavavank (Kavay Narakecivank) Manastırı jamatunu, batı duvar kalıntısının görünüşü.

Res.457: Ketchavavank (Kavay Narakecivank) Manastırı jamatunu, güney duvar kalıntısının dıştan görünüşü.

Res.458: Ketchavavank (Kavay Narakecivank) Manastırı, jamatunun bitiştirildiği kilisenin batı cephesi.

Res.459: Ketchavavank (Kavay Narakecivank) Manastırı, jamatundan kiliseye geçişi sağlayan kapının görünüşü.

Res.460: Ketchavavank (Kavay Narakecivank) Manastırı, kilise ve jamatunun yıkıntılarla dolan zemini.

Res.461: Saint Bartholomeus Manastırı, genel görünüşü.

Res.462: Saint Bartholomeus Manastırı, XX. yy. başındaki durumu (Bachman-1913).

Res.463: Saint Bartholomeus Manastırı, yapıların bugünkü durumu.

Res.464: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, tamir kitabelerinin bulunduğu güneybatı cephe.

Res.465: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, 1. tamir kitabesi.

Res.466: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, 2. tamir kitabesi.

Res.467: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.468: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, batı cephedeki taçkapının XX. yy. başındaki görünüşü (Bachman-1913).

Res.469: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, batı taçkapı güney iç yan yüzeyi.

Res.470: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, batı taçkapının genel görünüşü.

Res.471: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, batı cephe taçkapı ve mazgal pencere kademelenmesi.

Res.472: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, kuzeybatı mazgal penceresi ortasındaki çatı katına çıkışı sağlayan merdiven basamakları.

Res.473: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, güney cephe.

Res.474: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, güney cephedeki çifte kaval silmelerden detay.

Res.475: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, jamatunun yıkılan doğudaki iç duvarının XX. yy. başındaki görünüşü (Bachman1913).

Res.476: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, kilise ile jamatunun ortak orta duvarının günümüzdeki durumu.

Res.477: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, çöken üst örtünün doldurduğu iç mekanın batıdan görünüşü.

Res.478: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.479: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, iç mekanın genel görünüşü.

Res.480: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, kuzeybatı köşe duvar payeleri ve kemerlerin güneyden görünüşü.

Res.481: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşedeki serbest sütun.

Res.482: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, kuzey yarım tonozun görünüşü.

Res.483: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, batı taçkapı süslemelerinin genel görünüşü.

Res.484: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, taçkapı alınlıklarındaki süslemelerin genel görünüşü.

Res.485: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, taçkapı dış çerçevesindeki mukarnas dizilerinden detay.

Res.486: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, taçkapı alınlığındaki figürlü süslemenin görünüşü.

Res.487: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, taçkapı güney iç yan yüzeyindeki figürlü süslemeler.

Res.488: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, taçkapı kuzey iç yan yüzeyindeki figürlü süslemeler.

Res.489: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, batı cephe üst kemer alınlığındaki figürlü süslemelerin XX. yy. başındaki görünüşü (Bachman-1913).

Res.490: Saint Bartholomeus Manastırı jamatunu, batı cephe üst kemer alınlığındaki figürlü kompozisyonun günümüzdeki durumu.

Res.491: Albıçak (Cunik) Manastırı, Albıçak Mezrası ve vadinin görünüşü.

Res.492: Albıçak (Cunik) Manastırı, yapıların güneydoğudan görünüşü.

Res.493: Albıçak (Cunik) Manastırı, jamatunun doğu duvarındaki taçkapı alınlığında bulunan silik kitabenin görünüşü.

Res.494: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.495: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, batı cephe mazgal penceresi.

Res.496: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, güney cephe.

Res.497: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, güneybatı köşedeki yapının girişi.

Res.498: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, güneybatı kapı köşe silmeleri.

Res.499: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, doğu duvarın içten görünüşü.

Res.500: Albıçak (Cunik) Manastırı, kilisenin batı duvarı ve kapanan mazgal pencerelerinin görünüşü.

Res.501: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, iç mekanın güneydoğu köşesinde bulunan kör kemerin görünüşü.

Res.502: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, doğu duvarındaki taçkapı.

Res.503: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, doğu taçkapı kademelenmesi.

Res.504: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, toprakla kapanan kuzey cephe.

Res.505: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu,üst örtünün dıştan görünüşü.

Res.506: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, merkezi kubbenin dıştan görünüşü.

Res.507: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, üst örtüyü taşıyan serbest payeler.

Res.508: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, orta kare mekanın üstünü kapatan kubbenin içten görünüşü.

Res.509: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, yan bölümlerin beşik tonoz örtüsü.

Res.510: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, köşe bölümlerin küçük kubbe örtüsü.

Res.511: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, içten kuzeydoğu köşeye bakış.

Res.512: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu,içten güney duvarın görünüşü.

Res.513: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, kuzeydoğu köşe duvar nişi.

Res.514: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, doğu taçkapı mukarnas dizileri.

Res.515: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, taçkapı alınlığındaki geometrik süslemeli rozetin görünüşü.

Res.516: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, güney cephe yüzeyindeki geometrik süslemeli taşlardan detay.

Res.517: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, güney cephe orta mazgal pencerenin etrafındaki geometrik süslemeli çerçeve.

Res.518: Albıçak (Cunik) Manastırı jamatunu, güney cephe batı mazgal pencereatkı taşındaki geometrik bezemeli madalyonlar.

Res.519: Akdamar Manastırı'nın bulunduğu Akdamar Adası'nın görünüşü.

Res.520: Akdamar Manastırı'nın XX. yy. başındaki görünüşü (Bachman-1913).

Res.521: Akdamar Manastırı'nın genel görünüşü.

Res.522: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, inşa kitabesi.

Res.523: Akdamar Manastırı Kutsal Haç Kilise ve jamatunun kuzeybatıdan görünüşü

Res.524: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, batı cephe.

Res.525: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, batı cephedeki giriş.

Res.526: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, batı kapı üst köşelerinde bulunan konsolların görünüşü.

Res.527: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, batı cephe mazgal pencerelerinin görünüşü.

Res.528: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, güney cephe.

Res.529: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, güney cepheyi kapatan duvar kalıntısı.

Res.530: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, güney cephenin güneydoğudan görünüşü.

Res.531: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, güney cephedeki giriş.

Res.532: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, yapının bitiştirildiği kilisenin batı haç kolu.

Res.533: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, batı haç kolunun jamatunun içinde kalan kısmının görünüşü.

Res.534: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, yapıyı kiliseye bitiştiren paye ve kemerlerin görünüşü.

Res.535: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.536: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, güneydoğu köşe duvarı.

Res.537: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, kuzey cephe.

Res.538: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, kuzey cephe mazgal pencerelerinin görünüşü.

Res.539: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, üst örtüyü taşıyan merkezi kare mekandaki serbest payeler.

Res.540: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, serbest paye başlıkları.

Res.541: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, merkezi kare mekanın kaburgalı kubbe örtüsü.

Res.542: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, yan bölümlerin çapraz tonoz örtüsü.

Res.543: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, batı duvarındaki konsolların içten görünüşü.

Res.544: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, köşe bölümlerin beşik tonoz örtüsü.

Res.545: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, kuzey duvarındaki nişler.

Res.546: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, içten güney duvarı.

Res.547: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu,batı kapı alınlığındaki haç ve geometrik süslemenin görünüşü.

Res.548: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, batı kapı konsol yüzeyindeki geometrik süsleme.

Res.549: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, güney kapı sövesindeki mukarnas dizisinden detay görüntü.

Res.550: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu, güney cephede duvar taşı olarak kullanılan mezar taşı.

Res.551: Akdamar Manastırı, yapıların kuzeybatıdan genel görünüşü.

Res.552: Akdamar Manastırı, kuzey jamatunun eklendiği Saint Sergius Şapeli.

Res.553: Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, batı cephe.

Res.554: Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, içten güneydoğuya bakış.

Res.555: Akdamar Manastırı, kuzey jamatunun duvar payeleri ve kemerlerle eklendiği kilisenin kuzey haç kolunun içten görünüşü.

Res.556: Akdamar Manastırı, kuzey jamatunun bitiştirildiği Saint Sergius Şapeli'nin batı cephesinin içten görünüşü.

Res.557: Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, kuzey cephe.

Res.558: Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, kuzeydoğu köşe duvarı.

Res.559: Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, beşik çatının bugünkü durumu.

Res.560: Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, kuzeydeki orta duvar payesi ve kemerlerin içten görünüşü.

Res.561: Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, iç mekanın beşik tonoz örtüsü.

Res.562: Akdamar Manastırı kuzey jamatunu, içten kuzey duvar ve duvar nişleri.

Res.563: Saint Thomas Manastırı'nın kurulduğu taraçanın görünüşü.

Res.564: Saint Thomas Manastırı, yapıların batıdan genel görünüşü.

Res.565: Saint Thomas Manastırı, kilisenin güneydoğudan görünüşü.

Res.566: Saint Thomas Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.567: Saint Thomas Manastırı jamatunu, batı cephe taçkapısı.

Res.568: Saint Thomas Manastırı jamatunu, taçkapı kemer silmeleri.

Res.569: Saint Thomas Manastırı jamatunu, güney cephe.

Res.570: Saint Thomas Manastırı jamatunu, kuzey cephe.

Res.571: Saint Thomas Manastırı jamatunu, yapının bitiştirildiği kilisenin batı cephesinin içten görünüşü.

Res.572: Saint Thomas Manastırı jamatunu, kilise ve jamatunun dış örtüsü.

Res.573: Saint Thomas Manastırı jamatunu, yapının strüktür elemanları.

Res.574: Saint Thomas Manastırı jamatunu, merkezi kare mekanın kubbesi.

Res.575: Saint Thomas Manastırı jamatunu, üst örtüyü taşıyan serbest payeler.

Res.576: Saint Thomas Manastırı jamatunu, kuzey duvar ve mazgal pencerelerin içten görünüşü.

Res.577: Saint Thomas Manastırı jamatunu, iç mekanda kullanılan malzeme ve sıva izlerinin görünüşü.

Res.578: Saint Resurrection (Divaboynuvank) Manastırı, genel görünüşü.

Res.579: Saint Resurrection (Divaboynuvank) Manastırı, yapıların kuzeyden görünüşü.

Res.580: Saint Resurrection (Divaboynuvank) Manastırı, arazinin eğimi nedeniyle oluşan yapılar arasındaki kod farkının görünüşü.

Res.581: Saint Resurrection (Divaboynuvank) Manastırı, yapıların güneybatıdan görünüşü.

Res.582: Saint Resurrection (Divaboynuvank) Manastırı jamatunu, içten batı duvarı.

Res.583: Saint Resurrection (Divaboynuvank) Manastırı jamatunu, güney duvarın içten görünüşü.

Res.584: Saint Resurrection (Divaboynuvank) Manastırı jamatunu, yapının eklendiği kilisenin batı cephesi.

Res.585: Saint Resurrection (Divaboynuvank) Manastırı jamatunu, kuzey duvar ve girişin içten görünüşü.

Res.586: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı, batıdan genel görünüşü.

Res.587: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı, kompleksin kuzeydoğudan görünüşü.

Res.588: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı, yapıların kuzeybatıdan görünüşü.

Res.589: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı jamatunu, batı cephe.

Res.590: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı jamatunu, içten güney duvarı.

Res.591: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı jamatunu, kilisenin batı cephesi ve jamatunun doğu duvarının bugünkü durumu.

Res.592: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı jamatunu, yapının doğusundaki kilisenin batı girişi.

Res.593: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı jamatunu, güneydoğu köşe duvarı.

Res.594: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı jamatunu, içten kuzey duvarı.

Res.595: Sainte Marine (Srkhouvank) Manastırı jamatunu, mukarnas işlemeli taş.

Res.596: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem), kuzeybatıdan genel görünüşü.

Res.597: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem), yapıların güneydoğudan görünüşü.

Res.598: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem), jamatunun eklendiği Vierge Marie Kilisesi'nin güneyden görünüşü.

Res.599: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, batı cephe.

Res.600: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, batı duvarın yapının içinden görünüşü.

Res.601: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, güney duvarın yapının içinden görünüşü.

Res.602: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem), jamatunun bitiştirildiği kilisenin batı duvarı ve kapanan batı mazgal penceresi.

Res.603: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem), jamatunun doğu duvarı ve kilisenin batı girişinin içten görünüşü.

Res.604: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, doğu duvarındaki kapı silmeleri.

Res.605: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, güneydoğu köşe duvarının doğudan görünüşü.

Res.606: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, kuzeydoğu köşe duvarının doğudan görünüşü.

Res.607: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, kuzey cepheyi kapatan kuzey ek mekanın görünüşü.

Res.608: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem), jamatun ile kuzey ek mekan arasında geçişi sağlayan kemer açıklığının içten görünüşü.

Res.609: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem), jamatun ile kuzey ek mekanın birbirinden ayrı yapılmış kemer ayakları.

Res.610: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, düz dam şeklindeki üst örtünün batıdan görünüşü.

Res.611: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu,iç mekanı örten fener açıklıklı kubbe.

Res.612: Hogeacvank Manastırı (Der Meryem) jamatunu, kubbeyi taşıyan köşe payeleri ile kademeli kemerlerin görünüşü.

Res.613: Madavank Manastırı, genel görünüşü.

Res.614: Madavank Manastırı, kilisenin batı cephesine bitiştirilen jamatunun yıkıntıları.

Res.615: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank), yapıların günümüzdeki durumunun güneyden görünüşü.

Res.616: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank), güney jamatunu ile yapıların XX. yy. başında yıkılmadan önce çekilmiş fotoğrafı. (Nahapetean'dan / Thierry-1983).

Res.617: Bağnayr Manastırı (Bağnayrıvank), güney jamatunun kuzey tonozunun bitiştirildiği batı jamatunun güneydoğu köşe duvarındaki tonoz izi.

Res.618: Mren Manastırı, genel görünüşü.

Res.619: Mren Manastırı, kilisenin batı cephesine bitiştirilen jamatunun yıkıntılarıyla düzleşen zeminin batıdan görünüşü.

Res.620: Narek Manastırı gravürü (Deyrolle-1876).

Res.621: Günümüze gelemeyen yapıların bulunduğu mevkiinin görünüşü.

Res.622: Bitlis (Merkez), Şerefiye Camii taçkapısının görünüşü.

Res.623: Bitlis (Merkez), Ihlasiye Medresesi taçkapısının bulunduğu cephenin görünüşü.

Res.624: Van (Merkez), Hüsrev Paşa Camii kuzey cephe ve taçkapısının görünüşü.

Res.625: Van (Merkez), Kayaçelebi Camii kuzey cephe görünüşü.

Res.626: Gevaş, Izzettin Şir Medresesi batı cephedeki taçkapının görünüşü..

Res.627: Hakkari (Merkez), Meydan Medresesi girişinin görünüşü.

Res.628: Gevaş, Halime Hatun Kümbeti palmet bordürü.

Res.629: Ahlat, Usta-Şakirt Kümbeti (Ulu Kümbet) süsleme detayı.

Res.630: Divriği, Ulu Camii kuzey taçkapısı süslemeleri.